

Тихий Дін. Книга четверта

Михайло Шолохов

ТИХИЙ ДІН. КНИГА ЧЕТВЕРТА

ПЕРЕКЛАД С. КОВГАНЮКА

ЧАСТИНА СЬОМА

I

Верхнедонське повстання, що відтягло з Південного фронту значну кількість червоних військ, дозволило командуванню Донської армії не тільки легко перегрупувати свої сили на фронті, що прикривав Новочеркаськ, але й зосередити в районі станиць Каменської та Усть-Білокалитвенської могутню ударну групу з найбільш стійких і випробуваних полків, переважно низовських і калмицьких, завданням яких було : у відповідний момент, разом з частинагуїи генерала Фіцхелаурова, збити 12 — у дивізію, що становила частину 8-ої Червоної армії, і, б'ючи у фланг і тил 13-їй та Уральській дивізіям, прорватися на північ з тим, щоб з'єднатися з повсталими верхнедонцями.

План по зосередженню ударної групи, розроблений у свій час командуючим Донською армією генералом Денисовим та начштабу генералом Поляковим, до кінця травня був майже цілком здійснений. До Йєменської перекинули близько 16 000 багнетів і щабель при; 36 гарматах і 140 кулеметах ; підтягались останні кінні частини і добірні полки так званої молодой армії, сформованої влітку 1918 року з мфяодих, призовного віку, козаків..

А в цей час, оточені з чотирьох боків¹, повстанці продовжували відбивати атаки каральних червоних військ. На півдні, на лівому березі Дону, дві повстанські дивізії уперто відсиджувались у траншеях і не давали противникові переправитись, не зважаючи на те, що по всьому фронту численні червоноармійські батареї вели по них майже безперервний, запеклий вогонь ; інші три дивізії захищали повстанську, територію з заходу, півночі і сходу, зазнавали величезних втрат, особливо на північно — східній ділянці, але все таки не відступали і весь час тримались наї границях Хоперського округам,

Сотня татарців, розташована проти свого хутора, нудьгувала від вимушеного безділля і одного разу, вчинила червоно-армійцям тривогу : темної ночі з власної охоти козаки безшумно переправились на баркасах наг правий бік Дону, зненацька напали на червоноармійську заставу, вбили чотирьох червоноармійців і захопили кулемет. Другого дня червоні перекинули спід Вешенської батарею, і вона відкрила швидкий вогонь по козаках траншеях. Як тільки по лісу зацокотіла шрапнель, сотня поспіхом залишила траншеї, о дійшла далі від Дону, вглиб лісу. Через добу батарею відкликали, і татарці знову зайняли покинуті позиції. Від гармаї'ного обстрілу сотня зазнала втрат: осколками снаряда були вбиті два недолітки з поповнення, що недавно прийшло, і поранений вістовий сотенного командира, який тількищо перед цим приїхав з

Вешенської.

Потім настало відносне затишшя, і життя в траншеях пішло по — старому. Частенько навідувались жінки, приносили ночами хліб і самогон, а1 харчів козакам не бракувало : зарізали двох прибудних телиць, крім того, щодня ловили в озерах рибу. Христоня вважався головним у рибній справі. Під його орудою був десятисажневий волок, покинутий при березі кимось з відступаючих; в'олок тепер дістався сотні; і Христоня на лови завжди ходив "від глибини", вихваляючись, ніби немає такого озера в лузі, якого1 він не перебрів би. За тиждень безупинного рибальства1 сорочка і шаровари його так пропахли невиводним запахом риб'ячої вогкості, що1 Анікушка нарешті рішуче відмовився ночувати з ним в одній землянці, заявивши:

— Смердить від тебе, як од здохлого сома. З тобою тут коли ще добу пожити, то потім ціле життя душа риби не прийматиме ...

З того1 часу Анікушка, не зважаючи на комарів, спав: коло землянки. Перед сном, гидливо кривлячись, одмітав віником розсипану по піску риб'ячу луску і смердючі риб'ячі нутрощі,, а вранці Христоня, вернувшись з ловів, незворушний і поважний, сідав коло входу в землянку і знову чистив та патрошив принесених карасів. Біля нього роїлись зелені мухи — червйвки, хмарами наповзали люті жовті мурахи. Потім, засапавшись, прибігав Анікушка, горлав, ще здали:

— Іншого тобі місця нема ? Хоч би ти, чортяко, вдавився риб'ячою кісткою ! Ну, одійди, ради Христа, набік ! Я тут сплю, а ти кишок риб'ячих кидаєш, мурах принадив з усієї округи і сморід розпустив; наче в Астрахані!

Христоня витирав саморобний ніж об штанину, роздумливо й довго дивився на безвусе обурене обличчя Анікушки, спокійно говорив:

— То, мабуть, Онікію, в тобі глиста завелася, що ти риб'ячого духу не зносиш. Ти часник їж натщесерце, га ?

Відпльовуючись і лаючись, Анікушка відходив.

Сутички тривали в них день — у— день. А загалом сотня жила мирно. Від ситих харчів: усі козаки були веселі, за винятком Степана Астахова.

Чи то дізнався від хутірських козаків Степан, чи підказало йому! серце, що Оксана у Вешенській стрічається з Григорієм, але раптом занудьгував він, ні з того, ні з сього полаявся з взводним і наодріз відмовився нести караульну службу. .

Безвилазно лежав у землянці на чорному таврованому рядні, зітхав і жадібно курив тютюн — самосад. А потім прочув, що сотенний командир посилає Анікушку в Вешенську по патрони, і вперше за дві доби вийшов із землянки. Мружачи сльозливі, запухлі від безсоння очі, недовіжливо оглянув скуйовджене, сліпучо яскраве листя на деревах, що колихались, здіблені вітром, білогриві хмари, послушав тужливий лісовий шум і пішов повз землянки розшукувати Анікушку.

При козаках не став говорити, а одвів його набік, попросив :

— Розшукай у Вешках Оксану і моїм словом скажи, щоб прийшла мене провідати. Скажи, що завошивів я, сорочки й штани неперані, і, до того ж, скажи ...— Степан на мить примовк, ховаючи під вусами ніякову усмішку, закінчив: — Скажи, що, мовляв,

дуже скучив і жде незабаром.

Вночі Анікушка приїхав у Вешенську, знайшов квартиру Оксани. Після незгоди з Григорієм вона лишилась жити в тітки. Анікушка сумлінно переказав' сказане йому Степаном, але для більшої переконливості додав від себе, що Степан нахвалявся сам прийти у Вешенську, якщо Оксана не з'явиться в сотню.

Вона вислухала наказ і почала збиратися. Тітка нашвидку поставила тісто, напекла книшів:, а через дві години Оксана — покірنا дружина!—вже їхала з Анікушкою до місця розташування Татарської сотні.

Степан зустрів дружину з затаєним хвилюванням. Він допитливо вдивлявся в схудле її лице, обережно розпитував, але й словом не прокопався про те, бачила вона Григорія чи ні. Тільки раз у розмові спитав, опустивши очі, трохи одвернувшись :

— А чого ти пішла на Вешки цим боком ? Чому не переправилась проти хутора ?

Оксана сухо відповіла, що переправитись з чужими не можна було, а просити Мелехових не захотіла. І вже після того, як відповіла, збагнула, що виходить так, ніби Мелехови їй не чужі, а свої. І зніяковіла від того, що й Степан міг так зрозуміти її. А він, мабуть, так і зрозумів. Щось здригнулось у нього під бровами, і по лиці немов пройшла тінь.

Він запитливо звів на1 Оксану очі, і Вона, розуміючи це німе запитання, раптом спалахнула від збентеження, від досади на саму себе.

Степан, жаліючи її, удав, ніби нічого не помітив,— перевів розмову на господарство, почав розпитувати, що з майна встигла сховати перед тим, як ішла з дому, і чи добре сховала.

Оксана, зауваживши., про себе великодушність чоловіка, відповідала йому, але весь час відчувала якусь щемлячу внутрішню ніяковість і, щоб переконати його, що все постале між ними нічого не варте, щоб приховати своє хвилювання,— навмисно уповільнювала мову, говорила з діловитою стриманістю і сухістю.

Вони розмовляли, сидячи в землянці. Весь час їм заважали козаки. Входив то один,, то другий. Прийшов Христоня і тут таки уклався спати. Степан, бачачи, що поговорити без сторонніх не вдасться, неохоче припинив розмову.

Оксана, зрадівши, встала, квапливо розв'язала вузлик, угостила чоловіка привезеними з станиці книшами і, взявши з похідної степанової торби брудну білизну, пішла випрати її до найближчої музги

Передранішня тиша й голубий туман стояли над лісом. Хилились до землі обважнілі від роси трави. В музгах недружно квакали жаби, і' десь, зовсім недалеко від землянки, за буй-норослим кленовим кущем, скрипливо кричав деркач.

Оксана пройшла повз кущ. Весь він, од самої верхівки до схованого В' густючій трав'яній зарості стовбура, був обплетений павутинням. Ниті павутиння, внизані дрібнесенькими краплинками роси, перлисто іскрились. Деркач на хвилину замовк, а потім, ще не встигла випростатись притоптана босими ногами Оксани трава,—1 знову подав голос, і на нього1 тужно відгукнулась чайка, що знялася з музги.1

Оксана скинула кохтину й ліф, що заважав рухатись, по коліна забрела в парно

—теплу воду музи, почала прати. Над нею роїлась мошка, дзвеніли комарі. Зігнутою в лікті повною і смуглою рукою вона проводила по лиці, відганяючи комарів. Невідчепно думала про Григорія, про їх останню незгоду перед тим, як він мав їхати в сотню.

"Може, він оце вже шукає мене ? Сьогодні ж уночі повернуся в станицю !" — безповоротно вирішила Оксана і усміхнулась своїм думкам' про те, як вона зустрінеться з Григорієм і як швидко вони помиряться.

І дивно : останнім часом, думаючи про Григорія, вона чомусь не уявляла його зовнішнього образу таким, яким він був насправді. Перед очима її поставав не теперішній Григорій, великий, мужній, що вже пожив і зазнав чимало козачина, з стомлено примруженими очима, з поруділими кінчиками чорних вусів, з передчасною сивиною на висках і виразними зморшкахми на лобі — невиводними слідами пережитих за роки війни злигоднів,— а той колишній Гришка Мелехов, по-юнацькому грубуватий і невмілий в: пестошах, з юнацьки круглою і тонкою шиєю та безтурботним складом постійно усміхнених губ.

І від цього Оксана почувала до нього ще більшу! любов майже материнську ніжність.

Ось і тепер : з граничною ясністю відновивши в пам'яті риси безконечно дорогого обличчя, вона важко задихала, за-усміхалась, випросталась і, кинувши під ноги недопрану чоловікову сорочку і відчуваючи, що до горла раптом підступили солодкі ридання, шепнула:

— Увійшов ти в мене, проклятий, на все життя!

Від сліз їй стало легше, але після цього блакитний вранішній світ круг неї немов збляк. Вона витерла щоки тилом , долоні, відкинула з мокрого лоба волосся і потьмянілими очима довго й бездумно стежила, як крихітний сірий рибник пливе над водою, зникаючи в рожевому мереживі спіненого під вітром туману.

Виправши білизну, розвішала її на куцах, прийшла в землянку.

Христоня вже прокинувся і сидів; коло виходу, ворухив' вузлуватими покривленими пальцями ніг, настирливо заговорював з Степаном, а той, лежачи на рядні, мовчки курих, уперто не відповідаючи на христонині запитання.

— Значить, ти думаєш, що червоні не будуть переправлятися на цей бік ? Мовчиш ? Ну, і мовчи;. А я думаю, що' не інакше як будуть вони силкуватися на бродях перейти... Безпремінно на бродях ! Більше їм ніде. Чи, думаєш, можуть кінноту плавом пустити ? Чого ж ти мовчиш, Степане ? Тут, значить, діло до кінця йде, а ти лежиш, як пеньок !

Степан аж підскочив-, сердито відповів!:

— І чого ти причепився ? Чудний народ ! Прийшла жінка провідати, а від вас не одженешся... Лізуть з дурними'балачками, не дадуть з жінкою1 словом перемовитись !

—: Знайшов-, з ким балакати ...— Незадо-волений Христоня встав, взув на босі ноги стоптані чирики, вийшов-, боляче вдарившись головою об одвірок.

— Не дадуть нам поговорити тут, ходімо в ліс,— запропонував Степан.

І, не чекаючи згоди, пішов до виходу1,. Оксана покійно пішла слідом за ним.

Вони вернулись до землянки опівдні. Козаки другого взводу, що— лежали під

вільховим кущем в холодку, забачивши їх, одіклали карти, замовкли, тямуючи переморгуючись, посміхаючись і удавано зітхаючи.

Оксана пройшла повз них, презирливо скрививши губи, на ходу поправляючи на голові зім'яту білу з мереживом хустку, її пропустили мовчки, але як тільки Степан, що йшов позаду, порівнявся з козаками, встав і відійшов від групи лежачих Анікушка. Він з фальшивою пошаною в пояс уклонився Степанові, голосно сказав:

— З празничком вас ... розговівшись !

Степан охоче усміхнувся. Йому приємно було, що козаки бачили, як він повертався з жінкою з лісу. Це ж якоюсь мірою сприяло припиненню всіляких чуток про те, ЩО ВОНИ З ЖІНКОЮ живуть погано... Він навіть ворухнувся по — молодецькому плечима, вдоволено показуючи непросохлу від поту сорочку на спині.

І тільки після цього — заохочені козаки, регочучи, жваво заговорили:

— Та й люта ж, хлопці, баба ! На Степанові сорочку хоч викрути... Прикипіла до лопаток !

— Заїздила вона його, в милі весь...

А молоденький парубійко, що проводив Оксану аж до землянки захопленим затуманеним поглядом, розгублено промовив :

— На всім білім світі такої красуні — кралі не знайдеш, побий мене бог !

На що Анікушка резонно йому зауважив :

— А ти пробував шукати ?

Оксана, " чувши непристойну розмову, трохи зблідла, увійшла в землянку, гидливо кривлячись і від спогадів про недавню близькість до чоловіка і від сороміцьких зауважень його товаришів. З першого погляду Степан зрозумів її настрій, сказав примирливо:

— Ти не сердься, Ксано, на цих жеребців. Це з нудьги вони.

— Нема на кого сердитись,— глухо відповіла Оксана, порпаючись у своїй полотняній торбинці, покvapливо виймаючи з неї все, що привезла чоловікові. І ще тихше : — На саму себе сердитися б треба, та серця нема...

Розмова, у, них якось не в'язалась. Хвилин через десять Оксана встала. "Зараз скажу йому, що піду у Вешки",— подумала вона і ту ж мить згадала, що ще не зняла висохлу Степанову білизну.

Довго лагодила зіпрілі від поту сорочки і підштаники чоловікові, сидячи біля входу в землянку, часто поглядаючи на сонце, що звернуло з полудня.

... Того дня вона так і не пішла. Не наважилась. А вранці, як тільки зішло сонце, почала збиратися. Степан пробував затримати її, просив погостювати ще _ день, але вона так уперто відхиляла всі його просьби, що він не умовляв її, тільки спитав перед розлукою :

— У Вешках думаєш жити ?

— Покищо у Вешках.

— Може, лишилася б при мені ?

— Не годиться мені тут бути... з козаками.

— Воно то так...— погодився Степан, але попросився холодно.

Віяв, сильний південно — східний вітер. Він летів. здалека,, притомився за ніч, але на ранок все таки доніс гарячу спеку закаспійських пустинь і, звалившись на лугову оболонь лівобережжя, висушив росу, розігнав туман, рожевою душною млою обгорнув крейдяні відноги придонських гір.

Оксана скинула чирики¹ і, взявши в ліву руку поділ спідниці (в лісі на траві ще лежала роса), легко йшла лісовою занедбаною дорогою. Босі ноги приємно холодила волога земля, а голі повні литки і шию гарячими губами шукав і цілував суховій.

На відкритій галявині, біля розквітлого куща шипшини,, вона сіла відпочити. Десь недалеко, в непересохлому озерці* шурхотіли по очереті дикі качки, хрипловато кликав подружку селезень. За Доном нечасто, але майже безупинно стукотіли кулемети, рідко бухали гарматні постріли. Розриви снарядів, на цім боці звучали розкотисто, наче луна.

Потім стрільба на хвилину вщухла, і світ відкрився Оксані в його потаємному звучанні: тріпотливо шелестіло на вітрі зелене з білою підбійкою листя ясенів і лите, у візерунках різби, дубове листя ; з хащів молодії осичини линув змішаний гомін ; далеко — далеко невиразно й сумно лічила комусь непрожиті роки зозуля ; настирливо питала, літаючи над озерцем, чубата чайка : "чий ви, чий ви ?" ; якась малесенька сіренька пташка за два кроки від Оксани пила з колії на шляху воду, закидаючи голівку і солодко примруживши вічко ; дзижчали оксамитно — запорошені джмелі; на віночках лугових квіток, погойдувались смуглі дикі бджоли. Вони зривалися й несли в тіняві прохолодні дупла запашну "обніжку". З тополевих гілок капав сік. А спід куща глоду, струменів бражний і терпкий, дух гниючого торішнього листя.

Оксана сиділа непорушно й ненаситно вдихала різноманітні запахи лісу. Повний чудового й многоголосого звучання ліс жив могутнім, первородним життям. Заплавний ґрунт лугу, надміру насичений весняною вологою, виганяв і ростив таке багате різнотрав'я, що очі Оксани розбігалися по цьому чудесному сплетінні квітів і трав.

'Усміхаючись і беззвучно ворущачи губами, вона обережно перебирала стеблинки безіменних голубеньких, скромних квіток, потім перегнулася повніючим станом, щоб понюхати, і раптом уловила млосний і солодкий аромат конвалії. Пошукавши руками, вона знайшла її. Вона росла тут же, під непроникно —тінявим кущем. Широке, колись зелене листя й досі ревниво берегло від сонця низькоросле горбатеньке стебельце, увінчане сніжнобілими пониклими чашечками квіток. Але вмирало вкрите росою і жовтою іржею листя, та й саму квітку вже пойняла смертна тлінь : дві нижніх чашечки зморщились і почорніли, тільки вершок — весь в іскристих сльозинках роси — раптом спалахнув під сонцем сліпучою, чарівною білиною.

І чомусь' за цю коротку мить¹, коли крізь сльози розглядала квітку і вдихала журний її запах, згадала Оксана молодість і все своє довге й бідне радощами життя. Що ж, стара, видно, стала Оксана... Чи ж буде жінка замолоду плакати того, що за серце схопить випадковий спогад ?

Так у сльозах і заснула, лежачи ниць, сховавши в долонях заплакане лице, припавши опухлою і мокрою щокою до зібганої хустки.

Дужче віяв вітер, хилив, наї захід вершечки тополь і верб. Розгойдувався блідий стовбур ясена, обгорнутий кипучим ви-хорем метушливого листя. Вітер вщухав, падав на доцвітаючий кущ шипшини, під яким спала Оксана, і тоді, наче сполохана зграя казкових зелених птиць, з тривожним шелестом злітало листя, ронячи рожеві пір'їни — пелюстки. Обсипана прив'ялими пелюстками шипшини, спала Оксана і не чула ні хмурнуватого лісового шуму, ні стрільби, що знов почалась за Доном, не почувала, як сонце, вийшовши в zenit, палило її некриту голову. Прокинулась, почувши над собою людську мову, й кінське пирхання, швидко підвелась.

Біля неї стояв, тримаючи за повід осідланого білонізного коня, молодий біловусий і білозубий козак. Він широко усміхався, поводив плечима, пританцьовував, вимовляв хриплуватим, але приємним тенорком слова веселої пісні:

Ой, упала та й качаюсь,

На всі боки озираюсь.

Глядь сюди,

Глядь туди,

А нікому підвести!

Оглянулася назад —

Коли там стоїть козак...

—1 Я й сама встану! — усміхнулась Оксана і швидко схопилась, обсмикуючи зім'яту спідницю.

— Здорова будь, моя любезна! Ніженьки перестали служити, чи лінки напали ? — привітав її веселий козак.

— Сон зморив,—.ніяково відповіла Оксана.

— У Вешки йдеш ?

— У Вешки.

— Хочеш, підвезу ?

— На чому ж це ?

— Ти сідай верхи, а, я пішки. Діло могоричеве...— і козачок підморгнув з жартівливою значливістю.

— Ні, ти собі їдь з богом, а я й сама дійду.

Але козак виявив і досвід у любовних ділах, і упертість. Скориставшись тим, що Оксана запиналась, він куцою, але дужою рукою обняв її, рвучко притягнув до себе, і хотів поцілувати.

—1 Не дурій ! — крикнула Оксана і з силою вдарила його ліктем у перенісся.

—1 Золотко моє, не бийся ! Глянь', яка кругом благодать ... Всяке створіння парується... Давай і ми гріх учинимо?., звузивши усміхнені очі, лоскочучи шию Оксани вусами, шепотів козак.

Виставивши руки, незлобиво, але сильно впираючись долонями в буре, спітніле обличчя козака, Оксана спробувала ви-рватись, але він держав її міцно.

— Дурню ! Я хвора на погану хворобу... Пустити ! —.просила вона, задихаючись, сподівалась цією наївною хитрістю позбутися причепи.

— Та то ще ...чия хвороба старша !..—уже крізь зуби бурмотів козак і раптом легко підняв Оксану.

В одну мить збагнувши, що жарти скінчились і діло обертається на погане, вона щосили вдарила кулаком по коричневому від загару носі й вирвалася з рук, що чіпко тримали її.

— Я жінка Григорія Мелехова ! Тільки підійди, розсучий ти син ! Розкажу — то він тебе ...

Ще не вірячи у вплив своїх слів, Оксана схопила в' руку грубу, суху палицю. Але козак враз охолов. Витираючи рукавом захисної сорочки кров з вусів, що бігла з обох ніздрів, він з прикрістю вигукнув:

—: Дурна ! Ох, дурна баба ! Чого ж ти раніше не сказала ? Бач, як кров цебенить... Мало ми її з ворогом проливаємо, а тут іще свої природні баби починають кров пускати...

Лице його раптом стало хмурним і непривітним. Поки він умивався, черпаючи воду з придорожньої калюжі, Оксана квапливо звернула з дороги, швидко перейшла галявину. Хвилини через п'ять козак випередив її. Він скося глянув на неї, мовчки усміхаючись, діловито поправив на грудях гвинтівочний погон і поскакав прудкою риссю.⁷

. II

Тієї ночі біля хутора Малого Громченка полк червоноармійців: переправився через Дон на збитих з дощок і колод плотах.

Громковська сотня була захоплена зненацька, бо більшість козаків тієї ночі гуляли. Звечора до місця розташування сотні прийшли провідати служивих жінки. Вони принесли з собою харчі, в глеках і відрах — самогон. До півночі всі перепились.. В землянках залунали пісні, п'яний жіночий вереск, чоловічий регіт і свист... Двадцять козаків, що були в заставі, теж взяли участь у пиятці, залишивши біля кулемета двох кулеметників і кінське відро самогону.

Від правого берега Дону в цілковитій, тиші відчалили завантажені червоноармійцями плоти. Переправившись, червоно-армійці розгорнулися в цеп, мовчки пройшли до землянок, що були за півсотні сажнів від Дону.

Сапери, що будували плоти, швидко гребли, повертаючись за новою партією червоноармійців, які ждали вантаження.

На лівому боці хвилини з п'ять не чути — було нічого, крім безладних козачих пісень, потім стали гучно лопати ручні гранати, зарокотів кулемет, раптом спалахнула безладна стрільба з рушниць, і далеко покотилось уривчасте : "Ура — а — а ! Ура — а — а ! Ура — а — а !"

Громковська сотня була збита і остаточно не знищена лише тому, що в непроглядній нічній темряві не можна було переслідувати.

— Зазнавши незначної втрати, громковці разом з жінками в панічному безладді бігли лугом в напрямку до Вешенської. А тим часом з правого боку плоти перевозили нові партії червоноармійців, і полурота першого батальйону 111 — го полку з двома

ручними кулеметами вже була у фланг Базковській сотні повстанців.

Утворився прорив і в нього ринули прибулі підкріплення. Просування їх дуже утруднене було тим, що ніхто з червоноармійців не знав місцевості, частини не мали провідників і, по суваючись наосліп, весь час натикалися в нічній темряві на озера і налиті весняною водою глибокі проточини, перейти які вбхід було неможливо.

Командир бригади, який керував наступом, вирішив припинити переслідування до світанку, щоб на ранок підтягнути резерви, зосередитись на підступах до Вешенської і після артилерійської підготовки провадити наступ далі.

Але у Вешенській уже вживали спішних заходів для ліквідації прориву. Черговий по штабу зразу ж, як тільки прискакав зв'язківець з звісткою про переправу червоних, послав за Куді'новим і Мелеховим. З хуторів Чорного, Горохівки й Дубровки викликали кінні сотні Каргінського полку. Загальне керівництво операцією взяв на себе Григорій Мелехов'. Він кинув на хутір Єрінський триста шабель, з тим, щоб вони зміцнили лівий фланг і допомогли Татарській і Лебяженській сотням стримати натиск противника, якщо він кинеться обходити Вешенську зі сходу; з заходу, вниз по течії Дону, направив на допомогу Базковській сотні Вешенську іногородню дружину і одну з Чирських піших сотень; на загрозованих ділянках розставив вісім кулеметів, а сам з двома кінними сотнями — годині о другій ночі — розмістився на узліссі Горілого "лісу, ждучи світанку і маючи намір атакувати червоноармійців у кінному строю.

Ще не погасли Стожари, коли Вешенська іногородня дружина, що пробиралась лісом до базковського коліна, зіткнулася з відступаючими базковцями і, вважаючи їх за противника, після короткої перестрілки втекла. Через широке озеро, що відділяло Вешенську від луки, дружинники перебирались вплав, поспішаючи, навіть покидали на березі взуття і одяг. Помилка незабаром виявилась, але звістка, що червоні підходять до Вешенської, поширилась надзвичайно швидко. З Вешенської на північ хлинули біженці, що тулилися по підвалах, і розносили скрізь чутку, ніби червоні переправились через Дон, прорвали фронт і ведуть наступ на Вешенську...

Ледве розвиднялося, коли Григорій, одержавши донесення про втечу іногородньої дружини, поскакав до Дону. Дружинники виявили, що сталось непорозуміння, і вже повертались до окопів, голосно перемовляючись. Григорій підїхав до одної групи, насмішкувато спитав:

— "Багато потопилось, як пливли через озеро ?

Мокрий стрілець, що на ходу викручував сорочку, зніяковіло' відповів :

— Шуками пливли ! Де вже там топиться...

— З усіма конфуз буває,— розсудливо заговорив другий, що йшов у самих спідніх.—

А от наш взводний справді мало не втопився. Роззуватись не захотів, обмотки довго скидати, ну, й поплав', а обмотка взяла та й розв'язалась у воді. Спутала йому ноги Ой, і горлав же він ! В Слані, мабуть, чути було!

Розшукавши командира дружини Крамскова, Григорій наказав йому вивести стрільців на край лісу, розташувати їх так, щоб можна було, коли треба, обстрілювати червоноармійські цепі з флангу, а сам поїхав до своїх сотень.

На півдорозі він зустрів штабного ординарця. Той спинив коня, що важко носив боками, і полегшено зітхнув.

— Насилу розшукав вас !

— Ти чого ?

— З штабу наказано передати, що Татарська сотня покинула окопи. Побоюються, щоб не оточили їх, відступають до пісків... Кудінов, на словах, велів зараз же поспішати вам туди.

З полувзводом козаків, що мали найпрудкіших коней, Григорій лісом вибрався на дорогу. Проскакавши з двадцять хвилин, вони вже були коло озера Голий Ільмень. Вліво від них по луці врозсип бігли охоплені панікою татарці. Фронтовики й бувалі козаки пробирались неквапно, трималися ближче до озера, ховаючись у прибережній кузі; більшість же, маючи, як видно, одне бажання — якнайшвидше добратись до лісу, не звертаючи уваги на рідкий кулеметний вогонь, перла навпростець.

— Доганяй їх ! Шмагай нагаями ...— скосивши очі від люті, кричав Григорій і перший пустив коня навздогін за хуторянами.

Позаду всіх, кульгаючи, дивовижною, танцюючою іноходдю трюхикав Христоія. Напередодні на рибній ловлі він дуже розрізав очеретом п'яту, через те й не міг бігти з усією властивою його довгим ногам прудкістю. Григорій наздоганяв його, високо піднявши над головою нагая. Зачувши кінський тупіт, Христоія оглянувся і помітно побіг швидше.

— Куди ?! Стій !.. Стій, кажу тобі Г.-г даремно кричав Григорій.

Але Христоія й не думав спинятися. Він побіг ще швидше, перейшовши на якийсь шалений верблюжий галоп.

Тоді оскаженілий Григорій прохрипів страшну матірну лайку, гукнув на коня і, порівнявшись, з насолодою рубнув нагаєм по мокрій від поту христониній спині. Христоія стенувся від удару, зробив чудернацький стрибок убік, щось подібне до заячої "скидки", сів на землю й почав неквапливо й ретельно обмацувати спину.

Козаки, що супроводили Григорія, заскакували попереду втікачів, спиняли їх, але нагаїв у хід не пускали.

— Шмагай їх !.. Шмагай!..— трясучи своїм оздобленим нагаєм, хрипко кричав Григорій. Кінь крутився під ним, ставав дибки, ніяк не хотів іти вперед. Насилу направивши його, Григорій поскакав до тих, що бігли попереду. На скаку він мигцем бачив Степана Астахова, що спинився біля куща і мовчки усміхався ; бачив, як Анікушка, присідаючи від сміху і склавши долоні рупором, пронизливим, жіночим голосом верещав :

— Браття ! Рятуйся, хто може! Червоні!.. Бери їх!.. Бери !..

Григорій наздоганяв ще одного хуторянина, одягненого в ватяну куртку, що біг невтомно і жваво. Сутулувата фігура його була якось дивно знайома, але розпізнавати було ніколи, і Григорій ще здаля загорлав:

— Стій, сучий сину !.. Стій, зарубаю !..

І раптом чоловік у ватяній куртці побіг повільніше, спинишся, і, коли став

обертатись,— характерним, знайомим з дитинства жестом виявляючи найвищий ступінь збудження,—вражений Григорій, ще не бачачи обличчя, впізнав батька.

Щоки Пантелея Прокоповича пересмикували судороги.

— Цебто рідний батько — сучий син ? Це батька нахваляєшся зарубати ? — високим, що аж зривався, фальцетом закричав він.

Очі його димились такою знайомою невгамовною люттю, що обурення Григорія враз охолело і він, з силою стримавши коня, крикнув :

— Не впізнав у спину ! Чого горлаєш, батьку ?

— Як це, не впізнав? Батька і не впізнав?!

Така безглузда ?й недоречна була зараз оця стареча образливість, що Григорій — уже сміючись порівнявся з батьком, примирливо сказав:

— Батьку, не сердься ! На тобі* сюртук якийсь невідомий мені, а крім того, ти летів, як призовий кінь, і навіть кульгавість твоя кудись поділась! Як же тебе впізнати ?

І знов, як бувало де раніше, завжди, в домашньому побуті,. Пантелей Прокопович притих і, все ще уривчасто дихаючи, але посмирнівши, погодився :

— Сюртук на мені, правду кажеш, новий, виміняв на кожух,— кожух тягати важко,— а кульгати ... Коли ж тут кульгати ? Тут, брате ти мій, уже не до того !.. Смерть в очах, а ти про ногу балакаєш...

— Ну, до смерті ще далеко. Завертай, батьку ! Патронів не розгубив ?

— Куди ж завертати ? — обурився старик.

Але тепер уже Григорій підвищив голос ; відрубуючи кожне слово, скомандував :

— Наказую вернутись ! За непослух командира в бойовій обстановці знаєш, що по уставу помагається ?

Сказане вплинуло : Пантелей Прокопович поправив на спині гвинтівку, неохоче поплентався назад. Порівнявшись з одним з стариків, який ще повільніше йшов назад, зітхаючи, сказав :

— Он вони які тепер синки ! Нема того, щоб уважити батькові, або, приміром кажучи, ослобонити від бою, а він його ж таки намагається ... отуди направити ... та — а — ак ... Ні, покійничок Петро, царство йому небесне, куди луччий був! Рівна в. нього душа була, а цей тороплений ; Гришка значить, хоч він і командир дивізії, заслужений і інше все, а не такий. Весь на купинах, і жодної не можна торкнути. Цей мене старого на піч не інакше як шилом буде підсаджувати !

Татарців оброзумили без особливих труднощів...

Трохи згодом Григорій зібрав усю сотню, завів її під прикриття ; не злізаючи з сідла, коротко пояснив :

— Червоні переправились і намагаються взяти Вешки. Коло' Дону зараз почався бій. Діло — не жарти, і втікати даремно не раджу. Коли ще раз побіжете — накажу кінноті, яка стоїть у Єринському, рубати вас як зрадників! — Григорій оглянув різношерсто одягнений натовп хуторян, закінчив з неприхованим презирством : — Багато у вас в сотні всякої сволоти набралось, вона й розводить страхи... Побігли, в штани напустили, вояки. А ще козаки називаєтесь! Особливо ви, діди, глядіть мені!

Взялись воювати, то нічого тепер голову між ноги ховати ! Зараз же повзводно, риссю он до того рубежа і від кущів — до Дону. Понад Доном — до Семенівської сотні. Разом з нею вдарите червоним у фланг. Марш ! Живо!

Татарці мовчки вислухали і так само мовчки попрямували до кущів'. Діди пригнічено кректели, озирались на Григорія, що швидко поскакав з козаками. Старий Обнізов, що йшов у ногу з Пантелеєм Прокоповичем, захоплено сказав:

— Ну, й геройського сина дав тобі господь ! Просто орел! Як він Христоню потяг по спині! Враз усьому дав порядок!

І підхвалений у батьківських почуттях Пантелей Прокопович охоче погодився :

— І не говори ! Таких синів по світі: пошукати ! Повний бант хрестів, це тобі жарти? От Петро, покійничок, царство йому небесне, хоч він і рідний син був, і першенький, а все ж не такий ! Занадто вже смирний був, якийсь, чума його знає, недороблений. Душа в нього під сподом бабська була! А цей — викапаний я! Я може ще й завзятіший!

Григорій з своїм піввзводом добрався до Калмицького бро: .ду. Вони вже вважали себе в безпеці, дійшовши ДО' лісу, але їх побачили із спостережного пункту, з того боку Дону. Гарматний взвод почав обстріл. Перший снаряд пролетів над вершинами верб, цмокнувся десь у болотистій гушавині, не розірвавшись. А другий ударив недалеко від дороги в голе коріння старого осокора, бризнув вогнем, обсипав козаків гулом, грудками жирної землі і кришеним трухлявим деревом.

Приглушений Григорій інстинктивно підніс до очей руку, нахилився до луки, відчувши, як щось глухо і мокро ляпнуло, наче по крижах коня.

Козацькі коні від вибуху, що струсонув землю, ніби по команді присіли і рвонули вперед ; під Григорієм кінь важко .звівся дибки, поточився, став повільно падати набік. Григорій квапливо зіскочив з сідла, взяв коня за повіддя. Пролетіло ще два снаряди, а потім хороша тиша стала на скраїську лісу. Лягаві на траву пороховий димок ; пахло свіжо — розритою1 землею, трісками, напівзогнилим деревом ; далеко в гущині стурбовано скреготали сороки.

Кінь Григорія хропів і підгинав тремтячі задні ноги. Жовтий навис його зубів був' болізно вискалений, шия витягнута. На бархатистому сірому храпі пухирями бралась піна. Сильний дроз бив його тіло, під гнідим підшерстком хвилями котились судороги.

—1 Готовий кормитель ? — голосно спитав, підскачавши, козак.

Григорій дивився на тьмяніючі кінські очі, не відповідаючи. Він навіть не глянув на рану і тільки трохи оступився, коли кінь якомсь невпевнено заквапився, випростався і раптом упав на коліна, низько схиливши голову, немов просячи в хазяїна за' щось прощення. На бік ліг він, глухо застогнавши, ймагався підвести голову, але, видно, залишали його останні сили: дроз ставав усе рідший, мертвіли очі, на шиї виступив піт.

Тільки в щітках, десь аж коло самих стаканів копит, ще билися останні живчики. Ледь вібрувало потерте крило сідла.

Григорій скося глянув на ліву пахвину, побачив розкопирсану глибоку рану, теплу, чорну кров, що біла з неї цівкою, сказав, заікаючись і не витираючи сліз, козакові, що зліз з сідла :

— Стріляй з одної кулі! — І передав йому свій маузер.

Пересівши на козачого коня, поскакав до того місця, де залишив свої сотні. Там уже розгорявся бій.

На світанку червоноармійці рушили в наступ. У звоях туману підвелись їх цепи, мовчки пішли в напрямі до Вешен-ської. На правому фланзі, біля наливої водою улоговини, на хвилину затримались, потім побрели по груді у воді, високо піднімаючи патронні підсумки і гвинтівки. Трохи згодом з об-донської гори злагоджено й велично заgrimіли чотири батареї. Як тільки по лісу віялом почали лягати снаряди, повстанці відкрили вогонь. Червоноармійці вже не йшли, а бігли з гвинтівками наперевіс. Поперед них на півверсти сухо лопалась по лісу шрапнель, валились розтрощені снарядами дерева, білястими клубами здіймався дим. Короткими чергами запрацювали два козачі кулемети. В першому цепу почали падати червоноармійці. Все частіше, то тут, то там з цепу виривали кулі людей, обперезаних скатками, кидали їх ниць або навзгак, але інші не лягали, і все коротшою ставала відстань, що відділяла їх від лісу.

Поперед другого цепу, трохи нахилившись уперед, підіткнувши поли шинелі, легко й розмашно біг високий з непокритою головою командир. Цеп на секуцду уповільнив просування, але командир, на бігу обернувшись, щось крикнув, і люди знову побігли, знову все лютіше почало наростати хрипкувате і страшне "ура — а — а !".

Тоді заговорили всі козачі кулемети, на узліссях жарко, безугавно застукотіли постріли з гвинтівок... Звідкілясь позад Григорія, що стояв з сотнями на виїзді з лісу, довгими чергами почав бити станковий кулемет Базковської сотні. Цепи завагались, залягли, почали відстрілюватись. Години півтори тривав бій, але вогонь повстанців, що пристрілялися, був такий настільний, що другий цеп, не витримавши, підвівся, змішався з третім цепом, який підходив перебіжками... Незабаром луг був усіяний червоноармійцями, що безладно бігли назад. І тоді Григорій на рисі вивів свої сотні з лісу, вистроїв їх і кинув на переслідування. Дорогу до плотів відступаючим відрізала Чирська сотня, що йшла повним кар'єром. Під придонським лісом, біля самого берега, зав'язався рукопашний бій. До плотів прорвалася тільки частина червоноармійців. їх повно — повнісінько насідало в плоті, відчалили. Решта билися, притиснуті до самого Дону.

Григорій спішив свої сотні, наказав коноводам не виїжджати з лісу, повів козаків до берега. Перебігаючи від дерева до

17

2. Тихий Дон. 194

дерева, козаки все ближче посувались до Дону. Чоловіка з півтораста червоноармійців ручними гранатами й кулеметним вогнем відкинули насідаючу повстанську піхоту. Плоті знову направились були до лівого берега, але базковді вогнем з гвинтівок перебили майже всіх гребців. Доля тих, що лишились на цім боці, була вже вирішена. Слабкодухі, покидавши гвинтівки, намагались перепливати на той бік. їх розстрілювали повстанці, що залягли біля прірви. Багато червоноармійців загинуло, не мігши перепливати Дон на бистрині. Тільки двоє перебрались щасливо :

один, у смугастому матроському тільнику,— видно, умілий плавець,— вниз головою кинувся з урвистого берега, поринув у воду і виринув мало не на середині Дону.

Ховаючись за розгільчастою вербою, Григорій бачив, як наввимашки матрос добирався до того боку. І ще один переплив щасливо. Він вистріляв усі патрони, стоячи по груди в воді; щось крикнув, погрожуючи кулаком вбік козаків, і поплив наввимашки навскоси. Круг нього цмокали кулі, але жодна не зачепила щасливця. Там, де було колись скотиняче стійло, він вибрів з води, обтрусився, неквапно пішов угору ярмом до дворів.

Ті, що лишилися коло Дону, залягли за піщаним бугром. їх кулемет строчив безупинно доти, поки не закипіла в кожухові вода.

— За мною! — неголосно скомандував Григорій, як тільки кулемет замовк, і пішов до бугра, вийнявши з піхов шаблю.

Ззаду, важко дихаючи, затупотіли козаки.

До червоноармійців залишалось не більш як півсотні сажнів: Після трьох залпів зза піщаного бугра підвівся на весь зріст високий смуглолиций і чорновусий командир. Його підтримувала під руку одягнена в шкіряну куртку жінка. Командир був ранений. Волочачи перебиту ногу, він зійшов з бугра, поправив на руці гвинтівку з примкнутим штиком, хрипко скомандував :

— Товариші! Вперед ! Бий біляків !

Горстка хоробрих, заспівавши "Інтернаціонал", пішла в контратаку. На смерть.

Сто шістнадцять чоловіка, що загинули останніми коло Дону, були всі комуністи Інтернаціональної роти.

III

Пізно вночі Григорій прийшов з штабу на квартиру. Прохір Зиков ждав його коло хвіртки.

— За Оксану не чути?—спитав Григорій з удаваною байдужістю в голосі.

— Ні. Забігла десь,— відповів Прохір, позіхаючи, і зараз же з острахом подумав : "Не дай боже знову заставить її розшукувати ... От спарувались чорти на мою голову!"

— Принеси вмитись. Пітний я весь. Ну, швидше! — вже роздратовано сказав Григорій.

Прохір приніс з хати води, довго лив з кухлика в складені ківшиком долоні Григорія. Той мився з видимою насолодою. Скинув пропахлу потом гімнастерку, попросив :

— Злий на спину.

Від холодної води, що обпекла спітнілу спину, ахнув, заперхав, довго й міцно тер натруджені ременями плечі й волохаті груди. Витираючись чистою полонкою, вже повеселілим голосом наказав Прохорові:

— Коня мені вранці приведуть — прийми його, вичисть, знайди зерна. Мене не буди, поки сам не прокинусь. Тільки як із штабу пришлють — розбудиш. Зрозуміло ?

Пішов під повітку. Ліг на возі і зразу ж поринув у безпробудний сон. Удосвіта мерз, підгинав ноги, натягав мокру від роси шинель, а після того, як зійшло сонце, знову

задрімав і прокинувся годині о сьомій від повнозвучного гарматного пострілу. Над станицею, в голубому й чистому небі, кружляв, тьмяно поблискуючи, аероплан. По ньому били з того боку Дону з гармат і кулеметів.

— А його таки можуть підбити ! — промовив Прохір, завзято чистячи щіткою прив'язаного до конов'язі високого рижого жеребця.— Дивись, Пантелевич, якого чорта під тебе прислали !

Григорій нашвидку оглянув жеребця, задоволений спитав :

— Не подивився, скільки йому років ? Шостий, мабуть ?

— Шостий.

— Ой, хороший. Ніжки під ним точені і всі в панчохах. Гарний коник.... Ну, сідлай його, поїду подивлюсь, хто> це прилетів.

— Та хороший, що й казати. Як то він бігати буде. Але з усіх прикмет мусить бути дуже бистрий,— бурмотів Прохір, затягаючи попруги.

Ще одна димчасто — біла хмарка шрапнельного розриву виникла біля аероплана.

Вибравши місце для посадки, льотчик круто пішов на зниження. Григорій виїхав з хвіртки, поскакав до станичної конюшні, за якою спустився аероплан.

В конюшні для станичних жеребців — довгій кам'яній будівлі, що стояла край станиці,— було напхом — напхано більш як вісімсот полрнених червоноармійців. Варта не випускала їх по нужді, параш у приміщенні не було. Важкий густий запах людського калу стіною стояв коло конюшні. Спід дверей стікали смердючі потоки сечі; над ними хмарами роїлись ізумрудні мухи ...

День І НІН у цій тюрмі для приречених лунав глухий стогін. Сотні полонених умирали від виснаження і тифу та дизентерії, що лютували* серед них. Померлих іноді не прибирали по кілька днів.

Григорій, об'їхавши конюшню, тількищо хотів злізти з коня, як знову глухо вдарила гармата з того боку Дону. Снаряд наближався, скрегіт його виріс і злився з важким гулом розриву.

Пілот і офіцер, що прилетів з ним, вилізли були з кабінки, їх обступили козаки. Зараз же на горі заговорили всі гармати батареї. Снаряди почали акуратно лягати круг конюшні.

Пілот швидко вліз у кабінку, але мотор відмовився працювати.

— Коти на руках ! — гучно скомандував козакам офіцер, що прилетів зза Дінця, і перший узявся за крило.

Похитуючись, аероплан легко рушив до сосон. Батарея проводила його швидким вогнем. Один із снарядів влучив у набиту полоненими конюшню. В густому диму, в клубах здійсненого вапнякового пилу завалився ріг. Конюшня здригнулась від тваринного реву пойнятих жахом червоноармійців. У пролом вискочило троє полонених, козаки збіглись і підіркували їх пострілами в упор.

Григорій відскакав убік.

— Уб'ють! їдь у сосни! — крикнув, пробігаючи мимо, козак із зляканим¹ обличчям і вряченими білуватими очима.

"А й справді можуть покласти. Всяко буває",— подумав Григорій і неквапно повернув додому.

В цей день Кудінов, не запросивши Мелехова, скликав у штабі строго секретну нараду. Офіцер, що прилетів з Донської армії, коротко повідомив, що з дня на день червоний фронт буде прорваний частинами ударної групи, сконцентрованої біля станиці Каменської, і кінна дивізія Донської армії під командою генерала Секретєва' вирушить на з'єднання з повстанцями. Офіцер запропонував негайно підготувати засоби переправи, щоб після з'єднання з дивізією Секретєва зараз же перекинути кінні повстанські полки на правий бік Дону ; порадив стягти резервні частини ближче до Дону і вже в кінці наради, після того, як був розроблений план переправи і просування частин для переслідування, спитав :

— А чому у вас полонені перебувають у Вешейській ?

— Більш нема де їх держати, в хуторах нема приміщень,— відповів хтось з штабних.

Офіцер ретельно витер носовою хусткою гладко вибриту спітнілу голову, розстебнув комір захисного кітеля, зітхнувши сказав :

— Направте їх у Казанську.

Кудінов здивовано підняв брови :

— А потім ?

— А звідти — у Вешенську ...— поблажливо пояснив офі-дер, мружачи холодні блакитні очі. І, міцніше стиснувши губи, сухо закінчив: — Я не знаю, панове, чого ви з ними так панькаєтесь ? Час тепер нібито не такий. Цю сволоту, що розносить усякі хвороби, як фізичні, так і соціальні, треба знищити. Панькатись з ними нема чого! Я на вашому місці зробив би саме так.

На другий день у піски вивели першу партію полонених в двісті чоловіка. Знесилені, бліді, аж сині, ледве переступаючи ногами, червоноармійці йшли, як тіні. Кінний конвой щільно оточував їх безладну юрбу... На десятиверстному перегоні Вешенська — Дубровка двісті чоловіка були вирубані до одного. Другу партію вигнали надвечір. Конвоеві було суворо наказано : відстаючих тільки рубати, а стріляти лише в крайньому випадку. З півтораєста чоловік вісімнадцять дійшли до Казанської... Один з них, молодий цигануватий червоноармі-єць, в дорозі збожеволів. Цілу дорогу він співав, танцював і плакав, тулячи до серця пучок зірваного запашного чебрецю. Він часто падав обличчям у гарячий пісок, вітер метляв брудне лахміття бязевої сорочки, і тоді конвоїрам були видні його туго обіпнута шкірою костиста спина й чорні порепані підошви розкинутих ніг. Його підводили, бризкали на нього водою з фляжок, і він розплющував чорні очі, що блищали безумством, тихо сміявся і, розхитуючись, знову йшов.

Жалісливі жінки на одному з хуторів обступили конвойних, і одна велична й огрядна стара жінка строго сказала начальникові конвою:

— Ти ослобони оцього чорнявенького. Він ума тронувся, до бога став ближчий, і вам великий гріх буде, коли отакого занапастите.

Начальник конвою — бравий рудовусий підхорунжий — усміхнувся :

— Ми, бабусю, зайвого гріха не боїмось ца душу брати. Однак з нас праведників не буде!

— А ти пусти, не протився,— настирливо просила стара.— Адже смерть над кожним з вас крилом махає...

Жінки дружно підтримали її, і підхорунжий погодився :

— Мені не жаль, візьміть його. Він тепер не вредний. А за нашу добрість—молочка нам свіженького по кухлику на брата.

Стара завела божевільного до себе в хатинку, нагодувала його, постелила йому в кімнаті. Він проспав цілісіньку добу, а потім прокинувся, став, спиною до вікна, тихо заспівав. Стара увійшла в кімнату, сіла на скриню, підперла щоку долонею, довго й пильно дивилась на худорляве лице парубчака, потім басовито сказала :

— Ваші, кажуть, десь недалеко...

Божевільний на якусь секунду замовк і зараз же знову заспівав, але вже тихіше.

Тоді стара строго заговорила :

— Ти, голубе мій, пісеньок перестань співати, не придурюйся й голови мені не мороч... Я життя прожила, і мене не обманеш, не дурненька! Умом ти здоровий, знаю... Чула, як ти уві сні балакав, та так же складно !

Червоноармієць співав, але все тихіше й тихіше. Стара вела далі:

— Ти мене не бійся, я тобі не лиха бажаю. У мене двох синків у германську війну поклали, а менший у цю війну в Черкаському помер. А я ж їх усіх під серцем виносила ... Доглянула, вигодувала, ночей замолоду не спала... Через те й жалію я всіх молодих хлопців, що в війську служать, на війні воюють ...— Вона помовчала трохи.

Замовк і червоноармієць. Він заплющив очі, і ледве помітний рум'янець виступив на його смуглих вилицях, на тонкій худій шиї напружено запульсувала голуба жилка.

З хвилину стояв він і мовчав, вижидаючи, потім розплющив чорні очі. Погляд їх був свідомий і палав таким нетерплячим дожданням, що стара ледве помітно усміхнулась :

— Дорогу на Шумилинську знаєш ?

— Ні, бабуню,— ледве ворухнувши губами, відповів червоноармієць.

— А як же ти підеш ?

— Не знаю ...

— Ото ж бо ! Щ'о ж мені з тобою теперечки робити ? Стара довго ждала відповіді, потім спитала :

— А ти ж ходити можеш ?

— Піду якнебудь.

— Зараз тобі якнебудь не можна ходити. Треба йти ночами і ступати швидше, ой, швидше ! Переднюй іще, а потім я тобі дам харчів і поводитарем внучка, щоб він дорогу показував, і — в час добрий ! Ваші, червоні, значить, за Шумилинською стоять, напевне знаю. Ось ти до них і заявишся. А шляхом вам не можна йти, треба—степом, ярами та лісами, манівцями, а то козаки перестрінуть і біди наберетесь. Отак то, голубе мій!

На другий день, як тільки смеркло, стара перехрестила свого дванадцятилітнього

внука і одягненого в козакий сіряк червоноармійця, що зібрались у дорогу, і суворо сказала :

— Ідіть з богом. Та глядіть, нашим служивим не попадай-' тесь !.. Нема за що, голубе, нема за що ! Не мені кланяйся, богу святому. Не я одна така, всі ми, матері, добрі... Жалко ж вас, окаянних, до смерті! Ну, ну, ідіть, хай вас бог боронить ! — І зачинила помазані жовтою глиною похилені двері хатинки.

Щодня Іллівна прокидалась на світанку*, доїла корову* і починала куховарити. Печі в хаті не топила, а розпалювала вогонь у літній кухні, готувала обід і знову йшла в хату до діточок.

Наталя поволі видужувала після тифу. На другий день трійці вона перший раз устала з постелі, пройшлась по кімнатах, насилу переставляючи висохлі худі ноги, довго шукала в головах у діточок і навіть спробувала, сидячи на табуретці, прати дитячу одежину.

І весь час із змарнілого її обличчя не1 сходилла усмішка, на запалих лицях рожевів рум'янець, а очі, що стали від хвороби величезними, променились такою осяйною, трепетною теплотою, наче після пологів.

— Полюшко, прехороша моя ! Чи не зобижав тебе Мишко, як я хворіла ? — питала вона кволим голосом, протяжно і невпевнено вимовляючи кожне слово, гладячи рукою чорноволосу голівку дочки..

— "Ні, мамуню ! Мишко1 тілечки раз мене набив, а— то ми з ним гарно гралися,— пошепки відповідала дівчинка і міцно

. тулилась лицем до материних колін.

— А бабуса жалувала вас ? — усміхаючись, допитувалась Наталя.

— Дуже жалувала !

— А чужі люди, червоні солдати, вас не чіпали ?

— Вони в нас теличку зарізали, прокляті! — баском відповів надзвичайно схожий на батька Мишко.

— Лаятись не можна, Мишенько. Бач, який хазяїн! Старших не можна чорним словом обзивати ! — повчально сказала Наталя, притамовуючи усмішку.

— Це бабуса їх так обзивала, спитай хоч у Польки,— похмуро виправдувався маленький Мелехов.

— Справді, мамуню, і курей вони в нас усіх чисто вирізали !

Полюшка пожвавішала : виблискуючи чорними оченятами,

почала розказувати, як приходили на баз червоноармійці, як вони ловили курей і качок, як просила бабка Іллівна лишити на розплід жовтого півня з обмороженим гребенем і як їй веселий червоноармієць відповів, вимахуючи півнем : "Цей півень, бабко, кукурікав проти радянської влади, і ми його присудили за це на смерть ! Хоч і не проси, наваримо ми з ним локшини, а тобі за нього старі валянки залишимо".

І Полюшка розвела руками, показуючи :

— Отакенні валянки залишив ! Величезні — превеличезні і всі в дірках!

Наталя, сміючись і плачучи, пестила діточок і, не зводячи з дочки захопленого

погляду, радісно шепотіла :

— Ат ти моя Григорівна! Викапана Григорівна! І вся ж ти, до крапельки, на свого батенька схожа.

— А я схожий ? — ревниво спитав Мишко і несміливо притулився до матері.

— І ти схожий. Гляди тільки: як виростеш — не будь таким непутящим, як твій тато

...

— А хіба він непутящий ? А чим він непутящий ? — зацікавилася Полюшка.

На обличчя Наталі тінню ліг смуток. Наталя промовчала і насилу підвелася з лавки.

Іллівна, що була при розмові, незадоволено відвернулася. А Наталя, вже не прислухаючись до дитячого гомону, стоячи біля вікна, довго дивилась на зачинені віконниці астаховського дому, зітхала і схвильовано м'яла шлярку своєї старенької злинялої кофтини ...

На другий день вона прокинулася на світанку, встала тихенько, щоб не розбудити дітей,— умилась, дістала з скрині чисту спідницю, кофтину й білу зонтову хустку. Вона помітно хвилювалась, і по тому, як вона одягалась, як смутно й строго мовчала,— Іллівна догадалась, що невістка піде на могилу діда Гришаки.

— Куди. це зібралась ? — навмисне спитала Іллівна, щоб упевнитись, що вгадала...

— Піду дідуся провідаю,— не підводячи голови, боячись розплакатись, мовила Наталя.

Вона вже знала про смерть діда Гришаки і про те, що Кошовий спалив їх дім і все на подвір'ї.

— Квола ти, не дійдеш.

— З перепочинками доплентаюсь. Дітей нагодуйте, мамо, а то я там, може, довго затримаюсь.

— І хто його знає — чого ти там будеш затримуватись! Ще не в добрий час набредеш на отих чортів, прости господи. Не ходила б ти краще, Наталочко !

— Ні, таки піду,— Наталя нахмурилась, взялась за клямку КОЛО дверей;

— Ну, зажди, чого ж ти голодна йдеш ? Ось я тобі молочка кислого всиплю.

— Ні, мамо, спасибі, не хочу... Прийду, тоді їстиму.

Бачачи, що невістка твердо вирішила йти, Іллівна порадила :

— Іди краще понад Доном, городами. Там тебе не так видно буде.

Над Доном запоною висів туман. Сонце ще не сходило, але на сході багряною загравою палахкотів закритий тополями край неба, і спід хмари вже повівав холодний передранішній вітерець.

Переступивши через похилений, обплутаний повитицею пліт,

Наталка увійшла в свій садок. Притискаючи: руки до серця, спинилась біля свіжого горбка землі.

Сад буйно заростав кропивою і бур'яном. Пахло мокрими від роси лопухами, вологою землею, туманом. На старій, усохлій після пожежі яблуні самотньо сидів настовбурчений шпак. Могила осіла. Подекуди між грудками сухої глини вже

вигонились зелені жальця трави.

Вражена набіглими спогадами, Наталя мовчки стала навколішки, припала обличчям до неласкавої, з споконвічним духом смертної тліні землі...

Через годину вона, скрадаючись, вийшла з саду, в останній раз зі стиснутим від болю серцем оглянулася на місце, де колись одцвіла її юність,— пуста — двір похмуро чорнів звугленими сохами сараїв, обгорілими руїнами печей і фундаменту,— і тихо пішла провулком.

З кожним днем Наталя поправлялася все більше. Міцніли ноги, округлялись плечі, здоровою повнотою наливалось тіло. Незабаром почала помагати свекрусі куховарити. Пораючись біля печі, вони подовгу розмовляли.

Якось уранці Наталя з серцем сказала :

— І коли ж воно скінчиться ? Вся душа зболіла !

— От побачиш, скоро переправляться наші зза Дону,— впевнено озвалась Іллівна.

— А як ви знаєте, мамо?

— Чує моє серце!

— Аби тільки наші козаки були цілі. Не дай боже — вб'ють кого або поранять. Гриша ж — він одчайний,— зітхнула Наталя.

— Не бійсь, нічого їм не станеться, бог не без милості. Старий ото наш нахвалявся знову переправитись, провідати нас, та, мабуть, налякався. Якби приїхав, то й ти б з ним переправилась до своїх від гріха. Наші, хутірські, навпроти хутора лежать, обороняються. Отоді, коли ти ще лежала без пам'яті, пішла я раненько до Дону, набрала води і чую — зза Дону Анікушка горлає: "Здорові були, бабусю ! Поклон від старика !"

— А Гриша де? — обережно спитала Наталя.

— Він ними всіма командує здала,— простодушно відповіла Іллівна.

— Звідки ж він командує ?

— Мабуть, з Вешок. Більше нізвідки.

Наталя надовго замовкла. Іллівна глянула в її бік, злякайо спитала :

— Та чого бо ти ? Чого голосиш ?

Не відповідаючи, Наталя тулила до обличчя брудний хвар-тух, тихо схлипувала.

— Не голоси, Наталочко, слізьми тут не допоможеш. Бсг дасть—живих — здорових побачимо. Ти он сама стережись, не виходь без потреби на баз, а то забачать оті андихристи, придивляться ...

В кухні стало темніше. Знадвору вікно затулила чиясь фігура. Іллівна обернулася до вікна і ойкнула:

— Вони ! Червоні! Наталочко ! Швидше лягай на ліжко, прикинься, ніби ти хвора... Хоч би біди... Ось ряденцем укрійся !

Тількищо Наталя, тремтячи зо страху, впала на ліжко, як брязнула клямка, і в кухню, пригинаючись, увійшов високий червоноармієць. Діти вчепились до спідниці побілілої Іллівни. А вона, як стояла коло печі, так і присіла на лаву, перекинувши ринку з топленим молоком.

Червоноармієць швидко оглянув кухню, голосно сказав:

— Не лякайтесь. Не з'їм. Здрастуйте!

Наталя, удавано стогнучи, з головою вкрилась рядом, а Мишко спідлоба придивився до гостя і зраділо повідомив :

— Бабуню ! Оцей самий і зарізав нашого півня! Пам'ятаєш ?

Червоноармієць скинув захисного кольору кашкета, поцмою кав язиком, усміхнувся :

— Угадав шибеник ! І охота тобі про того півня згадувати ? Але от, хазяєчко, таке діло : чи не можеш ти спекти нам хліба ? Борошно в нас є.

— Можна... Чого> ж... Спечу...— квапливо заговорила Іллівна, не дивлячись на гостя, стираючи з лави розлите молоко.

А червоноармієць присів коло дверей, витяг кисет з кишені і, скручуючи цигарку, завів розмову:

— До ночі спечеш ?

— Аюжна й до ночі, якщо ви поспішаєте.

— На війні, бабусю, завжди поспішають. А за півника ви не сердьтесь.

— Та ми нічого ! — злякалась Іллівна.— Це дитина дурна... І згадає ж, чого не треба!..

— Алеж і скупий ти, хлопче...—1 добродушно усміхався балакучий гість, звертаючись до Мишка.— Ну, чого ти таким вовчням дивишся ? Підійди сюди, наговоримось досхочу про твого півня.

— Підійди, синку! — пошепки просила Іллівна, штовхаючи коліном внука.-

Але той одірвався від бабусиноного подолу і намагався вже вислизнути з кухні, бокаса пробираючись до дверей. Довгою рукою червоноармієць притягнув його до себе, спитав :

— Сердишся, чи що ?

— Ні,— шепотом озвався Мишко.

— Ні, от і добре. Не в півні щастя. Батько твій деї? За Доном ?

— За Доном.

— Воює, значить, з нами ?

Підбадьорений ласкавим поводженням, Мишко охоче повідомив :

— Він усіма козаками командує !

— Ой, брешеш, малий !

— Спитай он хоч у бабусі.

А бабуса тільки руками сплеснула і застогнала, остаточно збентежена балакучістю внука.

— Командує всіма ? — перепитав здивований червоноармієць.

— А може й не всіма...— вже невпевнено відповів Мишко, спантеличений відчайдушними поглядами бабусі. .

Червоноармієць помовчав трохи, потім, скося поглядаючи на Наталю, спитав :

— Молодиця хворіє, чи що ?

— Тиф у неї,— неохоче відповіла Іллівна.

Два червоноармійці внесли в кухню мішок з борошном, поставили його коло порога.

— Розпалюй, хазяйко, в печі! — сказав один з них.— Надвечір прийдемо за хлібом. Та гляди, щоб припічка була насто-яща, а то погано тобі буде !

— Як умію, так і спечу,— відповіла Іллівна, страшенно зрадівши, що прибулі перебили небезпечну розмову і Мишко вибіг з кухні.

Один спитав, кивнувши головою на Наталю :

— Тифозна?

— Еге.

— Ну, щастя їй ! Якби була здорова, ми б її розпатрони-ли ...— І, усміхаючись, вийшов з кухні.

Червоноармійці поговорили про щось півголосом, залишили кухню. Не встиг останній з них завернути за ріг — зза Дону заляскали постріли з гвинтівок.

Червоноармійці, зігнувшись, підбігли до напіврозваленної кам'яної огорожі, залягли за нею і, дружно клацаючи затворами, почали відстрілюватись.

Злякана Іллівна кинулась на подвір'я шукати Мишка. Зза огорожі їй гукнули :

— Ей, бабко ! Іди до хати! Уб'ють !

— Хлопчина наш на дворі! Мйшенько ! Голубчику! — з слізьми в голосі кликала стара.

Вона вибігла на середину подвір'я, і ту ж мить постріли зза Дону припинились. Очевидно, козаки з того боку побачили її. Як тільки вона схопила на руки підбіглого Мишка і пішла з ним в кухню, стрільба знов відновилась і тривала доти-, поки червоноармійці не залишили мелеховського двору.

Іллівна, пошепки перемовляючись з Наталею, учинила тісто, але спекти хліба їй не довелося.

Опівдні червоноармійці кулеметних застав, що були в хуторі, враз спішно залишили двори, ярами рушили на гору, тягнучи за собою кулемети.

Рота, що займала окопи на горі, построїлась, швидким маршем пішла до Гетьманського шляху.

Велика тиша якось зразу розляглась над усім Обдонням. Замоккли гармати й кулемети. По дорогах, по затравілих польових шляхах, від хуторів до Гетьманського шляху нескінченно потяглись обози, батареї; колонами пішла піхота й кіннота.

Іллівна, що дивилась у вікно, як по крейдяних виступах видряпуються на гору відсталі червоноармійці, витерла об хвар-тух руки, розчулено перехрестилась :

— Зглянувся господь, Наталочко. Виходять червоні!

— Ой, мамуню, це вони з хутора на гору в окопи йдуть, а надвечір вернуться.

— А чого ж вони бігом поспішають ? Турнули їх наші! Відступають прокляті! Втікають анцихристи !..'—раділа Іллівна, а сама знову взялась вимішувати тісто.

Наталя вийшла з сіней, стала коло порога і, приставивши долоню до очей, довго

дивилась на залляту сонячним сяйвом крейдяну гору, на вигорілі бурі відноги.

Зза гори в передгрозовому величному мовчанні вставали вершини білих клубів хмар. Жарко напікало землю полудневе сонце. На вигоні свистали ховрахи, і тихий, сумоватий їх посвист дивовижно поєднувався з життєрадісним співом жайворонків. Така люба серцю Наталі була оця тиша після гарматного гулу, що вона, не ворухнувшись, жадібно вслухалась і в нехитрі пісні жайворонків, і в скрипіння колодязного журавля, і в шелест напоеного полиневою гіркотою вітру.

Він був гіркий і запашний, цей крилатий, степовий, східний вітер. Він дихав жаром розпеченої чорноземлі, п'янючими запахами всіх полеглих під сонцем трав, але вже відчувалось наближення дощу : віяло прісною вологою від Дону, майже торкаючись землі роздвоєними вістрями крил, креслили повітря ластівки, і далеко-далеко в синьому піднебессі плив, утікаючи від наступаючої грози, степовий підорлик.

Наталя пройшлась по подвір'ю. За кам'яною огорожею на пом'ятій траві лежали золотисті купи гільз від гвинтівок. Шибки й побілені стіни дому зяяли кулевими пробоїнами. Одна з уцілілих курей, забачивши Наталю, з криком злетіла на дах комори.

Ласкава тиша недовго стала над хутором. Повіяв вітер, захлопали в залишених домах розчинені віконниці й двері. Сніж-нєбіла градова хмара владно заступила сонце й попливла на

захід. . . ."

Наталя, придержуючи розтріпане вітром волосся, підійшла до літньої кухні, звідти знову подивилась на гору. На гори-зонті — обгорнуті бузковою хмаркою пилу — риссю йшли двоколки, скакали поодинокі вершники. "Значить, правда, ідуть геть !" — полегшено вирішила Наталя.

Не встигла вона увійти в сіни, як десь далеко за горою розкотисто й німо заgrimіли гарматні постріли, і, наче перегук>-чись з ними, поплив над Доном радісний передзвін двох ве-шенських церков.

На тім боці Дону з лісу густо висипали козаки. Вони тягли волоком і несли на руках баркаси до Дону, спускали їх на воду. Гребці, стоячи на кормах, проворно орудували веслами. Десятків три човнів наввипередки поспішали до хутора.

— Наталочко ! Голубонько моя ! Наші їдуть !..— ридма ридаючи, голосила Іллівна, вискочивши з кухні.

Наталя схопила на руки Мишка, високо підняла його. Очі її гарячково блищали, а голос уривався, коли вона, задихаючись, говорила:

— Дивись, дитинонько, дивись, у тебе очі бистрі... Може, і твій батько з козаками ... Не впізнаєш ? Це не він їде на передньому човні ? Ой, та не туди ти дивишся !..

На пристані зустріли самого схудлого Пантелея Прокоповича. Старий насамперед спитав, чи цілі воли, майно, хліб, схлипнув, обнімаючи онуків. А коли, кваплячись і кульгаючи, зайшов на рідне подвір'я,— зблід, упав на коліна, широко перехрестився і, поклонившись на схід, довго не підводив од гарячої спаленої землі свою сиву голову.

V

Під командуванням генерала Секретєва тритисячна кінна група Донської армії при

б кінних гарматах і 18 в'ючних кулеметах 10 червня навальним ударом прорвала фронт поблизу станиці Усть — Білокалитвенської, рушила вздовж залізничної колії в напрямі до станиці Казанської.

Вранці на третій день офіцерський роз'їзд 9 — го Донського полку наткнувся біля Дону на повстанський польовий караул. Козаки, забачивши кінний загін, кинулись у яри, але осаул, що командував роз'їздом, по одягу впізнав повстанців, помахав начепленою на шаблю носовою хусткою і гучно крикнув :

— Свої!.. Не втікай, станичники !..2

Роз їзд безбоязно підскакав до відноги яру. Начальник повстанського караулу—старий сивий вахмістр — на ходу застібаючи захльостану по росі шинель, вийшов наперед. Вісім офіцерів спішилися, і осаул, підійшовши до вахмістра, зняв кашкета з офіцерською кокардою, що яскраво біліла на околичці, усміхаючись, сказав :

— Ну, здрастуйте, станичники! Що ж, за старим козачим звичаєм — поцілуємося.— Хрест — навхрест поцілував вахмістра, витер хусткою губи й вуса і, почувавши на собі вичікувальні погляди своїх супутників, із значущою усмішкою, повільно спитав :

— Ну, як, опам'ятались ? Виходить, свої таки кращі за більшовиків ?

— Так точно, ваше благородіє ! Спокутували гріх... Три місяці бились, не сподівались діждатися вас.

— Добре, що хоч пізно, та оброзумились. Діло давнє, а хто старе поминає, той щастя не має. Якої станиці ?

— Казанської, ваше благородіє !

— Ваша частина за Доном ?

— Так точно !

— Червоні куди подались від Дону ?

— Вгору по Дону, мабуть — на Донецьку слобідку.

— Кіннота ваша ще не переправлялась ?

— Ні.

— Чому?

— Не могу знать, ваше благородіє. Нас перших послали на цей бік.

— Артилерія була в них тут?

— Дві батареї було.

— Коли вони знялись?

— Учора на ніч.

— Треба було переслідувати ! Ех, ви, роззяви ! — докірливо промовив' осаул і, підійшовши до коня, дістав з польової сумки блокнот і карту.

Вахмістр стояв виструнчившись, руки по швах. За два кроки позад нього товпились козаки, з змішаним почуттям радості й неусвідомленої тривоги розглядаючи офіцерів, сідла, породистих, але виморених переходом коней.

Офіцери, одягнені в акуратно підігнані англійські френчі з погонами і в широкі бриджі, розминали ноги, походжаючи біля коней, скося поглядали на козаків. Уже ні на одному з них не було, як восени 1918 року, саморобних погонів, намальованих

чорнильним олівцем. Взуття, сідла, патронні сумки, біноклі, приторочені до сидел карабіни — все нове і не російського походження. Тільки найстаріший на вигляд офіцер був у черкесці тонкого синього сукна, в кубанці золотистого бухарського каракулю і в гірських, без каблуків, чоботях. Він перший, м'яко ступаючи, наблизився до козаків, дістав з планшетки барвисту

пачку цигарок з портретом бельгійського короля Альберта, запропонував :

— Куріть, братці! " .

Козаки жадібно потяглись до цигарок. Підійшли и інші. офіцери.

_ Ну, як жилось під більшовиками? — спитав головатий і плечистий— хорунжий.

— Не дуже солодко...— стримано відповів одягнений у старий сіряк козак, жадібно затаючись цигаркою, очей не відводячи од високих зашнурованих по коліна гетр, що тісна облягали товсті литки хорунжого.

На ногах козака ледве тримались стоптані подерті чирики. Білі, безліч разів штопані шерстяні панчохи, з заправленими в них шароварами, були порвані; ось тому козак і не відводив зачарованого погляду від англійських черевиків, що приваблювали його товщиною незносимих підошов, яскраво виблискуючими мідними пістонами. Він не втерпів і простодушнo-висловив своє захоплення :

— Та й хороше ж у вас взуття!

Але хорунжого не вабила мирна розмова. З ехидністю й викликом він сказав.:

— Захотілось вам закордонну екіпіровку проміняти на московські личаки, то тепер нічого на чуже заздрити !

— Промашка вийшла: Обвинуватились ...—збентежено відповів козак, оглядаючись на своїх, шукаючи підтримки.

Хорунжий продовжував, знущаючись, дорікати :

— Виявилось, що розум у вас волячий. Віл, він же завжди так : спочатку ступне, а потім стоїть і думає. Промашка вийшла ! А восени, коли фронт відкрили, про що думали ? Комісарами хотіли бути ! Ех, ви, оборонці вітчизни !..

Молоденький сотник тихо шепнув на вухо гарячому хорунжому : "Облиш, годі!" — І той затоптав цигарку, сплюнув* перевалюючись пішов до коней.

Осаул передав йому записку, щось сказав півголосом.

З несподіваною легкістю важкуватий хорунжий скочив на коня, круто повернув його і поскакав¹ на захід.

Козаки ніяково мовчали. Підійшов осаул і, граючи низькими нотами звучного баритона, весело спитав :

— Скільки верст звідси до хутора Вдрваринського ?

— Тридцять п'ять,— відповіло кілька козаків разом.

— Добре. Так от що, станичники, ідіть і перекажіть вашим начальникам, щоб кінні— частини, не гаючись і хвилини, переправлялись на цей бік. З вами піде до переправи наш офіцер, він поведе кінноту. А піхота похідним порядком нехай іде в

Казанську. Зрозуміло ? Ну, як то кажуть, наліво кругом і з богом шагом арш!

Козаки юрбою пішли з гори. Саженив сто ішли й мовчали, наче змовились, а потім щуплий козачина в сіряку, той самий, якого вилаяв гарячий, хорунжий, похитав головою і гірко зітхнув :

— От і з'єднались, браточки...

Другий жваво додав :

— Один чорт, що собака, що хорт ! — І смачно вилаявся.

VI

Зараз же, як тільки у Вешенській стало відомо про спішний відступ червоних частин, Григорій Мелехов з двома кінними полками вплав переправився через Дон, вислав сильні роз'їзди і рушив на південь.

За обдонським бугром ішов бій. Глухо, як під землею, гримотів, зливаючись, гуркіт гарматних пострілів. ?

— А снарядів кадети, видНо, не шкодують! Швидким вогнем гатять ! — захоплено сказав один з командирів, під'їжджаючи до Григорія.

Григорій промовчав. Він їхав поперед колони, уважно озираючись на всі боки. Від Дону до хутора Базковського на протязі трьох верст стояли тисячі залишених повстанцями бричок і гарб. Скрізь по лісу лежало розкидане майно : розбиті скрині, стільці, одежа, зброя, посуд, швацькі машини, мішки з зерном, усе; що з великої господарської жадібності було схоплене і привезене при відступі до Дону. Місцями дорога по коліна всипана була золотистою пшеницею. І тут же валялись роздуті, спотворені гниттям, смердючі трупи волів і коней.

— Оце так нахазяювали! — гукнув вражений Григорій і, скинувши кашкет, стараючись не дихати, обережно об'їхав купу злежалого зерна з розпростертим на ній мертвим стариком у козакому кашкеті й закривавленому сіряку.

— Достеріг дідок своє добро ! Чорти його замордували тут лишатися,—пошкодував хтось із козаків.

— Мабуть, пшеницю шкода було кидати...

— Ану, рушай риссю ! Смердить від нього — не дай бог. Ей ! Рушай !..— обурено закричали з задніх рядів.

І сотня перейшла на рись. Розмови змовкли. Тільки цокіт безлічі кінських копит та брязкіт підігнаного козачого спорядження узгоджено залунали по лісу.

... Бій ішов неподалік від маєтку Лістніцьких. Суходолом, збоку від Ягідного, густо бігли червоноармійці. Над головами їх рвалася шрапнель, у спини їм били кулемети, а по бугру, відрізаючи шлях до відступу, текла лава калмицького полку-

Григорій підійшов з своїми полками, коли бій уже скінчився. Дві червоноармійські роти, що прикривали відхід гіо Вешенському перевалу розрізнених частин і обозів 14-ої Ми-ронівської дивізії, були розбиті 3 — м калмицьким полком і ЦІЛком знищені. Ще на бугрі Григорій передав командування Єр-

макову, сказав :

_ Упорались тут без нас. Іди на з'єднання, а я на часинку

забіжу в садибу.

_ Чого б це ? — здивувався Єрмаков.

— Ну, як тобі сказати, жив тут у батраках замолоду, от

І потягло чогось подивитись на старі місця...

Гукнувши Прохора, Григорій повернув до Ягідного і, коли від'їхав з півверсти, побачив, як над головною сотнею знялось і замаяло на вітрі біле полотнище, передбачливо взяте кимось з козаків.

"Наче в полон здаються !" — з тривогою і несвідомим сумом подумав Григорій, дивлячись, як повільно, ніби нехотяче, спускається колона в суходіл, а назустріч їй прямо по хлібах риссю йде кінна група секретевців.

Сумом і пустою війнуло на Григорія, коли через повалені ворота в'їхав він на зарослий лободою двір маєтку. Ягідне стало невпізнаним. Скрізь видно було страшні сліди безгосподарності і руйнування. Колись чепурний дім побляк і немов став нижчий. Давним — давно нефарбована покрівля жовтіла плямистою іржею, поламані водостічні труби валялись біля ганку, кособоко висіли зірвані з завісів віконниці, в розбиті вікна з свистом вривався вітер, і звідти вже тхнуло гіркуватим пліснявим духом пустки.

Ріг дому з східного боку і ганок були зруйновані снарядом тридюймовки. В розбите венеціанське вікно коридору просунулась верхівка зваленого снарядом клена. Він так і лишився лежати, уткнувшись окоренком у вивалену з фундаменту купу цегли. А по зав'ялих вітах його уже повз і кучерявився гінкий у рості дикий хміль, химерно обплітав уцілілі шибки, тягнув* ся до карнизу.

Час і негода робили своє діло. Надвірні будівлі постарі-лись, і здавалось, ніби довгі роки не торкались їх дбайливі людські руки. В конюшні відвалилась підмита весняними дощами кам'яна стіна, дах каретника розкрила буря, і на кроквах та бантинах, що мертвенно біліли, тільки де — не — де лишилися жмути напівзогнилої соломи.

На ганку челядні лежали три здичавілі хорти. Забачивши людей, вони схопились і, глухо загарчавши, сховались у сінях. Григорій під'їхав до відчиненого вікна флігеля; перегнувшись з сідла, голосно спитав :

— Є хто живий ?

У флігелі довго стояла тиша, а потім надтріснутий жіночий голос відповів :

— Заждіть, ради Христа ! Зараз вийду.

Постаріла Ликеря, човгаючи босими ногами, вийшла на ганок ; мружачись від сонця, довго придивлялась до Григорія.

— Не впізнаєш, тітко Ликеро ? — злізаючи з коня, спитав

Григорій. ' .

І тільки тоді щось здригнулося в рябому обличчі Ликери і тупа байдужість змінилась сильним хвилюванням. Вона заплакала і довго не могла вимовити жодного слова.

Григорій прив'язав коня, терпляче ждав.

— Натерпілась я страху... Не дай і не приведи...— почала приказувати Ликеря, витираючи щоки брудним полотняним хвартухом.— Думала, знов вони приїхали ... Ой,

Гришеню, що тут було ... І не розкажеш ... Одна ж тільки я лишилась..!

— А дід Сашко де ? Відступив з панами ?

— Якби відступив, то, може, й живий би був ...

— Невже помер ?

— Убили його... Третій день лежить на погребі... закопати б треба, а я сама занедужала ... Насилу встала Та й боюсь дуже йти туди до нього, до мертвого ...

— За що ж ? — не підводячи очей від землі, глухо спитав Григорій.

— За кобилу порішили... Наші пани відступили поспіхом. Тільки капітал взяли, а добро майже все на мене залишили.— Ликеря перейшла— на шепіт.— Все до нитки зберегла ! Закопане й досі лежить. А з коней тільки трьох орловських жеребців узяли, решту залишили на діда Сашка. Як почалося повстання, брали їх і козаки і червоні. Вороного жеребця Вихоря—може, пам'ятаєш ?—взяли на провесні червоні. Насилу осідлали. Він же під сідлом зроду не ходив. Тільки не довелось їм на ньому поїздити, попишатися. Заїжджали через тиждень каргінські козаки, розказували. Зійшлись вони на бугрі з червоними, почали палити одні в одних. У козаків якась там миршава кобилка й заіржала в той час. І думаєш, Вихор не приволік червоного до козаків ? Кинувся щодуху до кобили, і не міг його вдержати отой їздець, що на ньому си<Нв. Бачить він, що не впорається з жеребцем, і захотів на всьому скаку сплигнути з нього. Сплигнути — сплигнув, а ноги з стремена не витягнув. Вихор його і примчав просто до козаків

• У РУКИ-

о — Не лайся, Дмитре, ти мені син віком. І ділити на

• XV

о — Що ж, можна продовжити,— погодився Григорій.

о Прохір підвів з сидельної подушки голову, почув гл

о — А свата ...

• VI

• IX

• XIV

1

Музга — невеличке озерце, болітце в степу.

2

Станичник — тут: земляк (з одної станиці).

У РУКИ-

— Ловко ! — вигукнув захоплено Прохір.

— Тепер на цьому жеребці каргіновський підхорунжий їздить,— спокійно оповідала Ликеря.— Обіцяв, як тільки пан вернеться — зараз же Вихоря на конюшню приставити. І ртак розібрали всіх коней, залишилась тільки одна рисачка Стрілка, що від Приміра й Судженої. Була вона жеребна, через те її ніхто і не чіпав. Спорожнилась вона недавно, і дід Сашко так уже те лошатко жалів; так жалів — і не сказати! На руках носив і з соски підпоював молоком і якимось трав'яним настоєм, щоб у ногах міцніше було. От і

сталася біда... Позавчора прискакало троє надвечір. Дід у саду траву косив. Бони кричать до нього : "Іди сюди сякий — такий !" Він косу поклав, підійшов, поздоровкався, а вони й не дивляться, молоко п'ють і питають у нього : "Коні є ?" Він і каже : "Одна є, але вона для вашого воєнного діла негодяща : кобила, до того ж з маленьким лошам". Найсердитіший з них як закричить: "Це не твого розуму діло ! Веди кобилу, старий чорт ! У мого коня спина побита, і треба мені його змінити !" Йому б скоритись та не змагатись за ту кобилу, ну, а. він, сам знаєш, характерний старичок був... Панові — і тому, бувало, не змовчить. Пам'ятаєш же ?

— Що ж він, таки не дав ? — втрутився в розмову Прохір.

— Ну, як же ти не даси ? Він тільки й сказав їм : "До вас, мовляв, скільки не забігало кінних, усіх коней забирали, а цю милували, а ви що ж..." Тоді вони і вхопились : "А,—кричать,— панський холуй, ти для пана її бережеш ?!" Ну, і потягли його... Один вивів кобилу, почав сідлати, а лошатко до неї під цицьку лізе. Дід просити почав : "Змилуйтеся, не беріть ! Куди ж лошатко подіти ?"— "А ось куди !" — говорить другий та взяв і одігнав його від матки, зняв з плеча ружо і вдарив у його. Я так і залилась слізьми... Підбігла, прошу їх, діда хапаю, хочу одвести від лиха, а він як глянув на лошатко,— борідка на ньому затіпалась, побілів весь, як стіна, і каже : "Коли так, то стріляй і мене, сучий сину !" Кинувся до них, учепився, сідлати не дає. Ну, вони розлютились і порішили його згарячу. Наче ума тронулась я, коли вони в нього стрельнули ... Тепер і не збагну вже, що з ним робити. Домовину б йому треба зробити, та хіба це жіночого розуму діло ?

— Дай дві лопати і рядно,— попросив Григорій.

— Думаєш поховати його ? — спитав Прохір.

— Еге.

— І охота тобі труждатися, Григорій Пантелевич ! Давай я зараз метнусь за козаками. Вони і труну зроблять, і яму йому викопують підходящу...

Прохорові, як видно, не хотілось морочитися з похороном якогось старого, але Григорій рішуче відхилив його пропозицію :

— Самі І яму викопаємо і поховаємо. Старий цей хороший був чоловік. Іди в садок, біля ставка підождеш, а я піду гляну на покійника.

Під тією ж старою розгілчастою тополею, коло вкритого ряскою ставка, де колись поховав дід Сашко дочку Григорія и Оксани, знайшов і він собі останнє .пристановище. Поклали його сухеньке тіло, загорнуте в чисте, пропахле хмелем рядно, засипали землею. Поруч з малесенькою могилкою виросла ще одна, акуратно притоптана чобітьми, святково сяюча свіжим і вологим суглинком.

Пригнічений спогадами, Григорій ліг на траву недалеко від цього маленького дорогого серцю кладовища і довго дивився на велично розкинуте над ним блакитне небо. Десь там, у високих безмежних просторах, гуляли вітри, пливли осяяні сонцем холодні хмари, а на землі, що тільки но прийняла веселого конятника і п'яницю діда Сашка, так само завзято кипіло життя : в степу, що зеленим розливом підступав до самого саду, в заростях диких конопель біля тину на старому току безугавно звучав

grimучий дріб перепелиного співу, свистали ховрашки, дзижчали джмелі, шелестіла приголублена вітром трава, співали в струменистому мареві жайворонки і, стверджуючи в природі людську велич, десь далеко — далеко по суходолу настирливо, злісно і глухо стукотів кулемет.

VII

Генерала Секретева, що приїхав у Вешенську з штабними офіцерами і з сотнею козаків особистого конвою, зустрічали хлібом — сіллю, урочистим дзвоном. В обох церквах цілий день дзвонили, як на Великдень. По вулицях роз'їжджали на сухорлявих, виснажених переходом дончаках низовські козаки. На плечах у них задирливо синіли погони. На майдані, коло купецького дому, де відвели квартиру генералові Секретеву, товпились ординарці. Лузаючи насіння, вони заговорювали з прибраними станичними дівками, що проходили мимо.

Опівдні до генеральської квартири троє кінних калмиків пригнали чоловіка п'ятнадцять полонених червоноармійців. По-зад них ішла парокінна підвода, завалена духовими інструментами. Червоноармійці були одягнені незвичайно : в сірі суконні штани і такі самі куртки з червоним кантом на обшлагах рукавів. Літній калмик під'їхав до ординарців, що без діла стояли біля воріт, зліз з коня, сунув у кишеню череп'яну люлечку :

— Наші червоних трубачів пригнала. Розумієш ?

— А що тут розуміти ? — ліниво озвався мордатий ординарець, спльовуючи соняшникове лушпиння на запорошені чоботи калмика.

— Чого нічого,— прийми полонених. Наїв гладкий морда, балакай зря чого !

— Ну — ну, ти в мене поговориш, курдюк баранячий ! — образився ординарець. Але доповісти про полонених пішов.

З воріт вийшов дебелий осаул у коричневому, туго затягнутому в талії бешметі. Розкарячивши, товсті ноги, мальовничо взявшись у боки, оглянув червоноармійців, що стовпились докупі, пробасив :

— Комісарів музикою тіш — шили, дрантя тамбовське ! Звідки сірі мундири ? З німців поздирали, чи що ?

— Ні,— часто кліпаючи, відповів червоноармієць, що стояв попереду. І скоромовкою пояснив : — Ще при Корейському нашій музикантській команді пошили цю форму, перед червневим наступом ... То ми й ходимо в ній з тої пори ...

— Походиш у мене ! Походиш ! Ви у мене походите ! — Осаул зсунув на потилицю низько зрізану кубанку, оголивши на бритій голові малиновий, ще незарубцьований шрам, і круто обернувся на високих стоптаних підборах лицем до калмика.— Навіщо ти їх гнав, нехрищена пика ? На якого чорта ? Не міг по дорозі на розпил пустити ?

Калмик весь якось непомітно підібрався, спритно зсунув криві ноги і, не віднімаючи руки від козирка захисного кашкета, відповів :

— Командир сотні наказала гони сюди треба.

— "Гони сюди треба" ! — передражнив чепуристий осаул, презирливо скрививши тонкі губи, і, важко ступаючи набряклими ногами, подригуючи товстим задом, обійшов

червоноар-мійців : довго й уважно, як баришник — коней, оглядав їх.

Ординарці тихенько посміювались. Обличчя конвойних калмиків, як завжди, були байдужі.

— Відчинити ворота ! Загнати їх у двір! — наказав осаул.

Червоноармійці і підвода з безладно накиданими інструментами спинились біля ганку.

— Хто капельмейстер ? — закурюючи, спитав осаул.

— Нема його,— відповіло зразу кілька голосів.

— Де ж він ? Втік ?

— Ні, вбитий.

— Туди й дорога. Обійдемося і без нього. Ану, розібрати інструменти !

Червоноармійці підійшли до підводи. Змішуючись з настирливим передзвоном, у дворі несміливо й безладно зазвучали мідні голоси труб.

— Приготуватись ! Давайте "Боже царя храни".

Музиканти мовчки презирнулись. Ніхто не починав. З хвилину тривало тяжке мовчання, а потім один з них, босий, але в акуратно закручених обмотках, дивлячись у землю, сказав :

— З нас ніхто не знає старого гімну...

— Ніхто ? Це цікаво... Ей, там! Піввзвод ординарців з гвинтівками !

Осаул відбивав ніском чобота нечутний такт. У коридорі, гупаючи карабінами, строїлись ординарці. За палісадником в густій зарості акацій цвірінчали горобці. У дворі жарко пахтіло розпеченими залізними дахами сараїв і людським їдким потом. Осаул одійшов з пригріву в тінь, і тоді босий музикант тоскно глянув на товаришів, неголосно сказав :

Ваше високоблагородіє ! У нас усі тут—молоді музиканти. Старого не доводилось грати... Революційні марші все більше грали ... Ваше високоблагородіє !

Осаул неухважно вертів кінчик свого наборного пояса, мов* чан.

Ординарці вистроїлись коло ганку, ждали наказу. Розштовхуючи червоноармійців, з задніх рядів квапливо виступив літній з більмом на оці музикант; покашлюючи, спитав :

— . Дозвольте ? Я можу зіграти.— І не ждучи згоди, приклав до тремтячих губ напечений сонцем фагот.

Гугняві тоскні звуки, що самотньо злетіли над просторим купецьким двором, примусили осаула гнівно скривитись. Махнувши рукою, він крикнув :

— Перестать ! Як старця за... тягнеш. Хіба це музика ?

У вікнах показались усміхнені обличчя штабних . офіцерів і ад'ютантів.

— Ви їм похоронний марш замовте ! — юнацьким тенорком крикнув молоденький сотник, що до половини висунувся з вікна.

Надсадний дзвін на хвилину замовк, і осаул, ворущачи бровами, улесливо спитав :

— "Інтернаціонал", сподіваюсь, виконуете ? Ану, давайте! Та не бійтесь! Давайте, раз наказую !

І в запалій тиші, в полудневій спеці, немов закликаючи на бій, раптом злагоджено й велично заgrimіли трубні обурені звуки "Інтернаціоналу".

Осаул стояв, як бик перед перепорою, нахиливши голову, розставивши ноги. Стояв і слухав. Мускуляста шия його і синюваті білки примружених очей наливались кров'ю.

— Од — ста — вить !.. — не витримавши, люто загорлав він.

Оркестр разом замовк, тільки валторна запізнилась, і надовго завис у розпеченому повітрі її жагучий незакінчений заклик.

Музиканти облизували пересохлі губи, витирали їх рукавами, брудними долонями. Обличчя їх були стомлені й байдужі. Тільки в одного зрадлива сльоза скотилась по запорошеній щоці, лишивши вологий слід...

Тим часом генерал Секретєв пообідав у родичів свого знайомого, з яким служив ще в російсько — японську війну і, підтримуваний п'яним ад'ютантом, вийшов на майдан. Спека й самогон задурманили його. На розі проти цегляної будівлі гімназії ослаблий генерал спіткнувся, впав ниць на гарячий пісок. Ад'ютант розгубився й даремно намагався підвести його. Тоді з юрби, що стояла неподалік, поспішили на допомогу. Два старих козаки під руки шанобливо підвели генерала, якого тут же привселюдно занудило. Але в перервах між приступами блювоти він ще силкувався щось вигукувати, войовничо вимахуючи кулаками. Сяк — так уговорили його, повели на квартиру.

Козаки, що стояли віддалік, проводили його довгими поглядами, тихо перемовляючись :

— Ото його, нещасного, розморило ! Негаразд тримає себе, дарма що генерал. .

. — Самогонка на чини — ордени не зважає.

— Не треба було хлєптати всю, яку ставили...

— Ех, сватку, не кожний витримає ! Інший нап'ється та сорому набереться і зарікається ніколи не пити... Алеж воно, як то кажуть : зарікалась свиня щось там їсти, біжить, а їх двоє лежить...

— Ото ж бо й воно ! Гукни дітлахам, щоб одійшли. Ідуть поруч, витріщились на нього шибеники, наче вони зроду п'яних не бачили.

...Дзвонили в усі дзвони й самогон пили по станиці аж до смерку. А ввечері в домі, відведеному для офіцерського зібрання, повстанське командування влаштувало для прибулих банкет.

Високий, ставний Секретєв — з діда-прадіда козак, уродженець одного з хуторів Краснокутської станиці — страшенно любив верхових коней, був прекрасним їздцем, завзятим кавалерійським генералом. Але він не був оратором. Промова, виголошена ним на банкеті, була сповнена п'яної похвальби, і в кінці її були недвозначні докори й погрози ша адрес верх-недонців.

Григорій, що був на банкеті, з напруженою і злісною увагою вслухався в слова Секретєва. Генерал не встиг протверезитись і стояв, спираючись, пальцями на стіл, розхлюпуючи з склянки смердючий самогон; говорив, з зайвою твердістю вимовляючи кожную фразу.

— ... Ні, не ми вам повинні дякувати за допомогу, а ви

нам. Саме ви, це треба твердо сказати. Без нас червоні вас знищили б. Ви це самі прекрасно знаєте. А ми й без вас роздавили б цю сволоту. І давимо її, і будемо давити, майте на увазі, доти, поки не очистимо наголо всю Росію. Ви покинули восени фронт, пустили на козацьку землю більшовиків ... Ви хотіли жити з ними в мирі, але не довелося ! І тоді ви повстали, рятуючи своє майно, своє життя. Просто кажучи — рятували свої й волячі шкури. Я згадую минуле не для того, щоб дорікати вам вашими гріхами... Це не для образи вам говориться. Але істину встановити ніколи не шкодить. Ваша зрада була нами пробачена. Як брати, ми пішли до вас у найтруднішу для вас хвилину, пішли на допомогу. Але ваше ганебне минуле має бути спокутуване в майбутньому. Зрозуміло, панове офіцери ? Ви повинні, спокутувати його своїми подвигами й бездоганною службою Тихому Дону, зрозуміло ? 1

Ну, за спокуту! ні до кого зокрема не звертаючись, ледве помітно усміхнувшись, сказав підстаркуватий військовий старшина, що сидів навпроти Григорія, і, не ждучи інших, випив перший. У нього — мужнє, злегка поплямоване віспою обличчя і насмішкуваті карі очі. Під час промови Секретєва губи його не раз складалися в непевну блукаючу усмішку, і тоді очі темніли і здавалися зовсім чорними. Спостерігаючи військового старшину, Григорій звернув, увагу на те, що той був на "ти" з Секретєвим і тримався з ним зовсім незалежно, а з іншими офіцерами був підкреслено стриманий і холодний. Він один з присутніх на банкеті носив ушиті погони кольору хакі на такому ж кітелі і нарукавний корніловський шеврон. "Якийсь ідейний. Мабуть, з добровольців",— подумав Григорій. Пив військовий старшина як кінь. Не закусував і не п'янів, лише час від часу попускав широкий англійський пасок.

— Хто це, насупроти мене, рябуватий отой ? — пошепки спитав Григорій Богатирьова, що сидів поруч.

— А чорт його знає ! — відмахнувся підпилий Богатирьов.

. Кудінов не жалів для гостей самогону. Звідкілясь з'явився на столі спирт, і Секретєв, насилу закінчивши промову, роз-стібнув захисний сюртук, важко сів на стілець. До нього нахилився молодий сотник з яскраво виявленим монгольським типом обличчя, щось шепнув.

— К чорту ! — побагровівши, відповів Секретєв і вихилив чарку спирту, послужливо налиту Кудіновим.

— А це хто з косими очима? Ад'ютант ? — спитав Григорій у Богатирьова.

Прикриваючи долонею рота, той відповів:

— Ні, це його— годованець. Він його в японську війну привіз з Манчжурії хлопчиною. Виховав і віддав у юнкерське. Вийшло з китайчата пуття.. Завзятий, чорт ! Учора відбив під Макіївкою грошовий ящик у червоних. Два мільйони грошей хапнув. Ось глянь, вони в нього з усіх кишень пачками " стирчать ! Пощастило ж проклятому ! Просто скарб ! Та пий, чого ти їх розглядаєш ?

На відповідь промову казав Кудінов, але його вже майже ніхто не слухав. Гульня набувала все ширшого розмаху. Секретєв, скинувши сюртук, сидів у самій нижній сорочці. Голо вибрита голова його лисніла від поту, і бездоганно чиста полотняна

сорочка ще різкіше відтіняла багрове лице і оливкову від загару шию. Кудінов щось говорив йому пів-голосом, але Секретев, не дивлячись на нього, настирливо повторював :

— Ні — і — і, пробач ! Це вже ти пробач ! Ми вам довіряємо, але постільки поскільки... Ваша зрада не скоро забудеться. Нехай це зарубають собі на носі всі, хто восени перекинувся до червоних...

"Ну, і ми вам послужимо постільки поскільки!" — з холодною люттю подумав сп'янілий Григорій і встав.

Не надіваючи кашкета, вийшов на ганок, з полегкістю, на всі груди, вдихнув свіже нічне повітря.

Коло Дону, як перед дощем, гомоніли жаби, сумнуvато гули водяні жуки. На піщаній косі тоскно перегукувались кулики. Деся далеко в плавнях заливчасто й тонко іржало лоша, що відбилось від матері. "Посватала нас з вами гірка нужда, а то й на понюх би ви нам були непотрібні. Сволота проклята ! Ламається, як копійчаний пряник, дорікає, а через тиждень просто почне на горло наступати ... Оце прийшлось, так прийшлось! Куди не кинь — скрізь клин. А я ж так і думав ... Так воно й повинно було вийти. Ото козаки тепер носами закрутять! Одвикли козиряти та тягтися перед їх благородіями",—думав Григорій, сходячи з ганку і помацки пробираючись до хвіртки.

Спирт вплинув і на нього: паморочилась голова, рухи ставали невпевнено важкими. Виходячи з хвіртки, він хитнувся, насунув кашкета,— волочачи ноги, пішов вулицею.

Біля дімка оксаниної тітки на хвилину спинився, вагаючись, а потім рішуче пішов до ганку. Двері в сіни були не заперті. Григорій без стуку увійшов у кімнату і просто перед собою побачив Степана Астахова, що сидів за столом. Біля печі метушилась оксанина тітка. На столі, накритому чистою скатертю, стояла недопита пляшка самогону, в тарілці рожевіла поріzana на шматки в'ялена риба.

Степан тількищо спорожнив склянку і, як видно, хотів закусити, але, побачивши Григорія, відсунув тарілку, притулився спиною до стіни.

Хоч який був п'яний Григорій, а все таки помітив і мертвенно поблідле обличчя Степана і його по — вовчому спалахну лі очі. Приголомшений зустріччю, Григорій знайшов у собі силу хрипкуvато проговорити :

— Здорові днювали !

— Слава богу,— злякано відповіла йому хазяйка, що безперечно знала про стосунки Григорія з її племінницею і не сподівалась від цієї несподіваної зустрічі чоловіка й колюбовника нічого доброго.

Степан мовчки гладив лівою рукою вуса, спалахну лих очей не зводив з Григорія.

А той, широко розставивши ноги, стояв коло порога, криво усміхаючись, говорив:

— От, зайшов провідати... Вибачайте...

Степан мовчав. Ніякова тиша тривала доти, поки хазяйка не насмілилась запросити Григорія :

— Проходьте, сідайте.

Тепер Григорію вже нічого було приховувати. Його поява

в квартирі в Оксани пояснила Степанові все. І Григорій пішов напролом :

— А де ж жінка ?

— А ти... її прийшов провідати ? — тихо, але виразно спитав Степан. і прикрив очі затріпотілими віями.

— Її,— зітхнувши, признався Григорій.

Він сподівався в цю мить від Степана всього і, витверезуючись, готувався захищатись. Але той розплющив очі (в них уже погас недавній, вогонь), сказав:

.— Я послав її по горілку, вона зараз прийде. Сідай, підожди.

Він навіть устав—високий і зграбний — і підсунув Григорію стілець; не дивлячись на хазяйку, попросив :

— Тітко, дайте чисту склянку.— І — до Григорія: — Вип'єш ?

— Трошки можна.

— Ну, сідай.

Григорій сів до столу... Те, що залишилося в пляшці, Степан розлив порівну в склянки, звів на Григорія застелені якоюсь поволокою очі:

— За все хороше !

— Будьмо здорові!

Цокнулись. Випили. Помовчали. Хазяйка проворно, як миша, подала гостеві тарілку й виделку з вищербленою колодочкою.

— Куштуйте рибку. Це малосольна.

— Спасибі.

— А ви кладіть на тарілку, призволяйтесь ! — припрошувала повеселіла хазяйка. Вона була несказанно задоволена, що все 'обійшлося отак по — доброму, без бійки, без биття посуду, без розголосу. Розмова, що обіцяла недобре, закінчилась. Чоловік мирно сидів за одним столом з дружком жінки. Тепер вони мовчки їли і не дивились один на одного. Послужлива. хазяйка дістала, з скрині чистого рушника і наче з'єднала Григорія з Степаном, поклавши кінці його обом на коліна.

— Ти чому не в— сотні? — обгризаючи підлящика, спитав Григорій.

— Теж провідати прийшов,— помовчавши, відповів Степан, і з тону його ніяк не можна було визначити, серйозно він говорить чи глузує.

— Сотня вдома, звісно ?

— Всі в хуторі гостюють. Що ж, доп'ємо?

— Давай !

— Будьмо здорові!

— За все". добре !

В сінцях брязнула клямка. Григорій остаточно протверезився і глянув спідлоба на Степана, помітив, як блідість знову хвилею облила його лице.

Оксана, закутана в грубу хустку, не впізнаючи Григорія, підійшла до столу, глянула збоку, і в чорних розширених очах її хлюпнувся жах. Задихнувшись, вона насилу вимовила :

— Здрастуйте, Григорій Пантелевич !

Великі, вузлуваті руки Степана, що лежали на столі, раптом дрібно затремтіли, і Григорій, що* бачив це, мовчки вклонився Оксані, не сказавши їй слова.

Ставлячи на стіл дві пляшки з самогоном, вона знову метнула на Григорія погляд, повний тривоги і прихованої радості, повернулась і одійшла в темний куток кімнати, сіла на скриню, тремтячими руками поправила зачіску. Переборовши хвилювання, Степан розстебнув комір сорочки, що душила його, налив, повні склянки, повернувся обличчям до жінки :

— Візьми склянку і сідай до столу.

— Я не хочу.

— Сідай !

— Я ж не п'ю її, Стьопа!

— Скільки разів говорити ? — голос Степана здригнувся.

— Сідай, сусідко ! — Григорій підбадьорливо усміхнувся.

Вона з благанням глянула на нього, швидко підійшла до мисника. З полицки впало блюдо, з брязкотом розбилось.

— Ой, біда яка ! — хазяйка з жалем сплеснула руками.

Оксана мовчки збирала скалки.

Степан налив і їй повну склянку і знову очі його спалахнули нудьгою і ненавистю.

— Ну, вип'ємо ...— почав він і замовк.

В тиші було виразно чути, як бурхливо й уривчасто дихає Оксана, що сіла до столу.

— ...Вип'ємо, жінко, за довгу розлуку. Що ж, не хочеш? Не п'єш ?

— Ти ж знаєш...

— Я тепер усе знаю... Ну, не за розлуку ! За здоров'я дорогого гостя Григорія Пантелевича.

— За його здоров'я вип'ю ! — дзвінко сказала Оксана і вихилила повну склянку.

— Пропаша ж твоя голівонька ! — прошепотіла хазяйка, вибігши в кухню.

Вона забила у куток, притиснула руки до грудей, ждала, що от-от з гуркотом упаде перекинутий стіл, оглушливо гримне постріл... Але в кімнаті мертва стояла тиша. Чути було тільки, як гудуть на стелі потривожені світлом

мухи та за вікном, вітаючи північ, перегукуються по станиці півні.

Темні червневі ночі на Дону. На грифельно — чорному небі в сумовитому безгомінні спалахують золоті зірничі, падають зірки, відбиваючись у текучій бистрині Дону. З степу сухий і теплий вітер несе до житла медвяні запахи квітучого чебрецю, а в плавнях прісно пахне вологою травою, мулом, вогкістю, невгаваюче кричать деркачі, і надбережний ліс, як у казці, весь укритий сріблястою парчею туману.

Прохір прокинувся опівночі. Спитав хазяїна квартири :

— Наш іще не прийшов?

— Ні, гуляє з генералами.

— Отам, мабуть, горілки вип'ють ! — заздрісно зітхнув Прохір і, позіхаючи, став одягатись.

— Куди це ти ?

— Піду коней напою та зерна підсиплю. Казав Пантеле-вич, що на світанку виїдемо в Татарський. Переднюємо там, а потім свої часті треба доганяти.

— До світанку іще далеко. Позорював би.

Прохір незадоволено відповів :

— Зразу по тобі, діду, видно, що нестройовий ти був замолоду ! Нам при нашій службі, якщо коней не кормити та не доглядати їх, то, може, й живим не бути. На сухоребрій хіба розженешся ? Що добріша під тобою скотина, то швидше від неприятеля втечеш. Я такий : мені доганяти їх нема діла, а як тісно прикрутиться, підіпре в гузирі,— то я перший махну. Я й так уже котрий рік лоба під кулі підставляю, осточортіло! Засвіти, діду, світло, а то онуч не знайду. От спасибі! Еге — еж, це наш Григорій Пантелевич хрести та чини хапав, у пекло ліз, а я не такий дурень, мені воно непотрібно. Ну, здається, несуть його чорти, і, мабуть, п'яний, як ніч.

У двері тихенько постукали.

— Увійдіть!—крикнув Прохір.

Увійшов незнайомий козак з погонями молодшого урядника на захисній гімнастерці і в кашкеті з кокардою.

— Я ординарець штабу групи генерала Секретєва. Можу я бачити' їх благородіє пана Мелехова ? — спитав він, козирнувши і виструнчившись біля порога.

— Нема його,— відповів вражений виправкою і поводженням вимуштруваного ординарця Прохір.— Та ти не тягнись, я сам замолоду був такий дурень, як ти. Я його вістовий. А по якому ділу ?

— З наказу генерала Секретєва за паном Мелеховим. Його просили зараз же з'явитись у дім офіцерського зібрання.

— Він туди потягся ще звечора.

— Був, а потім пішов звідти додому.

Прохір свиснув і підморгнув хазяїнові, що сидів на ліжку:

— Зрозумів, діду ? Заточився, значить, до своєї кралі... Ну, ти собі йди, служивий, а я його розшукаю і приставлю туди прямо тепленького !

Доручивши старому напоїти коней і дати їм зерна, Прохір подався до оксаниної тітки.

В непроглядній темряві спала станиця. На тім боці Дону, в лісі, навперебій висвистували солов'ї. Не кваплячись, підійшов Прохір до знайомої хатини, увійшов у сіни і, тількищо взявся за дверну клямку,— почув басовитий Степанів голос. "Оце я наскочив ! — подумав Прохір.— Спитає, чого прийшов ? А мені й сказати нічого. Ну, чи пан, чи пропав — двічі не вмирати! Скажу, зайшов самогонки купити, порадили, мовляв, сусіди сюди зайти".

І, вже посмілівши, увійшов у кімнату,—вражений і здивований, мовчки роззявив рота : за одним столом з Астахю-вими сидів Григорій і — байдужісінько собі — дудлив з склянки мутнозелений самогон.

Степан, глянув на Прохора, силувано усміхаючись, сказав :

— Чо ж ти вершу розкрив і не здоровкаєшся? Чи дивину яку побачив ?

— Ніби й так...— переступаючи з ноги на ногу, відповів Прохір, що й досі не міг опам'ятатися.

— Ну, не лякайся, проходи, сідай,— запрошував Степан.

— Не час мені тепер сідати... Я за тобою, Григорій Пан-телевич. Наказано до генерала Секретева з'явитись зараз же.

Григорій і до приходу Прохора кілька разів поривався піти. Він відсував чарку, вставляв і зараз же знову, сідав, боячись, що коли він піде, Степан вважатиме це за одвертий прояв боягузтва. Гордість не дозволяла йому залишити Оксану, поступитись місцем Степанові. Він пив, але самогон уже не впливав на нього. І, тверезо оцінюючи всю двозначність свого становища, Григорій вичікував розв'язки. На секунду йому здалося, що Степан ударить жінку, коли вона випила за його — Григорія — здоров'я. Але він помилився. Степан підняв руку, потер шкарубкою долонею загорілий лоб і, помовчавши трохи, з захопленням дивлячись на Оксану, сказав : "Молодець жінка ! Люблю за сміливість!"

Потім увійшов Прохір.

Подумавши, Григорій вирішив не йти, щоб дати Степанові висловитись.

Піди туди і скажи, що не знайшов мене. Зрозумів ? — звернувся він до Прохора.

— Та я то зрозумів. Тільки краще б тобі, Пантелевич, підійти туди.

— Не твоє діло! Іди.

Прохір пішов був до дверей. Але тут несподівано втрутилась Оксана. Не дивлячись на Григорія, вона сухо сказала :

— Ні, чого вже там, йдіть разом, Григорій Пантелевич ! Спасибі, що зайшли, погостювали, посиділи з нами... Тільки нерано вже, другі півні проспівали. Скоро розвидниться, а нам із Стьопою треба на зорі додому йти... Та й випили ви чимало. Годі!

Степан не став затримувати, і Григорій підвівся. Прощаючись, Степан затримав руку Григорія в своїй холодній і шкарубкій руді, наче хотів наостанку щось сказати,— але так і не сказав, мовчки до дверей провів Григорія очима, неквапно потягся до недопитої пляшки... .

Страшенна втома пойняла Григорія, як тільки він вийшов на вулицю. Насилу переставляючи ноги, дійшов до першого перехрестя, попросив Прохора, що невідступно йшов за ним :

— Іди, сідай коней і під'їжджай сюди. Не дійду я.

— Не доложити про те, що їдеш ?

— Ні.

— Ну, то зажди, я — одна нога тут, друга там !

І завжди повільний Прохір цього разу рвонув до квартири риссю.

Григорій сів на пліт, закурив. Відновлюючи в пам'яті зустріч з Степаном, байдуже подумав : "Ну, що ж, тепер він знає... Аби тільки не бив Оксану". Потім втома і пережите хвилювання примусили його лягти. Він задрімав.

Незабаром під'їхав Прохір.

Паромом переправились на той бік Дону, пустили' коней широкою рисою. .

На світанку в'їхали в Татарський. Біля воріт свого базу Григорій зліз з коня, кинув повід Прохорові,— поспішаючи і хвилюючись, попростував до дому.

Напіводягнена Наталя вийшла чогось у сні. Коли вона побачила Григорія, заспані очі її спалахнули і бризнули таким яскравим світлом радості, що у Григорія здригнулося серце і вмить і несподівано змокрили очі. А Наталя мовчки обіймала свого єдиного, пригорталась до нього всім тілом, і з того, як здригались її плечі, Григорій зрозумів, що, вона плаче.

Він увійшов у дім, перецілував старих і дітей, що спали в кімнаті, став серед кухні.

— Ну, як пережили ? Все гаразд ? — спитав, задихаючись від хвилювання.

— Слава богу, синку, страху натерпілись', а так щоб дуже кривдили — цього ке було,— квапливо відповіла Іллівна і, скося глянувши на заплакану Наталю, суворо крикнула їй: — Радіти треба, а ти голосиш, дурепо! Ну, не стій же без діла! Неси дров, піч затопити...

Поки вони з Наталею спішно готували сніданок, Пантелей Прокопович приніс синові чистого рушника, запропонував:

— Ти вмийся, я зіллю на руки. От голова і посвіжішав ... Тхне від тебе горілочкою. Мабуть, випив учора з радості ?

— Та довелося. Тільки покищо невідомо : чи з радості* чи з горя...

— Як це ? — неказано. здивувався старик.

— Та щось надто вже Секретев лютує на нас.

— Ну, це не біда. Невже і він випивав з тобою ?

— Ну да.

— Скажи на милість ! Якої ти честі здобувся, Гриша ! За одним столом з настоящим генералом! Подумати тільки ! — І Пантелей Прокопович,, замилювано дивлячись на сина, захоплено поцмокав язиком.

Григорій усміхнувся. Він аж ніяк не поділяв наївного захоплення старого.

Поважно розпитуючи про те, чи збереглась скотина і майно та скільки попсували зерна,— Григорій помічав, що розмова про хазяйство, як колись, не цікавить батька. Щось важливіше було в старого в голові, щось турбувало його.

І він не забарився висловитись :

— Як ЖЄ, ГРИШЄНЬКО, ВОНО1 Тепер буде? НеВЖЄ ЗНО'В ДОї-ведеться служити ?

— Про кого це ти ?

— Про старих.— Приміром, хоч би мене взяти.

— Покищо невідомо.

— Виходить, треба' виступати ?

— Ти можеш залишитись.

— Та що ти!—зрадівши, вигукнув Пантелей Прокопович і схвильовано закульгав по кухні.

— Сядь но ти, кривий чорт! Сміття не човгай ногами по-хаті! Зрадів, забігав, як погане цуценя ! — суворо крикнула, на чоловіка Іллівна.

Але старий і уваги не звернув на покрик. Кілька разів, прокульгав він од стола до печі, усміхаючись і потираючи руки. Тут його опав сумнів :

— А ти можеш дати звільнення ?

— Звісно, можу.

— .Бомажку напиши ! Бомажку напишеш ?

— А то ж як !

Старий зам'явся нерішуче, але все таки спитав :

— А бомажка, яка вона ... Без печаті ? Чи, може, й печать ... при тобі ?

— Обійдеться й без печаті! — усміхнувся Григорій.

о Ну, тоді й балакати нічого! — знову повеселів старий. Дай тобі боже здоров'я! А сам ти коли думаєш їхати ?

— Завтра.

— Часті твої пішли вперед ? На Усть — Медведицю ?

— Еге. А за себе, батьку, ти не турбуйся. Однаково незабаром таких, як ти, стариків, додому відпускатимуть. Ви своє вже відслужили.

— Дай то боже ! — Пантелей Проїпович перехрестився і, як видно, заспокоївся остаточно.

Попрокидались діти. Григорій узяв їх на руки, посадив до себе на коліна, і, цілючи їх по черзі, усміхаючись, довго слухав веселе щебетання.

Як пахне волосся в цих дітей! Сонцем, травною, теплою подушкою і ще чимось безконечно рідним. І самі вони — ця плоть від плоті його — як крихітні степові пташки. Якими невмілими здавались великі, чорні батькові руки, що обіймали їх. І яким же чужим у цій мирній обстановці здавався він — вершник, що на Добу залишив коня, наскрізь пропахлий їдким духом солдатчини й кінського поту, гірким запахом походів і ремінної амуніції.

Очі Григорія застигла туманна поволока сліз, під вусами тремтіли губи... Разів зо три він не відповів на запитання батька і тільки тоді підійшов до столу, як Наталя торкнула його за рукав гімнастерки.

Ні, ні, Григорій став зовсім не той ! Він же ніколи не був занадто вразливий і плакав рідко навіть у дитинстві. А тут — ці сльози, глухі й часті удари серця і таке відчуття, наче в горлі беззвучний тіпається дзвінок... А втім, усе це могло бути й тому, що він багато пив цієї ночі й зовсім не спав...

Прийшла Дарка, що вигонила корів на вигін. Вона підставила Григорію усміхнені губи і, коли він, жартівливим жестом розгладивши вуса, наблизив до неї обличчя,— заплющила очі. Григорій бачив, як, немов од вітру, здригнулись її вії, і на мить, відчув пряний запах помади, що йшов від її иеблякнучих щік.

А от Дарка була така сама. Здається, ніяке горе неспроможне було не тільки зламати її, а навіть прихилити до землі. Жила вона на білім світі, як червона лозина і гнучка, гарна і доступна.

— Цвітеш? — спитав Григорій.

— Як блекота при дорозі! — примруживши .променисті очі, сліпучо усміхнулась

Дарка. І зараз же підійшла до дзеркала поправити волосся, що вибилось спід хустки, причепуритись.

Така вже вона була, Дарка. З цим, мабуть, нічого не можна було вдіяти. Смерть Петра наче підстьобнула її, і, ледве опам'ятавшись від пережитого горя, вона стала ще жадібніша до життя, ще уважніша до своєї зовнішності.

Розбудила Докійку, що спала в коморі. Помолившись, всією сім'єю сіли за стіл.

— Ой, і постарівся ж ти, братику.! — співчутливо сказала Докійка. — Сірий якийсь став, як вовк.

Григорій через стіл мовчки й без усмішки подивився на неї, а потім сказав :

— Мені так і годиться. Мені старітись, тобі на порі ставати, жениха підшукувати..." Тільки ось що я тобі скажу: про Мишка Кошового від сьогодні ти й думати забудь. Як почую, що ти й після цього за ним сохнути, будеш,— на одну ногу наступлю, а за другу візьмусь —так і роздеру, як жабеня ! Зрозуміла ?

Докійка спалахнула, як маків цвіт,—крізь сльози подивилась на Григорія.

Він не зводив з неї злого погляду, і в усьому його розлюченому обличчі —у вишкірених під вусами, зубах, у звужених очах — ще яскравіше проступило вроджене мелехов-ське, звірувате.

Але й Докійка була тієї ж породи:, опам'ятавшись від збентеження й образи, вона тихо, але рішуче сказала:

— Ви, братику, знаєте ? — серця не зневолиш !

— Вирвати треба таке серце, яке тебе слухати не буде,— порадив Григорій.

"Не тобі б, сину, про це. балакати ..." — подумала Іллівна. Але тут у розмову втрутився Пантелей Прокопович. Гримнувши по столу кулаком, загорлав:

— Ти, суча дочко, цить мені! А то я тобі таке серце покажу, що й волосся з голови не позбираєш ! Ах ти, паскудо ! Ось піду зараз, як візьму віжки...

— Батечку ! Віжок у нас ні одних не лишилось. Усі забрали ! — смирененько перебила його Дарка.

Пантелей Прокопович несаміовито блиснув на неї очима, і, не знижуючи голосу, далі зривав' злість :

— ...Візьму черезсідельник — то я тобі таких чортів...

— І черезсідельника червоні теж узяли ! — вже голосніше встала Дарка, так само дивлячись на свекра невинними очима.

Цього Пантелей Прокопович стерпіти вже не зміг. Секунду дивився він на невістку, багровіючи в німій люті, мовчки зіпаючи широко розкритим ротом (був схожий він у цю мить на витягнутого з води судака), а потім хрипко крикнув :

— Замовчи, проклята, сто чортів тобі в душу ! Слова не дадуть сказати! Та що ж це таке? А ти, Докіє, так і знай: зроду цього діла не буде! Батьківським словом тобі кажу! І Григорій правильно сказав : про такого падлюку будеш думати то тебе й убити мало! Знайшла присуху! Запик їй душу шибеник ! Півхутора спалив, німечних стариків розстрілював та хіба ж це людина ! Та: щоб такий христопрода-

ведь був моїм зятем ? Попадись він мені зараз — своєю рукою смерть заподію ! Тільки пискни ще : візьму дрючка, то я тобі...

— Тих дрючків на базу вдень з свічкою не знайдеш,— зітхнувши, сказала Іллівна.— По базу хоч конем грай, хворостинки на розпал не знайдеш. От до чого дожили !

Пантелей Прокопович і в цьому нелукавому зауваженні побачив¹ лихий задум. Він глянув на стару нерухомими очима, схопився, як шалений, і вибіг на двір.

Григорій кинув ложку, закрив обличчя рушником і трясся від беззвучного реготу. Злість його пройшла, і він сміявся так, як не сміявся давним — давно. Сміялися всі, крім Докійки. За столом запанувало веселе пожвавлення. Але як тільки на ганку затупотів Пантелей Прокопович,— обличчя у всіх зразу стали серйозні. Старий влетів ураганом, волочачи за собою довжелезну вільхову жердину.

— Ось ! Ось ! На всіх на вас, на проклятих, язикатих, вистачить ! Відьми довгохвості!.. Дрючка нема ?! А де що ? І тобі, стара чортице, дістанеться ! Ви її в мене покуштуєте !

Жердина не влазила в кухню, і старий, перекинувши чавуна, з гуркотом викинув її в сіни,— важко дихаючи, сів до столу.

, Настрій у нього був явно зіпсований. Він сопів і їв мовчки. Мовчали і всі інші. Дарка не підводила від столу очей, боячись розсміятись. Іллівна зітхала і ледве чутно шепотіла : "О господи, господи ! Гріхи наші тяжкі !" Тільки Докійці було не до сміху, та Наталя, що всміхалась якоюсь вимученою усмішкою, коли не було старого, знову стала зосереджена й сумна.

— Солі подай ! Хліба ! — зрідка і грізно ричав Пантелей Прокопович, обводячи домашніх блискаючими очима.

Сімейна колотнеча закінчилась досить несподівано. Коли всі мовчали, Мишко допик дідові новою образою. Він не раз чув, як баба під час сварки обзивала діда всякими лайливими словами, і, по — дитячому глибоко схвилюваний тим, що дід збирався бити всіх і горлав на всю хату,— тремтячи ніздрями, раптом дзвінко сказав :

— Розвоююався, кривий чорт ! Дрючком би тебе по голові, щоб ти не лякав нас з бабунею !..

— Це ти мене... діда... так ?

— Тебе ! — мужньо підтвердив Мишко.

— Та хіба ж рідного' діда можна... такими словами ?!

— А чого ти кричиш ?

— Який шибеник ? — погладжуючи бороду, Пантелей Прокопович здивовано обвів усіх очима.— А це все від тебе, стара шкапо, таких слів наслухався ! Ти навчаєш !

— І хто його навчає ? Весь у тебе та в батенька сваволець ! — сердито виправдувалась Іллівна.

Наталка встала й набила Мишка, приказуючи :

— Не вчись так говорити з дідом ! Не вчись !

Мишко заголосив, уткнувся лицем в коліна Григорія. А Пантелей Прокопович, що

всією душею упадав за внуками, схопився зза столу і, не витираючи сліз, що текли по бороді, радісно закричав:

— Гришка! Синок! Стусанів твоєї матері! Правильне слово стара сказала ! Наш ! Мелеховської крові!.. Ось вона, кров, коли заговорила !.. Цей нікому не змовчить !.. Онучок ! Рідний мій!.. На, бий старого дурня, чим хочеш!.. Тягай його за бороду!..— І старий, вихопивши з рук Григорія Мишка, високо підняв його над головою.

Закінчивши снідати, встали зза столу. Жінки почали мити посуд, а Пантелей Прокопович закутив, сказав, звертаючись до Григорія :

— Воно наче й незручно просити тебе, ти ж у нас — гість, та нічого не зробиш... Підсоби тин поставити, тік загородити, а то скрізь усе повалено, а чужих тепер не допросишся. У всіх однаково, все повалилось.

Григорій охоче погодився, і вони вдвох до обіду працювали на току, лагодячи огорожу.

Вколуючи стояки на: городі, старий спитав :

— Косовиця почнеться — от — от не видно, І не знаю — прикупувати трави чи ні? Ти як скажеш про хазяйство? Чи варто клопотатися ? А то, може, червоні через місяць знов надійдуть, і все знову піде чортові в пельку?

— Не знаю, батьку,— одверто признався Григорій.— Не

знаю, як воно обернеться і хто кого подолає. Живи так, щоб зайвого ні в засіках, ні на базу не було. Як на теперішній час, то все воно нідочого. Он візьми тестя: ціле життя

спину гнув, наживав, жйли з себе та з інших вимотував, а що лишилося ? Тільки горілі пеньки на базу !

— Я, хлопче, й сам так думаю,— притамувавши зітхання, погодився старик.

І розмови про хазяйство більше не заводив. Аж після полудня, помітивши, що Григорій особливо ретельно припасовує ворітця на току, сказав з досадою і неприхованою гіркістю :

— Роби абияк. Чого ти стараєшся ? Не вік же їм стояти !

Як видно, тільки тепер старий усвідомив всю марність своїх зусиль налагодити життя по — старому ...

Перед заходом сонця Григорій облишив роботу, пішов до хати. Наталя була сама в кімнаті. Вона прибралась, наче на свято. На ній гарно лежала синя шерстяна спідниця і попли-нова голубенька кофточка з прошивкою на грудях і з мереживними манжетами. Обличчя її тонко рожевіло і трохи лисніло тому, що вона недавно вмивалася з милом. Вона щось шукала в скрині, але, побачивши Григорія, опустила віко, з усмішкою випросталась.

Григорій сів на скриню, сказав:

— Сядь на часинку, а то завтра поїду і не поговоримо.

Вона покірно сіла поруч з ним, подивилась на нього збоку

трохи зляканими очима. Але він несподівано для неї взяв її за руку, ласкаво сказав

:

— А ти гладка, наче й не хворіла.

— Поправилась... Ми, жінки, живучі, як кішки,— сказала вона, несміливо усміхаючись і нахилиючи голюву.

Григорій побачив ніжно рожевіючу, вкриту пушком мочку вуха і в просвітах між пасмами волосся жовтувату шкіру на потилиці, спитав :

— Вилазить волосся ?

— Вилізло майже все. Вилиняла, скоро лиса буду.

— Давай я тобі голову поголю зараз ? — запропонував раптом Григорій.

— Що ти ! — злякано вигукнула вона.— На що ж я тоді буду схожа !

— Треба поголитись, а то волосся не буде рости.

— Мамуня обіцяла остригти мене ножицями,— ніяково усміхаючись, сказала Наталя і швиденько накинула на голову сніжнобілу, густо підсинену хустку.

Вона була поруч з ним, його дружина й мати Мишка та Полюшки. Для нього вона причепурилась і вимила лице. Квапливо накинувши хустку, щоб не було видно, яка потворна стала її голова після хвороби, трохи схиливши голову набік, сиділа вона така жалюгідна, негарна і все таки прекрасна, сяюча якоюсь чистою внутрішньою красою. Вона завжди носила високі комірці, щоб приховати від нього шрам, що спотворив колись її шию. Все це задля нього ... Могутня хвиля ніжності залила серце Григорія. Він хотів сказати їй щось тепле, ласкаве, але не знайшов слів .і, мовчки притягнувши її до себе, поцілував білий похилий лоб і скорботні очі.

Ні, раніш ніколи він не дарував її ласкою.-Оксана заступала її все жит-тя. Зворушена цим проявом почуття з боку чоловіка і вся спалахнувши від хвилювання, вона взяла його руку, піднесла до губ.

Хвилину вони сиділи мовчки. Призахідне сонце кидало в кімнату багрові промені. На ганку галасували діти. Чути було, як Дарка 'виймала з печі обпалені, глечики, незадово-лено говорила свекрусі: "Ви, мабуть, і корів' не щодня доїли. Щось стара менше дає молока..."

З пасовиська поверталась череда. Мукали корови, ляскали волоссяними наконечниками батогів хлопчаки. Хрипко й уривчасто ревів хутірський бугай. Шовковисте підгруддя його і лита, спадиста спина до крові були покусані оводами. Бугай люто помахував головою; на ходу підчепивши на свої короткі, широко розставлені роги астаховський пліт, перекинув його й пішов далі. Наталя глянула у вікно, сказала :

— А бугай теж відступав за Дон. Мамуня розказувала : як тільки почали стріляти в хуторі, він прямо з стійла переплив Дон, в луді й рятувався весь час.

Григорій мовчав, задумавшись. Чому в неї такі сумні очі ? І ще щось таємне, невловиме¹ то з'являлось, то зникало в них. Вона і в радощах була сумна і якась незрозуміла ... Може, вона прочулаї про те, що він у Вешенській зустрічався з Оксаною ? Нарешті він спитав :

— Чого це ти сьогодні така хмура ? Що в тебе на серці, Наташа ? Ти б сказала, га ?

І сподівався сліз, докорів ... Але Наталя злякано відповіла:

— Ні, ні, тобі так здалося, я нічого ... Правда, я ще не зовсім видужала. Голова наморочиться, і коли нахилиюсь або підйму що — в очах темніє.

Григорій допитливо подивився на неї і знов спитав :

— Без мене тут тебе нічогої ?.. Не чіпали ?

— Ні, що ти ! Я ж весь час лежала хвора.— І глянула

прямо в очі Григорію і навіть ледве-ледве усміхнулась. Помовчавши, вона спитала :

— Рано завтра вирушиш ? . ч

— На світанку.

— А переднювати не можна ? — в голосі Наталі почулась невпевнена, боязка надія.

Але Григорій заперечливо похитав головою, і Наталя, зітхнувши, сказала :

— Тепер тобі як... погони треба надівати ?

— Доведеться.

— Ну, то скинь сорочку, пришию, ПОКИ ВИДНО.

Григорій, кречнувши, скинув гімнастерку. Вона ще не висохла від поту. Вологі плями темніли на спині й на плечах, там, де лишились натерті до блиску смуги від бойових наплічних ременів. Наталя дістала з скрині вигорілі на сонці захисні погони, спитала :

— Ці?

— Ці самі. Зберегла ?

— Ми скриню закопували,— просіляючи у вушко голки нитку, невиразно сказала Наталя, а сама крадькома піднесла до обличчя запорошену гімнастерку і жадібно вдихнула такий рідний солонкуватий запах поту...

— Чого це ти? — здивовано спитав Григорій.

— Тобою пахне ...— блискаючи очима, сказала Наталя і нахилила голову, щоб приховати рум'янець, який раптом виступив ,на щоках, стала швидко орудувати голкою.

Григорій надів гімнастерку, нахмурився, ворухнув плечима.

— Тобі з ними краще!—сказала Наталя, з неприхованим захопленням дивлячись на чоловіка.

Але він скося глянув на своє ліве плече, зітхнув:

— До віку б їх не бачити... Нічого ти не розумієш!

Вони ще довго сиділи в кімнаті на скрині, взявшись за руки, мовчки думаючи про своє.

Потім, коли смеркло і лилові густі тіні від будівель лягли на охолоду землю,— пішли в кухню вечеряти.

І от минула ніч. До світанку палахкотіли на небі зірниці, до білої зорі гриміли в вишневому саду солов'ї. Григорій прокинувся, довго лежав з заплющеними очима, вслухаючись у співуче й солодке солов'їне тьохкання, а потім тихо, стараючись не розбудити Наталі, встав, одягнувся, вийшов на баз.

Пантелей Прокопович годував стройового коня, послужливо запропонував :

— Може, я його поведу скупаю перед походом ?

— Обійдеться,— сказав Григорій, шулячись від передранішньої вогкості.

— Добре виспався ? — запитав старик.

— Дуже спав ! Тільки от соловейки розбудили. Біда,— як вони виспівували цілу ніч !

Пантелей Прокопович зняв з коня торбу, усміхнувся :

— їм, хлопче, тільки й діла. Іншим разом позаздриш цим божим пташкам.. Ні війни їм, ні розору...

До воріт під'їхав Прохір. Був він свіжо побритий і, як завжди, веселий і балакучий. Прив'язавши чумбур¹ до стовпа, підійшов до Григорія. Парусинова сорочка його була добре вигладжена. На плечах новесенькі погони.

— І ти погончики начепив, Григорій Пантелевич ? — гукнув він, підходячи.— Долежались, прокляті! Тепер їх нам носити не зносити! До самої погібелі вистачить! Я кажу жінці: "Не пришивай, дурна, навіки. Так трошки пристебни, аби вітром не зірвало, то й добре !" А До наше діло яке ? Потрапиш у полон, і зразу по личках зметикують, що я*-чин хоч і не офіцерський, а все таки старшого урядника маю. "А, скажуть, сякий — такий, умів заслужувати, умій і голову підставляти!" Бачив, на чому вони в мене зависли ? Чудасія !

Погони у Прохора справді були пришиті на живу нитку і ледве — ледве держались.

Пантелей Прокопович зареготав. В сивуватій бороді його блиснули незачеплені часом білі зуби :

— Оце так служивий ! Виходить, як що до чого, то й геть погони ?

— А ти думаєш — як ? — усміхнувся Прохір.

Григорій, посміхаючись, сказав батькові:

— Бачив, батьку, на якого вістового я розжився? З цим у біду потрапиш — ніколи не пропадеш !

— Та воно, як то кажуть, Григорій Пантелевич... Умри ти сьогодні, а я завтра,—виправдуючись, сказав Прохір і легко зірвав погони, недбало сунув їх у кишеню —До фронту під'їдемо, там їх і пришити можна.

Григорій нашвидку поснідав ; попрощався з ріднею.

— Заступи тебе цариця небесна ! — нестямно зашепотіла Іллівна, цілуючи сина.— Ти ж у нас один лишився...

— Ну, далекі проводи — зайві сльози. Прощайте ! — тремтячим голосом сказав Григорій і підійшов до коня.

Наталя, накинувши на грлову чорну свекрушину косинку, вийшла за ворота. За поділ її спідниці тримались діти. Полюшка невтішно ридала, захлинаючись слізьми, просила матір :

— Не пускай його! Не пускай, мамуню ! На війні вбивають ! Таточку, не їдь туди!

У Мишка тремтіли губи, але — ні, він не плакав. Він мужньо стримувався, сердито казав сестричці:

— Не' бреши, дурна ! Зовсім там не всіх убивають !

Він добре пам'ятав дідові слова, що козаки ніколи не плачуть, що козакам плакати — великий сором. Та коли батько, вже сидячи на коні, підняв його на сідло й

поцілував,—здивовано помітив, що в батька мокрі вії. Тоді Мишко не витримав іспиту : градом покотилися з очей його сльози ! Він сховав обличчя на оперезаних ремнями батькових грудях, крикнув :

— Нехай лучче дід їде воювати ! Нащо він нам здався !.. Не хочу, щоб ти!..

Григорій обережно спустив сінка на землю, тилом долоні витер очі й мовчки рушив конем.

Скільки разів бойовий кінь, круто повернувшись, рвонувши копитами землю біля рідного ганку, мчав його шляхами й степовим бездоріжжям на фронт± туди, де чорна смерть чигає на козаків, де, за словами козачої пісні, "страх і горе кожний день, кожний час",— а от ніколи Григорій не залишав хутора з таким тяжким серцем, як цього лагідного ранку.

Пойнятий невиразними передчуттями, гнітючою тривоною і сумом, їхав він, вкинувши на луку повіддя, не дивлячись назад, аж до бугра. На перехресті, де курний шлях звертав до вітряка, оглянувся. Коло воріт стояла одна Наталя, і свіжий вранішній вітерець рвав з рук її чорну траурну косинку.

Пливли, плівли в синій безодній глибині спінені вітром хмари. Струменіло марево над хвилястим краєм горизонту. Коні йшли кроком. Прохір дрімав, похитуючись у сідлі. Григорій, зціпивши зуби, часто оглядався. Спочатку він бачив зелені купи верб, срібну, химерно вигинчасту, стрічку Дону, повільні вимахи крил вітряка. Потім шлях одійшов на південь. Зникли за витоптаними хлібами плавні, Дон, вітряк... Григорій насвистував щось, невідривно дивився на золотисто — руду шию коня, вкриту дрібним бісером поту, і вже не обертався в сідлі... Чорт з нею, з війною ! Були бої по Чиру, пройшли по Дону, а потім загримлять по Хопру, по Медведиці, по Бузулуку. І — кінець — кінцем — чи не однаково, де кине його на землю ворожа куля ? — думав він.

IX

Бій ішов на підступах до станиці Усть-Медведицької. Глухий гарматний гуркіт зачув Григорій, вибравшись з путівця на Гетьманський шлях.

Скрізь по шляху видно було сліди спішного відступу червоних частин. Траплялось дуже багато залишених бричок і двоколок. За хутором Матвіївським в яру стояла гармата з перебитою снарядом бойовою віссю та понівеченою люлькою. Посторонки на орчиках передка були косо обрубані. За півверсти од яру, на солонцях, на низькорослій, спаленій сонцем траві, густо лежали трупи бійців у захисних сорочках і штанах, в обмотках і важких обкованих черевиках. Це були червоноармійці, що їх наздогнала й порубала козака кіннота.

Григорій, проїжджаючи мимо, легко встановив це по великій кількості крові, що засохла на пожолоблених сорочках, по тому, як лежали трупи. Вони лежали, як скошена трава. Козаки не встигли їх роздягнути, очевидно, лише тому, що не припиняли переслідування.

Біля куща глоду відкинувся вбитий козак. На широко розкинутих ногах його червоніли лампаси. Неподалік лежав; убитий кінь світлогнідої масті, підсідланий стареньким сідлом з пофарбованим, вохрою ленчиком².

Коні Григорія і Прохора притомились. їх треба було погодувати, але Григорій не схотів спинятись на місці, де недавно був бій. Він проїхав ще з версту, спустився в балку, спинив! коня. Неподалік видно було ставок з розмитою до материка греблею. Прохір під'їхав був до ставка з зачерствілою й потрісканою землею біля країв, але зараз повернув назад.

— Ти чого? — спитав Григорій.

— Під'їдь, глянь.

Григорій під'їхав до греблі. У водорії лежала вбита жінка. Обличчя її було накрите подолом синьої спідниці. Повні білі ноги з загорілими литками і з ямками на колінях були безсоромно і страшно розкидані. Ліва рука підібгана під спину.

Григорій швидко зліз з коня, скинув кашкета, нагнувся і поправив на вбитій спідницю. Смугле молоде обличчя було гарне й після смерті. Під страдницьки вигнутими чорними бровами тьмяно мерехтіли напівзаплющені очі. У вискалі м'яко окресленого рота перламутром блищали зціплені густі зуби. Тонке пасмо волосся прикривало припалу до трави щоку. І по цій щоці, на яку смерть уже кинула шафранно — жовті, бляклі тіні, повзали метушливі мурахи.

— Яку красу занапастили, сукини сини! — півголосом сказав Прохір.

З хвилину він мовчав, потім шалено сплюнув :

— Я б таких... таких розумників до стіни ставив ! їдемо звідси, ради бога! Я на неї дивитись не можу. У мене серце перевертається!

— Може, поховаємо її? — спитав Григорій.

— Та ми що, підряд узяли всіх мертвих ховати ? — обурився Прохір.— В Ягідному діда якогось закопували, тут оцю жінку... Нам їх усіх як ховати, то й рук невислачить ! А яму чим копати ? їй, брат, шаблею не викопати, земля од спеки на аршин запеклася.

Прохір так поспішав, що насилу потрапив носком чобота в стремено.

Знову виїхали на пагорок, і тут Прохір, що напружено думав про щось, спитав :

— А що, Пантелевич, чи не годі б крівцю на землю? цідити ?

— Хоч би й так.

— А як на твою думку, скоро воно все скінчиться ?

— Як наб'ють нам, так і скінчиться.

— От весела житуха настала, та чорт їй радий. Хоч би швидше набили, чи що. В германську, бувало, самостріл пальця собі одіб'є, і пускають його по чистій додому, а тепер хоч цілу руку одірви собі,— однаково заставляють служити. Косоруких у строй беруть, гилавих беруть, всяку сволоту беруть, аби на двох ногах плентався. Та хіба так вона, війна, закінчиться ? Чорт їх усіх переб'є ! — з розпачем сказав Прохір і з'їхав з дороги, зліз з коня, бурмочучи щось тихо, став попускати коневі попруги.

В хутір Хованський, що був недалеко від Усть — Медве-дицької, Григорій приїхав уночі. Виставлена на краю хутора застава 3-го полку затримала його, але, впізнавши по голосу свого командира дивізії, козаки, на запитання Григорія, повідомили, що штаб дивізії стоїть у цьому хуторі і що начальник штабу сотник Копилов жде його з години на годину. Балакучий начальник застави відрядив одного козака, Доручивши йому

провести Григорія до штабу; наостанку сказав:

— Дуже вони укріпились, Григорій Пантелевич, і, мабуть, ті скоро ми'заберем Усть — Медведицю. А проте, звісно, хто його знає... Наших сил теж досить. Кажуть, ніби англійські війська йдуть з Морозовської. Ви не чули ?

— Ні,— рушаючи конем, відповів Григорій.

В домі, зайнятому під штаб, віконниці були наглухо зачинені. Григорій подумав, що в кімнатах нікого нема, але, увійшовши в коридор, почув глуху жваву розмову. Після нічної темряви світло великої лампи, що висіла в кімнаті під стелею, засліпило його, в ніздрі вдарив густий і гіркий запах махорчаного диму.

— Нарешті й ти ! — зрадівши, промовив Копилов, з'являючись звідкілясь з сизої тютюнової хмари, що клубилась над столом.— А ми тебе, брат, ждали — ждали !

Григорій поздоровкався з присутніми, зняв шинель і кашкета, пройшов до столу.

— Ну, й накурили ! Дихнути нема чим. Відчиніть же хоч одне вікно, чого ви запечатались ! — кривлячись, сказав він,

Харлампій Єрмаков, що сидів поруч з Копиловим, усміхнувся :

— А ми принюхались і не чуємо.

І, видавивши ліктем шибку, з силою відчинив віконницю.

В кімнату ринуло свіже нічне повітря. Вогонь у лампі яскраво спалахнув і погас.

— Оце по — хазяйському ! Нащ'о ж ти шибку видавив ? — незадоволено сказав Копилов, мацаючи на столі руками.— В кого є сірники? Обережно, тут біля карти чорнило.

Засвітили лампу, причинили половинку вікна, і Копилов покvapно заговорив :

— Обстановка на фронті, товариш Мелехов, на сьогоднішній день така : червоні утримують Усть — Медведицьку, прикриваючи її з трьох боків силами приблизно в чотири тисячі багнетів. У них достатня кількість артилерії і кулеметів. Біля монастиря і ще в ряді місць ними покопанії траншеї. Обдонські висоти зайняті ними. Ну, і позиції їх, не можна сказати, щоб були неприступні, але, в усякому разі, досить таки трудні для оволодіння. З нашого боку, крім дивізії генерала Фіцхелаурова і двох штурмових офіцерських загонів, підійшла цілком шоста бригада Богатирьова і наша перша дивізія. Але вона не в повному складі, піхотного полку нема, він десь ще під Усть — Хоперською, а кінні прибули всі, але в сотнях склад далеко не комплектний.

— Приміром, у мене в полку в третій сотні тільки тридцять вісім козаків,— сказав командир 4 — го полку підхорунжий Дударев.

— А було ? — поцікавився Єрмаков.

— Було дев'яносто один.

— Як же ти дозволив розпустити сотню ? Який ' же ти командир ? — хмурачись і барабанячи пальцями по столу, спитав Григорій.

— А чорт їх вдержить ! Розтряслись по хуторах, на одві-дини поїхали. Але зараз підтягаються. Сьогодні прибїгли троє.

Копилов підсунув до Григорія карту, вказуючи мізинцем на місце розташування частин, продовжував :

— Ми ще не втяглися в наступ. У нас тільки другий полк учора в пішому строю наступав на оцій ділянці, але невдало.

— Втрати великі ?

За донесенням командира полку, у нього вчора вибуло вбитими й раненими двадцять шість чоловіка. Отже, про співвідношення сил: у нас чисельна перевага, але для підтримання наступу піхоти невістачає кулеметів, погано з снарядами. Їх начальник боєпостачання обіцяв нам, як тільки підвезуть, чотириста снарядів і півтора тисяч патронів. Але це ще коли вони надійдуть, а наступати треба завтра, такий наказ генерала Фіцхелаурова. Він пропонує нам виділити полк для підтримання штурмовиків. Вони вчора чотири рази ходили в атаку і в' них — величезні втрати. Дуже завзято бились ! Так от, Фіцхелауров пропонує підсилити правий фланг і перенести центр удару сюди, бачиш ? Тут місцевість дозволяє підійти до окопів противника на сто — сто п'ятдесят сажнів. До річч, тількищо поїхав його ад'ютант. Він привіз нам з тобою усне розпорядження прибути завтра о шостій ранку на нараду для координації дій. Генерал Фіцхелауров і штаб його дивізії зараз в хуторі Великому Сеніному. Завдання, загалом, зводиться до того, щоб негайно збити противника до підходу його підкріплень з станції Себряково. На тім боці Дону наші щось не дуже активні... Четверта дивізія переправилась через Хопер, але червоні виставили сильні заслони й уперто вдержують шляхи до залізниці. А зараз вони покищо навели понтонний міст через Дон і спішно вивозять з Усть — Медведицької спорядження і боєприпаси.

— Козаки балакають, ніби союзники йдуть, правда це ?

— Є чутка, що з Чернишевської йде кілька англійських батарей і танків. Але от питання : як вони ці танки будуть через Дон переправляти ? По — моєму, про танки — це брехня ! Давно вже про них балакають...

В кімнаті надовго залягла тиша.

Копилов розстебнув коричневий офіцерський френч, потер долонями порослі каштановою щетиною пухлі щоки, задумливо й довго жував погаслу цигарку. Широко розставлені, круглі, темні очі його були стомлено примружені, гарне обличчя змарніло від безсонних ночей.

Колись учителював він у церковно — парафіяльній школі, неділями ходив до станичних купців у гості, перекидався з купчихами в стукалку і з купцями на дрібні у преферанс, майстерно грав на гітарі й був веселим, товариським молодим чоловіком ; потім одружився з молоденькою вчителькою і так би й жив у станиці й напевне дослужився б до пенсії, але у велику війну його призвали на військову службу. Після закінчення юнкерського училища його направили на Західний фронт, в один з козачих полків. Війна не змінила вдачі й зовнішності Копилова. Було щось плохеньке, глибоко цивільне в його повній, низькорослій фігурі, в добродушному обличчі, в манері носити шашку, в поводженні з молодшими за чином. В голосі його не було командного металу, в розмові не було властивої військовим сухої лаконічності вислову, офіцерська форма сиділа на ньому незграбно, стройової підтягнутості й виправки він так і не набув за три роки перебування на фронті, все в ньому викривало випадкову на війні людину. Більше

скидався він на обважнілого обивателя, переодягненого офіцером, ніж на справжнього офіцера, але, не зважаючи на це, козаки ставились до нього з пошаною, до його слова прислухались на штабних нарадах, і повстанський комсклад глибоко цинив його за тверезий розум, згодливу вдачу і невда-вану, не один раз виявлювану в боях хоробрість.

До Копилова начальником штабу у Григорія був безграмотний і немудрий хорунжий Кружілін. Його убили в одному з боїв на Чиру, і Копилов, прийнявши штаб, повів справу уміло, розважливо, розсудливо. Він так само сумлінно просиджував у штабі над розробкою операцій, як колись над виправлянням учнівських зошитів, але, коли треба було, по першому слову Григорія залишав штаб, сідав на коня і, прийнявши командування полком, вів його в бій.

Григорій спочатку ставився до нового начальника штабу не без упередження, але за два місяці взнав його ближче і одного разу після бою сказав, одверто: "Я про тебе погано думав, Копилов, тепер бачу, що помилявся, так ти, значить, вибачай якнебудь". Копилов усміхнувся, промовчав, але грубуватим цим признанням був очевидно задоволений.

Не маючи честолюбності й стійких політичних поглядів, до війни, Копилов ставився як до неминучого зла і не сподівався її кінця. Ось і тепер він зовсім не роздумував про те, як розгорнуться операції після оволодіння Усть — Медведиць-кою, а згадав домашніх, рідну станицю і думав, що було б непогано забрести додому у відпуск, місяця на півтора...

Григорій довго дивився на Копилова, потім устав.

— Ну, братці — отаманці, давайте розходитись і спати. Нам нічого голову морочити тим, як брати Усть — Медведицю. За нас тепера генерали будуть думати й рішати. Поїдем завтра до Фіцхелаурова, нехай нас, сіромах, уму — розуму навчить ... А про другий полк думаю так : поки наша влада — зараз же командира полку Дударева треба розжалувати, позбавити всіх чинів — орденів ...

— І порції каші,— вставив Єрмаков.

— Ні, без жартів,— продовжував Григорій,— треба нині ж перевести його в сотенні, а командиром послати Харлампія. Зараз же катай, Єрмаков, туди, приймай полк і ранком жди наших розпоряджень. Наказ про зміну Дударева напише зараз Копилов, вези його з собою. Я так дивлюсь, Дударев не справиться. Ні чорта він нічого не розуміє, і його б не підвів він козаків ще раз під удар. Піший бій — це діло таке ... Тут нехитро людей на поталу дати, якщо командир безклепкий.

— Правильно. Я—за зміну Дударева,—підтримав Копилов.

— Ти що, Єрмаков, проти ? — спитав Григорій, помітивши деяке незадоволення на обличчі Єрмакова.

— Та ні, я нічого; Мені вже й бровами ворухнути не можна ?

— Тим краще. Єрмаков не проти. Кінний полк його візьме покищо Рябчиков. Пиши, Михайле Григоровичу, наказ і лягай подрімай. О шостій щоб був на ногах. Поїдем до цього генерала. З собою беру чотирьох ординарців.

Копилов здивовано звів брови :

— Навіщо. їх стільки ?

— Для помпи. Ми ж теж не ликом шиті, дивізією командуєм.— Григорій, посміхаючись, ворухнув плечима, накинув наопашки шинель, пішов до виходу.

Він ліг під повіткою, підстеливши попону, не роззуваючись і не скидаючи шинелі. На базу довго гомоніли ординарці, десь поблизу пирхали й мірно жували коні. Пахло сухими кізяками і непрохололою від денної спеки землею. Крізь дрімоту Григорій чув голоси і сміх ординарців, чув, як один із них, судячи по голосу — молодий хлопець, сідлаючи коня, з зітханням сказав :

— Ех, братики, та й набридло ж ! Ніч — північ,— їдь з пакетом, ні сну тобі, ні спочивку... Таї стій же ти, чортяко ! Ногу! Ногу, кажуть тобі !..

А другий глухуватим застудженим басом тихо проспівав : "Набридла ти нам, служба, надокучила. Добрих коників наших ти замучила ..." — І перейшов на діловиту скоромовку — просьбу : — Всип на цигарочку, Прохоре! Та й жаднюга ж ти ! Забув, як я тобі під Білавіним червоноармійські черевики віддав ? Сволоч ти ! За таке взуття інший би довіку пам'ятав, а в тебе й на цигарку не виканючиш ! *

Брязнули й заторохтіли на кінських зубах вудила. Кінь зітхнув усім нутром і пішов, сухо цокаючи підковами по сухій і твердій, як кремінь, землі. "Всі про це говорять... Набридла ти нам, служба, надокучила",—усміхаючись, в думці повторив Григорій і ту ж мить заснув. І як тільки заснув — приснився йому сон, який снівся й раніш: бурим полем, високою стернею ідуть цепі червоноармійців. Скільки око бачить — простягся передній цеп. За ним ще шість або сім цепів. В гнітючій тиші наближаються наступаючі. Ростуть, збільшуються чорні фігурки, і ось уже видно, як, спотикаючись, швидким кроком ідуть, підходять на постріл, біжать з гвинтівками наперевіс люди у вухатих шапках, з безмовно розкритими ротами. Григорій лежить у неглибокому окопчику, судорожно соває затвором гвинтівки, часто стріляє ; від пострілів його, перекидаючись, падають червоноармійці; вганяє нову обійму і, на секунду глянувши по боках, бачить: з сусідніх окопів схоплюються козаки. Вони обертаються і втікають ; обличчя їх перекривлені жахом. Григорій чує, як страшно б'ється його серце, кричить : "Стріляйте ! Сволота 1 Куди"?! Стій, не втікай!.." Він кричить з усієї сили, але голос його на диво слабкий, ледве чутний. Жах охоплює його і він теж схоплюється, уже стоячи стріляє останній раз в немолодого, смуглого червоноармійця, який мовчки біжить прямо на нього, і бачить, що схибив. У червоноармійця збуджено — серйозне, безстрашне обличчя. Він біжить легко, майже не торкаючись ногами землі, брови його зсунуті, шапка на потилиці, поли шинелі підіткнуті. Якусь мить Григорій розглядає підбігаючого ворога, бачить його блискучі очі і бліді щоки, порослі молодю кучерявою борідкою, бачить короткі, широкі халяви чобіт, чорне вічко трохи нахиленого дула гвинтівки і над ним вістря темного штика, що хитається в такт бігу. Незбагнений страх поймає Григорія. Він смикає затвор гвинтівки, але затвор не подається, він застряг. Григорій у розпачі б'є затвором об коліно,—даремно ! А черво-ноармієць уже за п'ять кроків. Григорій обертається й тікає. Поперед нього все буре голе поле всіяне втікаючими козаками. Григорій чує ззаду важке дихання переслідувача, чує гучний

тупіт його ніг, але бігти швидше не може. Потрібне неймовірне зусилля, щоб примусити кволі ноги бігти швидше. Нарешті він добігає до якогось напівзруйнованого непривітного кладовища, стрибає через повалену огорожу, біжить між осілими могилами, скособоченими хрестами і капличками. Ще одне зусилля, і він врятується. Але в цей час тупіт ззаду наростає, гучнішає. Гаряче дихання переслідувача обпікає шию Григорія, і ту ж мить він відчуває, як його хапають за хлястик шинелі й за полу. Григорій глухо кричить і прокидається. Він лежить на спині. Ноги ного, стиснені тісними чобітьми, затерпли, на лобі холодний піт, все тіло болить" немов побите. "Хай тобі чорт — каже він хрипко, задоволено дослухаючись до свого голосу і ще не вірячи, що все тільки но відчуте ним — сон. Потім повертається на бік, з головою закутується шинеллю, в думці говорить : "Треба було-підпустити його, відвести удар, збити прикладом, а потім уже втікати ..." Якийсь час він роздумує про сон, що приснився йому вдруге, відчуваючи радісне хвилювання від того, що все це — тільки поганий сон і в дійсності покищо йому нічого не загрожує : "Дивно, чому воно уві сні в десять разів страшніше, ніж наяву ? Зроду в житті не зазнавав такого, страху, скільки не доводилось бувати в перепалках !" — думає він, засинаючи, і з насолодою витягає затерплі ноги.

*

Х

На світанку його розбудив Копилов.

— Уставай, пора збиратись, їхати! Наказано ж бути

О шостій годині.

Начальник штабу тількищо поголився, вичистив чоботи

1 надів пом'ятій, але чистий френч. Він, як видно, поспішав : пухлі щоки в двох місцях порізані бритвою. Але в усьому ньому видно було. якусь, раніш невластиву йому, чепуристу підтягнутість.

Григорій критично оглянув його з ніг до голови, подумав "Ач, як виштафірувався ! Не хоче до генерала заявитись аби. в чому !.."

Немов слідкуючи за ходом його думок, Копилов сказав г

— Незручно з'явитись нечупарою. Раджу й тобі трохи причепуритись.

— Продере й так ! — пробурмотів Григорій, потягаючись.— Так, кажеш, наказано бути о шостій ? Нам з тобою вже наказувати починають ?

Копилов, посміхаючись, знизав плечима :

— Нові часи — нові пісні. Як старшому, ми мусимо скоритися. Фіцхелауров — генерал, не йому ж до нас їхати.

— Воно то так. До чого йшли, до того й прийшли,— сказав Григорій і пішов до колодязя вмиватися.

Хазяйка бігом кинулась до хати, винесла чистий вишиваний рушник, з поклоном подала Григорію. Той люто потер кінцем рушника цеглясто — червоне, обпечене холодною водою обличчя, сказав Копилову, що підійшов на цей час :

— Воно то так, тільки панам — генералам треба б ось про що подумати : народ іншим став за революції, так, ніби наново народився ! А вони все старим аршином

міряють. А аршин от — от зламається... Важкувато вони повертаються. Ко-лоязі б їм у мозки, щоб скрипу не було !

— Це ти' про що ? — неуважно спитав Копилов, здмухуючи з рукава прилиплу смітину.

— А про те, Що все в них на старе збивається. Я ось маю офіцерський чин з германської війни. Кров'ю його заслужив ! А як потраплю в офіцерське товариство — так ніби з хати на мороз вийду в самих підштаниках. Таким від них холодом на мене попре, що всією спиною його чую! — Григорій несамовито блиснув очима' і непомітно для себе підвищив голос.

Копилов незадоволено оглянувся на всі боки, шепнув:

— Тихше ти, ординарці слухають.

— Чому це так, спитати б ? — стишивши голос, продовжував Григорій.— Та тому,4 що я для них — біла ворона. У них — руки, а в мене — від старих мозолів копито ! Вони ногами шаркають, а я як не повернусь — за все зачіплююсь. Від них пахучим милом і всякими жінічкими мастями тхне, а від мене кінською сечею та потом. Вони всі вчені, а я насилу церковну школу СКІНЧИВ. Я їм чужий з голови до п'ят. Ось воно все чому! І вийду я від них, і все мені здається, наче б мені на лице павутиння налипло : і лоскітно мені і неприємно страшно, і все хочеться почиститись.— Григорій кинув рушник на цямрини, уламком костяного гребінця причесав "волосся. На смуглому обличчі його різко білів незагорілий лоб.— Не хочуть вони збагнути того, що все старе повалилось до бісової матері!—вже тихіше сказав Григорій.— Вони думають, що ми з іншого тіста роблені, що невчений чоловік, який з простих, то гірше худоби. Вони думають, що у воєнній ділі я, або такий як я, менше за них розуміємо. А хто в червоних командирами ? Будьонний — офіцер ? Вахмістр старої служби,— а не він генералам генерального штабу накладав ? А не від нього драли давали офіцерські полки ? Гусельщиков з козачих генералів найбільш бойовий, уславлений генерал, а не він цієї зими в самих спідніх з Усть — Хоперської вистрибнув ? А знаєш, хто його загнав на слизьке ? Якийсь московський слюсарик — командир червоного полку. Полонені потім говорили про нього.' Це ж треба розуміти! А ми, невчені офіцери, хіба погано водили козаків у повстання ? Багато нам генерали помагали ?

— Помагали чимало,— значно відповів Копилов.

— Ну, може, Кудінову й помагали, а я ходив без помочі і бив червоних, чужих порад не слухаючи.

— Так ти що ж — науку в воєнній справі заперечуєш?

— Ні, я науки не заперечую. Але, брат, не вона у війні головне.

— А що ж, Пантелейович ?

— Діло, за яке в бій ідеш.

— Ну, це вже інша річ...— Копилов, насторожено усмі-хаючись, сказав : — Сама собою розуміється ... Ідея в цьому ділі — головне. Перемагає тільки той, хто твердо знає, за що він б'ється, і вірить у своє діло. Істина ця стара, як світ, і ти даремно вважаєш її за своє відкриття. Я за старий, за добрий старий час. Коли б інакше, я б і

пальцем не ворухнув, щоб іти кудись і за щось воювати. Всі, хто з нами,— це люди, які боронять силою зброї свої старі привілеї, втихомирюють народ, що збунтувався. Серед цих втихомирювачів і ми з тобою. Але я от давно до тебе придивляюсь, Григорій Пантелейович, і не можу тебе зрозуміти...

— Потім зрозумієш. Давай їхати,— бовкнув Григорій і пішов до сарая.

Хазяйка, що ловила кожен рух Григорія,— бажаючи догодити йому, запропонувала':

— Може б, молочка випили ?

— Спасибі, мамаша, часу нема' молоко розпивати. Колись іншим разом. _

Прохір Зиков біля сарая запопадливо сьорбав з миски кисле молоко. Він і оком не кліпнув, дивлячись, як Григорій одв'язує коня. Рукавом сорочки витер губи, спитав :

— Далеко поїдеш ? І мені з тобою ?

Григорій скипів, з холодним шаленством сказав :

—1 Ти, заразо, так і так тобі в душу, служби не знаєш ? Чому кінь загнuzданий стоїть ? Хто повинен коня мені подати ? Ненажера чортова ! Все жереш, ніяк не нажерешся! Ану, кинь ложку ! Дисципліни не знаєш !.. Ляда чортова !

— І чого ти розходився ? — ображено бурмотів Прохір, умостившись у сідлі.— Горлаєш, а все дарма. Теж не абияка птиця! Що ж,,мені й перекусити перед дорогою не можна? Ну, чого кричиш ?

— А того, що ти з мене голову здіймеш, кендюх свинячий ! Як ти зі мною поводишся ? Зараз до генерала їдемо, то ти мені гляди !.. А то звик за панібрата !.. Я тобі хто такий? їдь п'ять, кроків позаду! — наказав Григорій, виїжджаючи з воріт.

Прохір і три інші ординарці трохи відстали, і Григорій? що їхав поруч з Копиловим,— продовжуючи почату розмову, насмішкувато спитав:

— Ну, то чого ти не розумієш ? Може, я тобі розтлумачу. ?

Не помічаючи насмішки в тоні голосу і в формі запитання, Копилов відповів :

— А не зрозумію я твоєї позиції в цьому ділі, от що! З одного боку — ти борець за старе, а з другого — якась, пробач мені за різкість, якась подоба більшовика.

— Чим же це я — більшовик ? — Григорій нахмурився, рвучко підсунувся в сідлі.

€5

Тихий Дон. 194

— Я не кажу — більшовик, а якась подоба більшовика.

— Один чорт. Чим ? — питаю.

— А хоч би й балачками про офіцерське товариство, про ставлення до тебе. Чого ти хочеш від цих людей? Чого ти взагалі хочеш ? — добродушно усміхаючись і помахуючи нагайкою, допитувався Копилов. Він озирнувся на ординарців, які щось жваво обмірковували, заговорив голосніше : — Тебе ображає те, що вони не приймають тебе в своє середовище, як рівноправного, що вони ставляться до тебе звисока. Але вони мають рацію з свого погляду, це треба розуміти. Правда, ти офіцер, але офіцер'' абсолютно випадковий у середовищі офіцерства. Навіть носячи офіцерські погони, ти

залишаєшся, пробач мені, необтесаним козаком. Ти не знаєш пристойних манер, неправильно і грубо висловлюєшся, позбавлений усіх тих необхідних якостей, які властиві вихованій людині. Наприклад : замість того, щоб користуватися носовою хусткою, як це роблять усі культурні люди, ти сякаєшся з допомогою двох пальців, під час їди руки витираєш то об халяви, то об волосся, а вмившись, не гидуєш витерти обличчя кінською попоною, нігті на руках або обкусюєш, або зрізуєш кінцем шашки. Або ще краще: пам'ятаєш, зимою якось у Каргінов-ській розмовляв ти при мені з одною інтелігентною жінкою, в якій чоловіка арештували козаки, і в її присутності застібав штани...

—..Виходить, було б краще, коли б я штани залишив не-застебнутими ? — хмуро усміхаючись, спитав Григорій.

Коні їх ішли кроком поряд, і Григорій скося поглядав на Копилова, на його добродушне обличчя, і не без прикрого почуття вислухував його слова. ,

— Не в цьому річ ! — досадливо кривлячись, вигукнув Копилов.— Але як ти взагалі міг прийняти жінку, будучи лише в штанах, босий ? Ти навіть кітеля на плечі не накинув, я це добре пам'ятаю! Все це, звичайно', дрібниці, але вони характеризують тебе як людину... Як тобі сказати ...

— Та вже кажи якнайпростіше!

— Ну, як людину зовсім неосвічену. А говориш ти як? Жах ! Замість квартира — кватера, замість евакуюватися — екуюватися, замість якби — коби, замість артилерія — антиле-рія. І, як у кожної безграмотної людини, в тебе якесь незбагненне замилювання звучними іноземними словами, ти вживаєш їх де треба й де не треба, перекручуєш неймовірно, а коли на штабних нарадах при тобі вимовляють такі слова з специфічної воєнної термінології, як дислокація, форсування, диспозиція,, концентрація та інше, то ти дивишся на того, хто говорить, з захопленням і, я б сказав, з заздрістю.

— Ну, це вже ти брешеш!—вигукнув Григорій, і весела жвавість пройшла по його обличчю. Гладячи, коня між вухами, чухаючи йому під . гривною шовковисто — теплу шкіру, він попросив: — Ну, шквар далі, давай чосу своєму командирові !

— Слухай,. чого ж тут чосу давати ? І так тобі має бути ясно, що ві тебе з цього боку негаразд. І після цього ти ще ображаєшся, що офіцери до тебе ставляться не як до рівного. В питаннях пристойності і грамотності ти, просто, пеньок! — Копилов ненавмисно сказав образливе слово і злякався. Він знав, який нестриманий буває Григорій у гніві, і боявся вибуху, але, глянувши на Григорія мигцем, зразу ж заспокоївся. Григорій, відкинувшись на сідлі, беззвучно реготав, сяючи спід вусів сліпучим вискалом зубів. І такий несподіваний був для Копилова результат його слів, такий заразливий сміх Григорія, що він сам розсміявся, кажучи: — От бачиш, інший, розумний, плакав би від такого прочухана, а ти іржеш. Ну, чи не чудак же ти ?

— Значить, кажеш, я — пеньок ? І чорт з вами ! — переставши сміятись, сказав Григорій.— Не хочу вчитися вашої звичайності та пристойності. Вони мені коло волів будуть ні до чого. А бог дасть — живий буду,— мені ж коло них ходити і не з ними ж мені розшаркуватись та говорити : "Ах, поверніться, лисий! Пробачте мені, рябий!

Дозвольте мені поправити на вас ярмо? Шановний добродію, пане віл, уклінно прошу не затягати борозенного". З ними треба коротше : соб — цабе, от і вся воляча дислокація.

— Не дислокація, а дислокація! — поправив Копилов.

— Ну, нехай дислокація. А! от в одному я з тобою не згодний.

— В чому ж це?

— В тому, що я — пеньок. Це я у вас—пеньок, а от зажди трохи, перейду , до червоних, то в них я буду важчий за свинець. Отоді вже не попадайтесь мені пристойні і вчені дармоїди ! Душі вийматиму просто з бебехами ! — напівжартома-напівсерйозно сказав Григорій і торкнув коня, переводячи його зразу на широку рись.

Ранок над Обдонням вставав у такій тонко випряденій тиші, що кожний звук, навіть нерізкий, рвав її і будив відгомін. В степу господарювали самі жайворонки та перепелиці, але в суміжних хуторах стояв той неугавний неголосний ро-кітний гомін, який звичайно супроводжує великі військові частини. Гуркотіли на вибоях колеса гармат і зарядних ящиків, біля колодязів іржали коні, згідливо, глухо і м'яко: гупали кроки пластунських сотень, що проходили, побрязкували брички й вози обивательських підвід, що підвозили до лінії фронту боеприпаси і спорядження; біля похідних кухонь солодко пахло розіпрілим пшоном, м'ясним кандьором, приправленим лавровим листям, і свіжим хлібом.

Під самою Усть — Медведицькою часто тріщали постріли з гвинтівок, ліниво й гучно бухали рідкі гарматні постріли. Бій тількищо починався.

Генерал Фіцхелауров снідав, коли немолодий, підтоптаний адъютант доповів:

— Командир, першої повстанської дивізії Мелехов і начальник штабу дивізії Копилов.

— Проти в мою кімнату,— Фіцхелауров великою жилавою рукою відсунув тарілку, повну яєчних шкаралуп, не кваплячись випив склянку свіжого молока і, акуратно склавши салфетку, встав ізза стола.

Сажневого зросту, по-старечому дебелий і гладкий, він здавався неправдоподібно великим у цій крихітній козацькій кімнатці з скособоченими одвірками й. підсліпуватими вікнами. На Ходу поправляючи стоячий комір бездоганно пошитого мундира, гучно кашляючи, генерал вийшов у сусідню кімнату, коротко вклонився Григорію і Копилову, що встали, і, не подаючи руки, жестом запросив їх до столу.

Придержуючи шаблю, Григорій обережно сів на! краєчок табурета, скося глянув на Копилова.

Фіцхелауров важко сів на віденський стілець, що хруснув під ним, зігнув цибаті ноги, поклавши на коліна великі кисті рук, густим, низьким басом заговорив :

— Я запросив вас, панове офіцери, для того, щоб погодити деякі питання... Повстанська партизанщина скінчилась! Ваші частини перестають існувати як самостійне ціле, та цілим вони, по суті, й не були. Фікція! Вони вливаються в Донську армію. Ми переходимо в планомірний наступ, пора все це усвідомити і безвідмовно коритися наказам вищого командування. Чому, прошу відповісти, вчора ваш піхотний

полк не підтримав наступу штурмового батальйону ? Чому полк відмовився йти в атаку, не зважаючи на мій наказ ? Хто командир вашої, так званої, дивізії ?

— Я,— неголосно відповів Григорій.

— Потрудіться відповісти на запитання !

— Я тільки вчора прибув у дивізію.

— Де ВИ ЗБОЛИЛИ бути ? .

— Заїжджав додому.

— Командир дивізії під час бойових операцій зволить гостювати вдома ! В дивізії — бардак ! Розпущеність ! Чорт зна що ! — Генеральський бас все гучніше гримотів у малесенькій кімнатці; за дверима вже ходили навшпиньках і перешіптувались, пересміхаючись, адьютанти : щоки Копилова все більше й більше блідли, а Григорій, дивлячись' на! побагровіле обличчя генерала, на його стиснені набряклі кулаки, počував, як і в ньому самому прокидається нестримна лють.

Фіцхелауров з несподіваною легкістю скочив — вхопившись за спинку стільця, кричав: 4

— У вас не військова частина, а' червоногвардійський набрід !.. Покидь, а не козаки ! Вам, пане Мелехов, не дивізією командувати, а денщиком служити !.. Чоботи чистити! Чуєте ви?! Чому не був виконаний наказ? Мітингу не провели? Не обговорили ? Зарубайте собі на носі: тут вам не товариші, і більшовицьких порядків ми не дозволимо заводити!.. Не доз — во — ли — мо !..

— Я прошу вас не горлати на мене! — глухо сказав Григорій і встав, відсунувши ногою табурет.

— Що ви сказали ?! — перегнувшись через стіл, задихаючись від хвилювання, прохрипів Фіцхелауров.

— Прошу вас на мене не горлати ! — голосніше повторив Григорій.— Ви викликали нас для того, щоб вирішувати...— На секунду замовк, опустив очі і, не відриваючи очей від рук Фіцхелаурова, знизив голос майже до шепоту: — Якщо ви, ваше превосходительство, спробуєте хоч пальцем торкнути мене,— зарубаю на місці!

В кімнаті стало так тихо, що виразно чути було уривчасте дихання Фіцхелаурова. З хвилину стояла тиша. Ледве чутно рипнули двері. В щілинку заглянув зляканий адьютант. Двері так само обережно зачинились. Григорій стояв, не знімаючи руки з ефеса шаблі. У Копилова дрібно тремтіли долоні, погляд його блукав¹ десь на стіні. Фіцхелауров важко сів на стілець, по — старечому закректав, буркнув :

— Добре діло! — І вже зовсім спокійно, алеї не дивлячись на Григорія: — Сідайте. Погарячилися, і годі. Тепер звольте слухати: наказую вам негайно перекинути всі кінні частини ... Та сідайте ж !..

Григорій сів, рукавом витер рясний піт, що раптом виступив на обличчі.

— ... Так от, всі кінні частини негайно перекиньте на південно — східну ділянку, і зараз же йдіть у наступ. Правим флангом ви будете з'єднані з другим батальйоном військового старшини Чумакова ...

— Дивізію я туди не поведу,— стомлено промовив Григорій і почав діставати з

кишені штанів' хустку. Мереживною "наталиною хусткою ще раз витер піт з лоба, ще раз повторив : — Дивізію туди не поведу.

— Чому ж це?

— Перегрупування відбере багато часу.

— Це вас не обходить. За результат операції відповідаю я.

— Ні, обходить, і відповідаєте не тільки ви...

— Ви відмовляєтесь виконати мій наказ ? — насилу стримуючись, хрипко спитав Фіцхелауров.

— Так.

— В такому разі потrudіться зараз же здати команду, —вання дивізією! Тепер мені зрозуміло, чому не був виконаний мій вчорашній наказ...

— Це вже як собі хочете, а дивізію я не здам.

— Як накажете вас розуміти ?

— А так, як я сказав,— Григорій ледве помітно усміх-нувся.

— Я вас усуваю від командування ! — Фіцхелауров підвищив голос, і ту ж мить Григорій встав.

— Я вам не підлягаю, ваше превосходительство !

— А ви взагалі кому небудь підлягаєте?

— Так, командуючому повстанськими силами Кудінову підлягаю. А від вас мені все це аж дивно чути... Покищо ми з вами на рівних правах. Ви командуєте дивізією, і я теж. І покищо ви на мене не кричіть... От як тільки переведуть мене в сотенні командири,— тоді будь ласка. Але битися ...— Григорій підняв брудний вказівний палець і, водночас і усміхаючись і шалено виблискуючи очима, закінчив : — ... битися і тоді не дам!

Фіцхелауров устав, поправив комір, що душив його, і, на-півуклонившись, сказав :

— Нам нема про що більше говорити. Робіть, як хочете. Про вашу п'оведінку я негайно повідомлю в штаб армії, і, смію вас запевнити, результатів довго ждати не доведеться. Військово — польовий суд у нас покищо діє безвідмовно.

Григорій, не звертаючи уваги на відчайдушні погляди Копилова, насунув кашкета, пішов до дверей. На порозі він зупинився, сказав:

— Ви повідомлюйте, куди слід, але мене не лякайтеся не з полохливих... І покищо не чіпайте мене.— Подумав і додав : — А то боюсь, щоб вас мої козаки не поскубли ...— Штовхнув двері, брязкаючи шаблею, розмашно пішов у сіни.

На ганку його наздогнав схвильований Копилов.

— Ти збожеволів, Пантєлейович ! — шепнув він, у розпачі стискаючи руки.

— Коней! — гучно крикнув Григорій, мнучи в руках нагайку.

Прохір підлетів до ганку чортом.

Виїхавши за ворота, Григорій оглянувся: три ординарці метушились, допомагаючи генералу Фіцхелаурову вилізти на височезного, осідланого пишним сідлом коня...

З півверсти скакали мовчки. Копилов мовчав, розуміючи, що Григорієві не до розмови і сперечатися з ним зараз небезпечно. Нарешті Григорій не витримав:

— Чого мовчиш?—різко 'спитав він.— Ти чого їздив? Свідком був ? У мовчанку грався ?

— Ну, брат, і номер же ти втяв !

— А він не втяв?

— Правда, і він поводився негаразд. Тон, яким він з нами розмовляв, просто обурливий !

— Та хіба ж він з нами розмовляв ? Він з самого початку загорлав, наче йому шилом в зад шпигнули !

— Але й ти теж хороший ! ' Не коритись, старшому чином... у бойовій обстановці, це, брат...

— Нічого не це ! От шкода, що не нарався він на мене! Я б його потягнув клинком через лоб, аж черепок би його хруснув!

— Тобі й без цього добра не ждати,— незадоволено сказав Копилов і перевів коня на крок.— З усього видно, що тепер вони почнуть дисципліну підтягати, тільки держись!

Коні їх, пирхаючи, відганяючи хвостами оводів, ішли поряд. Григорій насмішкувато оглянув Копилова, спитав :

— І чого ти чепурився ? Мабуть, думав, що тебе чаєм угощатимуть ? До столу під білі руки поведуть ? Поголився, френч вичистив¹, чоботи наяснив ... Я бачив, як ти хустинку слинив, та плямочки, на колінах зчищав !

— Облиш, будь ласка ! — рум'яніючи, захищався Копилов.

— Марно пропала твоя праця ! — знущався Григорій.— Не то що до чаю, а й до рученьки тебе не підпустив.

— З тобою ще й не цього можна було сподіватись,— скоромовкою пробурмотів Копилов і, примруживши очі, здивовано — радісно гукнув : — Дивись ! Це — не наші. Союзники !

Назустріч їм вузьким провулком шестерик мулів віз англійську гармату. Збоку на ришому куцохвостому коні їхав англієць — офіцер. їздовий переднього виносу теж був в англійській формі, але з російською офіцерською кокардою на околичці кашкета і з погонами поручика.

Не доїжджаючи кілька сажнів до Григорія, офіцер приклав два. пальці до козирка свого коркового шолома, рухом голови попросив дати дорогу. Провулок був такий вузький, що роз'їхатись можна було, тільки поставивши верхових коней впритул до кам'яної огорожі.

На вилицях Григорія забігали жовна. Зціпивши зуби, він їхав просто на офіцера. Той здивовано підняв брови, трохи звернув убік. Вони насилу роз'їхались, і то лише тоді, коли англієць поклав праву ногу, туго обтягнуту крагою, на лиснячий, добре вичищений круп своєї породистої кобили.

Один з артилерійської обслуги, теж російський офіцер, як можна було бачити з зовнішнього вигляду,— злісно оглянув Григорія :

— Здається, ви могли б дати дорогу! Невже й тут треба показувати своє неучтво ?

— Ти їдь та мовчи, суче вим'я, а то я тобі дам дорогу ! — півголосом порадив Григорій.

. Офіцер підвівся на передку, обернувся назад, крикнув:

— Панове, затримайте цього нахабу !

Григорій" виразно вимахуючи нагайкою, кроком пробирався по провулку. Стомлені, запорошені артилеристи, всі безвусі, молоді офіцерики, позирали на нього неприязно, але ніхто не спробував його затримати. Шестигарматна батарея зникла за поворотом, і Копилов, покуюючи губи, під'їхав до Григорія зпритул:

— Дурієш, Григорій Пантелейович! Як хлопчик поводишся !

— Ти що, до мене вихователем приставлений ? — огризнувся Григорій.

— Мені зрозуміло, що ти розсердився на Фіцхелаурова,— знизуючи плечима, говорив Копилов,— але при чому тут цей англієць ? Чи тобі його шолом не сподобався ?

— Мені він .тут, під Усть — Медведицею, щось не сподобався ... йому б його в іншому місці носити... Два собаки гризуться — третій не втручайся, знаєш?

— Ага ! Ти, значить, проти іноземного втручання ? Але, по — моєму, коли за горло беруть — радий будеш усякій допомозі.

— Ну, ти й радій, а я б їм на нашу землю і ногою ступити не дозволив !

— Ти в червоних китайців бачив ?

— Ну?

— Хіба це не все одно ? Адже теж чужоземна допомога ?

— Це ти даремно. Китайці до червоних добровільцями йшли.

— А цих, по-твоєму, силою сюди тягли?

Григорій не знайшов, що відповісти, довго їхав мовчки, напружено думаючи, потім сказав, і в голосі його зазвучала неприховувана досада.

— От ви, учені люди, завжди так... Петель наробите, як зайці на снігу! Я, брат, почуваю, що тут ти неправильно говориш, а от приперти тебе не можу... Давай кинемо про це. Не плутай ти мене, я і без тебе заплутаний !

Копилов ображено замовк, і більше аж до квартири вони не розмовляли. Тільки Прохір, згоряючи від цікавості, д'о-гнав був їх, спитав¹:

— Григорій Пантелевич, ваше благородіє, скажи на милість, що воно за скотина в кадетів під гарматами ? Вуха в них, як у ослів, а то все чисто — натуральне коняче. На цю скотину аж дивитись незручно. Що воно за чорт, за по-

рода—поясни, будь ласка, а то ми на гроші заклалися...— Хвилин п'ять їхав позаду, так і не діждався відповіді, відстав і, коли порівнялися з ним інші ординарці, пошепки повідомив : — Вони, хлопці, їдуть мовчаком і самі, видно, дивуються і ні чорта не знають, звідки така капость на білому світі береться...

XI

Козачі сотні четвертий раз підводились з неглибоких окопів і під убивчим кулеметним вогнем червоних залягали знову. Червоноармійські батареї, приховані лісом лівобережжя, з самого світанку безупинно обстрілювали позиції козаків і резерви, що збирались у ярах.

Молочно — білі танучі хмарки шрапнелі спалахували над обдонськими висотами. Попереду й позаду ламаної лінії козачих окопів кулі збивали бурий пил.

До полудня бій розгорівся, і західний вітер далеко по Дону ніс гуркіт артилерійської стрільби.

Григорій з спостережного пункту повстанської батареї стежив у бінокль за ходом бою. Йому видно було, як, незважаючи на втрати, перебіжками уперто йшли в наступ офіцерські роти. Коли вогонь підсилювався, вони лягали, окопуючись, і знову перебіжками пересувались до нового рубежа ; а лівіше, в напрямі до монастиря, повстанська піхота ніяк не могла підвестися. Григорій написав записку Єрмакову, послав її з зв'язківцем.

Через півгодини прискакав розпалений Єрмаков. Він зліз з коня біля батареїської конов'язі,— важко дихаючи, вибіг до окопу спостерігача.

— Не можу підняти козаків! Не встають ! — ще здалека закричав він, вимахуючи руками.— У нас уже двадцяти трьох чоловік як не було ! Бачив, як червоні кулеметами ріжуть ?

— Офіцери йдуть, а ти своїх підняти не можеш ? — крізь зуби процідив Григорій.

— Та. ти подивись, у них на кожний взвод по ручному кулемету та патронів по ніздрі, а ми з чим ?

— Ну — ну, ти мені не розкажуй! Зараз же веде, а то голову знімем !

Єрмаков матірньо вилаявся, збіг з могили. Слідом за ним пішов Григорій. Він вирішив сам вести в атаку 2-й піхотний полк.

Біля крайньої гармати, майстерно замаскованої гілками глоду, його затримав командир батареї:

— Полюбуйся, Григорій Пантелевич, на англійську роботу. Зараз вони почнуть по мосту бити. Давай вийдемо на могилку.

В бінокль було ледве видно тонесеньку смужку понтонного мосту, наведеного через Дон червоними саперами. По ній безперервним потоком котились підводи.

Хвилини через десять англійська батарея, що розташувалась за кам'янистим кряжем у балці, почала вогонь. Четвертим снарядом міст був зруйнований майже на середині. Потік підвід спинився. Видно було, як червоноармійці, метушачись, скидали в Дон розбиті брички і кінські трупи.

Зараз же від правого берега відчалили чотири баркаси з саперами. Але не встигли вони полагодити зруйнований настил на мосту, як англійська батарея знову послала пачку снарядів. Один з них розвернув в'їзну греблю на лівому березі, другий підкинув біля самого мосту зелений стовп води, і відновлений рух по мосту знову припинився.

— Та й точно ж б'ють, сукині сини! — захоплено сказав командир батареї.— Тепер вони до ночі не дадуть їм переправлятися. Мостові тому не бути живому!

Григорій, не віднімаючи від очей бінокля, спитав :

— Ну, а ти чого мовчиш ? Підтримав би свою піхоту. Он же вони, кулеметні гнізда.

— І радий би, та ні одного снаряда нема ! З півгодини тому кинув останній і заговорів.

— То чого ж ти тут стоїш? Берись на передки і їдь к чортовій матері!

— Послав до кадетів по снаряди.

— Не дадуть,— рішуче сказав Григорій.

— Раз уже відмовили, послав другий раз. Може, змилюються. Та нам хоч би десяточків зо два, щоб придушити он. ті кулемети. Чи видане діло — двадцять три душі наших побили. А ще скільки покладуть? Глянь, як вони строчать!..

Григорій перевів погляд на козачі окопи: біля них на косогорі кулі так само рили суху землю. Там, де лягала кулеметна черга, виникала смужка пилу, немов хтось невидимий блискавично проводив вздовж окопів сіру танучу рису. На всьому протязі козачі окопи наче диміли, заштриховані пилом.

Тепер Григорій уже не стежив за влучанням англійської батареї. З хвилину він прислухався до неугавної артилерійської і кулеметної стрільби, а потім зійшов з могили, догнав Єрмакова :

— Не йди в атаку доти, поки не дістанеш від мене наказу. Без артилерійської підтримки ми їх не зіб'ємо.

— А я тобі не це говорив ? — докірливо сказав Єрмаков, сідаючи на свого розгаряченого скачкою і стрільбою коня.

Григорій проводжав поглядом Єрмакова, що безстрашно скакав під пострілами, з тривогою думаючи: "І чого його чорт поніс навпростець ? Скосять кулеметом. Спустився б

у балку, рівчаком виїхав би нагору і за бугром безпечно добрався б до своїх". Єрмаков шаленим кар'єром доскакав до балки, пірнув у неї і на тім боці не показався. "Значить, зрозумів! Тепер добереться",— полегшено зітхнув Григорій і ліг біля могили, неквапно скрутив цигарку.

Дивна байдужість поійняла його ! Ні, не поведе він козаків. під кулеметний вогонь. Навіщо ! Нехай ідуть в атаку офіцерські штурмові роти. Нехай вони забирають Усть — Мед-ведицьку. І тоді, лежачи під могилою, вперше Григорій ухилився від безпосередньої участі в бою. Не боягузтво, не побоювання смерті або — марних втрат керували ним у цей момент. Недавно він не шкодував ні свого життя, ні життя доручених його командуванню козаків. А от зараз ніби щось зламалось ... Ще ніколи досі не відчував він з такою граничною виразністю всю нікчемність того, що відбувалося. Чи то розмова з Копиловим, чи сутичка з Фіцхелауровим, а може, і те й друге разом узяті, були причиною того настрою, який так несподівано створився в нього, але під вогонь він вирішив більше не йти. Він невиразно думав про те, що козаків з більшовиками йому не помирити, та й сам в душі не міг з ними помиритись, а захищати чужих по духу, вороже настроєних до нього людей, усіх цих Фіцхелаурових, які глибоко його зневажали і яких не менш глибоко зневажав він сам,— він теж більше не хотів і не міг. І знову з усією нещадністю постали перед ним колишні суперечності. "Нехай воюють. Подивлюся збоку. Як тільки візьмуть у мене дивізію, буду пріюситися з строю в тил. З мене досить !" — думав він і, в думці вернувшись до суперечки з Копиловим, зловив себе на тому, що шукає виправдання червоним. "Китайці йдуть до червоних з голими руками, поступають до них і за нікчемне солдатське жалувannya

щодня ризкують життям. Та й до чого тут жалування ? Якого чорта за нього можна купити ? Хіба що в карти програти... Виходить, тут користі нема, щось інше... А союзники присилають офіцерів, танки, гармати, он навіть муліН, і то прислали ! Потім вимагатимуть за все це довгого карбованця. Ось воно в чому різниця! Ну, ми про це ще ввечері посперечаємось ! Як приїду ві штаб, відкличу його набік і скажу: "А різниця таки є, Копилов, і ти мені голови не мороч !"

Але посперечатись так і не довелось. В другій половині дня Копилов поїхав у розташування 4-го полку, що був у резерві, і по дорозі був убитий сліпою кулею. Григорій дізнався про це через дві години ...

. Вранці Усть-Медведицьку з боєм зайняли частини 5-ї дивізії генерала Фшхёлаурова.

Днів через три після від'їзду Григорія на хутір Татарський з'явився Митько Коршунов. Приїхав він не сам, його супроводжували два товариші, які служили з ним у каральному загоні. Один з них був немолодий калмик, родом звідкілясь з Манича, другий — непоказний козачина Розпопинської станиці. Калмика Митько зневажливо називав "ходею", а розпо-пинського п'яницю й бестію величав Силантієм Петровичем.

Видно, добре послужив Митько Війську Донському, будучи в каральному загоні: за зиму підвищили його у вахмістри, а потім у підхорунжі, і в хутір приїхав він в усій красі нової офіцерської форми. Мабуть, не погано жилось йому в відступі, за Дінцем : легкий захисний френч аж розпирали широчезні митькові плечі, на тугий стоячий комір набігали жирні складки рожевої шкіри, пошиті в обтяжку сині діагоналеві штани з лампасами мало не тріскали ззаду... Бути б Митькові, як на його фігуру, лейб — гвардії отаман-цемх, жити б при палаці та охороняти священну особу його імператорської величності, якби не ця окаянна революція. Та Митько й без цього на життя не скаржився. Добився і він офіцерського чину, та не так, як Григорій Мелехов, ризкуючи головою і одчайдушно геройствуючи. Щоб вислужитись,— у каральному загоні від людини вимагали інших властивостей ... А властивостей цих у Митька було більше, ніж треба : не дуже довіряючи козакам, він сам водив на розпил запідозрених у більшовизмі, не гидував власноручно, з допомогою нагая або шомпола, розправлялись з дезертирами, а вже щодо допиту арештованих — в усьому загоні не було йому рівного, і сам військовий старшина Прянішніков, знизуючи плечима, говорив: "Ні, панове, як собі хочете,— а Коршунова перевершити неможливо! Дракон, а не людина !" І ще одну незвичайну властивість мав Митько: коли карателям арештованого не можна було розстріляти, а не хотілось живим випускати з рук,— йому присуджували тілесну кару різками і доручали виконати це Митькові. І він виконував, та так, що після п'ятдесяти ударів у караного починалась безупинна кривава блювоуа, а після ста — людину, не вислухуючи, впевнено загортали в рогожу... Спід митькових рук ще ні один засуджений живим не вставав. Він сам, посміхаючись, не раз говорив : —"Якби мені з усіх червоних, побитих мною, познімати штани та спідниці,— весь хутір Татарський одягнув би !"

Жорстокість, властива митьковій натурі з дитинства, в каральному загоні не тільки знайшла собі гідне застосування, але й, нічим не стримувана, дивовижно зросла.

стосунки за родом своєї служби з усіма покидьками офіцерства, що сходились у загін,— з кокаїністами, гвалтівниками, грабіжниками та іншими інтелігентними мерзотниками,— Митько охоче, з селянською старанністю, засвоював усе те, чого вони його в своїй ненависті до червоних учили, і без особливих труднощів перевершував учителів. Там, де стомлений від крові й чужих страждань неврастенік — офіцер не витримував,— Митько тільки мружив свої жовті, дрібного іскрою покраплені ОЧІ Й ДІЛО ДОВОДИВ' до кінця.

Таким став Митько, потрапивши з козачої частини на легкий хліб —в каральний загін військового старшини Пряніш-нікова.

Заявившись у хутір, він бундючно, ледве відповідаючи на поклони жінок, повільно проїхав до свого обійстя. Біля на-півобгорілих задимлених воріт зліз з коня, віддав повіддя калмикові,— широко розставляючи ноги, пішов у подвір'я. В супроводі Силантія мовчки обійшов навколо фундаменту, кінчиком нагайки торкнув стоплену під час пожежі, виблискуючу бірюзою грудочку скла, сказав охриплим від хвилювання голосом :

— Спалили... А курінь був багатий ! Перший в хуторі. Наш хуторський .спалив, Мишко Кошовий. Він же й діда вбив. Отак то, Силантію Петровичу, довелось провідати рідне попелище...

— Аз цих Кошових є хтонебудь дома ? — швидко спитав той.

— Мабуть, є. Та ми побачимось з ними... А зараз поїдемо до наших сватів.

По дорозі до Мелехових Митько спитав у невістки Бога-тирьова, що стрілась йому на дорозі:

— Мамаша моя вернулась зза Дону ?

— Мабуть, не вернулась ще, Митрій Миронович.

— А сват Мелехов дома ?

— Старий тобто?

— Еге.

Старий дома, словом — вся сім'я дома, окрім Григорія. Петра ж убили зимою, чув ?

Митько кивнув головою і погнав коня риссю.

Він їхав безлюдною вулицею, і в жовтих котячих очах його, пересичених і холодних, не було й сліду недавньої схвилюваної жвавості. Під'їжджаючи до базу Мелехових і ні до кого з супутників не звертаючись зокрема, неголосно сказав:

— Отак то зустрічає рідний хутір ! Пообідати, і то треба до рідні їхати ... Ну — ну, ще потягаємось ...

Пантелей Прокопович лагодив⁴ під повіткою лобогрійку.

Забачивши кінних і впізнавши серед них Коршунова, пішов до воріт.

— Просимо завітати,— привітно сказав він, відчиняючи хвіртку.— Гостям раді! З прибуттям !

— Здрастуй, свате ! Живий — здоровий ?

— Слава богу, покищо нічого. Та ти вже, либонь, офіцером став ?

— А ти думав, тільки твоїм синам білі погони носити ? — самовдоволено сказав Митько, подаючи старому довгу жилаву руку.

— Мої до них не дуже охочі були,— з усмішкою відповів Пантелей Прокопович і пішов уперед, щоб показати місце, куди поставити коней.

Гостинна Іллівна дала гостям пообідати, а вже потім почались розмови. Митько докладно випитував усе про свою сім'ю і був мовчазний, нічим не виявляв ні журби, ні гніву. Ніби мимохідь спитав, чи лишився в хуторі хтонебудь з сім'ї Мишка Кошового, і, дізнавшись, що дома лишилась мишкова мати з дітьми, коротко й непомітно для інших підморгнув Силантієві.

Гості незабаром почали збиратись. Випроводжаючи їх, Пантелей Прокопович спитав:

— 1 Довго думаєш гостювати в хуторі ?

— Та так, днів зо два, зо три.

— З матір'ю бачитимешся ?

— А це як доведеться.

— Ну, а зараз далеко виїжджаєш ?

— Так... Побачусь з деякими хутірськими... Ми скоро прибудемо.

Митько¹ з своїми супутниками не встиг ще повернутись до Мелехових, а по хуторі вже покотилась чутка: "Коршунов! з калмиками приїхав, всю сім'ю Кошового вирізали!"

Пантелей Прокопович, який нічого не чув, тількищо прийшов з кузні з косогоном і знову зібрався був налагоджувати лобогрійку, але його покликала Іллівна :

— Іди но сюди, Прокоповичу! Та швидше!

В голосі .старої прозвучали нотки неприхованої тривоги, і здивований Пантелей Прокопович зараз же попрямував до хати.

Заплакана, бліда Наталя стояла біля печі, Іллівна показала очима на анікушчину жінку, глухо спитала:

— Чув новину, старий ?

"Ой, з Григорієм щось... Сохрани і помилуй!" — обпекла Пантелея Прокоповича здогадка. Він зблід і, боячись та лютуючи, що ніхто нічого не каже, крикнув:

— Швидше розкажіть, будь ви прокляті!.. Ну, що сталося ? З Григорієм?..— І, немов' знесилившись від крику, СІВ-на лаву, погладжуючи тремтячі ноги.

Докійка перша зміркувала, що батько боїться лихих звісток прв Григорія, швидко сказала :

— Ні, тату, це не про Гришу звістка. Дмитро Кошових побив.

— Тобто як побив ? —Пантелбєві Прокоповичу зразу відлягло від серця, і, ще не розуміючи, що означають сказані Докійкою слова, він знову перепитав : — Кошових ? Дмитро ?

Анікушчина жінка, що прибігла з новинами, збиваючись,, почала розказувати:

— Ходила я, дядечку, теляти шукати, і от іду повз Кошових, а Дмитро і з ним ще двоє служивих під'їхали до базу і пішли в хату. Я і думаю : теля далі як за вітряк не зайде, черга пасти телят була...

— Та на чорта мені твоє теля! — гнівно перебив Пантелей Прокопович.

— ... І пішли вони до хати,— захлинаючись, говорила далі жінка,— а я стою, жду. "Не з добром, думаю, вони сюди приїхали". І почався там крик, і чути —б'ють. Налякалась я на смерть, хотіла втікати, та тільки одійшла від тину, чую — тупотять ззаду; оглянулась, а це Дмитро ваш накинув старій волоку на шию і волоче її по землі, просто як собаку, прости господи ! Підтягнув її до сарая, вона, сердешна,, й голосу не одведе, мабуть, уже без пам'яті була ; калмик, який з ним був, стрибнув на переруб... Дивлюсь — Дмитро кінець волоки йому кинув і кричить: "Підтягни і зав'язуй вузлом!" Ой, страху ж я набралась! На моїх очай і задушили нещасну стару, а потім посідали на коней і поїхали-провулком, мабуть, до правління. В хату я побоялась зайти ... А бачила, як із сіней, просто спід дверей, кров на приступки, текла. Не дай і не приведи господи ще раз таке страхіття побачити !

— Добрих гостей нам бог послав ! — допитливо дивлячись на старого, сказала Іллівна.

Пантелей Прокопович, страшенно хвилюючись, вислухав, оповідання і, не сказавши й слова, зараз же вийшов у сіни.

Незабаром коло воріт показався Митько з своїми підручними. Пантелей Прокопович' моторно закульгав їм назустріч..

— Заждіть но ! — крикнув, він ще здалека.— Не заводьте коней на баз !

— Що таке, сваток ? — здивовано спитав Митько.

Завертай назад ! — Пантелей Прокопович підійшов-

близько і, дивлячись у жовті мерехтливі митькові очі, твердо "сказав : — Не гнівайся, свате, але я не хочу, щоб ти був у моєму курені. Краще по — доброму їдь собі, куди хочеш.

— А — а — а ...— розуміюче протягнув Митько і зблід.— Виганяєш, значить ?

хочу, щоб ти поганив мій дім! — рішуче повторив, старий.—І більше щоб і нога твоя до мене не ступала. Нам,. Мелеховим, кати не рідня, отак то і

— Зрозуміло ! Тільки занадто вже ти жалісливий, сваток!

— Ну, ти вже, мабуть, милості не матимеш, коли жінок. та дітей катувати почав ! Ой, Дмитре, негоже в тебе рукомесло ... Не зрадів би твій покійний батько, дивлячись на тебе!

— А ти, старий дурню, хотів, щоб я з ними панькався ?. "Батька вбили, діда вбили, а я б з ними христосувався ? Іди ти — знаєш куди ?..— Митько люто шарпнув повід, вивів коня за хвіртку.

1

Чумбур— повід із залізного ланцюга.

2

Ленчик — дерев'яний остов сідла.

3

Пластуни — так в царській армії називались піші частини козачого війська.

4

Отамане ц.ь — козак лейб-гвардії Отаманського полку; гвардієць.

— Не лайся, Дмитре, ти мені син віком. І ділити нам з тобою нема чого, їдь з богом! Все більше й більше бліднучи, погрожуючи нагаєм, Митько глухо погукував :

— Ти не доводь мене до гріха, не доводь! Наталю жалко, а то я б тебе, жалісливого... Знаю вас! Наскрізь бачу, яким ви духом, дихаєте! За Донець у відступ не пішли ? До червоних перекинулися ? Отож бо!.. Всіх би вас треба, сукиних синів, як Кошових, перевести! Поїхали, хлопці! Ну, кривий собако, гляди, не попадайся мені! З моєї руки не вистрибнеш ! А хліб — сіль твою я тобі згадаю ! Я таку рідню теж намахував!..

Пантелей Прокопович тремтячими руками запер хвіртку на засув, покульгав у дім.

— Вигнав твого братика,— сказав він, не дивлячись на Наталю.

Наталя промовчала, хоч у душі вона й погоджувалась з вчинком свекра, а Іллівна швидко перехрестилась і зраділо сказала :

— І слава богу: винесла його лиха година ! Пробач на гіркім слові, Наталочко, але вийшло, що Митько ваш справжній супостат! І службу ж собі яку знайшов : нема, щоб, як і другі козаки, в правильних частях служити, а він — бачиш ! пішов у загін катів! Та хіба ж це козацьке діло — катом бути, старих жінок вішати та діток безневинних шашками рубати ?! Хіба ж вони за Мишка свого відповідати мають ? Це б так і нас з тобою, і Мишка з Полюшкою за Гришу червоні могли б порубати, а не порубали ж, змилювались ? Ні, борони господи, я з цим незгодна !

— Я за брата й не оступаюсь, мамо...— тільки й сказала Наталя, кінчиком хустки витираючи сльози.

Митько виїхав з хутора того ж дня. Чути було, ніби при-, лучився він до свого карального загону десь біля Каргін-ської і разом з загоном вирушив наводити порядки в українських слободах Донецького округу, населення яких винне було тим, що брало участь у придушенні Верхнедонського повстання.

Після його від'їзду з тиждень по хутору ішов поговір. Більшість засуджувала самосудну розправу з сім'єю Кошового. На громадські кошти поховали вбитих ; хатинку Кошо-

вих' хотіли були продати, але покупців не знайшлося. З наказу хутірського отамана віконниці навхрест забили дошками, і довго ще діти боялися гратись коло страшного місця, а діди й баби, проходячи біля вимерлої хатини, хрестились і поминали за упокій душі убієнних.

Потім настала степова косовиця, і недавні події забулися.

Хутір, як і перше, жив у роботі й чутках про фронт. Ті з хазяїв, у яких лишилась робоча худоба, кректали й лаялись, ідучи в обивательські підводи. Майже щодня доводилось відривати волів і коней від роботи й посилати в станицю. Випрягаючи з косарок коней, не один раз лихим словом поминали старі війну, що; так затяглась. Але снаряди, патрони, мотки колючого дроту, харчові продукти треба було підвозити до фронту. І везли. А тут, як на зло, так стало на погоді, що тільки й косити та гребти достиглу, на диво кор-мовисту траву.

Пантелей Прокопович готувався до косовиці й дуже досадував на Дарку. Повезла вона парою волів патрони, з перевалочного пункту повинна була вернутися, але минув тиждень, а про неї й чутки не було ; а без пари старих, найбільш надійних волів у степу нічого було й робити.

Власне — не треба було посилати Дарку... Пантелей Прокопович не з легким серцем довірив їй волів, знаючи, яка охоча вона до того, щоб весело провести час, і яка недбайлива в? догляді худоби, але крім неї нікого не знайшлося. Докійку не можна було послати, бо — не дівчаче діло їхати з чужими козаками в далеку дорогу ; у Наталі — малі діти, не самому ж старому було везти ці прокляті патрони ? А Дарка з охотою напросилась їхати. Вона й раніш з великою охотою їздила всюди : чи то до млина, чи на драчку, чи ще, в якійнебудь господарській потребі, і все тільки тому, що поза домівкою почувала себе незрівнянно вільніше. Їй кожна поїздка давала розвагу і радість. Вирвавшись спід свекрушиного нагляду, вона могла і з жінками досхочу побазікати і — як вона казала — "на ходу любов покрутити" з якимнебудь спритним козачком, що їй вподобався. А дома і після смерті Петра сувора Іллівна не давала їй волі, начебто Дарка, що зраджувала живого чоловіка, мусила бути вірною мертвому.

Знав Пантелей Прокопович, що не буде за волами хазяйського догляду, та робити було нічого,— спорядив у дорогу старшу невістку. Спорядити він спорядив, та й прожив цілий тиждень у великій тривозі і душевному неспокої. "Луснули мої волики!" — не раз думав він, прокидаючись серед ночі, тяжко зітхаючи.

Дарка приїхала на одинадцятий день вранці. Пантелей Прокопович тількищо вернувся з поля. Він косив у супрязі

81

с. Тихий Дон. 194

з анікушчиною жінкою і, залишивши її і Докійку в степу, приїхав на хутір по воду й харчі. Старі і Наталя снідали, коли повз вікна з знайомим перестуком загуркотіли колеса брички. Наталя хутко підбігла до вікна, побачила закутану по самі очі Дарку, що вела стомлених, схудлих волів.

— Вона, чи що ? — спитав старий, давлячись непрожованим шматком.

— Дарка !

— Не сподівався й побачити волів ! Ну, славу тобі господи ! Хвойда проклята ! Насилу прибилась до базу ...— забурмотів старий, хрестячись і сито відригуючи.

Розлигавши волів, Дарка увійшла в кухню; поклала коло порога вчетверо складене рядно, привіталася з домашніми.

— А чого де ти, золото моє ! Ти б ще з тиждень поїздила ! — з серцем сказав Пантелей Прокопович, спідлоба глянувши на Дарку і не відповідаючи на привітання.

— їхали б самі! — огризнулася вона, знімаючи з голови запорошену хустку.

— Чого ж так довго їздила ? — встряла до розмови Іллівна, щоб згладити неприязність зустрічі.

— Не пускали, тому й довго.

Пантелей Прокопович недовіжливо похитав головою, спитав :

— Христонину жінку з перевалочного пустили, а тебе ні ?

— А мене не пустили ! — Дарка сердито блиснула очима, додала : — Якщо не вірите, то їдьте та спитайте начальника, що обоз супроводив.

— Питати Мені про тебе нема чого, але другим разом уже посидь дома. Тебе тільки по смерть посилати.

— Налякали ви мене! Ой, і налякали! Та я й сама не поїду ! Хоч посилатимете — не поїду !

— Воли здорові ? — вже більш мирно спитав старик.

— Здорові. Нічого вашим волам не сталося...— Дарка відповідала знехотя й була хмурніша ночі.

"Розлучилась у дорозі з якимось милим, через те й сердита",— подумала Наталя.

Вона завжди ставилась до Дарки та до її неохайних любовних захоплень з почуттям жалю й огиди.

Після сніданку Пантелей Прокопович зібрався їхати, але тут прийшов хутірський отаман 1

— Сказав би —в час добрий, та зажди, Пантелею Прокоповичу, не виїжджай.

— Чи на' знов по підводі прибіг ? — з удаваним спокоєм спитав старий, а в самого з люті аж дух перехопило.

— Ні, тут інша музика. Сьогодні приїжджає до нас сам командуючий всією Донською армією, сам генерал Сідорин, зрозумів ? Тількищо одержав з гінцем бомажку від станичного отамана, наказує старих і жінок усіх до єдиного зібрати на сходку.

— Та чи вони при розумі ?!— крикнув Пантелей Прокопович.— Хто ж у таку гарячу пору сходки зганяє? А сіна мені на зиму збере твій генерал Сідорин?!

— Він однаково і твій такий самий, як і мій,— спокійно відповів отаман.— Мені що наказали,— те й роблю. Випрягай ! Треба хлібом — сіллю зустрічати. Балакають, між іншим, що з ним союзникові генерали їдуть.

Пантелей Прокопович мовчки постояв коло гарби, подумав і став випрягати волів. Бачачи, що сказане ним вплинуло, отаман повеселів і спитав :

— Твої кобилки не можна б узяти ?

— А що тобі нею робити?

— Наказано, їжак би їх наколов, дві тройки вислати назустріч аж до Дурного яру. А де їх, тарантаси, брати й коней — ніяк не збагну! Удосвіта встав, бігаю, разів1 п'ять сорочка змокріла — і тільки чотирьох коней роздобув. Народ весь у роботі, просто хоч криком кричи.

Присмирнілий Пантелей Прокопович погодився дати кобилу і навіть свій ресорний тарантасик запропонував. Як не як, а їхав командуючий армією, та ще з іноземними генералами, а до генералів Пантелей Прокопович завжди почував трепетну пошану.

Отаман саяк — так розстарався дві тройки і вислав їх до Дурного яру зустрічати почесних гостей. На плацу збирався народ. Багато людей, кинувши косовицю, поспішали з степу в хутір.

Пантелей Прокопович, махнувши рукою на роботу, причепурився, надів чисту

сорочку, суконні шаровари з лампасами, кашкет, колись привезений і подарований Григорієм, і поважно покульгав на майдан, наказавши старій, щоб послала Даркою воду й харчі Докійці.

Незабаром густа курява завихрилась на шляху і потоком покотилася до хутора, а крізь неї блиснуло щось металічне і здалека долинув співучий голос автомобільної сирени. Гості їхали на двох новісіньких автомобілях, що виблискували тем-носиньою фарбою: десь далеко позаду, обганяючи косарів, що їхали з косовиці, порожняком мчали тройки, і сумовито видзвонювали під дугами поштарські дзвоники, добуті для

урочистої нагоди отаманом. Натовп на плацу захвилювався, зазвучав говір, почулись веселі вигуки дітей. Розгублений отаман забігав по натовпу, збираючи шановних стариків, яким належало вручати хліб — сіль. На очі йому потрапив Пантелей Прокопович, і отаман, зрадівши, вчепився до нього:

— Виручай, ради Христа! Чоловік ти бувалий, знаєш звичай.. Ти ж знаєш, як з ними і ручкатись і все таке... Та ти ж і член Кругу і син у тебе такий... Будь ласка, бери хліб — сіль, а то я, наче, боюся і тремтячка у мене в колінах.

Пантелей Прокопович — як не можна більше вдоволений честю — відмовлявся, додержуючи звичаю, потім, якимось зразу увібравши голову в плечі, швидко перехрестився і взяв накрите вишиваним рушником блюдо з хлібом — сіллю ; розпихаючи ліктями натовп, вийшов наперед.

Автомобілі швидко наближались до плацу в супроводі цілого табуна охриплих від гавкоти різномастих собак.

— Ти ... як ? Не боїшся ? — пошепки спитав Пантелея Прокоповича зблідлий отаман. Він вперше бачив таке велике начальство. Пантелей Прокопович скося блиснув на нього синюватими білками, сказав охриплим від хвилювання голосом :

— На, подерж, поки я бороду причешу. Бери ж !

Отаман послужливо взяв блюдо, а Пантелей Прокопович

розгладив вуса й бороду, по — молодецькому випнув груди і, спираючись на кінчики пальців скаліченої ноги, щоб не видно було, як він кульгає, знову взяв блюдо. Але воно так затремтіло в його руках, що отаман злякано спитав :

— Не впустиш ? Ой, гляди !

Пантелей Прокопович зневажливо сіпнув плечем. Це він впустить ? І може ж чоловік сказати отаку дурницю ! Він, що був членом Кругу і в палаці наказного здоровкався з усіма за руку, і на тобі — злякається якогось генерала ? Цей нещасний отаманчик остаточно з глузду з'їхав !

— Я, брате ти мій, як був на Військовім Кругу, то з самим наказним отаманом чай внакладку...— почав був Пантелей Прокопович і замовк.

Передній автомобіль спинився від нього за якихось десять кроків. Бритий шофер у кашкеті з великим козирком і з вузькими неруськими погонами на френчі спритно вискочив, відчинив дверці. З автомобіля поважно вийшло двоє одягнених у захисне військових, пішли до натовпу. Вони йшли просто на Пантелея Прокоповича, а той, як виструнчився, так і завмер. Він догадався, що саме ці скромно одягнені люди і є

генералами, а ті, що йшли позаду і були одягнені пишніше,— просто' чини почету, який їх супроводжує. Ста* 2

рий дивився на гостей, ЩО ПІДХОДИЛИ; не кліпаючи, і в погляді його все більше відбивалось неприховуване здивування. Де ж висячі генеральські еполети ? Де аксельбанти, й ордени ? І що ж де за генерали, якщо їх нічим не можна відрізнити від звичайних солдатських писарів? Пантелей Прокопович був раптово й глибоко розчарований. Йому стало навіть якось прикро і за своє урочисте готування до зустрічі і за цих генералів, що ганьблять генеральське звання. Чорт забори, якби він знав, що з'являться отакі генерали, то він і не одягався б так ретельно, і не ждав би з таким трепетом, і вже, в усякому разі, не стояв би, як дурень, з блюдом у руках і з погано випеченим хлібом на блюді, що його й пекла, мабуть, якась шмарката3 баба. Ні, Пантелей Мелехов ще ніколи не був посміховиськом для людей, а от тепер довелося : хвилину тому він сам чув, як за його спиною хихикали дітлахи, а одне чортеня навіть крикнуло на все горло : "Хлопці! Глянь, як кривий Мелехов настовбурчився! Наче йоржа проковтнув !" Коли б хоч було за що зносити глум та трудити хвору ногу, отак виструнчившись ... В середині в Пантелея— Прокоповича все клекотіло від обурення. А все винен отой проклятий боягуз отаманчик! Прийшов, набрехав, взяв кобилу й тарантас, по всьому хуторі бігав, висолопивши язика, балабончики і дзвіночки для трійки розшукував. От уже справді: нічого путнього не бачив чоловік, то й ганчірці радий. За свій вік Пантелей Прокопович не таких генералів бачив! От хоч би на імператорському огляді: інший іде — всі груди в хрестах, у медалях, золотом гаптовані; дивишся, аж душа радіє, ікона, а* не генерал ! А ці — всі в зеленому, як жовтобрюхи. На одному навіть не кашкет, а якийсь котелок під серпанком, і морда вся виголена, жодної волосинки не знайдеш, хоч з свічкою шукай... Пантелей Прокопович нахмурився і мало не плюнув від огиди, але його хтось дуже штовхнув у спину, гучно зашепотів :

— Іди ж, піднось !

Пантелей Прокопович ступив наперед. Генерал Сідорин через його голову швидко оглянув натовп, звучно сказав.

— Здрастуйте, панове старики !

— Здравія желаєм, ваше превосходительство ! — врозбрід загомоніли хуторяни.

Генерал милостиво прийняв хліб — сіль з рук Пантелея Прокоповича, сказав "спасибі!" і передав блюдо адъютантові.

Високий, сухоребрый англійський полковник, що стояв поруч з Сідориним, спід низько насунутого на очі шолома з холодною цікавістю розглядав козаків. З наказу генерала-Бріггса — начальника британської військової місії на Кавказі — він супроводив Сідорина в його інспекційній поїзді по очищеній від більшовиків землі Війська Донського і з допо-

могою перекладача сумлінно вивчав настрої козаків, а також знайомився з обстановкою на фронтах.

Полковник був стомлений дорожними злигоднями, одноманітним степовим

пейзажем, нудними розмовами і всім складним комплексом обов'язків представника великої держави, але інтереси королівської служби — насамперед! і він уважно дослухався до промови станичного оратора і майже все розумів, бо знав російську мову, приховуючи це від сторонніх. З суто британською гордовитістю дивився він на різнохарактерні смуглі обличчя цих войовничих синів степу, дивуючись з тієї расової суміші, яка завжди впадає в очі, коли дивитись на козакий натовп; поруч з білявим козаком — слов'янином стояв типовий монгол, а> коло нього чорний, як вороняче крило, молодий козак з рукою на брудній перев'язі, тихо розмовляв із сивим біблійним патріархом, і можна було закладатись, що в жилах цього патріарха, який спирається на патерицю, одягненого в старомодний козацький чекмень тече чистісінька кров кавказьких горців...

Полковник був справжнім патріотом і трохи знав історію: розглядаючи козаків, він думав про те, що не тільки цим варварам, але й онукам їхнім не доведеться йти в Індію під командуванням якогонебудь нового Платова. Після перемоги над більшовиками знекровлена громадянською війною Росія надовго вийде з строю великих держав, і протягом найближчих десятиріч східним володінням Британії вже ніщо не загрожуватиме. А що більшовиків переможуть,— полковник був твердо переконаний. Він був людина тверезого розуму, до війни довго жив у Росії, і, звичайно, ніяк не міг вірити, щоб у напівдикій країні запанували утопічні ідеї комунізму...

Увагу полковника привернули жінки, що голосно перешіптувались. Він, не повертаючи голови, оглянув їх вилицюваті обвітрені обличчя, і на твердо стиснені губи його набігла ледве помітна, презирлива усмішка.

Пантелей Прокопович, вручивши хліб — сіль, зник у натовпі. Він не став слухати, як від імени козачого населення станиці Вешенської прибулих вітав якийсь вешенський красномовець, а, обійшовши натовп, попрямував до трійок, що стояли оддалік.

Коні були в милі й важко носили боками. Старий підійшов до своєї запряженої в голоблі кобилки, рукавом протер їй ніздрі, зітхнув. Йому хотілось вилятись, зараз же випрягти кобилу і відвести її додому,— таке велике було його розчарування.

В цей час генерал Сідорин промовляв до татарців. Похвально згадавши про їх бойові дії в тилу у червоних, він сказав : 3

— Ви мужньо билися з нашими спільними віорогами. Ваші заслуги не будуть забуті батьківщиною, що поступово звільняється від більшовиків, від їх страшного ярма. Мені хотілося б відмітити нагородою тих жінок з вашого хутора, які, як нам відомо, особливо відзначились у збройній боротьбі проти червоних. Я прошу вийти наперед наших героїнь-козачок, прізвища яких будуть зараз оголошені!

Один з офіцерів прочитав короткий список. Першою в ньому була Дарка Мелехова, інші були вдови козаків, убитих на початку повстання, що брали участь, як і Дарка, в розправі над полоненими комуністами, пригнаними в Татарський після того, як здався Сердобський полк.

Дарка не поїхала в поле, як наказував Пантелей Прокопович. Вона стояла тут, в юрбі хутірських жінок, і була прибрана, немов на свято.

Як тільки вона почула своє прізвище, розштовхала жінок і сміливо пішла вперед, на ходу поправляючи білу, з мере-живою каймою хустку, мружачи очі і трохи збентежено усміхаючись. Навіть стомлена після дороги і любовних пригод, вона була надзвичайно гарна! Незагорілі бліді щоки різкіше відтіняли гарячий блиск примружених, прагнучих очей, а в свавільному вигині нафарбованих брів і в лінії усміхнених губ таїлось щось звабливе і нечисте.

Їй загородив дорогу офіцер, що стояв спиною до натовпу. Вона легенько відштовхнула його, сказала:

— Пропустіть женихову рідню ! — І підійшла до Сідорина.

Він узяв з рук ад'ютанта медаль на георгієвській стрічці,— невміло орудуючи пальцями, приколов її Дарці на грудях з лівого боку і з усмішкою подивився їй в очі.

— Ви — вдова вбитого в березні хорунжого Мелехова ?

— Еге.

— Зараз ви одержите гроші, п'ятсот карбованців. Видасть їх вам отой офіцер. Військовий отаман Африкан Петрович Богаєвський і уряд Дону дякують вам за виявлену вами високу мужність і просять прийняти співчуття... Вони співчують вам у вашому горі.

Дарка не все зрозуміла з того, що їй говорив генерал. Вона _ подякувала, кивнувши головою, взяла з рук ад'ютанта гроші і теж, мовчки усміхаючись, подивилась просто в вічі нестарому генералові. Вони були майже однакового зросту, і Дарка без великої ніяковості розглядала сухорляве лице генерала. "Дешево оцінили мого Петра, не дорожче за пару волів... А генералик нічого собі, підходящий",— з властивим їй цинізмом думала вона в цей момент. Сідорин ждав, що вона от — от одійде, але Дарка чогось не квапилась. Ад'ю-тант і офіцери, що стояли позад генерала, рухами брів показували один одному на моторну вдову; в; очах їх забігали

веселі вогники ; навіть полковник — англієць пожвавішав, по— правив пояс, переступив з ноги на, ногу, і на байдужому обличчі його з'явилось щось ніби схоже на усмішку.

— Мені можна йти ? — спитала Дарка.

— Так, так, звичайно! — квапливо дозволив Сідорин.

Дарка незграбним рухом сунула в розріз кофточки гроші,—

попрямувала до натовпу. За її легкою, плавною ходою уважно стежили всі стомлені від промов і церемоній офіцери.

До Сідорина невпевнено підходила дружина покійного Мартина Шаміля. Коли і до її старенької кофтини була пришпилена медаль, Шамілиха раптом заплакала, та так безпорадно й но — жіночому гірко, що з облич офіцерів зразу зійшов веселий вираз і вони стали серйозні, співчутливо — кислі.

— Ваш чоловік теж убитий ? — нахмурившись, спитав Сідорин.

Жінка, плачучи, закрила обличчя, мовчки кивнула головою.

— У неї дітей на віз не забереш ! — басом сказав хтось з козаків.

Сідорин повернувся обличчям до англієця, голосно сказав :

— Ми нагороджуємо жінок, що в боях з більшовиками виявили виняткову мужність. У більшості з них чоловіки були вбиті на початку повстання проти більшовиків, і ці жінки — вдови, помщаючись за смерть чоловіків, знищили цілком великий загін місцевих комуністів. Перша з нагороджених мною — дружина офіцера — власноручно вбила комісара — комуніста, що вславився жорстокістю.

Перекладач — офіцер швидко заговорив по — англійська Полковник вислухав, нахилив голову, сказав :

— Я захоплений хоробрістю цих жінок. Скажіть, генерал, вони брали участь у боях нарівні з чоловіками ?

— Так,— коротко відповів Сідорин і нетерплячим жестом руки запросив підійти ближче третю вдову.

Незабаром після вручення нагород гості виїхали в станицю. Люди швидко почали розходитись з плацу, поспішаючи на косовицю, і через кілька хвилин після того, як зникли супроводжувані собачим гавканням автомобілі, коло церковної огради лишилось тільки троє стариків.

— Чудні часи настали! — сказав один з них і широко розвів руками.— Бувало, на війні єгорійський хрест давали за вели — и — кі діла, за геройство, та й кому давали ? Самим завзятцям, одчаюгам ! Добувати хрести не багато ризиковитих знаходилось. Не дарма склали приказку: "Або додому з хрестом,, або лежати пластом". А тепер медалі бабам поначіплювали... Та хоч би було за що, а то так... Козаки пригнали в хутір, а вони кіллям побили полонених, безоружних людей. Яке ж це геройство ? Не второпаю, побий мене бог!

Другий старик, підсліпуватий і немічний, відставив ногу,

не поспішаючи дістав з кишені згорнутий у трубку кисет з матерії, сказав :

— їм, начальству, видніше з Черкаського. Мабуть, там рішили так; треба й жінкам принаду зробити, щоб духом усі підгіялись, щоб дужче воювали. І медаль, і по п'ятсот грішми __яка баба проти такої честі встоїть? Інший козак і не схотів , би виступати на фронт, думав би приховатись від цієї війни, та хіба тепер зможе він усидіти? Йому жінка так натуркає у вуха, що аж!.. Нічна зозуля, та завжди перекує! І кожна буде думати: "Може й мені медаль начеплять ?"

— Це ти дарма так мовиш, куме Федоре ! — відказав третій—Слід було нагородити, от і нагородили. Жінки повдовіли, їм гроші будуть великою підмогою в хазяйстві, а медалі їм за молодечтво дані. Дарка Мелехова перша суд вчинила Котлярову, і правильно! Господь їм усім суддя, але й жінок не можна винуватити : своя ж бо кров голосно говорить...

Старики сперечались і лаялись доти, .поки не задзвінили до вечірні. А як тільки дзвонар ударив у дзвін —усі троє встали, зняли шапки, перехрестились і повагом пішли в ограду.

XIII

Дивно, як змінилось життя в сім'ї Мелехових ! Зовсім недавно Пантелей Прокопович почував себе в домі повновладним господарем, усі домашні йому

безвідмовно корилися, робота йшла чин — чином, спільно ділили і радість, і горе, і в усьому побуті відчувалась велика довголітня злагодженість. Була міцно спаяна сім'я, а з весни все змінилось. Першою відкололась Докійка. Вона не виявляла одвертої непокірливості батькові, але всяку роботу, яку їй доводилось виконувати, робила з видимою неохотою і так, ніби працювала не для себе, а в наймах; і зовні стала якоюсь замкнутішою, відчуженою; рідко — рідко чути було тепер безтурботний докій-чин сміх.

Після від'їзду Григорія, на фронт і Наталя віддалилась від старих; з дітьми була майже весь час, з ними тільки охоче розмовляла й бавилась, і було схоже, що нишком чогось дуже журиться Наталя, але нікому з близьких про своє горе ні разу й словом не проходила, нікому не пожалілась і всіляко приховувала, що їй тяжко.

Про Дарку й казати було нічого: зовсім не та стала Дарка після того, як їздила з обивательськими підводами. Все частіше вона перечила свекрові, на Іллівну й уваги не звертала, без ніякої видимої причини злилась на всіх, од косовиці відмагалась недугою і поводитись так, ніби доживала вона в мелеховському домі останні дні.

Сім'я розпадалась на очах у Пантелея Прокоповича. Вони з старою залишались удвох. Несподівано й швидко були по-^{*}рушені родинні зв'язки, втрачена теплота взаємин, в розмовах все частіше проривались нотки дразливості й відчуження ... До спільного столу сідали не так, як колись — єдиною і дружною сім'єю, а наче люди, які зійшлись до купи випадково.

Війна була всьому цьому причиною, Пантелей Прокопович це прекрасно розумів. Докійка злилась на батьків за те, що вони позбавили її надії вийти колинебудь заміж за Мишка Кошового — єдиного, кого вона любила з усією самовідданою дівочою пристрастю; Наталя мовчки і глибоко, з властивою їй потайністю переживала новий відхід Григорія до Оксани. А Пантелей Прокопович усе це бачив, але нічого не міг вдіяти, щоб відновити в сім'ї колишній лад. І справді, не міг же він після всього того, що сталося, погодитись на шлюб своєї дочки з запеклим більшовиком, та й яке пуття вийшло б від його згоди, коли цей чортів жених мотався десь на фронті, до того ж у червоноармійській частині? Те саме і з Григорієм: коли б він не був в офіцерському чині, Пантелей Прокопович швидко впорався б з ним. Так упорався б, що Григорій після того на астаховське подвір'я й оком не повів би. Але війна все переплутала і позбавила старика можливості жити й правити своїм домом так, як йому хотілося. Війна розорила його, відібрала колишній запал до роботи, відняла в нього старшого сина, внесла розлад і сум'яття в сім'ю. Пройшла вона над його життям, як буря над ланом пшениці, але пшениця й після бурі встає і красується під сонцем, а старий підвестись уже не міг. В думці він махнув рукою на все, — хай буде що буде!

Одержавши з рук генерала Сідорина нагороду, Дарка повеселіла. Вона прийшла з плацу того дня жвава і щаслива. Виблискуючи очима, показала Наталці на медаль.

— За що це тобі? — здивувалась Наталка.

— Це за кума Івана Олексійовича, царство йому небесне, сукиному синові! А це — за Петю... — І, похваляючись, розгорнула пачку хрускотливих донських кредиток.

В поле Дарка так і не поїхала. Пантелей Прокопович хотів був послати її з харчами,

але Дарка рішуче відмовилась :

— Відчепіться, тату, я зморилася в дорозі!

Старий нахмурився. Тоді Дарка, щоб згладити грубувате відмовлення, напівжартома сказала :

— В такий день гріх вам буде заставляти мене їхати в поле. Мені ниньки свято!

— Одвезу й сам,— погодився старий.— Ну, а гроші як ?

— Що — гроші ? — Дарка здивовано підняла брови.

— Гроші, питаю, куди подінеш ?

— А де вже моє діло. Куди захочу, туди й подіну!

— Тобто як же де так? Гроші ж тобі за Петра видали?

— Видали їх мені, і вам ними не порядкувати.

— Та ти з нашої сім'ї, чи хто?

— А як з вашої, то чого ви од мене хочете, тату? Гроші собі забрати?

— Не те щоб усі забрати, алеж Петро син нам був чи хто, по — твоєму ? Ми з старою повинні мати свою пайку ?

Домагання свекра були явно непевні, і Дарка рішуче взяла перевагу. Глузливо спокійно вона сказала :

— Нічого я вам не дам, навіть карбованця не дам ! Вашої пайки тут нема, її вам на руки видали б. Та й чого це ви вважаєте, ніби й ваша пайка тут є? Про це й мови не було, і ви за моїми навіть не пніться, не дістанете !

Тоді Пантелей Прокопович зробив останню спробу :

— Ти в сім'ї живеш, наш хліб їси, значить —і все в нас має бути спільне. Що це за порядки, коли кожен почне своє хазяйство нарізно заводити ? Я цього не дозволю ! — сказав він.

Але Дарка відбила й цю спробу заволодіти грішми, які, власне, належали їй. Безсоромно усміхаючись, вона заявила :

— Яз вами, батеньку, не вінчана, сьогодні у вас живу, а завтра заміж вийду, і тільки ви мене й бачили ! А за харчі я вам не повинна платити. Я на вашу сім'ю десять років працювала, спина не розгинала !

— Ти на себе працювала, суко поблудна !—обурено крикнув Пантелей Прокопович. Він ще щось горлав, але Дарка навіть слухати не схотіла, повернулась перед самим його носом, війнувши спідницею, пішла до себе в кімнату. "Не дам собі в кашу наплювати",— шепотіла вона, глузливо усміхаючись.

На тому розмова й закінчилась. Ні, не така була Дарка, щоб поступитись своїм, побоявшись гніву старого.

Пантелей Прокопович зібрався їхати в поле і перед від'їздом коротко поговорив з Іллівною.

— Ти за Даркою наглядай...— попросив він.

— А чого за нею наглядати ? — здивувалась Іллівна.

— Того, що вона зірветься і піде з дому і з нашого добра щонебудь потягне. Я так думаю, що неспроста вона крила розпускає... Видно, підшукала собі пару і не сьогодні

— завтра вискочить заміж.

Мабуть, що так,— зітхнувши, погодилась Іллівна.— Живе вона, як наймит на відході, ніщо їй не миле, все не по її... Вона тепер одрізана скибка, аг відрізану скибку, хоч як старайся,— не приліпиш.

— Нам її і приліплювати нема до чого! Гляди, стара дурепо, не здумай її затримувати, якщо почне говорити. Нехай іде з двору. Мені вже обридло з нею воловодитись! — Панте-

лей Прокопович виліз на гарбу; поганяючи волів, закінчив: — Вона від роботи ховається, як собака від мух, а сама так і зорить, щоб смачніше з'їсти та на гульбище повітись. Нам після Петра, царство йому небесне, таку в сім'ї не держати. Це не молодиця, а зараза липуча!

Припущення старих були помилкові. Дарка й на думці не мала виходити заміж. Про це вона не думала, інша була в неї на серці турбота...

Цілий той день Дарка була балакуча й весела. Навіть сутичка за гроші не позначилась на її настрої. Вона довго крутилась, перед дзеркалом, з усіх боків розглядаючи медаль, разів п'ять переодягалась, приміряючи, до якої кофточки найкраще пасує смугаста георгієвська стрічка, жартувала: "Мені б теперечки ще хрестів нахапати!", потім викликала Іллівну в кімнату, сунула їй в рукав два папірці по двадцять карбованців і, притискаючи до грудей гарячими руками вузлувату руку Іллівни, зашепотіла: "Це — Петю поминати... Найміть, мамо, велику панахиду, кутті наваріть..." — І заплакала. Але через хвилину, ще з блискучими від сліз очима, уже бавилась з Мишком, закутувала його своєю шовковою святковою шаллю і сміялась так, наче ніколи й не плакала і не знала солоного смаку сліз.

Остаточно розвеселилась після того, як з поля прийшла Докійка. Розказала їй, як одержувала медаль, і жартома показала, як урочисто говорив генерал і яким опудалом стояв і дивився на неї англієць, а потім лукаво, по — змовницькому підморгнувши Наталі, з серйозним обличчям стала запевняти Докійку, що скоро їй, Дарці, як удові офіцера, нагородженій георгієвською медаллю, дадуть офіцерський чин і призначать її командувати сотнею старих козаків.

Наталя латала дитячі сорочки й слухала Дарку, притамовуючи усмішку, а спантеличена Докійка, благально склавши руки, просила:

— Дарочко! Люба моя! Не бреш, ради Христа! А то я вже й не збагну, де ти брешеш, а де правду кажеш. Ти розкажуй сурйозно.

— Не віриш? Ну, значить, ти дурна дівка! Я тобі щиро правду кажу. Офіцери ж усі на фронті, а хто буде стариків учити марширувати і всього, що для військового діла потрібно? От їх і поставлять під мою команду, а я вже з ними, з старими чіортами, впораюсь! Ось як я ними буду командувати! — Дарка причинила двері в кухню, щоб не бачила свекруха, швидким рухом просунула між ногами поділ спідниці і, взявши його ззаду рукою, виблискуючи голими литками, промарширувала по кімнаті, стала коло Докійки, басом скомандувала: "Старики, смирно! Бороди підняти вище! Кругом наліво ру — ша — а — ай!"

Докійка не витримала й пирснула, сховавши в долонях лице. Наталя крізь сміх сказала :

— Ой, годі вже ! Ти наче не перед добром розходилась !

— Уже й не перед добром ! Та ви його, добро оте, бачите ? Вас коли не розчудити, то ви тут з нудьги запліснявієте !

Але цей вибух веселості в Дарки скінчився так само раптово, як і виник. Через півгодини вона вийшла до себе в хижку, з досадою зірвала з грудей і кинула в скриню злочасну медаль ; підперши щоки долонями, довго сиділа біля вікна, а вночі кудись зникла і вернулась тільки після перших півнів.

Днів з чотири після цього вона ретельно працювала на полі.

Косовиця йшла невесело. Невистачало робочих рук. За день викошували не більш як дві десятини. Сіно' у валках намочив дощ, прибавилось роботи: довелось валки розтрушувати, сушити на сонці. Не встигли скласти в копиці — знову пустилась злива і тривала з вечора до самого світанку з осінньою сталістю й настирливістю. Потім випогодилось, повіяв східний вітер, у степу знову застрекотіли косарки, від почорнілих копиць потягло солодкувато — прогірклим запахом плісняви, степ пойнявся парою, І крізь голубуватий серпанок ледве — ледве позначились неясні обриси сторожових могил, синіючі річища балок і зелені шапки верб над далекими ставками.

На четвертий день Дарка просто з поля зібралась іти в станицю. Вона заявила про це, коли сіли на стану полуднувати.

Пантелей Прокопович незадоволено й насмішкувато спитав:

— Чого це тобі припекло ? До неділі не можеш пождати ?

— Значить, діло є і ждати ніколи.

— Навіть дня не можеш подождати ?

Дарка крізь зуби відповіла:

— Ні.

— Ну, коли вже так приспіло, що й трохи заждати не можна,— йди. А все таки, які це в' тебе діла такі спішні з'явилися ? Довідатись можна ?

— Все будете знати — дочасно помрете.

Дарка, як і завжди, за словом далеко не ходила, і Пантелей Прокопович, плюнувши з досади, перестав' розпитувати.

Другого дня по дорозі з станиці Дарка зайшла в хутір. Дома була тільки Іллівна з дітьми. Мишко підбіг був до тітки, але вона холодно відвела його рукою, спитала у свекрухи :

— А Наталя де, мамо ?

Вона на городі, картоплю поле. Нащо вона тобі зда-

лася ? Може, старий по неї прислав ? Нехай він не дуріє І Так йому й скажи !

— Ніхто по неї не присилаїв, я сама хотіла їй дещо сказати.

— Ти пішки прийшла ?

— Пішки.

— Скоро впораються наші ?

— Мабуть, завтра.

— Та зажди, куди ти летиш ? Сіно там дуже дощі підмочили ? — настирливо випитувала стара, ідучи слідом за Даркою, що сходила з ганку.

— Ні, не дуже. Ну, я піду, а то ніколи...

— З города зайди, сорочку старому візьми, чуєш ?

Дарка удала, ніби недочула, і квапливо пішла до обори.

Біля пристані спинилась,— примружившись, оглянула зеленкуватий простір Дону, що дихав прісною вологою, поволі пішла до городів.

Над Доном гуляв вітер, виблискували крильми чайки. На положистий берег ліниво наповзала хвиля. Тьмяно сяяли під сонцем крейдяні гори, повиті прозорим бузковим маревом, а обмитий дощами надбережний ліс за Доном зеленів молодо і свіжо, як на початку весни.

Дарка скинула з натруджених ніг чирики, вимила ноги й довго сиділа на березі, на розпеченій гальці, прикривши очі від сонця долонею, вслухаючись у тужні крики чайок, у рівномірний хлюпіт хвиль. Їй було сумно до сліз від цієї тиші, від крику чайок, що брав за серце, і ще тяжчим і гіршим здавалось те лихо, яке так раптово звалилось на неї...

Наталя насилу розігнула спину, поставила під тин сапу і, побачивши Дарку, пішла їй назустріч:

— Ти по мене, Даша ?

— До тебе з своїм гореньком...

Вони сіли поруч. Наталя зняла хустку, поправила волосся, чекаючи, глянула на Дарку. Її' вразила зміна, що сталася з дарчиним обличчям за ці дні: щоки змарніли й потемніли, на лобі, навскоси залягла глибока зморшка, в очах з'явився гарячий тривожний блиск.

— Що це з тобою ? Ти аж на лиці почорніла,— співчутливо спитала Наталя.

— Хіба ж не почорнієш ...— Дарка силувано усміхнулась, помовчала.— Багато тобі ще полоти ?

— До вечора скінчу. Так іщ> ж з тобою сталось ?

Дарка судорожно ковтнула слину і глухо й швидко заговорила :

— А ось що : захворіла я... У мене — погана хвороба.... Ото як їздила того разу, то й зачепила... Наділив проклятий офіцерик!

— Догулялась ! — Наталя злякано, й болізно сплеснула руками.

— Догулялась... І сказати нічого, і скаржитись нема на кого... Лихо моє... Підсипався проклятий, улестив. Зуби білі, а сам, вийшло, червивий... От я і пропала тепер.

— Головонько бідна! Та як же де ? Що ж ти тепер робитимеш ? — Наталя розширеними очима дивилась на Дарку, а та, опанувавши себе, дивлячись собі під ноги, вже спокійніше продовжувала :

— Бачиш, я ще в дорозі стала за собою помічати... Думала спочатку : може це так що ... У нас, сама знаєш, жіноче всяке буває. Я он весною підняла з землі чувал з

пшеницею і три тижні місячка йшла. Ну, а тут бачу, щось не те... Ознаки з'явилися ... Учора ходила в станицю до фершала. Мало не вмерла з сорому ..' Тепер уже кінець, догралась молодичка !

— Лікуватись треба, алеж страму скільки ! Їх, ці хвороби, кажуть, заліковують.

— Ні, голубко, мою не вилікуєш.— Дарка криво усміхнулась і вперше за розмову звела очі, що палахкотіли вогнем.— У мене — сифіліс. Це від якого не виліковують. Від якого носи западають... Он, як у баби Андронихи, бачила ?

— Що ж ти тепер робитимеш ? — спитала Наталя плачущим голосом, і очі її налились слізьми.

Дарка довго мовчала. Зірвала квітку берізки, що причепилась до кукурудзяного стебла,, близько піднесла її до очей. Надзвичайно ніжний, рожевий по краях розтруб крихітної квітки, такої прозоро — легкої, майже без ваги, випускав важкий плотський запах нагрітої сонцем землі. Дарка дивилась на нього жадібно і здивовано, наче вперше бачила цю простеньку й непоказну квітку; понюхала її, широт роздуваючи тремтячі ніздрі, потім обережно поклала на розпушену, висушену вітрами землю, сказала :

— Що я робитиму, питаєш? Я йшла з станиці, думала, міркувала... Віку собі вкорочу, ось що робитиму! Воно трохи й шкода, та, видно; вибирати нема з чого. Однаково,, коли мені лікуватись — в хуторі скоро всі визнають, пальцями показуватимуть, відвертатимуться, сміятимуться ... Кому я така буду потрібна ? Краса моя пропаде, висохну я, живцем гнитиму ... Ні, не хочу!..— Вона говорила ніби сама з собою і на протестуючий рух Наталі не звернула уваги.— Я думала, коли ще в станицю не ходила, якщо це у мене погана хвороба—буду лікуватись. Через те й грошей батькові не віддала, думала вони мені здадуться фершалам платити... А тепер інакше вирішила. І обридло мені все! Не хочу...

Дарка вилаялась страшною чоловічою лайкою, сплюнула

і витерла тильною стороною долоні звислу на довгих віях сльозинку.

— Що ти балакаєш... Бога побоялася б! — тихо сказала Наталя.

— Мені він, бог, тепер нідочого. Він мені й так ціле життя заважав.— Дарка усміхнулась, і в цій усмішці, бешкеї-ній і лукавій, на секунду Наталя побачила колишню Дарку.— Того не можна було робити, цього не можна, все гріхами та страшним судом лякали... Страшнішого за цей суд, який я над собою вчиню, не придумав. Обридло, Наталю, мені все ! Люди всі остогидли. Мені легко буде з собою поквитатися. У мене — ні ззаду, ні спереду нікого нема. І від серця одривати нікого... Отаке то!

Наталя почала гаряче умовляти, просила схаменутись і не думати про самогубство, але Дарка, що неуважної слухала спочатку, опам'яталась і гнівно перебила її на півслові:

— Ти це облиш, Наталю ! Я не того прийшла, щоб ти мене відраджувала та умовляла ! Я прийшла сказати тобі про своє горе і попередити, щоб ти до мене З СЬОГОДНІШНЬОГО дня дітей своїх не підпускала. Хвороба моя причіплива, фершал сказав, та я й сама про неї чула, і коли б вони від мене не заразились, зрозуміла, дурненька ? І старій ти скажи, мені совісті бракує. А я... я не зразу в зашморг полізу, не

думаєш, з цим встигну... Поживу, надивлюся на білий світ, попрощаюся з ним. А то ми, знаєш як? Поки під серце не кольне— ходимо і круг себе нічого не бачимо... Я он яке життя прожила і була наче сліпа, а як пішла з станиці понад Доном, та як подумала, що мені скоро треба буде прощатися з усім цим, і наче очі відкрились! Дивлюсь на Дон, а по ньому хвиля, і від сонця він просто срібний, так і переливається весь, аж очам на нього дивитись боляче. Обернувшись кругом, гляну,— господи, гарно ж як! А я цього й не помічала...— Дарка соромливо усміхнулася, замовкла, стиснула руки і, притамувавши сльози, що підступили до горла, заговорила знов, і голос її став ще вищий і напруженіший: — Я вже за дорогу й одрюмала разів кілька... Підійшла до хутора, дивлюсь — Дітки маленькі купаються в Дону... Ну, глянула на них, серце зайшлося, і заревла, як дурна. Годин зо дві лежала на піску. Воно й мені нелегко, як подумати...— Встала з— землі, обтрусила спідницю, звичним рухом поправила хустку на голові.— Тільки в мене й радості, як здумаю про смерть: доведеться ж на тім світі побачитися з Петром... "Ну, скажу, дружинонько мій, Петре Пантелевичу, приймай свою непутящу жінку!"— І з звичайною для неї цинічною жартівливістю додала: — А битись йому на тім світі не можна, битливих у' рай не пускають, правда ж? Ну, прощай, Наталочко! Не забудь свекрусі сказати про мою біду.

Наталя сиділа, закривши обличчя вузькими брудними долонями. Поміж пальці її, як у розколинах сосни смола, бли-

щали сльози. Дарка дійшла до плетених хворостяних дверцят, потім вернулася, діловито сказала:

— З сьогоднішнього дня я їстиму з окремого посуду. Скажи про це матері. Та ще от що: нехай вона батькові не говорить про це, а то старий скажеться і вижене мене з дому. Цього мені ще бракувало. Я звідси піду прямо на сінокіс. Прощай!

XIV

Другого дня вернулися з поля косарі. Пантелей Прокопович вирішив з обіду почати возити сіно. Докійка погнала до Дону волів, а Іллівна і Наталя швиденько накрили на стіл.

Дарка прийшла до столу. остання, сіла скраю. Іллівна поставила перед нею невеличку миску з борщем, поклала ложку і скибку хліба, іншим, як і завжди, насипала в одну велику, спільну миску.

Пантелей Прокопович здивовано глянув на жінку, спитав, показуючи очима на дарчину миску:

— А це що таке? Чому це ти їй окремо насипала? Вона що, не нашої віри стала?

— І чого тобі треба? їж!

Старий глузливо подивився на Дарку, усміхнувся:

— Ага, розумію! З ' того часу, як їй медаль дали, вона з одної з нами посудини не хоче жертви. Ти що, Дарко, гидуєш з нами з одної миски їсти?

— Не гидую, а не можна,— хрипло відповіла Дарка.

— А чого ж то?

— Горло болить.

— Ну, то що ?

— Ходила в станицю, і фершал сказав, щоб їла з окремої посудини.

— У мене горло боліло, то я не відділявся і, слава богу, моя болячка на інших не перекинулась. Що ж це воно в тебе за простуда така ?

Дарка зблідла, витерла долонею губи і поклала ложку. Обурена допитуванням старого, Іллівна крикнула на нього :

І чого ти причепився до жінки ? І за столом від тебе нема супокою ! Прилипне, як реп'ях, і не відчепиш його !

— Та мені що ? — роздратовано буркнув Пантелей Прокопович,— про мене, хоч через вінця хлещить.

З досади він ухопив у рот повну ложку гарячого борщу, обпікся і, виплюнувши на бороду борщ, загорлав несамовито :

— Подати не вмієте, розпрокляті! Хто такий борщ, просто з вогню, подає ?!

— Менше б за столом балакав, то й не пікся б.— потішила Іллівна.

97

7. Тихий Дон. 194

Докійка мало не пирснула, дивлячись, як почервонілий, батько вибирає з бородини капусту й шматочки картоплі, але обличчя інших були настільки серйозні, що й вона стрималась, і погляд від батька одвела, боячись не до речі розсміятись.

Після обіду по сіно поїхали двома гарбами старий і обидві невістки. Пантелей Прокопович довгими вилами подавав на гарби, а Наталя брала оберемки сіна, що трохи пахло гнилятиною, і втоптувала його. З поля вона поверталась удвох з Даркою. Пантелей Прокопович старими ходовитими волами од'їхав далеко вперед.

За могилою сідало сонце. Гіркий полиневий запах викошеного степу надвечір підсилювався, але став м'якший, приємніший, втративши полуденну задушливу гостроту. Спеки вже не було. Воли йшли охоче, і збитий копитами прісний пил на путівці здіймався й осідав на кущах придорожних будяків. Верхівки будяків з розквітлим малиновими маківками полум'яно сяяли. Над ними кружляли джмелі. До далекого степового ставка, перекликаючись, летіли чайки.

Віз похитувався, Дарка лежала на ньому донизу обличчям, спираючись на лікті, зрідка поглядала на Наталю. Та, про щось задумавшись, дивилась на захід, на спокійному чистому обличчі її блукали мідночервоні відблиски. "От Наталка щаслива, у неї й чоловік, і діти, нічого їй не треба, в сім'ї її люблять, а я — пропаша людина. Здохну, ніхто й ой не скаже",— думала Дарка, і в неї раптом ворухнулось бажання чимось уколоти Наталю, зробити їй боляче. Чому тільки вона, Дарка, повинна побиватись з розпачу, безупинно думати про своє пропаше життя і так жорстоко мучитись ? Вона ще раз мигцем глянула на Наталю, сказала, намагаючись надати голосові задушевності:

— Хочу, Наталю, провину свою розказати тобі...

Наталя озвалась не зразу. Вона згадала, дивлячись на захід, як колись давно, коли вона була ще нареченою Григорія, приїжджав він її провідати і вона вийшла провести

його за ворота, і тоді так само горів захід, малинова заграва вставала на заході, кричали у вербах граки... Григорій од'їжджав, напівобернувшись у сідлі, і вона дивилась йому вслід з сльозами схвильованої радості і, притуливши до гострої, дівочої груді руки, відчувала нестримне биття серця... їй стало неприємно тому, що Дарка раптом порушила мовчання, і вона знехотя спитала :

— Яку провину ?

— Був такий гріх .. Пам'ятаєш, весною приїжджав Григорій з фронту в гості ? Увечері того дня я, пам'ятаю, доїла корову. Пішла до хати, чую — Оксана мене гукає. Ну, закликала до себе, подарувала, просто таки накинула оцю обруч-

* т

ку,— Дарка повертіла на безіменному пальці золоту обручку.— і впросила, щоб я викликала до неї Григорія... Моє діло — що ж... Я йому сказала. Він тоді цілу ніч... Пам'ятаєш, він казав, ніби Кудінов приїжджав і він з ним просидів ? Брехня ! Він в Оксани був !

Приголомшена, зблідла Наталя мовчки ламала в пальцях суху гілочку буркуну.

— Ти не сердься, Наталя, я й сама не рада, що призналась тобі...— улесливо сказала Дарка, намагаючись заглянути Наталі в очі.

Наталя мовчки ковтала сльози. Таке велике й несподіване було горе, що вразило її знову, що вона не знайшла в собі сили відповісти щонебудь Дарці і тільки одверталась, ховаючи своє спотворене мукою обличчя.

Уже як в'їжджали в хутір, картаючи себе, Дарка подумала : "І чорт мені надав збентежити її. Тепер буде цілий місяць сльози точити ! Нехай би вже жила, нічого не знаючи. Таким коровам, як вона, сліпотою жити краще". Бажаючи якось згладити враження від своїх слів, вона сказала:

— Та ти не журись дуже. Велика біда ! У мене горенькск тяжче за твоє, та й то ходжу козирем. А там чорт його знає, може він і справді не бачився з нею, а ходив до Кудінова. Я ж за ним не стежила. А раз не пійманий—значить, не злодій.

— Догадувалась— тихо сказала Наталя, витираючи очі кінчиком хустки.

— А як догадувалась, то чого ж ти в нього не допиталась ? Ех, ти; нікудишня ! У мене б він не відкрутився ! Я б його в такі лещата взяла, що йому нудно б стало!

— Боялась правду взнати ... Ти думаєш — це легко ? — блиснувши очима, заїкаючись від хвилювання, сказала Наталя.— Це ти так... з Петром жили... А мені, як згадаю... як згадаю все, що довелося... довелося пережити ... ї зараз страшно !

— Ну, тоді забудь про це,—простодушно порадила Дарка.

— Та хіба це забувається !..— чужим, охриплим голосом вигукнула Наталя.

— А я б забула. Велике діло !

— Спробуй забути про свою хворобу.

Дарка засміялась.

— І рада б, та вона, проклята, сама1 про себе нагадує ! Слухай, Наташко, хочеш, я в Оксани геть усе взнаю? Вона мені скаже. От, присягнуся ! Нема такої молодиці, щоб утерпіла, не розказала про те, хто і як її любить! По собі знаю !

Не, хочу я твоєї послуги. Ти мені й так прислужилась,—сухо відповіла Наталя.—Я —не сліпа, бачу, для чого ти розказала мені про це. Адже не з жалю ти призналась, як зводила їх, а щоб мені тяжче було...

— Правда ! — зітхнувши, погодилась Дарка.— Подумай сама, не одній же мені мучитись ?

Дарка злізла з гарби, взяла в руки налигач, повела волів, що втомлено плентали ногами, з гори. При в'їзді в провулок вона підійшла до гарби.

— Ей, Наташко ! Що я в тебе хочу спитати... Дуже ти свого любиш ?

— Як умію,— невиразно озвалась Наталя.

— Значить, дуже,— зітхнула Дарка.— А мені от ні одного дуже не доводилось любити. Любила по — собачому, сяк — так, як доводилось... Мені б оце наново життя почати,— може, і я б іншою стала ?

Чорна ніч змінила короткі літні присмерки. В темряві складали на току сіно. Жінки працювали мовчки, і Дарка навіть на покрики Пантелея Прокоповича не відповідала.

1

Отаман — в козаків у царській Росії так називався виборний начальник усіх ступенів. На чолі Донського війська стояв військовий отаман, на чолі станиць — станічні отамани; коли козачий загін виступав у похід, обирали особливого похідного отамана. В широкому розумінні це слово означало — старшина. Коли донське козацтво остаточно втратило самостійність, звання отамана всіх козачих військ було надане наслідникові престолу; фактично козачими військами управляли наказні (тобто призначені) отамани.

2

К р у г — Військовий Круг, загальні збори козаків.

3

Ч е к м е н ь — козачий каптан.

XV

Нестримно переслідуючи противника, що відступав від Усть — Медведицької, об'єднані частини Донської армії і верх-недонських повстанців ішли на північ. Під хутором Шашкі-ним на Медведиці розгромлені полки 9 — ї Червоної армії намагались затримати козаків, але були знову збиті і відступали майже до Грязе — Царицинської залізничної вітки, не чинячи рішучого опору.

Григорій з своєю дивізією брав участь у бою під Шашкі-ним і дуже поміг піхотній бригаді генерала Сутулова, що потрапила під фланговий удар. Кінний полк Ермакова, що ходив з наказу Григорія в атаку, захопив у полон близько двохсот червоноармійців, відбив чотири станкових кулемети й одинадцять патронних повозок.

Надвечір з групою козаків 1-го полку Григорій. в'їхав у Шашкін. Біля дому, зайнятого штабом дивізії, під охороною півсотні козаків, стояла густа юрба полонених, біліючи бязевими сорочками і кальсонами. Більшість з них були роззуті і роздягнені до білизни,— і лише зрідка в білястому натовпі зеленіла брудна захисна гімнастерка.

— Та й білі ж стали, як гуси ! — гукнув Прохір Зиков, показуючи на полонених.

Григорій натягнув повіддя, повернув коня боком ; розшукавши в натовпі козаків Єрмакова, підкликав його до себе пальцем

— Під'їжджай, чого це ти поза чужі спини ховаєшся ?

Покашлюючи в кулак, Єрмаков під'їхав. Під чорними негустими вусами його, на розбитих губах закипіла кров, права щока напухла і темніла свіжими саднами. Під час атаки кінь під ним спіткнувся на всьому скаку, упав, і Єрмаков каменем

ноармійців.

вилетів з сідла і сажнів зо два сунувся на животі по грудкуватій толоці. І він, і кінь водночас схопились на рез хвилину Єрмаков у сідлі й без кашкета, страшенно закривавлений, але з голою шаблею в руці, вже доганяв

козачу лаву, що котилась по косогору....

— І чого б це я ховався ? —ніби здивовано спитав він, порівнявшись з Григорієм, а сам збентежено відводив убік ще не згаслі після бою, налиті кров'ю, осатанілі очі.

— Знає кицька, чие м'ясо з'їла! Чого' ззаду їдеш. гнівно спитав Григорій.

Єрмаков, через силу усміхаючись розпухлими губами, скоса глянув на полонених.

— Про яке це ти м'ясо говориш ? Ти мені зараз загадок не загадуй, однак не відгадаю, я сьогодні з коня сторч головою падав...

— Твоя робота? — Григорій нагайкою показав на черво-

Єрмаков наче вперше побачив полонених і удав, що він страшенно здивований :

— От сучі сини ! Ах, прокляті! Роздягли ! Та коли ж це вони встигли ?.. Скажи на милість! Тількищо од'їхав, якнай-строгіше наказав не чіпати, і от тобі, обчекрижили бідних дочиста !..

— Ти мені дурника не строй ! Чого ти придурюєшся ? Ти велів роздягти ?

— Воронь боже! Та ти при своєму розумі, Григорій Пан-телейович ?

— Наказ пам'ятаєш ?

— Це про те, щоб ...

— Так-так, про те саме!..

— Звісно, пам'ятаю. Напам'ять знаю ! Як віршик, що їх, бувало, в школі вивчали.

Григорій мимоволі усміхнувся,— перегнувшись на сідлі, схопив Єрмакова за ремінь портупей. Він любив цього завзятого, відчайдушно хороброго командира.

полковник, що його замість Копилова посадили в штаб, донесе, і доведеться відповідати. Аджеж погано тобі буде, як почнеться тяганина, розпити та допити.

— Не міг стерпіти, Пантелевич! — серйозно і просто відповів Єрмаков. На них все було новісіньке, їм тількищо в Усть — Медведиці видали, ну, а мої хлопці обносились, та и дома з одежею не густо. А з них — один чорт — все в тилу позшмали бЧ Ми їх будемо забирати, а тилова сволота роздягатиме . Ні, нехай уже краще наші скористаються Я від-

В=я V "ЄНЄ-ВЗЯТИ НІЧОГО ' 1 [™] — ласка, до мене пляйся. Я сном і родом про це діло нічого не знаю !

Харлампій ! Без жартів, нащо ти до*зволив ? Новенький

Порівнялися з натовпом полонених. Стримана розмова в натовпі вщухла. Ті, що стояли скраю, дали дорогу кінним, поглядали на козаків похмуро, побоюючись, насторожено вичікуючи. Один червоноармієць, упізнавши в Григорії командира, підійшов близько, торкнувся рукою стремена :

— Товариш начальник ! Скажіть вашим козакам, щоб нам хоч шинелі повернули. Зробіть ласку ! Ночі холодні, а ми просто таки голі, самі бачите.

— Не бійся, не замерзнеш серед літа, ховрашок! — суворо сказав Єрмаков і, одіпхнувши червоноармійця конем, обернувся до Григорія.— Ти не сумнівайся, я скажу, щоб їм дещо дали з старого лахміття. Ну, відходь, відходь, вояки ! Вам би в штанах вошей бити, а не з козаками воювати !

В штабі допитували полоненого командира роти. За столом, накритим старою клейонкою, сидів новий начальник штабу, полковник Андреянов — підстаркуватий, кирпатий офіцер, з густою сивиною на висках і з великими, по — хлопчачому відстовбурченими вухами. Навпроти нього, за два кроки від стола, стояв червоний командир. Зізнання допитуваного записував один з офіцерів штабу, сотник Сулін, що прибув у дивізію разом з Андреяновим.

Червоний командир — високий рудовусий чоловік, з попелясто — білим, остриженим йоржиком ВОЛОССЯМ,— стояв, ніяково переступаючи голими ногами по фарбованій вохрою підлозі, зрідка поглядаючи на полковника. Козаки залишили на полоненому тільки нижню солдатську сорочку з жовтої небіленої бязі та замість одібраних штанів дали подерті на клапті ко-зацькі шаровари з вицвілими лампасами і невміло пришитими латками. Проходячи до стола, Григорій помітив, як полонений коротким ніяковим рухом поправив розірвані на заді шаровари, намагаючись прикрити голе тіло.

— Ви кажете, Орловським губвійськоматом ? — спитав полковник, коротко, поверх окулярів глянувши на полоненого, і знову опустив очі і, примружившись, став розглядати й вертати в. руках якийсь папірець — як видно, документ.

— Так.

— Восени минулого року?

— В кінці осені.

— Ви брешете !

— Я кажу правду.

— Повторюю, ви брешете !..

Полонений мовчки знизав плечима. Полковник глянув на Григорія, сказав, зневажливо кивнувши в бік допитуваного :

— От, полюбуйтеся : колишній офіцер імператорської армії, а зараз, як бачите, більшовик. Попався і вигадує, ніби у червоних він випадково, ніби його мобілізували. Бреше дико, наївно, наче гімназистик, і думає, що йому повірять, а самому просто бракує громадянської мужності признатись, що зрадив батьківщину... Боїться, мерзотник!

Трудно рухаючи кадиком, полонений заговорив:

— Я бачу, пане полковнику, що вам не бракує громадянської мужності на те, щоб ображати полоненого ...

— З мерзотниками я не розмовляю !

— А мені зараз доводиться розмовляти.

— Обережніше ! Не змушуйте мене, я можу образити вас вчинком !

— У вашому становищі це не важко і — головне — безпечно !

Не сказавши ні слова, Григорій сів до столу, з співчутливою усмішкою дивився на блілого від обурення полоненого, що безстрашно огризався. "Добре поскуб він полковника !" — з задоволенням подумав Григорій і не без злорадості глянув на м'ясисті, багрові щоки Андреянова, що сіпались від нервового тика.

Свого начальника штабу Григорій не злюбив з першої зустрічі. Андреянов належав до тих офіцерів, які в роки світової війни не були на фронті, а відсиджувались по тилах, використовуючи впливові родичівські і службові зв'язки та знайомства, всіми силами чіпляючись за безпечну службу. Полковник Андреянов і в громадянську війну прихитрився працювати на оборону, сидючи в Новочеркаську, і тільки після того, як був позбавлений влади отаман Краснов, він змушений був поїхати на фронт.

За дві ночі, що їх пробув Григорій з Андреяновим на одній квартирі, він встиг узнати, що Андреянов дуже набожний, що він без сліз не може говорити про урочисті церковні відправи, ще жінка його — така зразкова дружина, яку тільки можна собі уявити, іщ> звуть її Софією Олександрівною і що за нею колись безуспішно упадав сам наказний отаман барон фон-Граббе; крім того, полковник люб'язно і докладно розказав : яким маєтком володів його' покійний татусь, як він— Андреянов — дослужився до чину полковника, з якими високими особами йому доводилось полювати в 1916 році; а також повідомив, що найкращою грою він вважає віст, найкориснішим напоєм — коньяк, настояний на тминному листі, а найвигіднішою службою — службу у військовому інтендантстві.

Від близьких гарматних пострілів полковник Андреянов здригався, верхи їздив неохоче, посилаючись на хвору печінку; безупинно піклувався про— збільшення охорони при штабі, а до козаків ставився з погано приховуваною неприязністю, бо, як він казав, усі вони були зрадниками в 1917 році і з цього року він зненавидів усіх "нижніх чинів" без винятку. "Тільки дворянство врятує Росію!"—говорив полков-

і

ник, до речі нагадуючи, що й він — дворянського роду і що рід Андреянових — найстаріший і найзаслуженіший на Дону.

Безперечно, основною вадою Андреянова була балакучість, та стареча, нестримна і страшна балакучість, на яку хворіють деякі охочі поговорити немудрі люди, що дожили до похилого віку і ще замолоду звикли про все говорити легко і розв'язно.

З людьми цієї пташиної породи Григорій не раз зустрічався на своїм віку і завжди почував до них глибоку огиду. На другий день після знайомства з Андреяновим Григорій почав уникати зустрічей з ним і вдень робив це легко, але як тільки спинялись на нічліг — Андреянов розшукував його й швидко питав : "Вкупі ночуємо ?"і,

не ждучи відповіді, починав : "От ви, голубе мій, кажете, що козаки нестійкі в пішому бою, а я, коли був офіцером для доручень при його превосходительстві... Ей, хто там, принесіть мій чемодан і постелю сюди !" Григорій лягав на спину, заплющував очі і, зціпивши зуби, слухав, потім нечемно повертався до невгамовного оповідача спиною, з головою укривався шинеллю, думав з німою люттю : "Як тільки одержу наказ про перевод — гупну його чимнебудь важким по голові: може, після цього йому хоч на тиждень мову одбере !" — "Ви спите, сотник ?"— питав Андреянов. "Сплю",— глухо відповідав Григорій. "Пробачте, я ще не доказав!"— і оповідання продовжувалось. Крізь сон Григорій думав : "Навмисне підсунули мені оцього балабона. Мабуть, Фіцхелауров постарався. Ну, як з ним, з таким придуркуватим, служити ?" І, засипаючи, чув пронизливий тенорок полковника, що тарабанив, наче дощ по залізному даху.

Через те Григорій і зловтішався, бачачи, як ловко полонений командир шпетить його балакучого начальника штабу.

З хвилину Андреянов мовчав, мружився; довгі мочки його відстовбурчених вух яскраво червоніли, біла, пухла рука з масивною золотою обручкою на вказівному пальці лежала на столі і здригалась.

— Слухайте ви, виродок ! — сказав він охриплим від хвилювання голосом.— Я наказав привести вас до мене не для того, щоб сперечатися з вами, ви цього не забувайте! Чи розумієте ви, що вам не відкрутитися ?

— Прекрасно розумію.

— Тим краще для вас. Кінець — кінцем мені наплювати, добровільно ви пішли до червоних чи вас мобілізували. Важливо не це, важливо те, що ви з міркувань честі, які хибно розумієте, відмовляєтесь говорити...

— Очевидно ми з вами по — різному розуміємо питання честі.

— Це тому, що у вас її не лишилось і от.стільки !

— Щодо вас, пане полковник, то, зважаючи на поведження зі мною, я маю сумнів, щоб вона взагалі будьколи у вас була !

— Я бачу — ви хочете прискорити розв'язку ?

— А ви думаєте, в моїх інтересах її затягати ? Не лякайте мене, не вийде !

Андреянов тремтячими руками відкрив портсигар, закурив, два рази жадібно затягнувся і знову звернувся до полоненого.

— Отже, ви відмовляєтесь відповідати на мої запитання ?

— Про себе я говорив.

— Ідіть к чорту ! Ваша паршива особа мене найменш цікавить. Потрудіться відповісти ось на яке запитання: які частини підійшли до вас від станції Себряково?

— Я вам відповів, що я не знаю.

— Ви знаєте !

— Добре, зроблю вам приємність : так, я знаю, але відповідати не буду.

— Я накажу відшмагати вас шомполами, і тоді ви заговорите !

— Навряд ! — полонений доторкнувся лівою рукою до вусів, впевнено усміхнувся. —

— Камишинський полк брав участь у цьому бою ?

— Ні.

— Але ваш лівий фланг прикривала кавалерійська частина, що це за частина ?

— Облиште ! Ще раз повторюю вам, що на подібні запитання не відповідатиму.

— На вибір: або ти, собако, зараз же розв'яжеш язика, або через десять хвилин будеш поставлений до стіни ! Ну ?!

І тоді несподівано високим, по — юнацькому звучним голосом полонений сказав:

— Ви мені набридли, старий дурень! Бовдур ! Якби ви попались до мене — я б вас не так допитував !..

Андреянов зблід, схопився за кобуру нагана. Тоді Григорій устав і застережливо підняв руку :

— Ого ! Ну, тепер годі! Побалакали і годі! Обидва ви гарячі, як я бачу... Ну, не зійшлись, і не треба, про що говорити ? Він правильно робить, що не видає своїх. Йй — богу, це здорово! Я й не сподівався !

— Ні, дозвольте !..— гарячився Андреянов, марно намагаючись розстебнути кобуру.

— Не дозволю ! — з веселим пожвавленням сказав Григорій, підходячи до самого столу, затуляючи собою полоненого.— Пусте діло — вбити полоненого. І як вас совість не корить наміряться на нього, на такого ? Чоловік беззбройний, взятий у неволю, он на ньому й одержі не залишили, а ви насакаєте...

— Геть ! Мене образив цей негідник ! — Андреянов відштовхнув Григорія, вихопив наган.

Полонений швидко обернувся обличчям до вікна,— наче від холоду здвигнув плечима. Григорій з усмішкою стежив за Андреяновим, а той, відчувши в долоні шкарубку рукоятку револьвера, якось незграбно махнув ним, потім опустив дулом донизу й одвернувся.

— Рук не хочу паскудити...— віддихавшись і облизавши пересохлі губи, хрипко сказав він.

Не стримуючи сміху, сяючи спід вусів білим вискалом зубів, Григорій сказав:

— Та воно й не довелося б ! Ви подивіться, наган же у вас розряджений. Ще на ночівлі, я прокинувся вранці, взяв його з стільця і подивився... Жодного патрона в ньому, і не чищений, мабуть, місяців зо два ! Погано ви доглядаєте особисту зброю !

Андреянов опустив очі, покрутив великим пальцем барабан револьвера, усміхнувся :

— Чорт ! А й справді...

Сотник Сулін, що мовчки й насмішкувато стежив за цією сценою, згорнув протокол допиту, сказав, приємно гаркавлячи :

— Я вам не раз говорив, Семене Полікарповичу, що зброю ви доглядаєте дуже погано'. Сьогоднішній випадок — зайвий доказ того.

Андреянов скривився, крикнув :

— Ей, хто там з нижніх чинів ? Сюди !

З передньої кімнати увійшли два ординарці й начальник караулу.

— Виведіть ! — Андреянов кивнув головою на полоненого.

Той обернувся обличчям до Григорія, мовчки вклонився

йому, пішов до дверей. Григорію здалося* ніби в полоненого лід рудуватими вусами в ледве помітній вдячній усмішці ворухнулись губи...

Коли вщухли кроки, Андреянов стомленим рухом зняв окуляри, ретельно протер їх клаптиком замші, злісно сказав :

— Ви блискуче захищали цю сволоту, це — діло ваших переконань, але говорити при ньому про наган, ставити мене в незручне становище — послухайте, що ж це таке ?

— Біда не дуже велика,— примирливо сказав Григорій.

— Ні, все таки даремно. А знаєте, я міг би його вбити. Тип обурливий. До вашого приходу я морочився з ним півгодини. Скільки він тут брехав, плував, викручувався, давав явно брехливих відомостей — жах! А. коли я його викрив — просто і надріз відмовився говорити. Бачите, офіцерська честь не дозволяє йому виказати противникові військову та-

ЄМНИЦЮ. Тоді про офіцерську честь не думав, сукин син, як наймався до більшовиків... Вважаю, що його і ще двох з командного складу хреба без галасу розстріляти. Щодо одержання відомостей, які нас цікавлять, вони всі безнадійні: закоренілі й непоправні негідники, отже — і шадити їх нема чого. Ви як ?

— Яким способом ви дізнались, що він — командир роти? — замість відповіді спитав Григорій.

— Виказав один з його ж червоноармійців.

— Я вважаю — треба розстріляти цього червоноармійця, а командирів залишити! — Григорій, вичікуючи, глянув на Андреянова.

Той знизав плечима й усміхнувся так, як усміхаються, коли співбесідник невдало жартує :

— Ні, серйозно, ви як ?

— А от так, як я вже вам сказав.

— Але, дозвольте, з яких же це міркувань ?

— З яких ? З тих самих, щоб зберегти для руської армії дисципліну й порядок. Учора, коли ми лягали спати, ви, пане полковнику, дуже доладу розказували, які порядки треба буде заводити в армії після того, як розіб'ємо більшовиків, щоб витравити з молоді червону заразу. Я з вами був цілком згодний, пам'ятаєте? — Григорій погладжував вуса, стежачи, як міняється вираз обличчя у полковника, розсудливо говорив : — А тепер ви що пропонуєте ? Цим же ви розбещеність заводите! Значить, нехай солдати виказують своїх командирів ? Це ж ви чого їх навчаєте ? А коли б нам з вами довелось опинитись в отакому становищі, тоді що? Ні, пробачте, я тут опиратимусь ! Я — проти.

— Як хочете,— холодно сказав Андреянов і уважно подивився на Григорія. Він чув про те, що повстанський командир дивізії примхливий і чудакуватий, але такого від нього не сподівався. Він тільки додав : — Ми звичайно так робили з узятими в полон червоними командирами, і особливо — з колишніми офіцерами. У вас щось нове ... І мені не зовсім зрозуміле ваше ставлення до такого, здавалося б, безперечного питання.

— А ми звичайно вбивали їх у бою, коли доводилось, але полонених без потреби не розстрілювали ! — багровіючи, відповів Григорій.

— Добре, будь ласка, відправимо їх у тил,— погодився Андреянов.— Тепер от яке питання : частина полонених — мобілізовані селяни Саратовської губернії — виявила бажання битися в наших рядах. У третьому піхотному полку нашому не набереться і трьохсот багнетів. Чи вважаєте ви можливим після ретельного відбору влити, в нього частину добровільців з полонених ? Щодо цього з штабарму в нас є певні вказівки.

— Жодного мужика, я до себе не візьму. Втрати хай поповнюють мені козаками,— категорично заявив Григорій.

Андреянов спробував переконати його:

— Слухайте, не будемо сперечатись. Я розумію ваше бажання мати в дивізії однорідний козачий склад, але через необхідність ми не повинні гребувати й полоненими. Навіть у Добровольчій армії деякі полки укомплектовуються полоненими.

— Вони хай собі роблять, як хочуть, а я відмовляюсь приймати мужиків. Давайте про де більше не' будемо балакати,— відрізав Григорій.

Трохи згодом він вийшов, щоб розпорядитись про відправку полонених. А за обідом Андреянов схвилювано сказав :

— Мабуть, не спрацюємось ми з вами...

— Я теж так думаю,— байдуже відповів Григорій. Не помічаючи усмішки Суліна, він. пальцями дістав з тарілки шматок вареної баранини, почав з таким вовчим хрускотом дробити зубами твердуватий хрящ, що— Сулін скривився, наче від сильного болю, і навіть очі на мить заплющив.

Через два дні переслідування відступаючих червоних частин повела група генерала Сальнікова, а Григорія терміново викликали в штаб групи, і начальник штабу — підстаркуватий, благовидий генерал,— ознайомивши його з наказом командувача Донської армії про розформування повстанської армії, прямо сказав :

— Провадячи партизанську війну з червоними, ви успішно командували дивізією, а тепер ми не можемо довірити вам не тільки дивізії, а й полку. У вас немає військової освіти, і в умовах широкого фронту, при сучасних методах ведення бою, ви не зможете командувати великою військовою одиницею. Ви згодні з цим ?

— Згодний,— відповів Григорій.— Я сам хотів відмовитись від командування дивізією.

— Дуже добре, що ви не переоцінюєте ваших можливостей. У теперішніх молодих офіцерів ця властивість трапляється дуже рідко. Отже, наказом командувача фронту ви призначаєтесь командиром четвертої сотні 'дев'ятнадцятого полку. Полк зараз на марші, верст за двадцять звідси, десть коло хутора Вязнікова. їдьте сьогодні ж, в крайньому разі — завтра. Ви, здається, маєте щось сказати ?

— Я хотів би, щоб мене відчислили в господарську частину.

— Це неможливо. Ви будете потрібні на фронті.

— Я за дві війни чотирнадцять разів ранений і контужений.

— Це не має значення. Ви молоді, вигляд у вас прекрасний .і ви ще зможете

битися. Щождо поранень, то хто з офіцерів їх не має ? Можете йти. Всього найкращого !

Мабуть для того, щоб запобігти незадоволення, яке неминуче мусило виникнути серед верхнедонців при розформуванні повстанської армії, багатьом рядовим козакам, що відзначились під час повстання, зараз же після здобуття Усть —Медведицької нашили на погони лички, майже всі вахмістри були підвищені в підхорунжі, а офіцери — учасники повстання— дістали підвищення в чинах і нагороди.

Не забули і про Григорія: його підвищили в сотники, в наказі по армії відзначили його видатні заслуги в боротьбі проти червоних і оголосили подяку.

Розформування провели за кілька днів. Безграмотних командирів дивізій і полків замінили генерали й полковники, командирами сотень призначили досвідчених офіцерів; цілком був замінений командний склад батарей і штабів, а рядові козаки пішли на поповнення номерних полків Донської армії, пошарпаної в боях на Донці.

Григорій надвечір зібрав козаків, оголосив про розформування дивізії,— прощаючись, сказав :

— Не згадуйте лихом, станичники ! Послужили вкупі, неволя примусила, а з сьогоднішнього дня будемо горювати нарізно. Найголовніше — голови бережіть, щоб червоні вам їх не підіркували. У нас вони, голови, хоч і дурні, але з доброго дива під кулі підставляти їх не треба. Ними ще доведеться думати, добре думати, що далі робити...

Козаки пригнічено мовчали, потім загомоніли всі разом, різноголосо й глухо :

— Знов старе починається ?

— Куди ж нас тепер?

— Силують народ, як хочуть, сволочі!

— Не хочемо розформовуватись! Що це за нові порядки ?

— Ну, хлопці, об'єднались на свою шию !..

— Знов їх благородія наламувати нас починають !

— Тепер держись! Кісточки почнуть виправляти, ого...

Григорій діждався тиші, сказав :

— Даремно ви горла дерете. Скінчилась легка пора, коли можна було обговорювати накази і противитись начальникам. Розходитесь по квартирах, та язиками поменше орудуйте, а то, як на теперішній час, вони не до Києва доводять, а якраз до польових будів та до штрафних сотень.

Козаки підходили взводами, прощались з Григорієм за руку, говорили :

— Прощавай, Пантелевич ! Ти нас теж недобрим словом не згадуй.

— Нам з чужими теж, та й не легко ж буде службу відбувати !

— Дарма ти нас н.а поталу дав. Не згоджувався б здати дивізію !

— Жалкуємо про тебе, Мелехов. Чужі командири, вони, може, і вченіші за тебе, та нам же від цього не легше, а важче буде, ось у чому біда !

Тільки один козак, уродженець з хутора Наполовського, сотенний балакун і дотепник, сказав :

— Ти, Григорій Пантелевич, не вір їм. Чи з своїми працюєш, чи з чужими — однаково тяжко, коли робота не до душі! _

Ніч Григорій пив самогон з Єрмаковим та іншими командирами, а вранці взяв з собою Прохора Зикові і поїхав доганяти 19-й полк.

Не встиг прийняти сотню і як слід Ознайомитись з людьми — викликали до командира полку. Був ранок. Григорій оглядав коней, затримався і з'явився лише через півгодини. Він думав, що строгий і вимогливий до офіцерів командир полку зробить йому зауваження, але той поздоровкався дуже привітно, спитав: "Ну, як вам подобається сотня ? Нічого собі народ ?" — і, не діждавшись відповіді, дивлячись кудись повз Григорія, сказав :

— От що, дорогий, мушу вам повідомити дуже сумну новину ... У вас дома — велике нещастя. Сьогодні вночі з Ве-шенської одержана телеграма. Даю вам місячний відпуск на влаштування сімейних справ. їдьте.

— Дайте телеграму,— бліднучи, промовив Григорій.

Він узяв складений учетверо аркуш паперу, розгорнув його, прочитав¹, стиснув у раптово спітнілій руці. Йому потрібне було невелике зусилля, щоб опанувати себе, і він лише трохи запнувся, коли говорив :

— Так, цього я не сподівався. Значить, я поїду. Прощайте.

— Не забудьте взяти відпускне свідоцтво.

— Так — так. Спасибі, не забуду.

В сіні він вийшов впевнено і твердо ступаючи, звично придержуючи шашку, але, як почав сходити з високого ганку, раптом перестав чути звук своїх кроків і зразу ж відчув, як гострий біль багнетом вгородився в його серце.

На нижній приступці він хитнувся і вхопився лівою рукою за хитке бильце, а правою — швидко розстебнув комір гімнастерки. З хвилину стояв, глибоко й часто дихаючи, але за цю хвилину він наче сп'янів від муки і, коли одірвався від поруччя й попрямував до прив'язаного біля хвіртки коня, то йшов уже важко ступаючи ногами, трохи похитуючись.

ПО

Юлька днів після розмови з Даркою Наталя жила з таким відчуттям, яке буває уві сні, коли важко давить страшний сон, а несила прокинутись. Вона шукала зручного приводу, щоб піти до дружини Прохора Зикова і спробувати в неї взнати, як жив Григорій у Вешенській під час відступу і бачився він там з Оксаною чи ні. їй хотілось упевнитись, чи винен чоловік, а словам Дарки вона і вірила й не вірила.

Пізно ввечері підійшла вона до зикового базу, безтурботно помахуючи прутом. Прохорова жінка, поправшись, сиділа коло воріт.

— Здорова була, жалмерко !¹ Теляти нашого не бачила ?— спитала Наталя.

— Слава богу, голубонько! Ні, не бачила.

— Таке гуляще, прокляте,— дома ніяк не тримається! Де його шукати — ніяк не збагну.

— Зажди, відпочинь трохи, знайдеться. Насінням почастувати ?

Наталя підійшла, сіла. Зав'язалась немудра жіноча бесіда.

— Про служивого не чути ? — поцікавилась Наталя.

— Ні чутки, ні звістки. Наче в воду впав, анцихрист! А твій, може, прислав — що ?

— Ні. Обіцяв Гриша написати, та щось не шле листа. Кажуть люди, ніби десь за Усть — Медведицю наші пішли, а більш нічого не чула.— Наталя перевела розмову на недавній відступ за Дон, обережно почала випитувати, як жили служиві в Вешенській і хто був з ними з хутірських. Лукава Прохорова жіночка догадалась, чого прийшла до неї Наталя, і відповідала стримано, сухо.

З слів чоловікових вона все знала про Григорія, але, хоч язик у неї і свербів, розказувати побоялась, пам'ятаючи про-хорів наказ: "Так і знай: скажеш кому про це хоч слово — покладу тебе головою на дровітню, язика твого поганого на аршин витягну і одрубав. Якщо дійде про це чутка до Григорія — він же мене так собі вб'є, між ділом ! А мені тільки ти осточортіла', а1 життя поки іще ні, второпала ? Ну, і мовчи, як здохла !"

— Оксану Астахову не доводилось твоєму Прохорові бачити у Вешках ? — вже прямо питала з нетерплячки Наталя.

— Звідки йому її було бачити ? Хіба їм там до цього було ? їй — же — богу, нічого не знаю, Миронівна, і ти про це мене Навіть не питай. У мого біластого чорта слова путнього не допитаєшся. Тільки й балачки в нього — подай та прийми.

5 Жалмерка — солдатка (від перекрученого польського "жолнеж"— солдат).

Так ні з чим і пішла ще більш роздосадувана і схвильована Наталя. Але жити їй нічого не знати вона більше не могла, це і штовхнуло її зайти до Оксани.

Живучи в сусідах, вони за останні роки часто зустрічались, мовчки кланялись одна одній, іноді перемовлялись кількома словами. Та пора, коли вони при зустрічах, не вітаючись, обмінювались ненависними поглядами, минула ; гострість взаємної неприязні пом'якшилась, і Наталя, ідучи до Оксани, сподівалась, що та її не вижене і вже про кого, а про Григорія буде говорити. І вона не помилилась у своїх' припущеннях.

Не приховуючи здивування, Оксана запросила її в кімнату, зашморгнула завіски на вікнах, засвітила світло, спитала :

— З чим добрим прийшла ?

— Мені з добрим до тебе не ходити...

— Кажі погане. З Григорієм Пантелейовичем біда сталася ?

Така глибока, неприховувана тривога прозвучала в запитанні Оксани, що Наталя зрозуміла все. В одній фразі виявилась вся Оксана, відкрилося все, чим вона жила й чого боялась. Після цього, власне, їй питати про її відносини до Григорія було нічого, але Наталя не пішла ; помовчавши трохи, вона сказала :

— Ні, чоловік живий і здоровий, не лякайся.

— Я й не лякаюсь, чого ти так думаєш ? Це тобі про його здоров'я треба журитись, а в мене свого клопоту вистачить.— Оксана говорила вільно, але відчувши, як кров вдарила їй в обличчя, швидко підійшла до стола і, стоячи спиною до гості, довго

поправляла вогонь у лампі, що й так горів добре.

— Про Степана твого чути щонебудь ?

— Поклон прислав недавно.

— Живий — здоровий він ?

— Мабуть.— Оксана низзала плечима.

І тут не змогла вона покривити душею, приховати свої почуття : байдужість до долі чоловіка так виразно позначилась у її відповіді, що Наталя мимоволі усміхнулась.

— Видно, не, дуже ти за ним журишся... Ну, та це — твоє діло. Я ось чого прийшла : по хутору знов ходить брехня, нібито Григорій знов до тебе повертається, нібито бачитеся ви з ним, коли приїжджає він додому. Це правда ?

— Знайшла в кого питати ! — глузливо сказала Оксана.— Давай я тебе спитаю, правда це чи ні ?

— Правду боїшся сказати ?

— Ні, не боюсь.

— То скажи, щоб я знала, не мучилась. Навіщо ж мене даремно мучити ?

Оксана звузила очі, ворухнувши чорними бровами.

— Мені тебе все одно жалко не буде,— різко сказала вона,— У нас з т'бою так : я мучусь — тобі добре, ти мучишся — мені добре... Одного ж ділимо ? Ну, а правду я тобі скажу: щоб знала наперед. Усе це правда, брешуть не дарма. Заволоділа я Григорієм знову і тепер уже постараюсь не випустити його з рук. Ну, що ж ти після цього робитимеш ? Шибки мені в хаті повибиваєш чи ножем заріжеш ?

Наталя встала, зав'язала вузлом гнучкий прут, кинула його до печі й відповіла з невластивою їй твердістю :

— Зараз я тобі нічого лихого не зроблю. Зажду, приїде Григорій, побалакаю з ним, потім видно буде, що мені з вами, обома, робити. У мене двоє дітей, і за них і за себе я постояти зумію !

Оксана усміхнулась.

— Значить, покищо мені можна жити, й не боятись ?

Не помічаючи насмішки, Наталя підійшла до Оксани, торкнула її за рукав.

— Оксано ! Ти мені ціле життя впоперек стояла, але тепер уже я не проситиму, як тоді, пам'ятаєш ? Тоді я молода була, дурніша, думала—впрошу її, вона пожаліє, змилується і відмовиться від Гриші. Тепер не буду ! Одно я знаю : не любиш ти його, а тягнешся за ним, бо звикла. Та чи й любила ти його колинебудь так, як я ? Мабуть, ні. Ти з Ліст-ницьким водилася, з ким ти, хвойдо, не водилася ? Коли люблять — так не роблять.

Оксана зблідла,— одвівши Наталю рукою, встала з скрині:

— Він мені цим не докоряв, а ти докоряєш ? Яке тобі діло до цього ? Добре ! Я — погана, ти — хороша, а далі що ?

— Це все. Не сердься. Зараз піду. Спасибі, що сказала правду.

— Не варто, не дякуй, і без мене дізналася б. Зажди трохи, я вийду з тобою віконниці зачиню.— На ганку Оксана спинилась, сказала : — Я рада, що ми з тобою по

— доброму розходимось, без бійки, але наостанці я так тобі скажу, мила сусідко : зможеш — візьмеш його, а ні — не нарікай. По —доброму я теж від нього не відмовлюсь. Літа мої вже не молоденькі, і я, хоч ти мене й називала хвойдою,— не ваша Дашка, такими ділами я зроду не жартувала... У тебе хоч діти є, а він у мене,— голос Оксани здригнувся і став нижчий і глухіший,— один на всьому білому світі! Перший і останній. Знаєш що ? Давай про нього більше не говорити. Живий він буде, оборонить його від смерті цариця небесна, вернеться— сам вибере...

Цілу ніч Наталя не спала, а ранком разом з Іллівною пішла сапати баштан. На роботі їй було легше. Вона менше думала, рівномірно опускаючи сапу на висушені сонцем грудки

113

8. Тихий Дон. 194

піщаного суглинку, що розсипались на горох, зрідка випростувалась, Щоб перепочити, витерти піт з обличчя, й. напитись..

По синьому небу пливли й танули пошматовані вітром білі хмари. Сонячне проміння палило розпечену землю. Зі сходу надходив дощ. Не підводячи голови, Наталя спиною відчу-йала, коли набігала хмарка і заступала сонце ; на мить ставало прохолодніше, на буру землю, що пашіла жаром, на розгалужені кавунячі батogi, на високі стебла соняшників швидко набігала сіра тінь. Вона вкривала розкинуті по косогору баштани, розімлілі й полегли від спеки трави, кущі глоду й терну з понурим, забрудненим птичим послідом листям. Дзвінкiше дзвенів надсадний перепелиний крик, виразніше лунав милий спів жайворонків, і навіть вітер, що ворухив теплі трави, здавався не таким гарячим. А потім сонце навскіс пронизувало сліпучо — білий крайок хмарки, що пливла на захід, і, визволившись, знову кидало на землю золоті, сяючі потоки світла. Деся далеко — далеко, по голубих відногах обдонських гір ще гасала і плямила землю тінь, що супроводила хмару., а на баштанах уже панував янтарно — жовтий полудень, тремтіло, переливалось на горизонті текуче марево, задушливо пахла земля і — зрощені нею трави.

Опівдні Наталя сходила до викопаного в яру колодязя, принесла глек крижаної джерельної води. Вони з Іллівною напились, помили руки, сіли на пригріві обідати. Іллівна на розстеленому фартусі акуратно порізала хліб, дістала з торби ложки, миску, спід кофти вийняла схований від сонця вузькогорлий глечик з кислим молоком.

Наталя їла неохоче, і свекруха спитала :

— Давно я помічаю, що ти не така стала... Чи з Григорієм у вас щось трапилось?

У Наталі плаксиво затремтіли порепані губи.

— Він, мамо, з Оксаною живе.

— А ... звідки ж ти знаєш ?

— Я вчора в Оксани була.

— І вона, падлюка, призналась ?

— Призналась.

Іллівна помовчала, роздумуючи. На зморшкуватому обличчі її, по кутках губ

залягли строгі складки.

— Може, вона вихваляється, проклята ?

— Ні, мамо, це правда, чого там...

— Не догляділа ти його ...— обережно сказала стара.— З такого чоловіка очей треба не спускати.

— Та хіба доглядиш ? Я на його совість покладалась... Невже його треба було до моєї спідниці прив'язувати ? — Наталя гірко усміхнулась, ледве чутно додала: — Він не Мишко, щоб його стримувати. Вже наполовину посивів, а старого не забуває ...

Іллівна вимила й витерла ложки, ополоскала миску, прибрала посуд у торбу і тільки тоді спитала :

— Оце й уся біда ?

— Яка бо ви, мамо... І цієї біди досить, щоб білий світ став немилий !

— І що ж ти надумала ?

— А що ж інше надумаєш ? Заберу дітей і піду до своїх. Більше жити з ним не буду. Нехай бере її до себе, живе з нею ... Намучилась я і так доволі.

— Замолоду і я так думала,— зітхнувши, сказала Іллівна.— Мій теж був жеребець не абиякий. Скільки я горя від нього витерпіла, то й не розкажеш. Тільки піти від рідного чоловіка нелегко, та й нема чого. Помізькуй — сама побачиш. Та й діточок від батька забирати, як же це? Ні, це ти дарма балакаєш. І не думай про це, забороняю !

— Ні, мамо, жити я з ним не буду, і слів не тратьте.

— Як же це мені слів не тратити ? — обурилась Іллівна.— Та ти мені що — не рідна, чи як ? Жалко мені вас, проклятих, чи ні ? І ти мені, матері, старій, такі слова говориш ? Сказано тобі: викинь з голови, значить — і все. Бач, вигадала : піду з дому! А куди прийдеш ? А кому ти з своїх потрібна ? Батька нема, хату спалили, мати сама під чужим тином за спасибі житиме, і ти туди приткнешся та внуків моїх за собою потягнеш ? Ні, люба моя, не вийде твоє діло! Приїде Гриша, тоді побачимо', що з ним робити, а зараз ти мені й не говори про це, забороняю, і слухати не буду !

Все, що так довго нагромаджувалось у Наталі на серці, раптом прорвалось в судорожному нападі ридання. Вона, застогнавши, зірвала з голови хустку, впала на суху, непривітну землю і, припадаючи до неї грудьми, ридала без сліз.

Іллівна — ця мудра і мужня старуха — і з місця не рушила. Вона ретельно загорнула в кофту глечик з рештками молока, поставила його в холодильник, потім налила в миску води, підійшла й сіла поруч з Наталею. Вона знала, що такому горю словами не зарадиш; знала й те, що — краще сльози, ніж сухі очі і твердо стиснені губи. Давши Наталі виплакаться, Іллівна поклала свою зашкарублу від роботи руку на голову невістки,— глядячи чорне, лискуче волосся, суворо сказала :

— Ну, годі! Всіх сліз не виплачеш, залиши й на другий раз. На ось, напийся води.

Наталя втихла. Лише зрідка піднімались її плечі та по тілу пробігав дрібний дріж. Несподівано вона схопилась, відштовхнула Іллівну, що подавала їй миску з водою, і, обернувшись обличчям на схід, склавши, як на молитву, мокрі від сліз долоні, скоромовкою, захлинаючись, прокричала :

— Господи ! Всю душу мою він вимотав¹. Нема більше сили тай жити! Господи, покарай його, проклятого! Побий його там на смерть! Щоб більше не жив він, не мучив мене !..

Чорна хмара, клубочачись, повзла зі сходу. Глухо гуркотів грім. Пронизуючи круті хмарні вершини, звиваючись, перебігала по небу палючо — біла блискавка. Вітер хилив на захід шумлячі трави, ніс із шляху гіркий порошок, майже до землі нахилив обважнілі від насіння головки соняшників.

Вітер метляв розпатлане волосся Наталі, сушив її мокре обличчя, обвивав коло ніг широкий поділ буденної сірїї спідниці.

Кілька секунд Іллівна з забобонним жахом дивилась на невістку. На фоні грозової хмари, що заступила півнеба, вона здавалась їй незною і страшною.

Нестримно надходив дощ. Передгрозова тиша стояла недовго. Косо знижуючись, тривожно заскиглив кібець, востаннє свиснув біля нори ховрашок, густий вітер ударив в обличчя Іллівни дрібним піщаним пилом, завиваючи, полетів по степу. Стара насилу звелась на ноги. Обличчя її було смертельно бліде, коли вона крізь гуркіт близької бурі глухо крикнула :

— Опам'ятайся ! Бог з тобою ! Кому ти смерті просиш ?!

— Господи, скарай його ! Господи, покарай ! — вигукувала Наталя, втупивши збожеволілі очі туди, де велично й дико громадились хмари, здіблені вітром, осяювані сліпучими спалахами блискавок.

Над степом з сухим тріскотом ударив грім. Пойнята страхом, Іллівна перехрестилась, непевною ходою підійшла до Наталі, схопила її за плече.

— Ставай навколїшки ! Чуєш, Наталю ?!

Наталя глянула на свекруху якимись невидючими очима, безвільно стала навколїшки.

— Проси, щоб бог простив ! — владно наказала Іллівна.— Проси, щоб не прийняв твоєї молитви. Кому ти смерті просила ? Рідному батькові своїх дітей! Ой, великий гріх... Хрестись ! Кланяйся до землі. Кажі: "Господи, прости мені, окаянній, мій гріх".

Наталя перехрестилась, щось прошепотіла побілілими губами і, зціпивши зуби, незручно звалилась на бік.

Обмитий зливою степ чудово зеленів. Від далекого ставка аж до Дону перекинулась горбата яскрава веселка. Німо гримотів на заході грім. В яру з орлиним клекотом мчала каламутна нагірна вода. Вниз, до Дону, по косогуру, по баштанах бігли спінені струмки. Вони несли оббите дощем листя, вимиті з ґрунту коренища трав, зламане житнє колосся. По баштанах, примулюючи огудиння кавунів і динь, розповзались масні піщані наноси ; вздовж по путівцях, глибоко промиваючи колїї, спливала бурхлива вода. Коло відноги далекого горба догоряла підпалена блискавкою копиця сіна. Високо підіймався лило-вий стовп диму, майже торкаючись верхівкою розстеленої по небу веселки.

Іллівна і Наталя спускались до хутора, обережно ступаючи босими ногами по сковзькому болотяному шляху, високо підіткнувши спідниці. Іллівна говорила :

— Норовисті ви всі, молоді, господи мій ! Тільки що — ви й казитеся. Пожила б так, як я замолоду жила, що б ти тоді робила ? Тебе Гриша за все життя пальцем не торкнув, і то ти невдоволена, он яке чудо сотворила : і кидати його зібралась, і памороки тобі забило, і чого ти тільки не робила, бога, і то у ваші погані діла вплутала ... Ну, скажи, любоньке, і це— добре ? А мене ідол мій кривоногий замолоду до смерті прибивав, та ні за що, ні по що ; нічим я перед ним не винна була. 'Сам паскудства робив, а на мені злість зганяв. Прийде бувало вдосвіта, заплачу гіркими слізьми, почну дорікати, ну, він і гатить мене кулаками... Місяцями вся синя, як залізо, ходила, а от вижила ж і дітей вигодувала, і з дому ні разу не зривалась іти. Я не вихваляю Гришу, але з таким ще можна жити. Якби не щя гадюка — був би він споміж хутірських козаків першим. Причарувала вона його, не інакше.

Наталя довго йшла, мовчки щось обдумуючи, потім сказала:

— Мамо, я про це більше не хочу говорити. Григорій приїде, там видно буде, куди мені подітись... Може, сама піду, а може й він вижене, а зараз я з вашого дому нікуди не рушу.

— Отак би й давно сказала ! — зраділа Іллівна.— Бог дасть, все владнається. Він нізачо тебе не вижене, і не думай про це! Так він любить і тебе, і діток, та щоб подумав отаке? Ні — ні ! Не проміняє він тебе на Оксану, не може він цього зробити. Ну, а між своїми хіба мало що буває ? Аби тільки живий він вернувся...

— Смерті я йому не бажаю... То я згарячу там таке говорила ... Ви мені не дорікайте за це. З серця його не викинеш, але й так жити важенько ...

— Серденько моє, рідна! Та хіба ж я не знаю ? Тільки з розмаху нічого не треба робити. Справді, киньмо про це балакати ! І ти старому, ради Христа,, нічого не говори. Не його це діло.

— Я вам про одне хочу сказати... Буду я з Григорієм жити чи ні, покищо невідомо, але родити від нього більше не хочу. Ще й з цими не видно, куди доведеться діватись... А я вагітна зараз, мамо...

— І давно ?

— Третій місяць.

— Куди ж від цього подінешся ? Хочеш чи не хочеш, а родити доведеться.

— Не буду,— рішуче сказала Наталя.— Сьогодні ж піду до бабки Капітонівни. Вона мені від цього дасть раду... Деяким жінкам вона це робила.

— Це — плід троїти ? І повертається в тебе язик, у безсовісної ? — Обурена Іллівна спинилась сёред шляху, сплеснула руками. Вона ще щось хотіла сказати, але ззаду заторохтіли колеса, гучно зачвакали кінські копита по болоті і — чийсь поганяючий голос.

Іллівна і Наталя зійшли з шляху, на ходу осмикуючи підіткнуті спідниці. Старий Безхлебнов Пилип Агейович, що їхав з поля, порівнявся з ними, придержав баску кобилку.

— Сідайте, жіночки, підвезу, чого дарма болото місити ?

— От спасибі, Агейовичу, а то ми вже зморилися сковза

тись,— задоволено промовила Іллівна і перша сіла на просторий віз. _

Після обіду Іллівна хотіла поговорити з Наталею, довести їй, що не треба позбуватися вагітності; миючи посуд, вона в думках підшукувала, на її погляд, найпереконливіші доводи, думала навіть про те, щоб про вирішення Наталі сказати старому і з його допомогою відмовити від нерозумного вчинку невістку, що ошаліла з горя, але, поки вона впоралась, Наталя нишком зібралась і пішла.

— Де Наталя ? — спитала Іллівна в Докійки.

— Зав'язала щось у вузлик і пішла.

— Куди ? Що вона казала ? Який вузлик ?

— Та звідки я знаю, мамо ? Поклала в хустку чисту спідницю, ще щось і пішла, нічого не сказала.

— Головонько' бідна ! — Іллівна, на здивування Докійки, безпорадно заплакала, сіла на лаву.

— Ви чого, мамо? Господь з вами, чого ви плачете?

— Відчепись, настирлива ! Не твоє діло ! Що ж вона говорила? І чого ти мені не сказала, як вона збиралась?

Докійка з досадою відповіла :

— Біда мені з вами ! Та звідки ж я знала, що мені треба вам про це казати ? Не назовсім же вона пішла ? Мабуть, до матері в гості подалась, і чого ви плачете,— ніяк не збагну !

З величезною тривогою Іллівна ждала повернення Наталі. Старому вирішила не казати, боячись докорів і нарікань.

Надвечір з степу прийшла череда. Впав куций літній присмерк. На хуторі де — не — де засвітилось світло, а Наталі й досі не було. В хаті Мелехових сіли вечеряти. Бліда від хвилювання Іллівна подала на стіл локшину, присмачену підсмаженою на олії цибулею. Старий узяв ложку, змів у неї кришки черствого хліба, зсипав їх у забородатий рот і, неуважно оглянувши присутніх за столом, спитав :

— Наталя де ? Чого до столу не кличете ?

— Її нема,— тихо озвалась Іллівна.

— А де ж вона ?

— Мабуть, до матері пішла і загостювалась.

— Довго вона гостює. Час би порядок знати ...— невдоволено пробурмотів Пантелей Прокопович.

Він їв, як завжди, старанно, запопадливо ; зрідка клав на "тіл догори денцем ложку, скося, милуючись, поглядав на Мишка, що сидів поруч з ним, грубувато говорив : "Повернись, дитинко, трошки, дай но я тобі губи витру. Мати ваша — поблукала десь, а вам і догляду нема ..." І великою зашкарублою і чорною долонею витирав ніжні, рожеві губенята онука.

Мовчки довечеряли, встали зза столу. Пантелей Прокопович наказав :

— Гасіть світло. Гасу мало, і нема чого його дарма переводити.

— Двері замикати ? — спитала Іллівна.

— Замикай.

— А Наталя ?

— Прийде — постукає. Може, вона до ранку буде тинятись ? Теж моду вигадала... Ти б їй більше мовчала, стара відьмо ! Ач, надумалась ночами в гості ходити ... От я їй вранці викажу. З Дарки приклад взяла ...

Іллівна лягла, не' роздягаючись. З півгодини пролежала, мовчки перевертаючись, зітхаючи, і тількищо хотіла встати і йти до Кдпітонівни, як під вікном почулись чийсь невпевнені човгаючі кроки. Стара схопилася з невластивою її літам жвавістю, квапливо вибігла в сіни, відчинила двері. *

Бліда, як смерть, Наталя, хапаючись за поруччя, важко йшла по східцях. Повний місяць яскраво освітлював її змарніле лице, запалі очі, стражденно зігнуті брови. Вона йшла, похитуючись, як тяжко поранений звір, і там, де ступала її нога,— лишалась темна кривава пляма.

Іллівна мовчки обняла її, ввела в сіни. Наталя прихилилась спиною до дверей, хрипко прошепотіла :

— Наші сплять ? Мамо, затріть за мною кров ... Бачите — наслідила я...

— Що ж ти з собою наробила?!—давлячись плачем, пів— голосом вигукнула Іллівна.

Наталя спробувала усміхнутись, але замість усмішки стражденна гримаса скривила її лице.

— Не гомоніть, мамуню... А то наших побудите... От я й позбулась... Тепер моя душа спокійна... Тільки дуже кров... Як з різаної, з мене цебенить... Дайте мені руку, мамуню... Голова мені паморочиться.

Іллівна засунула на засув двері, наче в незнайомому домі довго шукала тремтячою рукою і ніяк не могла знайти в темряві клямку. Ступаючи навшпиньках, вона провела Наталю у велику кімнату ; розбудила й вислала Докійку, покликала Дарку, засвітила лампу.

Двері в кухню були відчинені, і звідти чути було розмірне могутнє хропіння Пантелея Прокоповича ; уві сні солодко цмокала губами і щось лепетала маленька Полюшка. Міцний дитячий нічим не турбований сон !

Поки Іллівна підбивала подушку, готуючи постіль,— Наталя сіла на лаву, знесилено поклала голову на край стола. Докійка хотіла була увійти в кімнату, але Іллівна суворо сказала :

— Іди, безсовісна, і не показуйся сюди ! Нічого тобі тут нависом ходити.

Нахмурена Дарка взяла мокру ганчірку, вийшла в сіни. Наталя насилу підвела голову, сказала :

— Зніміть з ліжка чисту одежу... Постеліть мені рядно ... Однаково замажу...

— Мовчи ! — наказала Іллівна.— Роздягайся, лягай. Погано тобі ? Може, води принести ?

— Знеслилась я... Принесіть мені чисту сорочку і води.

Наталя через силу встала, непевно ступаючи, підійшла до

ліжка. Тільки тоді Іллівна помітила, що спідниця Наталі, просочена кров'ю, важко обвисає, липне до ніг. Вона, жахаючись, дивилась, як Наталя, наче прийшла спід дощу, нахилилась, викрутила пелену, почала роздягатись.

— Та ти ж кривлею спливла ! — схлипнула Іллівна.

Наталя роздягалась, заплющивши очі, уривчасто і швидко-
дихаючи. Іллівна глянула на неї і рішуче попрямувала в кухню. Насилу розворушила вона Пантелея Прокоповича, сказала:

— Наталя захворіла... Дуже їй погано, коли б ще не померла ... Зараз же запрягай і їдь у станицю по фершала.

— Вигадає чортівню ! Що їй зробилось ? Захворіла ? Менше б ночами тягалась...

Стара коротко пояснила в чому річ. Оскаженілий Пантелей Прокопович схопився,— на ходу застібаючи шаровари, пішов у кімнату.

— Ах, паскуда ! Ах, суча дочка ! Що надумала, га ? Неволья її заставила ?!. Ось я її зараз проперчу !..

— Здурів, проклятий ?!. Куди ти лізеш ?.. Не йди туди, їй не до тебе !.. Дітей побудиш ! Іди на баз та швидше запрягай !..— Іллівна хотіла втримати старого, але той, не слухаючи, підійшов до дверей з кімнати, штовханом відчинив їх.

— Наробила, чортова дочка ! — загорлав він, ставши на порозі.

— Не можна ! Тату, не входи ! Ради Христа, не входи ! — пронижливо крикнула Наталя, тулячи до грудей зняту сорочку.

Згадуючи чорта, Пантелей Прокопович почав розшукувати сіряк, картуз, зброю. Він так довго барився, що Докійка не втерпіла — вбігла в кухню і з плачем накинулась на батька :

— їдь швидше ! І чого ти копаєшся, як жук у гною ?! Наталя помирає, а він цілу годину збирається ! Теж мені' батько Г А не хочеш їхати — так і скажи ! Сама запряжу і поїду!

— Тю, здуріла ! Що ти, з цепу зірвалась ? Тебе ще не чули, коросто липуча ! Теж, на батька кричить, паскуда ! — Пантелей Прокопович замахнувся на дівку сіряком і, півголосом бурмочучи прокльони, вийшов на баз.

Коли він поїхав, усі в домі відчували полегкість. Дарка замивала підлогу, люто пересуваючи стільці і лави, Докійка, якій після від'їзду старого Іллівна дозволила увійти в кімнату, сиділа в головах у Наталі, поправляла подушку, подавала воду ; Іллівна зрідка навідувалась до дітей, що спали в хижці, і, вернувшись у кімнату, довго дивилась на Наталю, підперши щоку долонею, гірко хитала головою.

Наталя лежала мовчки, перекочуючи по подушці голову з розпатланими, мокрими від поту пасмами волосся. Вона спливала кров'ю. Через кожні півгодини Іллівна обережно підводила її, витягала мокру, як хлющ, підстилку, стелила нову.

З кожною годиною Наталя все більше й більше слабшала. За північ вона розплющила очі, спитала:

— Скоро почне світати?

— От-от не видно,— заспокоїла її стара, а сама подумала : "Значить, не житиме.

Боїться, що знепам'ятіє і не побачить дітей..."

Немов підтверджуючи її здогад, Наталя тихо попросила :

— Мамо, розбудіть Мишка й Полюшку...

— Що ти, голубко! Навіщо їх серед ночі будити ? Вони налякаються, дивлячись на тебе, крик знімуть... Нащо ж їх будити ?

— Хочу подивитись на них... Мені погано.

— Господь з тобою, що ти говориш ? Ось зараз батько привезе фершала, і він тобі пособить. Ти б заснула, серденько, га ?

— Який мені сон ! — з легкою досадою в голосі відповіла Наталя.

І після цього надовго замовкла, дихати стала рівніше.

Іллівна нишком вийшла на ганок, дала волю сльозам. З запухлим червоним обличчям вона вернулася в кімнату, коли на сході ледве почало' світати. На скрип дверей Наталя розплющила очі, ще раз спитала :

— Скоро розвидниться?'

— Розвидняється.

— Вкрийте мені ноги кожухом...

Докійка накинула їй на ноги кожух, поправила з боків теплу ковдру. Наталя подякувала поглядом, потім покликала Іллівну, сказала:

— Сядьте біля мене, мамо, а ти, Докійко, і ти, Дарко, вийдіть на час, я хочу з одною мамою поговорити ... Вийшли вони ? — спитала Наталя, не розплющуючи очей.

— Вийшли.

— Батько не приїхав іще?

— Скоро приїде. Тобі гірше, чи що?

— Ні, однаково... Ось я що хотіла сказати... Я, мамо, помру скоро... Чує моє серце. Стільки з мене крові вийшло — страх! Ви скажіть Дарці, щоб вона, як затопить піч, поставила води чим більше... Ви самі обмийте мене, не хочу, щоб чужі...

— Наталю.! Опам'ятайся, любонько моя! Чого ти про смерть заговорила ? Бог дасть вичуняєш.

Слабким рухом руки Наталя попросила свекруху замовкнути, сказала :

— Ви мене не перебивайте... Мені вже й говорити важко, а я хочу сказати... Знов мені голова паморочиться... Я вам про воду сказала? А я, виходить, дужа... Капітонівна мені давно це зробила, після обіду, як тільки прийшла ... Вона, бідна, сама налякалась... Ой, багато крові з мене вийшло ... Аби до ранку дожити... Води чим більше нагрійте ... Хочу чистою бути, як помру... Мамуню, ви мене одягніть у зелену спідницю, в ту, що з прошвою на шлярці... Гриша любив, як я її надівала ... і в поплинову кофточку ... вона в скрині зверху, в правому кутку, під шалькою лежить... А дітей нехай заведуть, як я кончусь, до наших ... Ви б послали за матір'ю, нехай приїде зараз ... Мені вже треба прощатись... Прийміть спід мене. Мокре все...

Іллівна, підтримуючи Наталю під спину, витягла підстилку, насилу підсунула другу. Наталя встигла шепнути :

— На бік мене.. поверніть! — І ту ж мить знепритомніла.

У вікна глянув блакитний світанок. Докійка вимила дійницю, пішла на баз доїти корів. Іллівна відчинила вікно і в кімнату, пропахлу важким духом свіжої крові, запахом згорілого гасу, ринув підбадьорюючий, свіжий і різкий холодок літнього ранку. На підвіконник з вишневого листя вітер струсив сльозинки роси; залунали ранні голоси птиць, замукали корови, густо заляскав гарапником пастух.

Наталя опам'яталась, розплющила очі, кінчиком язика облизала сухі, знекровлені, жовті губи, попросила пити. Вона вже не питала ні про дітей, ні про матір'. Все відходило від неї і, як видно, назавжди.

Іллівна зачинила вікно, підійшла до ліжка. Як страшно змінилась Наталя за одну ніч ! Добу тому була вона, як молода яблуня в цвіту,— вродлива, здорова, дужа, а зараз лиця її були біліші за крейду, з обдонської гори, ніс загострився, губи втратили недавню яскраву свіжість, стали тонкі і, здавалось, насилу прикривали розкриті підківки зубів. Тільки очі Наталі зберегли колишній блиск, але вираз їх був уже інакший. Щось нове, незнайоме і лякаюче, проглядало в погляді Наталі, коли, вона зрідка, скоряючись якійсь незбагненній потребі, зводила синюваті повіки й обводила очима кімнату, на мить спиняючи їх на Іллівні...

Як сходило сонце, приїхав Пантелей Прокопович. Заспаний фельдшер, стомлений безсонними ночами та безконечною морокою з тифозними й раненими, потягаючись, виліз із тарантаса, взяв з сидіння згорток, пішов у дім. Він зняв на ганку брезентовий дощовик,— перехилившись через поручні, довго милив волосаті руки, спідлоба поглядаючи на Докійку, що зливала йому в пригорщу воду з глечика, і навіть два рази підморгнув їй. Потім увійшов у кімнату й хвилин десять пробув коло Наталі, спочатку виславши всіх з кімнати.

Пантелей Прокопович і Іллівна сиділи в кухні.

— Ну, що ? — шепотом спитав старий, як тільки вони вийшли з кімнати.

— Погано їй ...

— Це вона самочинно ?

— Сама надумала ...— ухилилась Іллівна від прямої відповіді.

— Гарячої води, скоро ! — наказав фельдшер, висунувши в двері скуповджену голову.

Поки гріли воду, фельдшер вийшов у кухню. На німе запитання старого безнадійно махнув рукою.

' — До обіду відійде. Страшенна втрата крові. Нічого не можна зробити! Григорія Пантелейовича не сповістили?

Пантелей Прокопович, не відповідаючи, квапливо закульгав у сіни. Дарка бачила, як старий, зайшовши під повіткою за косарку і припавши головою до прикладка торішніх кізків, гірко заривав ...

Фельдшер побув ще з півгодини, посидів на ганку, подрімав під промінням вранішнього сонця, потім, коли закипів самовар, знов пішов у кімнату, впорснув Наталі камфори, вийшов і попросив молока. Насилу притамовуючи позіхи, випив дві склянки, сказав :

— Ви мене одвезіть зараз. У мене в станиці хворі й ранені, та й бути мені тут нема чого. Ніщо не допоможе. Я б з дорогою душею послужив Григорію Пантелейовичу, але кажу чесно : допомогти не можу. Наше діло маленьке — ми тільки хворих лікуємо, а мертвих воскрешати ще не навчились. А вашу молодичку так опорядили, що їй і жити ні з чим... Матка порвана, просто живого місця нема. Як видно, залізним гачком стара орудувала. Темнота наша, нічого не вдієш !

Пантелей Прокопович підкинув у тарантас сіна, сказав Дарці:

— Ти одвезеш. Не забудь кобилу напоїти, як з'їдеш до Дону.

Він хотів був дати фельдшерові грошей, але той рішуче відмовився, присоромив старого :

— Совісно тобі, Пантелею Прокоповичу, й говорити про де. Свої люди, а ти з грішми лізеш. Ні — ні, і близько не підходь з ними ! Чим віддячити ? Про де й говорити нема чого ! Якби я її, невістку вашу, та на ноги поставив — тоді інша річ.

Вранці, годині о шостій, Наталі стало набагато легше. Вона попросила вмитись, зачесала волосся перед дзеркалом, яке держала Докійка, і, оглядаючи рідних якось по — новому сяючими очима, трудно усміхнулась :

— Ну, тепер я буду поправлятись! А я вже злякалась... Думала — по всьому, кінець... Та чого це діти так довго сплять ? Піди, глянь, Докійко, чи не прокинулись вони ?

Прийшла Луківна з Грипашкою. Стара заплакала, глянувши на дочку, але Наталя схвильовано й швидко заговорилаї:

— Чого ви, мамуню, плачете? Не так уже мені погано... Ви ж не ховати мене прийшли ? Ну, справді, чого ви плачете ?

Грипашка непомітно штовхнула матір, і та, догадавшись, хутко витерла очі, заспокійливо сказала :

— Що ти, доню, це я так, здуру сльозу пустила. Серце защеміло, як глянула на тебе... Дуже ти змінилась...

Легкий рум'янець проступив на щоках Наталі, коли вона почула мишків голос і сміх Полюшки.

— Кличте їх сюди! Кличте швидше!...— просила вона.— Нехай вони потім одягнуться.

Полюшка увійшла перша, на порозі спинилась, кулачком протираючи заспані очі.

— Заслабла твоя мамуня ...— з усмішкою промовила Наталя.— Підійди до мене, бідненька моя!

Полюшка здивовано розглядала старших, що поважно сиділи на лавах,— підійшовши до матері, з прикрістю спитала :

— Чого ти мене не розбудила ? І чого вони всі зібрались ?

— Вони прийшли мене провідати... А тебе я навіщо ж будила б ?

— Я б тобі води принесла, посиділа б коло тебе...

— Ну, піди вмийся, зачешись, помолись богу, а потім прийдеш, посидиш зі мною.

— А снідати ти встанеш ?

— Не знаю. Мабуть, ні.

— Ну, то я тобі сюди принесу, добре, мамунечко ?

— Викапаний батько, тільки серцем не в нього вдалася, лагідніша ...— з слабкою усмішкою сказала Наталя, відкинувши голову і мерзлякувато натягаючи на ноги укривало.

Через годину Наталі стало гірше. Вона поманила пальцем до себе дітей, обняла їх, перехрестила, поцілувала і попросила матір, щоб та одвела їх до себе. Луківна доручила відвести дітей Грипашці, а сама лишилась коло дочки.

Наталя заплющила очі, сказала, наче в забутті:

— Так я його й не побачу ...— Потім, немов щось згадавши, раптово підвелась на ліжку.— Верніть Мишка !

Заплакана Грипашка впхнула хлопчика в кімнату, сама лишилася в кухні, ледве чути голосячи.

Хмурнуватий, з неласкавим мелеховським поглядом, Мишко несміливо підійшов до ліжка.. Різка зміна, що сталася з обличчям матері, робила матір майже незнайомою, чужою. Наталя притягла сина до себе, відчула, як швидко, наче в пійманого горобця, б'ється маленьке мишкове сердечко.

— Нахились до мене, синку ! Ближче ! — попросила Наталя.

Вона щось зашепотіла Мишкові на вухо, потім відхилила його, допитливо подивилась в очі, стиснула затремтілі губи і, трудно усміхнувшись сумною вимученою усмішкою, спитала :

— Не забудеш ? Скажеш ?

— Не забуду...— Мишко схопив! вказівний палець матері, стиснув його в гарячому кулачку, з хвилину подержав і випустив. Од ліжка пішов він, чомусь ступаючи навшпиньки, балансуючи руками...

Наталя до дверей провела його поглядом і мовчки обернулась до стіни.

Опівдні вона вмерла.

XVII

Багато передумав і згадав Григорій за два дні дороги від фронту до рідного хутора... Щоб не залишатись у степу самому з своїм горем, з невідступними думками про Наталю, він узяв з собою Прохора Зикова. Як тільки виїхали з місця постою сотні — Григорій завів розмову про війну, згадав, як служив у 12-му полку на австрійському фронті, як ходили в Румунію, як билися з німцями. Говорив він, не змовкаючи, згадував усякі кумедні пригоди, що траплялись з їхніми однополчанами, сміявся...

Простакуватий Прохір спочатку, не розуміючи, позирав скося на Григорія, дивуючись з його незвичайної балакучості, а потім все таки догадався, що Григорій спогадами про колишнє хоче відвернути од себе тяжкі думки,— і став підтримувати розмову і, можливо, навіть з надмірною старанністю. З усімаї подробицями розказуючи про те, як довелось йому лежати колись у чернігівському госпіталі, Прохір випадково глянув на Григорія, побачив, як по смуглих щоках його котяться рясні сльози... З скромності Прохір відстав на кілька сажнів, з півгодини їхав ззаду, а потім знову

під'їхав, спробував був заговорити про щось стороннє, дрібничкове, незначне, але Григорій розмови не підтримав. Так вони до полудня й їхали риссю, мовчки, поруч, стремено в стремено.

Григорій поспішав страшенно. Не зважаючи на спеку, він гнав свого коня то широкою риссю, то галопом і лише зрідка переводив його на крок. Аж опівдні, коли прямовисне сонячне проміння стало пекти нестерпно, Григорій спинився в балці, розсідлав коня, пустив його на попас, а сам пішов у холодок, ліг ниць — і так лежав доти, поки не пройшла спека. Раз вони погодували коней вівсом, але потрібного на годівлю часу Григорій не додержував. Навіть їхні— звиклі до великих пробігів — коні під кінець першої доби дуже похудли, йшли вже не з тією невтомною жвавістю, як спочатку. "Так не трудно й занастити коней. Хто так їздить ? йому добре, чортові, він свого зажене і в усякий час собі другого під сідло дістане, а я звідки візьму ? Доскачеться, чорт, що доведеться аж до Татарського з такої далечі пішки тьопати, або на обивательських цугикати !" — роздратовано думав Прохір.

Ранком другого дня біля одного з хуторів Федосіївської станиці він не втерпів, сказав, звертаючись до Григорія :

— Сказати б, ти хазяїном зроду не був ... Ну, хто так, без перепочинку, день і ніч женеться ? Ти глянь, як коні перепались. Давай хоч увечері нагодуємо їх як слід.

— їдь, не відставай,— неуважно відповів Григорій.

— Я за тобою не вженусь, мій уже пристає. Може, спочинемо ?

Григорій промовчав. З півгодини вони їхали риссю, не перемовившись ні словом, потім Прохір рішуче заявив :

— Давай же дамо їм хоч трохи відсапнути. Я далі так не поїду! Чуєш ?

— Торкай, торкай !

— Доки ж це торкати ? Поки копита відкине ?

— Не базікай !

— Змилуйся, Григорію Пантелевичу! Я не хочу свого коня білувати, а воно ж до того йдеться...

— Ну, ставай, чорт з тобою! Подивись, де трава краща.

Телеграма, що блукала по станицях Хоперського округу, шукаючи Григорія, прийшла занадто пізно ... Григорій приїхав додому на третій день після того, як поховали Наталю. Коло хвіртки він зліз з коня, на ходу обняв Докійку, що схлипуючи, вибігла з дому, нахмурившись попросив :

— Виводи коня добре... Та не реви!...— і обернувся до Прохора : — їдь додому. Потрібний будеш — тоді скажу.

Іллівна, тримаючи за руку Мишка і Полюшку, вийшла на ганок зустрічати сина.

Григорій схопив на оберемок дітей, тремтячим голосом сказав :

— Тільки не кричати! Тільки без сліз ! Милі мої ! Значить, осиротіли? Ну-ну... Ну-ну... Підвела нас мамка...:-

А сам, на велику силу стримуючи ридання, увійшов у дімг поздоровкався з батьком.

— Не вберегли...— сказав Пантелей Прокоповйчі зараз же покульгав у сіни.

Іллівна повела Григорія в кімнату, довго розказувала про Наталю. Стара не хотіла була говорити всього, але Григорій спитав :

— Чому вона здумала не родити, ти знаєш ?

— Знаю.

— Ну?

— Вона перед цим ходила до твоєї, до цієї... Оксана їй і розказала про все...

— Ага... так? — Григорій густо почервонів, опустив очі.

З кімнати він вийшов постарілий і блідий ; безгучно ворушачи синюватими тремтячими губами, сів до столу, довго пестив дітей, посадивши їх собі на коліна, потім дістав з підсумки сірий від пилу кусок цукру, розколов його на долоні ножем, винувато усміхнувся :

— От і весь гостинець вам... От який у вас батько ... Ну, біжіть на баз, кличте діда.

— На могилку підеш ? — спитала Іллівна.

— Колинебудь згодом... Мертві не ображаються... Як Мишко, Полюшка ? Нічого ?

— Першого дня дуже плакали, особливо Полюшка... А тепер — наче змовились, і не згадують про неї при нас, а цієї ночі чула — Мишко плакав нишком... Засунув голову під подушку, щоб його не чути було ... Я підійшла, питаю : "Ти чого, рідненький ? Може зо мною ляжеш ?" А він і каже : "Нічого, бабуню, це я, мабуть, уві сні..." Поговори з ними, пожалуй їх... Вчора вранці слухаю, говорять у снігах поміж себе. Полюшка й каже : "Вона вернеться до нас. Вона — молода,, а молоді назовсім не вмирають". Дурненькі ще, а серденька в них болять, як у великих... Ти ж голодний, мабуть ? Ось я тобі поставлю перекусити чогось, чого ж мовчиш ?

Григорій увійшов у кімнату. Наче вперше потрапив сюди він уважно оглянув стіни, спинив погляд на прибраному з підбитими подушками ліжку. На ньому вмерла Наталя, звідти останній раз чути було її голос ... Григорій уявив, як Наталя, прощалася з дітьми, як вона їх цілувала і, може, хрестила, і знову, як тоді, коли читав телеграму про її смерть, відчув-гострий, колючий біль у серці, глухий дзвін у вухах:

Кожна дрібниця в домі нагадувала про Наталю. Спогади про неї були невиводні й болючі. Григорій навіщось обійшов усі кімнати і квапливо вийшов, майже вибіг на ганок. Біль у серці ставав усе гарячіший. На лобі в нього виступив піт. Він зійшов з ганку, злякано притискаючи до лівого боку грудей долоню, подумав : "Видно — був кінь та з'їздився ..."

Докійка виводжувала по двору коня. Біля коморки кінь, напнувши повід, спинився, понюхав землю,— витягнувши шию і піднявши верхню губу, вишкірив жовті плити зубів, потім пирхнув і незграбно став підгинати передні ноги. Докійка потягла за повід, але кінь, не слухаючись, почав лягати.

— Не давай лягати ! — крикнув з конюшні Пантелей Прокопович.— Не бачиш — він осідланий ! Чому не розсідлала, дурепо чортова ?!

Неквапно, все ще прислухаючись до того, що робилось у нього в грудях, Григорій підійшов до коня, зняв сідло,— перемігши себе, усміхнувся Докійці:

— Покрикує батько ?

— Як і завжди,— усміхнулась на відповідь Докійка.

— Поводи ще трошки, сестро.

— Він уже висох, але нічого, поводжу.

— Покачатись дай йому, не перешкоджай.

— Ну — ну, братику ... Журишся ?

— А ти думала — як? — задихаючись, відповів Григорій.

Спонукана співчуттям, Докійка поцілувала його в плече і, чогось збентежившись до сліз, швидко відвернулась, повела коня до скотинячого базу.

Григорій пішов до батька. Той старанно вигрібав гній з конюшні.

— Твоєму служивському приміщення готую.

— Чого ж не сказав ? Я б сам вичистив.

— От видумав ! Що я — немічний ? Я, брат, як та кремне-ва рушниця. Мені зносу не буде ! Ще стрибаю помаленьку. Завтра от думаю жито їхати косити. Ти надовго заскочив ?

— На місяць.

— Оце добре ! Поїдемо на поле ? В роботі воно тобі легше буде...

— Я вже й сам подумав про це.

Старий кинув вила, рукавом витер піт з обличчя, з потаємними нотками в голосі сказав :

— Ходімо до хати, пообідаєш. Від нього, від цього горя, нікуди не втечеш... Не втечеш і не сховаєшся. Мабуть, так...

Іллівна накрила на стіл, подала чистий рушник. І знов Григорій подумав: "Бувало, Наталя вгощала ..." Щоб не показати хвилювання, він швидко почав їсти. З почуттям вдячності глянув на батька, коли той приніс із комори заткнутий жмутком сіна глечик з самогоном.

— Пом'янемо покійницю, царство їй небесне,— твердо промовив Пантелей Прокопович.

Вони випили по склянці. Старий зараз же налив ще, зітхнув :

— За один рік двох у нас в сім'ї не стало ... Полюбила смерть нашу хату.

— Давай про де не говорити, батьку ! — попросив Григорій.

Він вихилив другу склянку за одним духом, довго жував кусок в'яленої риби, все ждав, коли хміль ударить в голову, заглушить невідв'язні думки.

— Жита цього року хороші! А наш посів проти інших просто відмінний ! — похвалився Пантелей Прокопович. І в цій хвальковитості, і в тоні, яким було сказано, почув Григорій щось штучне, навмисне.

— А пшениця ?

— Пшениця? Трошки прихвачена, а так — нічого, пудів на тридцять п'ять, на сорок. Гарнівка, ой та й добряча ж вродила у людей, а нам, як на гріх, не довелось її посіяти. Але я не дуже жалкую ! В таку розруху куди його, хліб, дівати ? До Парамонова не

повезеш, а в засіках не вдержиш. Як підійде фронт — товариші все виметуть, як вилижуть. Але ти не думай, у нас і без сьогорішнього врожаю років на два хліба вистачить. У нас, слава богу, і в засіках його по ніздрі, та й ще десь є ...— Старий лукаво підморгнув, сказав : — Спитає Дарку, скільки ми його приховали на чорний день ! Яму на твій зріст та на півтора обхвати повнісіньку нагатили! Нас це прокляте життя трохи прибіднило, а то ж ми теж хазяями були...— старий п'яно засміявся з свого жарту, але через деякий час поважно розгладив, бороду і вже діловито й серйозно сказав : — Може, ти про тещу щонебудь думаєш, то я тобі скажу так : її я не забув і нужді їхній поміг. Не встигла вона якось і натякнути, а я на другий день віз хліба, не мірявши, насипав і одвіз. Покійниця Наталя була дуже вдоволена, аж сльозою її пройняло, як дізналась про це... Давай, сину, по третій смикнемо ? Тільки в мене й радості лишилось, що ти !

— Що ж, давай,— погодився Григорій, підставляючи склянку.

В цей час до стола несміливо, боком підійшов Мишко¹. Він видряпався до батька на коліна і, незграбно обнімаючи його за шию лівою рукою, міцно поцілував у губи.

— Ти що це, синок? — зворушено спитав Григорій, заглядаючи в затуманені сльозами дитячі очі, стримуючись, —щоб не дихнути в обличчя синка самогоонним смородом.

Мишко неголосно відповів :

—Мамуня, коли лежала в кімнаті... як вона іще жива була, підкликала мене і веліла сказати так : "Приїде батько — поцілуй його за мене і скажи йому, щоб він жалів вас". Вона ще щось казала, та я забув...

Григорій поставив склянку, одвернувся до вікна. В кімнаті довго стояла тяжка тиша.

— Вип'ємо ? — неголосно спитав Пантелей Прокопович.

— Не хочу.— Григорій зсадив з колін синка, встав, поспішно пішов у сіни.

129

9. Тихий Дон. 194

— Зажди, синку, а — м'ясо ? У нас курка варена, млин

ці!— Іллівна метнулась до печі, але Григорій уже стукнув дверима.

Блукаючи по двору без мети, він оглянув скотинячий баз, конюшню ; дивлячись на коня, подумав: "Треба б скупати його", потім зайшов під повітку. Біля приготовленої до косовиці лобогрійки побачив соснові тріски, стружки, косий зрізок дошки. "Труну батько Наталі робив",— вирішив Григорій. І швидко пішов до ганку.

Поступаючись перед наполяганням сина, Пантелей Прокопович нашвидку зібрався, запряг у косарку коней, узяв барила з водою; разом з Григорієм вони поїхали проти ночі в поле.

XVIII

Григорій мучився не тільки тому, що по — своєму ВІН любив:-Наталю і звик до неї за шість років, прожитих вкупі, але й тому, що почував себе винним у її смерті. Якби за життя Наталя здійснила свою погрозу — взяла дітей і пішла жити до матері; якби вона вмерла там, розлючена в ненависті до невірної чоловіка й непримирена, Григорій,

можливо, не так сильно відчував би тягар втрати, і вже, напевне, каяття не мучило б його так люто. Але зі слів Іллівни він знав, що Наталя простила йому все, що вона любила його і згадувала до-останньої хвилини. Це збільшувало його муки, обтяжувало совість невгамовним докором, примушувало по — новому усвідомлювати минуле і свою поведінку в ньому...

Був час, коли Григорій нічого не почував до дружини, крім холодної байдужості і навіть неприязні, але за останні роки він почав інакше ставитись до неї, і основною причиною зміни, що трапилась у його ставленні до Наталі, були діти.

Спочатку й до них Григорій не мав того глибокого батьківського почуття, яке виникло в ньому останнім часом. На короткий час приїжджаючи з фронту додому, він голубив, і пестив їх наче з обов'язку і щоб зробити приємність матері, а сам не тільки не відчував у цьому якоїсь потреби, але не міг без недовірливого здивування дивитись на Наталю, на бурхливі прояви її материнських почуттів. Він не розумів, як можна було до такого самозабуття любити ці крихітні крикливі створіння, і не раз вночі з досадою і насмішкою говорив, дружині, коли вона ще годувала дітей груддю: "Чого ти схоплюєшся, як несамовита ? Не встигне крикнути, а ти вже на ногах. Ну, нехай нагорлається, покричить, не бійся, золота сльоза не вискочить!" Діти ставились до нього з неменшою байдужістю, але разом з тим, як вони росли,— росла і їхня прихильність до батька. Дитяча любов збудила і в Григорія відповідне почуття, і це почуття, наче вогник, перекинулось на Наталю.

Після розриву з Оксаною Григорій ніколи! не думав серйозно про те, щоб розійтись з дружиною ; ніколи, навіть знов зійшовшись з Оксаною, він не думав, щоб вона колинебудь замінила матір його дітям. Він не від того був, щоб жити з ними з обома, люблячи кожну з них по — різному, але, втративши дружину, раптом відчув і до Оксани якусь відчуженість, потім глуху злість за те, що вона виказала їхні відносини і — тим самим — штовхнула Наталю на смерть.

Хоч як старався Григорій, поїхавши в поле, забути про своє горе,— думкою він неминуче повертався до нього. Він морив себе роботою, годинами не злазячи з лобогрійки, і все таки згадував Наталю ; пам'ять настирливо воскрешала давнє минуле, різні, часто незначні епізоди спільного життя, розмови. Варто було лише на хвилину зняти вуздз з послужливої пам'яті, і перед очима його поставала жива, усміхнена Наталя. Він згадував її фігуру, ходу, манеру поправляти волосся, її усмішку, інтонації голосу...

На третій день почали косити ячмінь. Григорій, якимось серед дня, коли Пантелей Прокопович спинив коней,— зліз з заднього сидла косарки, поклав на полицю короткі вила, сказав :

— Хочу, тату, поїхати додому на час..

— Чого ?

— Щось заскучав' за дітками...

— Що ж, їдь,— охоче погодився старий.— А ми тим часом будемо в копиці складати.

Григорій зараз же випріг з косарки свого коня, сів на нього і кроком поїхав по

жовтій, щетинястій стерні до шляху. "Скажи йому, щоб жалів вас !" — звучав у його вухах ната-лин голос. Григорій заплющував очі, кидав повід і, заглибившись у спогади, давав коневі волю йти бездоріжно.

В густо — синьому небі майже нерухомо стояли розкидані вітром рідкі хмари. По стерні перевальці ходили гайворони. Вони сім'ями сиділи на копах ; старі з дзьоба в дзьоб годували молодих, що тільки недавно вбилися в колодочки і ще невпевнено підлітали на крилах. Над викошеними десятинами стогін стояв від гайворонячого крику.

Кінь Григорія все звертав на узбіччя шляху, зрідка на ходу зриваючи: стебло буркуну, жував його, брязкаючи вудилами. Разів зо два він спинявся, іржав, забачивши вдалині коней, і тоді Григорій, опам'ятавшись, підганяв його, невидючими очима оглядав степ, курний шлях, жовті розсипища кіп, зеленувато — бурі ділянки дозріваючого проса.

Як тільки. Григорій приїхав додому, з'явився Христоня, похмурий на вигляд і одягнений, не зважаючи на спеку, в суконний англійський френч і широкі бриджі. Він прийшов, спираючись на величезну, свіжо — вистругану ясенову палицю, поздоровкався.

— Провідати прийшов. Прочув про ваше горе. Поховали, значить, Наталю Миронівну ?

— Ти яким способом з фронту? — спитав Григорій, удаючи, ніби й не чув запитання, з задоволенням розглядаючи недоладну, трохи згорблену фігуру Христоні.

— Після поранення на поправку пустили. Шкрябонули мене впоперек пуза зразу дві кулі. І досі там біля кишок сидять, застрягли, значить, прокляті. Через те я і з милицею ходжу, бачиш ?

— Де ж це тебе покалічили ?

— Під Балашовим.

— Взяли його ? Як же тебе зачепило ?

— В атаку йшли. Балашов, значить, забрали і Поворино. Я забирав.

— Ну, розкажи, з ким ти, в якій частині, хто з тобою з хутірських ! Сідай, ось тутюн.

Григорій зрадів новій людині, можливості поговорити про щось стороннє, що не стосувалось його переживань. Христо-ня виявив деяку кмітливість, догадавшись, що його співчуття Григорій не потребує, і почав охоче, але повільно розповідати про взяття Балашова, про своє поранення. Димлячи, величезною цигаркою, він густо басив :

— Ішли в пішому строю соняшниками. Вони били, значить, з кулеметів і гармат, ну і гвинтівок, само собою. Чоловік я з себе помітний, іду в цепу, як гусак між курми, як не пригинався, а все мене видно, ну вони, кулі тобто, мене і знайшли. Та це ж ще добре, що я зростом вигнався, а коли б був нижчий — якраз би в голову влучила ! Були вони, мабуть, вже без сили, але так ударили, що в мене аж у животі все забурчало, і кожна гаряча, чортяка, наче, скажи, з печі вилетіла ... Лапнув рукою по цьому місцю,

чую — в мені вони сидять, качаються під шкірою, як жовна, на чверть одна від одної. Ну, я їх пом'яв пальцями і впав, значить. Думаю : погані жарти, до бісової матері з такими жартами. Краще вже лежати, а то інша яка пролетить, бистріша, і наскрізь прониже. Ну, і лежу, значить. Нема — нема, та й помацаю їх, кулі, значить. Вони все там, одна поблизу одної. Ну, я і злякався, думаю : а якщо вони, падлюки, в живіт проваляться, що тоді ? Будуть там між кишками качатись, як їх докторі знайдуть ? Та й мені втіхи мало. А тіло в людини, хоч би й у мене, ріденьке, проберуться кульки до головної кишки — і ходи тоді, брязкай ними, як поштарський дзвоник. Повне порушення виходить. Лежу, толовку соняшника відкрутив, насіння лузаю, а самому страшно. Цеп наш пішов далі. Ну, як узяли Балашов той, і я туди прикомандирувався. В Тишанській в лазареті лежав. Доктор там, такий, знаєш, чустрий, як горобець. Все умовляв : "Давай кулі виріжемо ?" А я сам собі міркую ... Спитав : "Можуть вони, ваше благородіє, в нутро провалитись ?" — "Ні, каже, не можуть". Ну, тоді, думаю, не дам їх вирізувати ! Знаю я ці штуки ! Виріжуть, не встигне рубець затягтись — і знов іди в частину. "Ні, кажу, ваше благородіє, не дамся. Мені з ними, навіть лучче. Хочу їх додому понести, жінці показати, а вони мені не заважають, не велика вага". Вилаяв він мене, а додому пустив, на тиждень.

Усміхаючись, Григорій вислухав нехитре оповідання, спитав :

— Ти куди потрапив, у який полк ?

— У четвертий зведений.

— Хто з хутірських з тобою ?

— Наших там багато : Анікушка Скопец, Безхлебнов, Ксє ловейдін Яким, Мирошников Семенко, Горбачов Тихін.

— Ну, як козаки ? Не скаржаться ?

— Скаржаться на офіцерів, значить. Такої сволоти насадили, життя нема. І майже всі — руські, козаків нема.

Христоня, розказуючи, натягав короткі рукава френча і, наче не вірячи своїм очам, здивовано розглядав і гладив на колінах добряче ворсисте сукно англійських штанів.

— А черевиків, значить, на мою ногу не знайшлось,— задумливо говорив він.— В англійській державі, під їхніми людьми, таких дорідних ніг немає... Ми ж пшеницю сіємо й їмо, а там, мабуть, як і в Росії, на самому житті сидять. Звідки ж їм такі ноги мати ? Всю сотню одягли, взули, пахучих цигарок прислали, а все одно — погано ...

— Що погано ? — поцікавився Григорій.

Христоня усміхнувся, сказав :

— Зовні добре, а всередині погано. Знаєш, знов козаки не хочуть воювати. Значить, нічого з цієї війни не вийде. Балакали так, що далі Хоперського округу не підуть...

Випровадивши Христоню, Григорій трохи подумав і вирішив: "Поживу з тиждень і поїду на фронт. Тут з нудьги пропадеш". До вечора він був дома. Згадав дитинство і змайстрував Мишкові вітрячка з очеретинок, сплів з кінської волосіні сільця ловити горобців, дочці майстерно зробив крихітного візка, в якому крутились колеса і був барвисто розцяцькований дишель, попробував навіть звинути з клаптів ляльку, але в

нього нічого не вийшло; лялька була зроблена з допомогою Докійки.

Діти, до яких Григорій ніколи раніш не виявляв такої уваги, спочатку поставились до його витівок недовірливо, але потім уже й на хвилину не відходили від нього, і надвечір, коли Григорій зібрався їхати в поле, Мишко, стримуючи сльози, заявив:

— Ти зроду такий! Приїдеш на час і знову нас кидаєш... Забери з собою і сільця, і вітряк, і деркач, все забери! Мені не треба !

Григорій взяв у свої великі руки маленькі рученята сина, сказав :

— Коли так — давай вирішимо : ти — козак, от і поїдемо зо мною в поле: будемо ячмінь косити, в Копиці складати ; на .косарці будеш з дідом сидіти, коней будеш поганяти. Скільки там коників у траві ! Скільки всяких пташок у байраці! А Полюшка залишиться з бабусею вдома. Вона на нас . не ображатиметься. її, дівчаче, діло — підлогу замітати, воду носити бабі з Дону в маленькому відеречку, та хіба мало в них усякого жіночого діла ? Згодний ?

— А то ж ні! — захоплено вигукнув1 Мишко. У нього аж очі заблищали від майбутнього задоволення.

Іллівна була заперечила.

— Куди ти його повезеш ? Видумає, чума його зна що ! А спати де він буде ? І хто за ним там буде наглядати ? Воронь боже, або до коней підійде — вдарять, або гадюка вкусить. Не їдь з батьком, серденько, лишайся вдома ! — звернулась вона до онука.

Але в того раптом зловісно спалахнули, звузившись, очі (точнісінько, як у діда Пантелея, коли він лютував), стиснулись кулачки, і високим, плаксивим голосом він крикнув :

— Бабо, мовчи !.. Все одно поїду ! Таточку, рідненький, не слухай її !..

Сміючись, Григорій узяв сина на руки, заспокоїв матір:

— Спати він буде зо мною. Звідси поїдемо помалу, не впусчу ж я його'. Готуй йому, мамо, одержу і не бійся — збережу цілим, а завтра на ніч привезу.

Так почалася дружба між Григорієм і Мишком.

За два тижні, проведені в Татарському, Григорій тільки три рази, і то мигцем, бачив Оксану. Вона, з властивим їй розумом і тактом, уникала зустрічей, розуміючи, що краще їй не попадатись Григорію на очі. Жіночим чуттям вона розпізнала його, настрій, змірковала, що всяке необережне і несвоєчасне виявлення її почуттів до нього може підбурити його проти, неї, кинути якусь пляму на їх взаємовідносини. Вона ждала, коли Григорій сам заговорить з нею. Це сталося за день до його від'їзду на фронт. Він їхав з поля з возом,хліба, припізнівся, смерком коло крайнього' від степу провулку зустрів Оксану. Вона здала вклонилась, ледве помітно усміхнулась-. Усмішка її була вичікувальна і тривожна. Григорій відповів на поклон, але розминутись мовчки не зміг.

— Як живеш ? — спитав він, непомітно натягаючи віжки, уповільнюючи легку ходу коней.

— Нічого, спасибі, Григорій Пантелейович.

— Що де тебе не ВИДНО ?

— В полі була... Мучусь сама з хазяйством.

Разом з Григорієм на возі сидів Мишко. Може, через це Григорій не спинив коней, не став більше говорити з Оксаною. Він од'їхав кілька сажнів, обернувся, почувши поклик. Оксана стояла коло плоту.

— Довго пробудеш у хуторі ? — спитала вона, схвильовано обскубуючи пелюстки зірваної ромашки.

— Днями поїду.

З того, як Оксана на мить зам'ялась — було видно, що вона хотіла ще щось спитати. Але чомусь не спитала, махнула рукою і квапливо пішла на вигін, ні разу не оглянувшись.

XIX

Небо облягли хмари. Накрапав! дрібний, наче крізь сито сіяний дощ. Молода отава, бур'яни, розкидані по степу кущі дикого терну блищали.

Дуже незадоволений передчасним від'їздом з хутора, Про-хір їхав мовчки, за всю дорогу ні разу не заговорив з Григорієм. За хутором Севаст'янівським вони зустріли трьох козаків, що їхали верхи. Вони їхали рядком, підганяючи закаблуками коней, жваво розмовляючи. Один з них, літній і рудобородий, одягнений у домотканий сіряк, здалека впізнав Григорія, голосно сказав супутникам : "А це ж, либонь,— Ме-лехов, хлопці!" — і, порівнявшись, придержав, рослого гнідого коня.

— Здоровий будь, Григорію Пантелевичу !—привітаві він Григорія.

— Здрастуй! — відповів Григорій, марно намагаючись згадати, де зустрічався з цим рудобородим, похмурим на вигляд козаком.

Його, як видно, недавно підвищили в підхорунжі, і він, щоб не вважали за простого козака,— нашив новенькі погони просто на сіряк.

— Не впізнаєш ? — спитав він, під'їжджаючи близько, простягаючи широку, всіяну вогненно — червоним волоссям руку, густо дихаючи запахом горілчаного перегару. Тупе самовдоволення сяло на обличчі новоспеченого підхорунжого, крихітні блакитні очиці його іскрились, під рудими вусами губи розповзались в усмішку. Недотепний вигляд сірякового офіцера розвеселив Григорія. Не приховуючи насмішки, він відповів :

— Не впізнаю. Мабуть, я зустрічався з тобою, коли ти був ще рядовим ... Тебе недавно підвищили в підхорунжі ?

— Як в око вліпив ! З тиждень як підвищили. А зустрічались ми з тобою в Кудінова, в штабі, здається — під благовіщення. Ти мене тоді з одної біди виручив, ану згадай! Ей, Трифон ! їдьте помаленьку, я дожену ! — гукнув бородань до козаків, що спинились неподалік.

Григорій насилу згадав, при яких обставинах бачився з рудим підхорунжим, згадав і прізвисько його : "Семак", і те, що сказав про нього Кудінов : "Стріляє, проклятий, без промаху!! Зайців на бігу з гвинтівки б'є, і в бою завзятий, і розвідувач хороший, а розумом — мала дитина". Семак, у повстання командує сотнею, чимось провинився, за що Кудінов хотів з ним розправитись, але Григорій заступився, і Семак був помилуваний і залишений на посаді командира сотні.

— З фронту? — спитав Григорій.

— Так точно, у відпуск їду спід Новохоперська. Трошки, верст півтораста, круга накинув, заїжджав у Слащевську, там у мене — рідня. Я добро пам'ятаю, Григорій Пантелевич ! Не відмов, будь ласка, хочу вгостити тебе, га ? Везу в сумах дві пляшки чистого спирту, давай їх зараз вип'ємо ?

Григорій відмовився наодріз, але пляшку спирту, запропоновану в подарунок, узяв.

— Що там було ! Козачки й офіцери обвантажились добром ! — хвалькувато розказував Семак.— Я і в Балашові побував. Взяли ми його й кинулись перво — наперво до залізниці, там повно стояло поїздів, усі колії були забиті. В одному вагоні — цукор, у другому — обмундирування, в третьому — різне добро. Деякі козаки по сорок комплектів одєжі взяли І А потім, як почали жидів трясти,—сміх! З моєї півсотні один митець по жидах вісімнадцять штук кишенькових годинників назбирав, з них десять золотих ; начіпляв, сукин син, на грудях, ну просто тобі — щонайбагатший купець ! А перстенів та обручок у нього — і не злічити! На кожному пальці по два, по три...

Григорій показав на роздуті перекидні сумки Семака, спитав :

— А в тебе що це ?

Так... Всяка всячина. '

— Теж награбував ?

— Ну, ти вже скажеш — награбував... Не награбував, а здобув по закону. Наш командир полку так сказав : "Візьмете місто — на дві доби воно у вашому розпорядженні !" Що ж я — гірший за інших ? Брав казенне, що під руку' потрапляло ... Інші гірше робили.

— Добрі вояки ! — Григорій з огидою оглянув здобичли-вого підхорунжого, сказав: — З такими, подібними, як ти, на широкому шляху під мостом сидіти, а не воювати! Грабіж з війни вчинили! Ех ви, сволота ! Нове ремесло здобули І А ти думаєш, за це колись не облуплять шкуру і вам і вашому полковникові?

— За що ж де ?

— За те саме!

— Хто ж де може облупити ?

— Хто чином вищий.

Семак глузливо усміхнувся, сказав :

— Та вони й самі такі! Ми хоч у сумах везем та на підводах, а вони цілими обозами відправляють.

— А ти бачив ?

— Скажеш отаке — бачив ! Сам супроводив такий обоз до Яриженської. Самого срібного посуду, мисок, ложок був повний віз І Деякі з офіцерів налітали : "Що везете ? Ану, показуй !" Як скажу, що це—власне майно генерала такого-то, так і од'їдуть ні з чим.

— Чий же це генерал ? —1 мружачи і нервово перебираючи поводи, спитав Григорій.

Семак хитро усміхнувся, відповів :

— Забув його прізвище... Чий же він, дай бог пам'яті ? Ні, забув, не згадаю ! Та ти даремно лаєшся, Григорію Пантелевичу. Щира правда, всі так роблять. Я ще проти інших, як ягня проти вовка; я полеженьку брав, а інші патрали людей просто серед вулиці, жидівок гвалтували прямо напропале! Я цього діла не робив, у мене своя законна жінка є, та ще яка жінка : прямо жеребець, а не жінка ! Ні — ні, це ти даремно на мене розсердився. Зажди, куди ж ти ?

Григорій, кивнувши головою, холодно попрощався з Семаком, сказав Прохорові:

— Рушай за мною ! — і погнав коня риссю.

По дорозі все частіше зустрічались козаки, що їхали поодиноці й групами у відпуск. Частенько зустрічались пароконні підводи. Вантаж на них був покритий брезентами або ряднами, дбайливо вшнурований. Позад підвід, підвівшись на стременах, тюпали козаки, одягнені в новенькі літні гімнастерки, в червоноармійські, захисного кольору, штани. Запорошені, загорілі обличчя козаків були жваві, веселі, але, зустрічаючись з Григорієм, служиві старались якнайшвидше розминутись, проїжджали мовчки, як по команді підносячи руки до козирків кашкетів, і починали говорити поміж себе лише од'їхавши на чималу віддаль.

— Купці їдуть ! — насмішкувато говорив Прохір, здалека побачивши верхових, що супроводили підводу з награбованим добром.

Правда, не всі їхали у відпуск обтяжені здобиччю. На одному з хуторів, спинившись біля колодязя, щоб напоїти коней, Григорій почув пісню, що лунала з сусіднього двору. Як чути було, співали по — хлоп'ячому., чистими, хорошими голосами молоді козаки.

— Служивого, мабуть, випроводжають,— сказав Прохір, набираючи відром води. Після випитої напередодні пляшки спирту він був не від того, щоб похмилитись, тому, швидко напоївши коней, посміхаючись, запропонував:

— А що, Пантелевичу, чи не. піти нам туди? Може на проводах і нам перепаде по стрепенній ? 1 Хата хоч і очеретом крита, та, видно, багата.

Григорій погодився піти подивитись, як випроводжають "кугара"¹ 2. Прив'язавши коней до плоту, вони з Прохором зайшли в двір. Під повіткою коло круглих ясел стояло четверо осідланих коней. З комори вийшов підліток з залізною міркою, з верхом насипаною вівсом. Він мигцем глянув на Григорія, пішов до коней, що заіржали. За рогом хати розливалась пісня. Тремтячий високий тенорок заспівував:

Як по тій битій доріженьці Ніхто пішки та й не ходив...

Густий прокурений бас, підхопивши останні слова, з'єднався з тенором, потім приєднались нові злагоджені голоси, і пісня попливла величаво, роздольно й сумовито. Григорій не хотів підходити й перебивати пісню ; він торкнув Прохора за рукав, шепнув :

— Зажди, не показуйся, нехай доспівають.

— Це — не проводи. Єланські так співають. Це вони так запіснячують. А здорово, чорти, витягають ! — схвально озвався Прохір і ображено сплюнуві: сподіванка на те, щоб випити, зважаючи на все, не справджувалась.

Лагідний тенорець до кінця розказав про долю козака, що сплонував на війні:

Ні кінного, ні пішого сліду доти не було.

Проходив дорогою козакий полк.

За полком біжить баский, добрий кінь.

Він черкеське сидельце на боку несе.

А тасьмовая вуздечка на правім вусі висить,

Шовкові повідці ноги плутають.

За ним жене молод донський козак,

І кричить він до свого коня вірного:

"Ти зажди-зачекай, баский вірний кінь,

Не покинь ти мене самотнього.

Не втекти без тебе від чеченців злих"...

Зачарований співом, Григорій стояв, прихилившись спиною до білого фундаменту хати, не чуючи ні кінського іржання, ні рипіння гарби, що проїжджала провулком ...

За рогом хтось із співаків, закінчивши пісню, кашлянув, сказав :

— Не так співали, як одірвали ! Ну, та! гаразд, як уміємо, так і піємо. А ви б, бабусі, служивим на дорогу ще чогоне-будь дали. Наїлись ми добре,, спасибі вам, та от на дорогу в нас з собою ніяких харчів нема ...

Григорій наче прокинувся, вийшов зза рогу. На нижній приступці ганку сиділо четверо молодих козаків ; обступивши їх тісною юрбою, стояли молодиці, старі жінки, діти, що набігли з сусідніх дворів. Слухачки, схлипуючи й сякаючись, витирали сльози кінчиками хусток, одна з старих жінок — висока й кароока, з слідами строгої іконописної вроди на зів'ялому обличчі — протяжно говорила, коли Григорій підходив до ганку :

— Милі ви мої ! Як же ж ви гарно та жалісно співаєте! І певне, в кожного з вас мати є, і певне, як згадає про сина, що він на війні гине, так сльозами й обіллється ...— Блиснувши на Григорія, що поздоровкався, жовтими білками, вона раптом злісно сказала : — І таких пуп'янків ти, ваше благородіє, на смерть водиш ? На війні занапащаєш ?

— Нас самих, бабусю, занапащають,— похмуро, відповів Григорій.

Козаки, збентежені приходом незнайомого офіцера, швиденько схопились, відсуваючи ногами тарілки з залишками їжі, що стояли на східцях, обсмикуючи гімнастерки, ремені гвинтівок, португії. Вони співали, навіть гвинтівок не знявши з плечей. Найстаршому з них можна було дати не більше як двадцять п'ять років.

— Звідки? — спитав Григорій, оглядаючи молоді, свіжі обличчя служивих.

— З частини...— нерішуче відповів один з них, кирпатий, з сміхотливими очима.

— Я питаю — звідки родом, якої станиці ? Не тутешні ?

— Еланські, їдемо в відпуск, ваше благородіє...

З голосу Григорій впізнав заспівувача, усміхаючись, спитав :

— Ти заспівував ?

— Я.

— Ну, гарний у тебе голос ! А чого ж це ви розспівались ? З радості, чи що ? По вас

не видно, щоб ви були напідпитку.

Високий русявий парубок з хвацьки зачесаним, сивим від пилу чубом, з густим рум'янцем на смуглих щоках, скося позираючи на старих жінок, ніяково усміхаючись, знехотя відповів :

— Яка там радість... Нужда за нас співає ! Так, ні за що, ні про що в цих краях не дуже годують, дадуть шматок хліба — і все. От ми й наломимись пісні співати. Як заспіваємо — понабігають жінки слухати ; ми якоїнебудь жалісної заведемо,

ну, вони зворушаться і несуть — та шматок сала, та глечик молока, або ще там чогось їстивного...

— Ми, як ті попи, пане сотник, співаємо й пожертви збираємо ! — сказав заспівувач, підморгуючи товаришам, примружуючи в усмішці сміхотливі очі.

Один з козаків витяг з нагрудної кишені заялосений папірець, подав Григорію.

— Ось наше відпускне посвідчення.

— Нащо воно мені ?

— Може, сумніваєтесь, а ми не дезертири ...

— Це ти будеш показувати, як з каральним загоном зустрінетесь,— з досадою сказав Григорій, але, перед тим як піти, все таки порадив : — їдьте ночами, а вдень можна пере-, стояти денебудь. Бомажка ваша ненадійна, коли б ви з нею не попались ... Без печаті вона ?

— У нас в сотні печаті нема.

— Ну, то якщо не хочете калмикам під шомполи лягати — послухайте моєї поради!

Версти за три від хутора, не доїжджаючи сажнів півтора до невеликого лісу, що підступив до самого шляху, Григорій знов побачив двох верхівців, що їхали йому назустріч. Вони на хвилину спинились, придивляючись, а потім круто звернули в ліс.

— Ці без бомажки їдуть,— зімркував Прохір.— Бачив, як вони крутнули в ліс ? І чорти їх несуть удень !

Ще кілька чоловіка, забачивши Григорія і Прохора, звертали з дороги, поспішали сховатись. Один літній піхотинець —козак, що потайки пробирався додому, шмигнув у соняшники, притаївся, як заєць на межі. Проїжджаючи повз нього, Прохір підвівся на стременах, крикнув:

— Ей, земляче, погано ховаєшся! Голову сховав, а с видно ! — Із удаваною люттю раптом загорлав : — Ану, вилазь ! Показуй документи !

Коли козак схопився і, пригинаючись, побіг соняшниками, Прохір зареготав на все горло, шарпнув коня, щоб скакати навздогін, але Григорій спинив його :

— Не дурій ! Ну його к чорту, він і так бігтиме, поки не запалиться. Ще якраз помре з страху...

— Що ти ! Його і з хортами не доженеш. Бін оце верст на десять скоком піде. Бачив, як він махнув соняшниками ? Звідки воно при такій нагоді й жвавість у людини береться, аж дивно мені.

Осудливо взагалі ставлячись до дезертирів, Прохір говорив:

— їдуть же як, просто валками. Наче, скажи, їх з мішка висипали ! Гляди,

Пантелевичу, коли б незабаром нам удвох з тобою не довелося фронт держати...

Чим ближче під'їжджав Григорій до фронту, тим ширше відкривалась перед ним огидна картина розкладу Донської армії,— розкладу, що почався якраз у той момент, коли, поповнена повстанцями, армія здобула на Північному фронті найбільші успіхи. Частини її в цей час уже не тільки нездатні були перейти в рішучий наступ і зламати опір противника, але й самі не змогли б витримати серйозного натиску.

По станицях і селах, де розташовувались ближні резерви, офіцери безпробудно пиячили ; обози всіх розрядів повним —повні були награбованого і ще не відправленого в тил майна ; в частинах лишалось не більш як 60 процентів складу ; у відпуск козаки йшли самовільно, і набрані з калмиків каральні загони, що гасали по степу, неспроможні були стримати хвилю масового дезертирства. В зайнятих селах Саратовської губернії козаки тримались завойовниками на чужій території: грабували населення, гвалтували жінок, знищували хлібні запаси, різали худобу. В армію йшли поповнення з зеленої молоді і п'ятидесятилітніх стариків. В маршових сотнях відкрито говорили про небажання воювати, а в частинах, що їх перекидали на воронізький напрям, козаки просто не корились офіцерам. Були чутки, що частіше стали траплятись випадки вбивства офіцерів на передових позиціях.

Недалеко від Балашова вже смерком Григорій спинився в одному невеличкому сільці ночувати. 4 — а окрема запасна сотня з козаків старшого призовного віку і саперна рота Та— ганрогського полку зайняли в сільці всі житлові приміщення. Григорію довелося довго шукати місця для нічлігу. Можна було б переночувати в полі, як вони звичайно робили, але на ніч надходив дощ, до того ж Прохора тряс черговий напад малярії, треба було перебути ніч десь під дахом. Край села, біля великого, обсадженого тополями дому, стояв зіпсований снарядом бронеавтомобіль. Проїжджаючи повз нього, Григорій прочитав незафарбований напис на його зеленій стінці: "Смерть білій сволоті !" і — нижче: "Лютий". У дворі біля конов'язі пирхали коні, чути було людські голоси ; за домом у садку горіло багаття, над зеленими верхівками дерев слався дим ; освітлені вогнем, коло багаття рухались фігури козаків. Вітер ніс від вогнища запах горящої соломи і паленої свинячої щетини.

Григорій зліз з коня, пішов у дім.

— Хто тут хазяїн ? — спитав він, зайшовши в низьку, повну людей кімнату.

— Я. А вам чого ? — Невисокий мужик, що стояв, притулившись до грубки, не міняючи положення, оглянувся на Григорія.

— Дозвольте у вас переночувати ? Нас двоє.

— Нас тут і так, як насіння в гарбузі,— незадоволено 'буркнув літній козак, що лежав на лаві.

— Я б нічого, та дуже густо в нас людей,—наче виправдуючись, заговорив хазяїн.

— Якось помістимось. Не під дощем же нам ночувати. ? — наполягав Григорій.— У мене ординарець хворий.

Козак, що лежав на лаві, кречнуv, спустив ноги і, придивившись до Григорія, вже іншим тоном сказав :

— Нас, ваше благородіє, разом з хазяями чотирнадцять душ у двох кімнатках, а третю займає англійський офіцер з двома своїми денщиками, та крім того ще один наш офіцер з ними.

— Може,, у них якось влаштується ? — доброзичливо сказав другий козак з густою сивиною в бороді, з погонами старшого урядника. .

— Ні, я вже краще тут. Мені місця небагато треба, на підлозі ляжу, вашого місця не займу.— Григорій зняв шинель, долонею пригладив волосся, сів до стола.

Прохір вийшов до коней.

В сусідній кімнаті, мабуть, чули розмову. Хвилини через п'ять увійшов маленький, чепурно вдягнений поручик.

— Ви шукаєте нічлігу ? — звернувся він до Григорія і, мигцем глянувши на його погони, з люб'язною усмішкою запропонував : — Переходьте до нас, у нашу половину, сотник. Я і лейтенант англійської армії пан Кемпбел просимо вас, там вам буде зручніше. Моє прізвище — Щеглов. Ваше ?—Він потиснув' руку Григорію, спитав:—Ви з фронту? Ага, з відпуску! Ходім,. ходім ! Ми раді будемо виявити гостинність. Ви, мабуть, голодні, а в нас є чим вгостити.

У поручика на френчі з прекрасного' світлозеленого сукна теліпався офіцерський георгій, проділ на невеликій голові був бездоганний, чоботи старанно вичищені, від матово — смуглого виголеного обличчя, від усієї його ставної фігури віяло чистотою і стійким запахом якогось квіtkового одеколону. В сінях він чемно пропустив Григорія вперед, сказав :

— Двері наліво. Обережніше, тут ящик, не вдартеся.

Назустріч Григорію підвівся молодий рослий і кремезний

лейтенант, з пухнастими чорними вусиками, що прикривали навскоси розсічену верхню губу, і близько поставленими сірими очима. Поручик відрекомендував йому Григорія, щось сказав по — англійськи. Лейтенант потряс руку гостя і, дивлячись то на нього, то на поручика, сказав кілька фраз, жестом запросив сісти.

Посеред кімнати стояли вря́д чотири похідних ліжка, в кутку купою лежали якісь ящики, дорожні мішки, шкіряні чемодани. На скрині лежали : ручний кулемет незнайомої для Григорія системи, чохол від бінокля, патронні цинки, карабін з темною ложею і новеньким, непотертим, тьмяно — сизим стволом¹.

Лейтенант щось говорив приємним глухим баском, дру-жеяюбно поглядаючи на' Григорія. Григорій не розумів чужої, чудної для його вуха мови,— але, догадуючись, що говорять про нього, почував деяку незручність. Поручик рився в одному з чемоданів, усміхаючись слухав, потім сказав :

— Містер Кемпбел каже, що дуже поважає козаків, що, на його думку, вони прекрасні кавалеристи і воїни. Ви хочете їсти? Ви п'єте? Він каже, що небезпека зближує... Е, чорт,, всякі дурниці говорить ! — Поручик дістав з чемодана кілька консервних банок, дві пляшки коньяку і знов нахилився над. чемоданом, в той же час перекладаючи далі: — Він каже, що його дуже гостинно приймали козачі офіцери в Усть-Медве-дицькій. Вони випили там величезну бочку донського вина, всі були п'яні,

як ніч, і дуже весело провели час з якимись гiмназистками. Ну, це вже як водиться ! Він вважає для себе приємним обов'язком віддячити за виявлену йому гостинність не меншою гостинністю. І ви повинні будете це витерпіти. Мені вас жаль... Ви п'єте ?

— Дякую. П'ю,— сказав Григорій, крадькома розглядаючи свої брудні від поведів і дорожнього пилу руки.

Поручик поставив на стіл банки,— спритно відкриваючи їх ножем, зітхаючи, сказав:

— Знаєте, сотник, він мене замучив, цей англійський кабан ! П'є з ранку і до пізньої ночі. Хлище, ну, й не сказати ! Я сам, знаєте, не від того, щоб випити, але в таких гомеричних розмірах не можу. А оцей,— поручик, усміхаючись, глянув на лейтенанта, несподівано для Григорія матірно вилаявся,— хилить і натщесерце і всяко !

Лейтенант усміхався, кивав головою, ламаною російською мовою говорив :

— Та, та !.. Хор'ошо ... Нато вип'іт фаш здор'ов !

Григорій засміявся, тріпнув волоссям. Ці хлопці йому безперечно подобались, а лейтенант, що безглуздо усміхався і прекумедно говорив по — російськи, був просто чудовий.

Витираючи склянки, поручик говорив :

— Два тижні я з ним валасаюсь, це ж не абищо ! Він працює інструктором по водінню танків, доданих до нашого-другого корпусу, а мене приставили до нього перекладачем. Я вільно розмовляю по-англійськи, оце мене й занапастило... У нас теж п'ють, але не так. А це — чорт знає що ! Побачите, на що він здатний ! Йому самому на добу потрібно не менш як чотири — п'ять пляшок коньяку. З перервами випиває все, а п'яним не буває, і навіть після такої порції може працювати. Він мене заморив. Шлунок у мене щось починає потроху боліти, настрої усі ці дні жахливий, і весь я так проспіртувався, що тепер навіть біля засвіченої лампи боюсь сидіти ... Чорт знає що ! — Говорячи, він налив повнісінькі дві склянки, собі налив трошечки.

Лейтенант, показуючи, очима на склянку, сміючись, щось почав жваво говорити. Поручик, благально поклавши руку на серце, відповідав йому, стримано усміхаючись, і лише зрідка й на мить у чорних добрих очах його спалахували злі вогники. Григорій взяв склянку, цокнувся з гостинними хазяями, вихилив одним духом.

— О ! — схвально сказав англієць і, сьорбнувши з своєї склянки, зневажливо подивився на поручика. —

Великі, смуглі, робочі руки лейтенанта лежали на столі, на тильній стороні долонь у порах темніло машинне мастило, пальці лущились від бензину і рябіли застарілими саднами, а обличчя було печене, гладке, червоне. Контраст між руками й обличчям був такий великий, що Григорію здавалось часом, ніби лейтенант сидить у масці.

— Ви мене рятуйте,— сказав поручик, наливаючи повних дві склянки.

— А він сам як,—1 не п'є ?

— В тім то й річ ! Зранку п'є сам, а ввечері не може. Ну, що ж, давайте вип'ємо.

— Міцна штука...— Григорій надпив трохи з склянки, але під здивованим поглядом лейтенанта вилив у рот решту.

— Він каже, що ви молодчина. Йому подобається, як ви п'єте.

— Я помінявся б з вами посадами,— усміхаючись, сказав Григорій.

— Певний, що через два тижні ви втекли б !

— Від такого добра?

— Ну, я в усякому разі від цього добра втечу.

— На фронті гірше.

— Тут — теж фронт. Там від кулі або осколка можна дуба дати, і то не напевне, а тут біла гарячка мені забезпечена. Покуштуйте оці консервовані фрукти. Шинки не хочете?

— Дякую, я їм.

— Англійці — майстри на ці штуки. Вони свою армію не так годують, як ми.

— А ми хіба годуємо ? У нас армія — на випасі.

— На жаль, це так. Але при такому методі обслуговування бійців далеко не заїдеш, особливо якщо дозволиш бійцям безкарно грабувати населення...

Григорій уважно подивився на поручика, спитав:

— А ви далеко збираєтесь їхати ?

— Нам же по дорозі, чого ви питаєте?—Поручик не помітив, як лейтенант заволодів пляшкою, налив йому повну склянку.

— Тепер уже вам доведеться випити до дна,— усміхнувся Григорій.

— Починається ! — глянувши на склянку, простогнав поручик. Щоки його зацвіли суцільним, тонким рум'янцем.

Всі троє, мовчки цокнулись, випили.

— Дорога то в нас одна, та їдуть усі по-різному...— знов' заговорив¹ Григорій, кривлячись і даремно намагаючись піймати виделкою абрикос, що сковзав! по тарілці.— Один ближче злізе, другий їде далі, ніби на поїзді...

— Хіба ви не до кінцевої станції збираєтесь їхати ?

Григорій почував, що п'яніє, але хміль ще не переміг його; сміючись, він. відповів:

— До кінця у мене капіталу на квиток не вистачить. А ви ?

— Ну, у мене інше становище: якщо навіть висадять, то пішки по шпалах піду до кінця !

— Тоді щасливої дороги вам ! Давайте вип'ємо !

— Доведеться. Добрий початок — половина діла ...

Лейтенант цокався з Григорієм і поручиком, пив мовчки,

майже не закусював¹. Обличчя його стало цеглясто — червоним, очі пояснішали, в¹ рухах з'явилась розрахована повільність. Ще не допили другої пляшки, а він уже важко підвівся, впевнено пройшов до чемоданів, дістав і приніс три пляшки коньяку. Ставлячи їх на стіл, усміхнувся краєчком губ, щось пробасив :

—: Містер Кемпбел каже, що треба продовжити приемність. Чорт би його забрав, цього містера ! Ви як ?

Стременна чарка (від слова: стремено) — остання чарка перед походом.

2

Куга р, куга зелена — прізвисько молодих козаків. Куга—. болотна рослина: рогіз, осока. Стебло й листя куги — яскраво — зеленого кольору. Звідси виникнення цього прізвиська.

— Що ж, можна продовжити,— погодився Григорій.

— Так, але який розмах ! В цьому англійському тілі — душа російського купця. Я, здається, вже готовий...

— По вас не видно,— злукавив Григорій.

— Який чорт! Я кволий зараз, як дівчина... Але ще можу триматися, так — так, можу триматися і навіть цілком !

Поручик після випитої склянки помітно осовів : чорні очі його замаслились і стали злегка косити, лицеві мускули ослабли, губи майже перестали слухатись, і під матовими вилицями ритмічно засіпались живчики. Випитий коньяк вплинув на нього приголомшливо. У поручика був такий вираз, наче у бика, якого¹ перед зарізом гупнули по лобі десятифунтовим молотом.

— Ви ще в повній формі. Втяглись, і він вам байдуже,— підтвердив Григорій. Він теж помітно сп'янів, але почував, що може випити ще багато.

— Серйозно ? — Поручик повеселів.— Ні — ні, я трохи розкис спочатку, а зараз—будь ласка, скільки завгодно ! Справді: скільки завгодно ! Ви мені подобаєтесь, сотник. В вас чувається, я б сказав, сила і щирість. Це мені подобається. Давайте вип'ємо за батьківщину цього дурня і п'яниці. Він, правда, скотоподібний, але батьківщина його хороша. "Прав, Британіє, морями !" П'ємо ? Тільки не по всій. За вашу горду батьківщину, містер Кемпбел ! — Поручик випив, розпачливо замжурившись, закусив шинкою, сказав: — Я говорю про

145

ю. Тихий Дон, 194

Англію з такою ж заздрістю, з якою говорить вуличний хлопчисько, що має матір повію з проламаним носом, про пристойну пані — матір свого випадкового друга — панича. Яка це країна, сотник ! Ви не можете уявити, а я жив там... Ну, вип'ємо 1

— Яка б не була мати, а вона рідніша за чужу.

— Не будемо сперечатись, вип'ємо !

— Вип'ємо. А вам не совісно так про свою батьківщину говорити ?

— Цю батьківщину... З цієї батьківщини треба гнилизну випекти вогнем і залізом, а ми безсилі. Вийшло так, що в нас взагалі нема батьківщини. Ну і чорт з нею ! Кемпбел не вірить, що ми переможемо червоних.

— Не вірить?

— Так, не вірить. Він поганій думки про нашу армію і хвалить червоних.

— Він бував у боях ?

— Ще б пак ! Його мало не схопили були червоні. Проклятий коньяк !

— Міцний ! Він такий, як і спирт ?

— Трохи слабший. Кемпбела виручила з біди кіннота, а то б його взяли. Це — під хутором Жуковим. Червоні тоді одбили в нас один танк. Щось ви сумні. В чому річ ?

— У мене дружина недавно померла.

— Це жахливо ! Лишились діти ?

— Так.

— За здоров'я ваших дітей ! У мене їх нема, а може, і є, але якщо є, то вони, напевне, десь бігають продавцями газет... У Кемпбела в Англії — наречена. Він їй акуратно, на тиждень два рази пише. І пише, мабуть, усякі дурниці. Я його майже ненавиджу, що ?

— Я нічого не кажу. А чому він червоних поважає ?

— Хто сказав "поважає" ?

— Ви сказали.

— Не може бути ! Він не поважає їх, не може поважати, ви помиляєтесь ! А втім, я спитаю його.

Кемпбел уважно вислухав блілого і п'яного поручика, щось довго говорив. Не діждавшись, Григорій спитав :

— Що він белькоче ?

— Він бачив, як вони в пішому строю, взуті в личаки, йшли в атаку на танки. Цього досить ? Він каже, що народ не можна перемогти. Дурень! Ви йому не вірте.

— Як не вірити ?

— Взагалі.

— Ну, як?

— Він п'яний і меле дурниці. Що значить — не можна перемогти народ? Частину його можна знищити, решту привести до виконання... Як я сказав ? Ні, не до виконання, а до покори. Це ми кінчаємо яку ? —1 Поручик схилив голову на руки, перекинув ліктем банку з консервами і хвилини з десять сидів, злігши на стіл грудьми, часто дихаючи.

За вікнами стояла темна ніч. У віконниці тарабанив густий дощ. Десь далеко погуркувало, і Григорій не міг збагнути — грім це чи гарматний гуркіт. Кемпбел, оповитий синьою хмарою сигарного диму, дудлив коньяк. Григорій розбудив поручика,— нетвердо стоячи на ногах, сказав:

— Слухай, спитай його : чому це червоні нас повинні побити ?

— К чорту ! — буркнув поручик.

— Ні, ти спитай. .

— К чорту ! Іди к чорту!

— Питай, кажу тобі!

Поручик з хвилину ошаліло дивився на Григорія, потім, заїкаючись, щось сказав Кемпбелові, який уважно вислухав, і знову схилив голову на складені ковшем долоні. Кемпбел із зневажливою усмішкою подивився на поручика, торкнув Григорія за рукав, мовчки почав пояснювати : посунув на середину стола абрикосову кісточку, поруч з нею, ніби зіставляючи, поставив ребром свою велику долоню і, клацнувши язиком,

прикрив долонею кісточку.

— Теж видумав ! Це я) без тебе розумію...— задумливо пробурмотів Григорій. Хитнувшись, він обняв гостинного лейтенанта, широким рухом показав на стіл, уклонився.— Спасибі за частування ! Прощай. І знаєш, що я тобі скажу ? їдь но ти швидше додому, поки тобі тут голови не скрутили. Це я тобі — від щирого серця. Зрозумів ? В наші діла нема чого вам втручатися. Зрозумів ? їдь, будь ласка, а то тобі тут всиплять !

Лейтенант встав, уклонився, жваво заговорив, час від часу безпорадно поглядаючи на сонного поручика, дружельно ляпаючи Григорія по спині.

Григорій насилу знайшов клямку коло дверей, похитуючись, вийшов на ганок. Дрібний, косий дощ вдарив йому в обличчя. Спалах блискавки освітлив широкий двір, мокрий частокіл,— глянцево блискуче листя дерев у саду. Сходячи з ганку, Григорій послизнувся, впав і, коли підводився, почув голоси :.

— А офіцерики все п'ють ? — спитав хтось, чиркаючи в сінях сірником.

Глухий, простуджений голос зі стриманою погрозою відповів :

— Вони доп'ються... Вони до свого доп'ються!

Донська армія, вийшовши за межі Хоперського округу, знов, як і в 1918 році, втратила наступальну силу свого руху. Козаки — повстанці верхнього Дону і, почасти, хоперці так само не хотіли воювати за межами Донської області; підсилювався опір і червоних частин, що дістали свіжі поповнення, які діяли тепер на території, населення якої ставилось до них співчутливо. Козаки знов були не від того, щоб перейти до оборонної війни, і ніякими хитрощами командування Донської армії не могло примусити їх— битися з такою ж завзятістю, з якою вони недавно билися в межах своєї області,— не зважаючи на те, що співвідношення сил на цій ділянці було їм на користь : проти пошарпаної в боях 9 — ої Червоної армії, що нараховувала 11 000 багнетів, 5000 шабель при 52 гарматах,— були поставлені козачі корпуси загальною чисельністю в 14 400 багнетів, 10 600 шабель при 53 гарматах.

Найактивніші операції відбувались на флангових напрямках і саме там, де діяли частини Добровольчо — Кубанської південної армії. Одночасно з успішним просуванням вглиб України, частина Добровольчої армії під командуванням генерала Врангеля дуже налягала на 10 — у Червону армію, тиснучи її і з жорстокими боями просуваючись в саратовському напрямі. 28 липня кубанська кіннота підійшла до самого Камишина, захопивши в полон більшу частину війська, що обороняло його. Контратака частин 10 — ї армії була відбита. Кубансько — Тер-ська зведена кінна дивізія сміливо маневрувала і загрожувала обходом лівого флангу, через що командування 10 — ї армії одвело частини на фронт Борзенково — Латишево — Червоний Яр — Кам'янка — Банне. На цей час 10-а армія нараховувала в своїх рядах 18 000 багнетів, 8000 шабель і 132 гармати; Добровольчо — Кубанська армія, що стояла проти неї, нараховувала 7600 багнетів, 10 750 шабель при 68 гарматах. Крім того, в білих були загони танків, а також вони мали в своєму розпорядженні значну кількість літаків, що виконували розвідувальну службу і брали участь у бойових операціях. Але

не допомогли Врангелю ні французькі літаки, ні англійські танки й батареї; далі Камишина просунутись йому не вдалося. На цій ділянці зав'язались затяжні, вперті бої, що спричинили лише незначні зміни в лінії фронту.

В кінці липня почалась підготовка Червоних армій до переходу в широкий наступ по всій центральній ділянці Південного фронту. З цією метою 9 — а і 10 — а армії за планом Троцького об'єдналися в ударну групу під командуванням Шорина. В резерв ударної групи мали надійти перекинуті з Східного фронту 28 — а дивізія з бригадою колишнього казанського укріпленого району і 25 — а дивізія з бригадою саратовського укріпленого району; Крім того, командування Південним фронтом підсилювало ударну групу військами, що були у фронтовому резерві, і 56 — ю стрілецькою дивізією. Завдати допоміжного удару намічалось на воронізькому напрямі силами 8 — ї армії з доданими їй 31 — ю стрілецькою дивізією, знятою з Східного фронту, і 7-ю стрілецькою дивізією.

Загальний перехід у наступ намічався між 1 і 10 серпня. Удар 8-ї і 9 — ї армій за планом головного червоного командування мав супроводитись охоплюючими діями флангових армій, при чому особливо відповідальне й складне завдання припадало на 10-у армію, яка мала, діючи по лівому березі Дону, відрізати головні сили противника від Північного Кавказа. На заході частиною сил 14 — ї армії малось на увазі провести енергійний демонстративний рух до лінії Чапліно — Лозова.

В той час, коли на ділянках 9-ї і 10 — ї армій робились необхідні перегрупування, біле командування, щоб зірвати наступ, що його готував противник, закінчувало формування ма-монтовського корпусу, сподіваючись прорвати фронт і кинути корпус в глибокий рейд по тилах Червоних армій. Успіх армії Врангеля на царицинському напрямі дозволив розтягти, фронт цієї армії вліво і, скоротивши тим самим фронт Донської армії, взяти з складу її кілька кінних дивізій. 7 серпня в станиці Урюпинській було зосереджено 6000 шабель, 2800 багнетів і три чотирьохгарматних батареї. А 10-го новосформований корпус під командуванням генерала Мамонтова прорвався на стику 8-ї і 9 — ї Червоних армій і від Новохоперська направився на Тамбов.

За початковим задумом білого командування, мали послати в рейд по червоних тилах крім корпусу Мамонтова ще й кінний корпус генерала Коновалова, але через те, що зав'язались бої на ділянці, яку займав коноваловський корпус, його не вдалось витягти з фронту. Цим і пояснюється обмеженість завдання, покладеного на Мамонтова, якому поставлено було в обов'язок не зариватись і не мріяти про похід на Москву, а, розгромивши тили й комунікації противника, знову йти на з'єднання, тоді як спочатку йому й Коновалову було наказано всією кінною масою завдати нищівного удару в фланг і тил центральним Червоним арміям, а потім уже форсованим маршем йти вглиб Росії і, поповнюючи сили за рахунок по — анти-радянському настроєних верств населення, продовжувати посуватись до Москви.

8-й армії вдалося відновити становище свого лівого флангу, ввівши в дію армійський резерв. Правий фланг 9 — ї армії був розладнаний більше. Вжитими заходами командувачеві головної ударної групи Шорину вдалося зімкнути внутрішні

фланги обох армій, але не вдалось затримати кінноту Мамонтова. За наказом Шорина назустріч Мамонтову з району Кирсанова була висунута резервна 56 — а дивізія. Батальйон її, посаджений на підводи і висланий на станцію Сампур, був розбитий у зустрічному бою одним з бічних загонів мамонтов-ського корпусу. Такої ж долі зазнала й кавалерійська бригада 36 — її стрілецької дивізії, висунута для прикриття ділянки залізниці Тамбов — Балашов. Наскочивши на всю масу кінноти Мамонтова, бригада після короткого бою була розпорошена.

18 серпня Мамонтов з нальоту зайняв Тамбов. Але це не перешкодило основним силам ударної групи Шорина почати наступ, хоч для боротьби з Мамонтовим і довелося виділити з складу групи майже дві піхотні дивізії. Одночасно почався наступ і на українській ділянці Південного фронту.

Фронт на півночі й північному сході, що майже по прямій ішов від Старого Оскола до Балашова і уступом схилив до Царицина, почав вирівнюватись. Козачі полки під тиском переважаючих сил противника відступали на південь, переходячи в часті контратаки, затримуючись на кожному рубежі. Вступивши на донську землю, вони знову здобули втрачену боєздатність, дезертирство різко скоротилось; з станиць середнього Дону потекли поповнення. Чим далі частини ударної групи Шорина вривалися в землю Війська Донського, тим дужчого й жорстокішого зазнавали опору. З власного почину козаки повстанських станиць Верхнє — Донського округу оголошували на сходках поголовну мобілізацію, служили молебні і, не гаючись, відправлялись на фронт.

Згубні наслідки поразницького плану Троцького почали позначатися повною мірою : з безупинними боями просуваючись до Хопра і Дону, перемагаючи жорстокий опір білих і перебуваючи на території, більшість населення якої ставилась до червоних частин явно вороже,— група Шорина поступово втрачала силу наступального пориву. А тим часом у районі станиці Качалієвської і станції Котлубань біле командування утворювало сильну маневрову групу з трьох кубанських корпусів і 6-ї піхотної дивізії для удару по 10-й Червоній армії, просування якої розвивалося з найбільшим успіхом.

XXI

Мелеховська сім'я за один рік зменшилась на половину. Правду казав якось Пантелей Прокопович, що смерть полюбила їх дім. Не встигли поховати Наталю, як уже знов запахло ладаном і васильками в просторій мелеховській кімнаті. Через півтора тижня після того, як Григорій виїхав на фронт, утопилася в Дону Дарка.

В суботу, приїхавши з поля, пішла вона з Докійкою купатись. Коло городів вони роздяглися, довго сиділи. на м'якій, притоптаній ногами траві. Ще з ранку, в Дарки був поганий настрій, вона скаржилась, що нездужає і що їй болить голова, кілька разів крадькома плакала ... Перед тим як увійти в воду, Докійка зібрала у вузол волосся, зав'язала косинкою, і, скося глянувши на Дарку, співчутливо сказала:

— Яка ж ти, Дарко, худа стала, аж усі жили видно!

— Скоро поправлюсь...

— Перестала голова боліти ?

— Перестала. Ну, давай купатись, а то вже нерано.— Вона перша з розгону кинулась у воду, поринула з головою і, виринувши, пирхаючи, попливла на середину. Бистра течія підхопила її, почала зносити.

Любуючись на Дарку, що пливла по — чоловічому наввимашки, Докійка забрела у воду по пояс, умилась, змочила груди й нагріті сонцем дужі, по — жіночому округлі руки. На сусідньому городі дві невістки Обнізових поливали капусту. Вони чули, як Докійка, сміючись, кликала Дарку :

— Пливи назад, Дашко ! А то сом тебе потягне!

Дарка повернула назад, пропливла сажнів зо три, а потім

на мить до половини викинулась з води, склала над головою руки, крикнула : "Прощайте, жіночки !" — і каменем пішла, на дно.

Через чверть години бліда Докійка в самій спідній спідниці прибігла додому.

— Дарка втопилась, мамо !..— задихаючись, ледве вимовила вона.

Аж на другий день вранці піймали Дарку гачками нарізної снасті Старий і найдосвідченіший у Татарському рибак Архип Песковатсков удосвіта поставив шість кінців нарізних по течії нижче того місця, де втонула Дарка, перевіряти поїхав разом з Пантелеєм Прокоповичем. На березі зібралась юрба дітей і жінок, серед них була й Докійка. Коли Архип, зачепивши ручкою весла четвертий шнур, од'їхав сажнів з десять од берега, Докійка виразно чула, як він неголосно сказав : "Здається, є..." і став обережніше перебирати снасть, з видимим зусиллям підтягаючи шнур, що прямовисно йшов у глибину. Потім щось забіліло коло правого берега, обидва старики нахилились над водою, баркас зачерпнув краєм води, і до припишклої юрби долинув глухий стукіт зваленого в баркас тіла. В юрбі дружно зітхнули. Хтось із жінок тихо схлипнув. Христоня, що стояв недалеко, грубо гукнув на дітей : "Ану, марш звідси!" Крізь сльози Докійка бачила, як Архип, стоячи на кормі, вправно й безшумно опускаючи весло, гріб до берега. З шурхотом і хрустом подрібнюючи прибережний крейдя— 1 ний обсип, баркас торкнувся землі. Дарка лежала, безживно підібгавши ноги, притулившись щокою до мокрого днища. На білому тілі її, лише трохи посинілому, з якимось голубувато —темним відтінком, видно було глибокі проколи — сліди гачків. На сухорлявій смуглій литці, трохи нижче коліна, біля матер-чатої підв'язки, яку Дарка перед купанням, мабуть, забула зняти, рожевіла і трохи кровоточила свіжа дряпина. Жало нарізного гачка сковзнуло по нозі, проборознило криву, рвану лінію. Судорожно бгаючи фартух, Докійка перша підійшла до Дарки, накрила її розірваним по шву мішком. Пантелей Прокопович з діловитою квапливістю підкачав штани, почав підтягати баркас. Незабаром під'їхала підвода. Дарку перевезли в мелеховський дім.

Перемігши страх і почуття гидливості, Докійка помагала матері обмивати холодне тіло покійної, що зберігало студе;-ність глибинної донської струмини. Було щось незнайоме й строге в трохи припухлому обличчі Дарки, в тьмяному блиску очей, позбавлених водою кольору. У волоссі її сріблом іскрився річковий пісок, на щоках зеленіли вологі нитки прилиплового баговиння, а в розкинутих руках, що безвільно звисали з лави, була така страшна заспокоєність, що Докійка, глянувши, квапливо

відходила' від неї, дивуючись і жахаючись з того, яка несхожа мертва Дарка на ту, що ще так недавно жартувала¹ і сміялась і так любила життя. І потім довго ще, згадавши кам'яну холодність дарчиних грудей і живота, пружність закостенілих членів, Докійка здригалась і намагалась якнайшвидше забути все це. Вона боялась, що мертва Дарка буде снитись їй ночами, тиждень спала на одному ліжку з Іллівною і, перед тим як лягти,— молилась богу, в думці просила: "Господи ! Зроби так, щоб вона мені не снилась ! Відведи, господи !"

Якби жінки Обнізови не розказали, що чули, як Дарка крикнула : "Прощайте, жіночки !" — поховали б потопельницю тихо й без галасу, але, дізнавшись про цей передсмертний вигук, який явно свідчив про те, що Дарка навмисне позбавила себе життя, піп Віссаріон рішуче заявив, що правити похорону не буде. Пантелей Прокопович обурився :

— Як це ти не будеш правити похорону ? Вона що, нехре-щена, чи як ?

— Самовбивць не можу ховати, по закону не слід.

— А як же її закопувати, як собаку, по — твоєму ?

— А по — моему, як хочеш і де хочеш, тільки не на кладовищі, де поховані чесні християни.

— Ні, ти вже змилуйся, будь ласка ! — перейшов на умовляння Пантелей Прокопович.— У нас в сім'ї такого страху зроду не було.

— Не можу. Поважаю тебе, Пантелей Прокопович, як зразкового парафіянина, але не можу. Донесуть благочинному і біди мені не минути,— затиувся піп,

Це була ганьба. Пантелей Прокопович всіляко намагався умовити: норовистого! попа, обіцяв заплатити дорожче і надійними миколаївськими грішми, пропонував подарувати вівцю —перейрку, але, бачачи кінець — кінцем, що умовляння не впливають, пригрозив :

— За цвинтарем я її закопувати не буду. Вона мені не п'яте колесо до воза, а рідна невістка. Чоловік її загинув у бою з червоними і був в офіцерському чині, сама вона егорівською медаллю вшанована, а ти мені дурниці верзеш ?! Ні,, батя, не вийде твоє діло, будеш ховати, хоч би й не хотів.! Нехай вона покищо лежить у кімнаті, а я зараз же повідомлю про це станичного отамана. Він з тобою побалакає !

Пантелей Прокопович вийшов з попівського дому не попрощавшись і навіть дверима згарячу грюкнув. Проте загроза вплинула : через півгодини прийшов від попа посланець, переказав, що отець Віссаріон з притчом зараз прийде.

Поховали Дарку, як і годиться, на кладовищі, поруч з Петром. Як копали яму, Пантелей Прокопович і собі уподобав місце. Працюючи лопатою, він роздивився, обмірковував, що кращого місця не знайти, та й нема для чого. Над могилою Петра шуміла молодим гіллям посаджена недавно тополя ; на верхівці її осінь, що надходила, вже пофарбувала листя в жовтий, гіркий колір умирання. Через поламану ограду, поміж могилами телята повтоптували стежки; коло огради йшов шлях ДО' вітряка ; посаджені дбайливими родичами покійників деревця — клени, тополі, акація, а також дикорослий терен — зеленіли привітно й свіжо ; коло них буйно кучерявилась берізка,

жовтіла пізня свиріпа, викидав волоття вівсюг і зернистий пирій. Хрести стояли, знизу доверху обплетені привітними синіми крученими паничами. Місце було, дійсно, веселе, сухе...

Старик копав могилу, часто кидав лопату, сідав на вологу глинисту землю, кутив, думав про смерть. Та видно не такий настав час, щоб старикам можна було супокійно помирати, по рідних хатах і покоїтись там, де знайшли собі останнє пристановище їх батьки й діди...

Після того як поховали Дарку, ще тихше стало в мелехов-ському домі. Возили хліб, працювали на молотьбі, збирали багатий урожай з баштанів. Ждали звісток від Григорія, але про нього, після від'їзду його на фронт, нічого не було чути. Іллівна не раз говорила: "І поклона діткам не пришле, окаянний ! Померла жінка, і всі ми стали непотрібні йому ..." Потім у Татарський частіше стали навідуватись служиві козаки. Пішли чутки, що козаків збили на балашовському фронті і вони відступають до Дону, щоб, користуючись водною пере-поною, оборонятись до зими. А що мусило статися зимою — про це, не криючись, говорили всі фронтовики : "Як замерзне Дон,— поженуть нас червоні аж до моря !"

Пантелей Прокопович, запопадливо працюючи на молотьбі, ніби й не звертав особливої уваги, на чутки, що ходили по Обдонню, але лишатись байдужим до того, що діялось, не міг. Ще частіше почав він покрикувати на Іллівну і Докійку, ще дражливіший став, дізнавшись про наближення фронту. Він частенько майстрував дещо для хазяйства, але як тільки діло не ладилось в його руках, він з люттю облишав роботу, відпльовуючись і лаючись вибігав на тік, щоб там прохолоннути від обурення. Докійка не раз була свідком таких вибухів. Одного разу він узявся поправляти ярмо, робота не ладилась, і ні з того, ні з сього оскаженілий старик вхопив сокиру й порубав ярмо так, що від нього лишилися самі тріски. Так само вийшло з лагодженням хомута. Увечері при світлі Пантелей Прокопович зсукав дратву, почав зшивати розпороту хомутину; чи то нитки були гнілі, чи то старий нерву-вався, але дратва урвалась два рази підряд,— цього було досить : страшно вилаявшись, Пантелей Прокопович схопився, перекинув табурет, відпхнув його ногою до печі і, гарчачи немов пес, почав рвати зубами шкіряну обшивку на хомуті, а потім кинув хомут на підлогу і, по — півнячому підстрибуючи, став топтати його ногами. Іллівна, що рано лягла спати,— почувши шум, злякано схопилась, але роздивившись, в чому річ, не витерпіла, докорила старому:

— Очманів ти, проклятий, на старості літ ? Чим тобі хомут завинив ?

Пантелей Прокопович божевільними очима глянув на жінку, загорлав :

— Мовчи — и — и, сяка — така !!! — І, вхопивши уламок хомута, шпурнув ним у стару.

Давлячись від сміху, Докійка кулею вилетіла в сіни. А старий, побушувавши трохи, вгамувався, попросив пробачення в жінки за сказані спересердя круті слова і довго крєктав та чухав потилицю, поглядаючи на уламки злощасного хомута, прикидаючи думкою — що б з них можна зробити ? Такі напади люті повторювались у нього не раз,

але Іллівна, навчена гірким досвідом, обрала іншу тактику втручання : як тільки Пантелей Прокопович, виригаючи лайку, починав трошити якунебудь річ господарського вжитку,— стара смиренно, але досить голосно казала :

— Бий, Прокоповичу! Ламай! Ми ще з тобою наживемо ! — І навіть пробувала помагати чинити погром. Тоді Пантелей Прокопович зразу холонув, з хвилину дивився на жінку нетямущими очима, а потім тремтячими руками шарив по кишенях, знаходив кисет і збентежено сідав денебудь осторонь покурити, заспокоїти розбурхані нерви, в душі проклинаючи свою запальність і підраховуючи втрати. Жертвою невгамовного старечого гніву стало тримісячне поросся, що забралось у палісадник. Йому Пантелей Прокопович кілком перебив хребет, а через п'ять хвилин, висмикуючи з допомогою цвяха щетину з дорізаного поросяти, винувато, влєсливо поглядає на хмурну Іллівну, говорив :

— Воно й поросся було так собі, одне горе... Один чорт воно здохло б. На них якраз у цю пору чума нападає ; то хоч з'їмо, а то б так, марно пропало. Правда, стара ? Ну, чого ти наче градова хмара стоїш ? Та будь воно тричі прокляте, це поросся ! Хоч би поросся як поросся, а то так здохляка пороссяча ! Його не то що кілком — соплею можна було перебити. А вредне яке! Кущів з сорок картоплі розрило !

— Тієї й картоплі в палісаднику було не більше як тридцять кущів,— тихо поправила його Іллівна.

— Ну, а якби було сорок — воно б і сорок перепаскудило, воно таке! І слава богу, що позбулися його, чортеняти ! — не задумуючись, відповів Пантелей Прокопович.

Діти нудьгували, випровадивши батька. Працюючи в хазяйстві, Іллівна не могла приділяти їм досить уваги, і вони самі — саміські цілі дні грались денебудь у саду або на току. Якось після обіду Мишко зник і прийшов аж на заході сонця. На запитання Іллівни — де він був, Мишко відповів, що грався з дітьми коло Дону, але Полюшка зараз же викрила його :

— Бреше він, бабуню ! Він у тітки Оксани був !

— А ти як знаєш ? — спитала, неприємно здивована новиною, Іллівна.

— Я бачила, як він з їхнього базу перелазив через пліт.

— Там, чи що, був ? Ну, кажи ж, дитинко, чого ти почервонів ?

— Я, бабусю, обманював... Я справді не коло Дону був, а в тітки Оксани був.

— Чого ти туди ходив ?

— Вона мене покликала, я й пішов.

— А нащо ж ти обманював, ніби з дітьми грався ?

Мишко на секунду похнюпився, потім звів правдиві оченята, прошепотів :

— Боявся, що ти лаяти будеш...

За що ж би я тебе лаяла ? Ні — і... А чого вона тебе кликала ? Що ти в. неї там робив ?

Нічого. Вона побачила мене, гукнула : "Іди до мене !", я пішов, вона повела мене до хати, посадила на стільці...

Ну ? нетерпляче випитувала Іллівна, майстерно приховуючи хвилювання, що

охопило її.

...холодних млинців давала їсти, а потім дала ось

що,— Мишко витягнув з кишені грудку цукру, з гордістю показав його і знов сховав у кишеню.

— Що ж вона тобі казала ? Може, питала що ?

— Казала, щоб я ходив її провідував, а то вона сама скучає, обіцяла гостинця дати... Сказала, щоб я не говорив,, що був у неї. А то, каже, бабуся твоя буде лаяти.

— Он як ...—задихаючись від стримуваного обурення, промовила Іллівна.— Ну і що ж вона, питала тебе про що ?

— Питала.

— Про що ж вона питала ? Та ти розкажуй, голубчику" не бійся !

— Питала : чи скучаю я за татком ? Я сказав" що скучаю. Іще питала, коли він приїде і що про нього чути, а я сказав, що не знаю : що він на війні воює. А потім вона посадила мене до себе на коліна й розказала казку.— Мишко жваво блиснув очима, усміхнувся.— Гарну казку! Про якогось Івасика, як його гуси — лебеді на крилах несли, і про бабу — ягу.

Іллівна, стиснувши губи, вислухала мишкову сповідь, суворо сказала :

— Більше, синку, не ходи до неї, не треба. І гостинці від неї ніяких не бери, не треба, а то дід узнає і наб'є тебе. Не дай бог узнає дід — він на тобі шкуру облупить ! Не ходи, дитинко !

Але, не зважаючи на суворий наказ, через два дні Мишко знов побував в астаховецькій хаті. Іллівна взнала про це, глянувши на мишкову сорочину : роздертий рукав, що його вона не мала часу вранці зашити, був майстерно прострочений, а на комірці білів перламутром новенький гудзик. Знаючи, що зайнята на молотьбі Докійка не могла вдень лагодити' дитячу одягу, Іллівна докірливо спитала :

— Знов до сусідів ходив ?

— Знов...— розгублено промовив! Мишко і зараз же додав : — Я більше не буду, бабунечко, ти тільки не лай...

Тоді Іллівна вирішила поговорити з Оксаною і твердо заявити їй, щоб вона дала Мишкові спокій і не запобігала його прихильності ні подарунками, ні казками. "Звела з світу Наталю, а тепер намагається проклята до дітей підлізти, щоб через них потім Гришку обплутати. Ну, й гадюка! В неві-* стки при живому чоловікові пнеться... Тільки не вийде її діло! Та хіба ж її Гришка після такого гріха візьме?" — думала стара.

Від її допитливого і ревнивого материнського погляду не сховалось те, що Григорій, будучи вдома, уникав зустрічатись з Оксаною. Вона розуміла, що він робив* це не тому, що боявся людського поговору, а тому, що вважав Оксану винною в смерті жінки. Потайки Іллівна сподівалась, що

смерть Наталі назавжди розділить Григорія з Оксаною і Оксана ніколи не ввійде у їх сім'ю.

Увечері того ж дня Іллівна побачила Оксану на пристані коло Дону, підкликала її:

— Ану, підійди до мене на час, поговорити треба.

Оксана поставила відра, спокійно підійшла, привіталася.

— Ось що, люба моя,— почала Іллівна, допитливо дивлячись у вродливе, але ненависне їй лице сусідки.— Ти навіщо ото чужих дітей приманюєш? Навіщо ти хлопчину закликаєш до себе і примовляєш його? Хто тебе просить зашивати йому сорочину та задаровувати його всякими гостинцями? Ти що думаєш — без матері йому догляду нема? Що без тебе не обійдуться? І де твоя совість, безсоромні твої очі!

— А що я поганого зробила? Чого ви лаєтесь, бабусю? — спалахнувши, сказала Оксана.

— Як це — що поганого? Та ти маєш право хоч доторкнутись до наталиної дитини, коли ти її саму звела в могилу?

— Що ви, бабусю! Опам'ятайтесь! Хто її зводив? Сама над собою вчинила.

— А не через тебе?

— Ну, це вже я не знаю.

— Зате я знаю! — схвильовано вигукнула Іллівна.

— Не кричіть, бабусю, я вам не невістка, щоб на мене кричати. В мене для цього чоловік є.

— Бачу тебе наскрізь! Бачу, чим ти й дихаєш! Не невістка, а в невістки лізеш! Дітей спочатку хочеш привабити, а потім до Гришки підібратися?

— До вас у невістки йти я не збираюсь. Здуріли ви, бабусю! В мене чоловік живий.

— Ото ж бо ти від нього, від живого, й намагаєшся до другого причепитись!

Оксана помітно зблідла, сказала:

— Не знаю, чого ви на мене напались і страмите мене... Ні до кого я ніколи не набивалась і набиватись не збираюся, а що вашого онучка примовила,— що ж тут поганого? Дітей у мене, ви самі 'знаєте, немає, чужим радію, і то легше, от і закликала його... Подумаєш, задаровувала я його! Грудку цукру дала дитині, то це вже й задаровування! Та й навіщо мені його задаровувати? Так, балакаєте ви бог зна що!..

— При живій матері ти його щось не закликала! А як померла Наталя — то й ти доброзичлива стала?

— Він у мене і при Наталі в гостях бував,— ледве помітно усміхнувшись, сказала Оксана.

— Не бреш, безсовісна!

— Ви спитайте його, а вже потім брехнею дорікайте.

Ну, як би там не було, а більше не смій хлопчину

заманювати до себе. І не думай, що* дим ти миліша станеш Григорієві. Дружиною його тобі не бути, так і знай!

З перекривленим від гніву обличчям, Оксана хрипло сказала:

— Мовчи! Тебе він не питатиме! І ти в чужі діла не лізь!

Іллівна хотіла ще щось сказати, але Оксана мовчки повернулась, підійшла до відер, рвучко завдала на плечі коромисло і, розхлюпуючи воду, швидко пішла стежкою.

З того часу, зустрічаючись з Мелеховими, вона ні з ким з них не віталася, з сатанинською пихою, роздуваючи ніздрі, проходила мимо, але забачивши денебудь

самого Мишка, боязко озиралась і, якщо нікого не було поблизу,— підбігала до нього, нахилившись, пригортала до грудей і, цілуючи загорілий лобик і хмурнуваті чорні, мелеховські оченята, сміючись і плачучи, безладно шепотіла : "Рідний мій Григоровичу ! Хороший мій ! Як же я за тобою скучила ! Дурна твоя тітка Оксана... Ой, яка ж дурна !" І потім довго не сходила з її губ трепетна усмішка, а зволожені очі сяяли щастям, як у молоденької дівчини.

В кінці серпня був мобілізований Пантелей Прокопович. Водночас з ним з Татарського пішли на фронт усі козаки, здатні орудувати зброєю. В хуторі з чоловічого населення лишилися тільки інваліди, підлітки та древні старики. Мобілізація була поголовна, і звільнення на медичних комісіях, за винятком явних калік, не дістав ніхто.

Пантелей Прокопович, діставши наказ від хутірського отамана з'явитись на збірний пункт, нашвидку попрощався з старою, з внуками і Докійкою, крячучи став навколішки, вдарив два доземних поклони,— хрестячись до образів, сказав :

— Прощайте, милі мої ! Мабуть, не доведеться нам уже бачитись, либонь настав останній час. Наказ вам од мене такий : молотіть хліб і день і ніч, до дощів постарайтесь скінчити. Треба буде — найміть чоловіка, щоб пособив вам. Якщо не вернеться до осені — вправляйтесь без мене ; зяб лі виоріть, скільки зможете, жита посійте хоч з десятину. Гляди, стара, хазяйнуй до пуття, рук не опускай. Повернемось ми з Григорієм чи ні, а вам хліб найпотрібніший буде. Війна війною, а без хліба жити теж погано. Ну, бережи вас господи !

Іллівна провела старого до майдану, глянула останній раз, як він поруч з Христонею накульгує, поспішаючи за підводою, а потім витерла фартухом припухлі очі і, не оглядаючись, попрямувала додому. На току ждав її немолодочений поклад пшениці, в печі стояло молоко, діти з ранку нічого не їли, клопоту в старій було сила — силенна, і вона поспішала додому, не спиняючись, зрідка кланяючись зустрічним жінкам, не стаючи на розмову, і тільки ствердливо кивала головою, коли хтось із знайомих співчутливо питав : "Служивого випроводжала; чи що?".

Через кілька днів Іллівна, подоївши на зорі корів, вигнала їх на провулок і тількищо хотіла йти в двір, як до слуху її долинув якийсь приглушений, осадистий гуркіт. Роздивившись, вона не знайшла на небі жодної хмарини. Трохи згодом гуркіт повторився :

— Чуєш, бабусю, музику ? — спитав старий пастух, що збирав череду.

— Яку музику ?

— А ту, що на самих басах грає.

— Чути чую, та не второпаю, що воно . таке.

— Скоро второпаєш. От як почнуть з того боку на хутір кидати — зразу второпаєш. Це з гармат б'ють. Старикам нашим тельбухи випускають ...

Іллівна перехрестилась, мовчки пішла у хвіртку.

З того дня гарматний гуркіт стугонів безупинно чотири доби. Особливо чути було зорями. Але коли віяв північно —східний вітер, грім далеких боїв чути було і серед дня. На токах на хвилину припинялась робота, жінки хрестились" тяжко зітхали, згадуючи

рідних, шепочучи молитви, а потім знов починали глухо погуркувати на токах камінні котки, поганяли коней і волів хлопчаки — погоничі, гуркотіли віялки, трудовий день вступав у свої невід'ємні праіва. Кінець серпня був погожий і сухий навдивовижу. По хутору вітер носив порошок з полови, солодко пахло обмолоченою житньою соломою, сонце пекло немилосердно, але в, усьому вже відчувалось наближення недалекої осені. На вигоні тьмяно білів одцвілий сизий полин, верхівки тополь за Доном пожовкли" в садках дужче запахла антонівка, по — осінньому прояснились далекі горизонти, і на спорожнілих полях показались перші зграї пролітних журавлів.

Гетьманським шляхом день — у — день тяглися з заходу на схід обози, що підвозили до переправ через Дон бойові припаси, в обдонських хуторах з'явилися біженці. Вони розказували, що козаки відступають з боями; деякі запевняли, нібито відступ цей робиться навмисне, для того, щоб заманити червоних, а потім оточити їх і знищити. Дехто з татар-ців нишком почав збиратись виїжджати. Підгодовували волів і коней, ночами закопували в ями хліб, скрині з найціннішим майном. Гарматний гуркіт був ущух, але 5 вересня відновився з новою силою і тепер звучав уже виразно й грізно. Бої відбувались верст за сорок від Дону, в напрямі на північний схід від Татарського. Через день загриміло і вгору поріччі на заході. Фронт безупинно посувався по Дону.

Іллівна знала про те, що більшість хуторян збираються відступати, і запропонувала Докійці виїхати. Вона була розгублена й збентежена і не знала, що їй робити з хазяйством, з домом : чи треба все це кидати та виїжджати разом з людьми, чи лишатися вдома. Перед від'їздом на фронт Пантелей Прокопович говорив про молотьбу, про зяблю, про худобу, але й словаі не сказав; про те, що їм робити, коли фронт наблизиться до Татарського. Про всяк випадок Іллівна вирішила так: відправити з кимнебудь з хутірських Докійку з дітьми і найціннішим майном, а самій лишатись, навіть у тому випадку, коли червоні займуть хутір.

В ніч проти 17 вересня несподівано з'явився додому Пантелей Прокопович. Він прийшов пішки спід Казанської станиці, змучений, злий. Відпочивши з півгодини, сів за стіл і почав їсти так, як Іллівна за все своє життя не бачила : піввідерний чавун пісного борщу наче за себе вилив, а потім накинувся на пшоняну кашу. Іллівна від здивування в долоні сплеснула:

— Господи, як же ти їси, Прокоповичу! Наче ти три дні не їв !

— А ти думала—їв, стара дурепо? Три дні якраз макового зерна в роті не було !

— Та що ж це, вас не годують там, чи що ?

— Чорти б їх так годували ! — муркочучи по — котячому з напханим ротом, відповів Пантелей Прокопович.— Що роздобудеш — те й стріскаєш, а я красти ще не вивчився. Це молодим добре, бо в них совісті й на сімак² не лишилось... Бони за цю прокляту війну так руки на злодійстві набили, що я жахався — жахався, та й перестав. Все, що забачать — беруть, тягнуть, волочуть... Не війна, а страсть господня !..

— Ти б не одразу наїдався. Коли б тобі не завадило. Глянь, як ти роздувся, наче павук !

— Мовчи отам. Молока принеси, та більшенький глечик.

Іллівна аж заплакала, дивлячись на свого вкрай зголоднілого старого.

— Що ж ти, назовсім прийшов ? — спитала вона після того, як Пантелей Прокопович вдовольнився кашею.

— Там видно буде ...— ухильно відповів він.

— Вас, стариків, либонь пустили додому ?

— Нікого не пускали. Куди там пускати, коли червоні вже до Дону підпирають ? Я сам пішов.

— А не доведеться тобі відповідати за це ? — боязко спитала Іллівна.

— Піймають — може й відповідати доведеться.

— То це ти що — ховатись будеш?

— А ти думала, що на гульбища бігатиму, чи по гостях ходитиму ? Тьху, безклепка яка ! — Пантелей Прокопович сердито плюнув, але стара невгавала :

— Ой, лишенько ! Ще біди наживемо, якраз ще тягати тебе* зачнуть...

— Ну, вже краще нехай ловлять та в тюрму садовлять, ніж там по степу з гвинтівкою тинятись,— стомлено сказав Пантелей Прокопович.— Я їм не молоденький по сорок верст за день чухрати, окопи копати, в атаки бігати, та по землі повзати, та ховатись од куль. Чорт від них сховається! Мого сусіда з Кривої Річки цокнула' куля під ліву, лопатку — і ногою не дригнув. Воно втіхи мало в такому ділі.

Гвинтівку й підсумок з патронами старий одніс і сховав у половнику, а коли Іллівна спитала, де ж його сіряк,— похмуро й неохоче відповів :

— Прожив. Певніше сказати — покинув. Натиснули на нас за станицею Шумилинською так, що все покидали, тікали, як несамовиті. Там уже не до сіряка було... У декого кожущки були, і ті покидали. І на чорта він тобі здався, той сіряк, що ти про нього згадуєш ? Коли б хоч сіряк був добрий, а то так, злидений...

Насправді сіряк був добрий, новий, але все, чого позбувався старий, за його словами, було нікудишне. Така вже в нього завелась звичка потішати себе. Іллівна знала про це, а тому про якість сіряка й не сперечалась.

Вночі на сімейній нараді вирішили: Іллівні і Пантелееві Прокоповичу з дітьми лишатись вдома до. останку, оберігати майно, змолочений хліб закопати, а Докійку парою старих волів вирядити з скринями до рідні, на Чир, в хутір Ла-тишев. .

Планам цим не судилося здійснитись цілком. Вранці випроводили Докійку, а опівдні в Татарський в'їхав каральний загін з сальських козаків — калмиків. Мабуть,— хтось із хуторян бачив, як Пантелей Прокопович пробирався додому; через годину після того, як каральний загін в'їхав у хутір, четверо калмиків прискакали до мелеховського базу. Пантелей Прокопович, забачивши верхівців, напрочуд швидко й спритно видряпався на горище ; гостей зустрічати вийшла Іллівна.

— Де твоя старика ? — спитав літній ставний калмик з погонами старшого урядника, злазячи з коня і проходячи повз Іллівну в хвіртку.

— На фронті, де ж йому бути,— грубо відповіла Іллівна.

— Веди в хата, обшук роблю буду.

— Що шукатимеш ?

— Старика твоя шукать. Ай, стидно! Стара яка — брехня живеш ! — докірливо хитаючи головою, промовив молодцюватий урядник і вискалив густі білі зуби.

— Ти не вишкіряйся, невмитий ! Сказано тобі — нема, значить — нема !

— Кінчай балачка, ве́ди хата ! Ні,— самі ходим,— суворо

161

П. Тихий Дон. 191

сказав ображений калмик і рішуче пішов до ганку, широко ставлячи клишаві ноги.

Вони пильно оглянули кімнати, поговорили між собою по — калмицьки, потім двоє пішли оглядати подвір'я, а один — низенький і смуглий аж чорний, з рябим обличчям і приплес-нутим носом — підтягнув широкі шаровари, прикрашені лампасами, вийшов у сіни. В просвіт відчинених дверей Іллівна бачила, як калмик стрибнув, учепився руками за переруб і спритно поліз угору. Через п'ять хвилин він спритно скочив звідти, за ним, крекчучи, обережно зліз весь вимазаний у глину, з павутинням на бороді, Пантелей Прокопович. Глянувши на міцно стиснуті губи старої, він сказав :

— Знайшли, прокляті! Значить, хтось виказав...

Пантелея Прокоповича під конвоєм відправили в станицю Каргінську, де був військово — польовий суд, а Іллівна поплакала трохи і, прислухаючись до гарматного грому та виразно чутної кулеметної тріскотняви, що відновились за Доном, пішла в комору, щоб приховати хоч трохи хліба.

XXII

Чотирнадцять зловлених дезертирів ждали суду. Суд був короткий і немилостивий. Старий осаул, що головував на засіданнях, питав у підсудного прізвище, ім'я, по — батькові, чин і номер частини, дізнавався, скільки часу підсудний ховався, потім півголосом перемовлявся кількома фразами з членами СУДУ — з безруким хорунжим і з вусатим та пухломордим вахмістром, що роз'ївся на легкому хлібі,— і оголошував вирок. Більшість дезертирів засуджували до биття різками, що його виконували калмики в спеціально відведеному для цього нежилому домі. Занадто багато розвелось дезертирів у войовничій Донській армії, щоб можна було шмагати їх відкрито і привселюдно, як у 1918 році...

Пантелея Прокоповича викликали шостим. Схвильований і блідий стояв він перед суддівським столом, тримаючи руки по швах.

— Прізвище ? — спитав осаул, не дивлячись на Пантелея Прокоповича.

— Мелехов, ваше благородіє.

— Ім'я, по — батькові ?

— Пантелей Прокопович, ваше благородіє.

Осаул підвів від паперів очі, пильно подивився на старика.

— Ви звідки родом ?

— З хутора Татарського, Вешенської станиці, ваше благородіє.

— Ви не батько Мелехова Григорія, сотника ?

— Так точно, батько, ваше благородіє.— Пантелей Прокопович зразу підбадьорився, почувши, що різки начебто віддаляються від його старого тіла.

— Слухайте, як же вам не соромно ? — спитав осаул, не зводячи колючих очей із змарнілого обличчя Пантелея Прокоповича.

Тут Пантелей Прокопович, порушивши статут, приклав ліву руку до грудей, плаксивим голосом сказав:

— Ваше благородіє, пане осаул! Довіку за вас богу молитимусь — не веліть мене різками шмагати! У мене два сини жонатих... старшого вбили червоні... Онуки є, і мене, такого похилого старика, бити треба ?

— Ми й старих учимо, як треба служити. А ти думав, тобі за втечу з частини хреста дадуть ? — перебив його безрукий хорунжий. Куточки рота його нервово сіпались.

— Нащо мені той хрест?.. Відправте ви мене в частину,, служитиму вірою і правдою ... Сам не знаю, як я втік : мабуть, чортяка спокусив ...— Пантелей Прокопович ще довго щось безладно говорив про недомолочений хліб, про свою кульгавість, про залишене господарство, але осаул рухом руки примусив його замовкнути, нахилився до хорунжого і щось довго шепотів йому на вухо. Хорунжий ствердливо хитнув головою, і осаул обернувся до Пантелея Прокоповича.

— Добре. Ви все сказали ? Я знаю вашого сина і дивуюся з того, що в нього такий батько. Коли ви втекли з частини ? Тиждень тому ? Ви що ж, хочете, щоб червоні зайняли ваш хутір і здерли з вас шкуру ? Отакий приклад ви подаєте молодим козакам ? За законом ми повинні судити вас і покарати різками, але з пошани до офіцерського чину вашого сина я вас визволюю від цієї ганьби. Ви були рядовим ?

— Так точно, ваше благородіє.

— В чині ?

— Молодшим урядником був, ваше благородіє.

— Зняти лички ! — Перейшовши на "ти", осаул підвищив голос, грубо наказав : — Зараз же відправляйся в частину ! Скажи командирові сотні, що рішенням військово — польового оуду ти позбавлений звання урядника. Нагороди за цю або за минулі війни мав ?.. Іди !

Не тямлячись від радості, Пантелей Прокопович вийшов, перехрестився на церковний купол і... через пагорок без дороги попрямував додому. "Ну, тепер уже я не так заховаюсь ! Чорта з два знайдуть, нехай хоч три сотні калмиків присилають !" — думав він, кульгаючи по зарослій брицею стерні.

В степу він вирішив, що краще йти дорогою, щоб не привертати уваги проїжджих. "Якраз ще подумують, що я — дезертир. Нарвешся на якихнебудь службистів — і без суду нагаїв надають",— вголос міркував він, звертаючи з поля на зарослий спорищем, забутий путівець і вже чомусь не вважаючи себе дезертиром.

Що ближче підходив він до Дону, то частіше зустрічав підводи біженців. Повторювалось те, що було весною¹ підчас відступу повстанців на лівий бік Дону: в усіх напрямках їхали по степу навантажені домашнім добром гарби й вози, йшли череди ревучої худоби, наче кіннота на марші — здіймали куряву отари овець... Скрипіння коліс, кінське іржання, людські вигуки, тупіт безлічі копит, мекання овець, дитячий плач — все це наповняло спокійні простори степу неугавним і тривожним гомоном.-

— Куди, діду, прямуєш ? Іди назад, слідом за нами — червоні! — крикнув з одної підводи незнайомий козак з забинтованою головою.

— Годі брехати ! Де вони, ті червоні ? — Пантелей Прокопович розгублено спинився.

— За Доном. Підходять до Вешок. А ти до них ідеш?

Заспокоївшись, Пантелей Прокопович ішов далі і надвечір підійшов до Татарського. Сходячи з гори, він уважно придивлявся. Хутір вразив його безлюддям. На вулицях не було ні душі. Безмовно стояли залишені, з зачиненими віконницями хати. Не чути було ні людського голосу, ні мукання худоби; тільки біля самого1 Дону жваво вештались люди. Наблизившись, Пантелей Прокопович легко впізнав озброєних козаків, що витягали й переносили в хутір баркаси. Татарський був залишений жителями, це стало ясно Пантелееві Прокоповичу. Обережно увійшовши в свій провулок, він, широко ступаючи, пішов додому.

— Ось і дідуньо ! — зрадівши, гукнув Мишко й кинувся дідові на шию.

Іллівна заплакала з радості, крізь сльози промовила:

— І не сподівались тебе побачити ! Ну, Прокоповичу, як хочеш, а лишатись тут більше я не згодна ! Нехай все горить ясным вогнем, але стерегти порожню хату я не буду. Майже всі з хутора виїхали, а я з дітьми сиджу, як дурна ! Зараз же запрягай кобилу, і поїдемо світ — заочі! Пустили тебе ?

— Пустили.

— Назовсім ?

— Назовсім, поки не піймають ...

у— Ну, і тут тобі не ховатися ! Сьогодні вранці як почали стріляти з того боку червоні — аж страшно ! Я вже з дітьми в льоху сиділа, поки стрільба була. А оце одігнали їх. Приходили козаки, молока питали і радили виїжджати звідси.

— Козаки не наші хутірські ? — поцікавився Пантелей Прокопович, уважно розглядаючи в наличнику вікна свіжу кулеву пробоїну.

— Ні, чужі, начебто звідкілясь в Хопра.

— Тоді треба виїжджати,— зітхнувши, сказав Пантелей Прокопович.

До ночі він викопав у кізячнику яму, скинув туди сім мішків пшениці, старанно загорнув і прикидав кізяками, а як тільки смеркло — запряг у невелику гарбу кобилу, поклав два кожухи, мішок борошна, пшона, зв'язану вівцю, прив'язав до задньої крижівниці обох корів і, посадивши Іллівну і дітей, промовив :

— Ну, тепер — з богом ! — Виїхав з двору, передав віжки старій, зачинив ворота і аж до пагорба сякався та витирав рукавом чекменя сльози, ідучи поруч з гарбою.

XXIII

17 вересня частини ударної групи Шорина, зробивши три-дцятиверстний перехід, підійшли до самого Дону. Зранку 18-го червоні батареї загриміли від гирла Медведиц! до станиці Казанської. Після короткої артилерійської підготовки піхота зайняла обдонські хутори і станиці Буканівську, Єлан-єьку, Вешенську. За один день лівобережжя Дону протягом більш ніж на півтора верст було очищено від білих.

Козачі сотні відступили, в порядку переправившись через Дон на заздалегідь заготовлені позиції. Всі наявні засоби переправи були в їхніх руках, але червоні мало не захопили вешенський міст. Козаки заздалегідь наклали коло нього соломи і облили дерев'яний поміст гасом, щоб підпалити при відступі, і вже лагодились були підпалювати, як у цей час примчав зв'язківець з повідомленням, що одна з сотень 37 — го полку йде з хутора Перевізного у Вешенську до переправи. Відстала сотня кар'єром прискакала до мосту в той момент, коли червона піхота вже вступала в станицю. Під кулеметним вогнем козаки все таки встигли проскочити по мосту й підпалити його за собою, втративши більш як десять чоловіка вбитими й раненими і таку ж кількість коней.

До кінця вересня полки 22 — і 23 — і дивізій 9 — і Червоної армії втримували зайняті ними хутори і станиці лівого боку Дону. Противників розділяла ріка, максимальна ширина якої була в той час не більш як вісімдесят сажнів, а місцями доходила до тридцяти. Активних спроб переправитись червоні не робили ; де — не — де на бродах вони намагались перейти Дон, але були відбиті. На всьому протязі фронту на цій ділянці цілих два тижні відбувалась жвава артилерійська і рушнична перестрілка. Козаки займали пануючі над місцевістю прибережні висоти, обстрілюючи скупчення противника на підступах до Дону, не дозволяючи йому вдень підійти до берега ; але тому, що козачі сотні на цій ділянці складалися з найменш боєздатних формувань (старі і молодь віком від сімнадцяти до дев'ятнадцяти років), то й самі вони не намагались перейти Дон., щоб відтиснути червоних і вирушити в наступ по лівобережжю.

Відступивши на правий бік Дону, першого дня козаки сподівались, що от — от запалають хати зайнятих червоними станиць, але на їх велике здивування на лівому боці не показалося ні одного димка ; мало того — жителі, що перебрались уночі з того боку, повідомили, що червоноармійці нічого не беруть з майна, а за взяті продукти, навіть за кавуни й молоко, щедро платять радянськими грошми. Це викликало серед козаків розгубленість і величезне здивування. Їм здавалося, що після повстання червоні повинні б спалити дощенту всі козачі хутори й станиці; вони сподівалися, що та частина населення, яка залишилась, принаймні його чоловіча половина, буде нещадно знищена, але за вірогідними звітками — червоні нікого з мирних жителів не чіпали і, зважаючи на все, навіть і не думали про помсту.

В ніч проти 19-го козаки — хоперці, що були в заставі проти Вешенської, вирішили розвідати про таку дивну поведінку противника ; один горлатий козак склав трубою руки, крикнув:

— Гей, червонопузі! Чуєте, палії ? Чого ж ви хат наших ке палите? Сірників у вас нема? То пливіть до нас, ми вам дамо !

Йому з темряви гучно відповіли :

— Вас не захопили на місці, а то спалили б разом з хатами !

— Зубожіли ? Підпалити нічим ? — задерикуватو кричав хоперець.

Спокійно і весело йому відповіли :

— Пливи сюди, біла курво, ми тобі жару в матню насиплемо. До смерті будеш чухатись !

На заставах довго перекидались лайками і всіляко шпигали одні одних, а потім постріляли трохи і притихли.

В перших числах жовтня основні сили Донської армії, в кількості двох корпусів, зосереджені на ділянці Казанська — Павловськ, перейшли в наступ. 3 — й Донський корпус, що мав у своєму складі 8000 багнетів і понад 6000 шабель, недалеко від Павловська форсував Дон, відкинув 56 — у червону дивізію і почав успішно просуватись на схід. Незабаром переправився через Дон і 2 — й коноваловський корпус. Переважна кількість кінноти в його складі дала йому можливість далеко заглибитись у розташування противника і завдати ряд сильних ударів. Введена в дію 21-а стрілецька червона дивізія, що перебувала досі у фронтовому резерві, трохи затримала просування 3 — го Донського корпусу, але під тиском об'єднаних козачих корпусів мусила почати відхід. 14 жовтня 2 — й козачий корпус у жорстокому бою розгромив і майже цілком знищив 14-у червону стрілецьку дивізію. За тиждень лівий берег Дону був очищений від червоних аж до станиці Вешенської. Зайнявши широкий плацдарм, козачі корпуси відтиснули частини 9 — ї Червоної армії на фронт Лузево — Ши-рінкин — Воробйовка, змусивши 23 — ю дивізію 9 — ї армії поспішно перестроїти фронт у західному напрямі від Вешенської на хутір Кругловський.

Майже одночасно з 2 — м корпусом генерала Коновалова форсував Дон на своїй ділянці і 1 — й Донський корпус, що перебував у районі станиці Клецької.

Загроза оточення постала перед 22 — ю і 23-ю лівофланговими червоними дивізіями. Зважаючи на це, командування Південно — східним фронтом наказало! 9 — ї армії відійти на фронт гирло ріки Ікорець — Бутурлинівка — Успенська — Індіанська — Кумилженська. Але втриматись на цій лінії армії не вдалося. Набрані по загальній мобілізації численні і розрізнені козачі сотні переправились з правого берега Дону і, об'єднавшись з регулярними військовими частинами 2 — го козачого корпусу, продовжували навалю гнати червоних на північ. З 24 по 29 жовтня білими були зайняті станції Філоново, Поворино і місто Новохоперськ. Проте, хоч які були успіхи Донської армії в жовтні, але в* настрої козаків уже не було тієї певності, яка окриляла їх весною, під час переможного походу до границь області. Більшість фронтовиків розуміла, що успіх цей — тимчасовий і що продержатись їм далі зими не вдасться.

З того моменту, коли на Південний фронт прибув товариш Сталін і коли запропонований ним план розгрому південної контрреволюції (просування через Донбас, а не через Донську область) почав здійснюватись,— обстановка на Південному фронті різко змінилась. Поразка Добровольчої армії в генеральному бою на орловсько — кромському напрямі і блискучі дії будьонівської кінноти на воронізькій ділянці вирішили долю боротьби : в листопаді Добровольча армія покотилась на південь, оголюючи лівий фланг Донської армії, захоплюючи і її в своєму відступі.

Два з половиною тижні Пантелей Прокопович безпечно прожив з сім'єю в хуторі Латишевому, і, як тільки почув, що червоні відступили від Дону, зібрався їхати додому.

Верст за п'ять від хутора він рішуче зііз з гарби, сказав :

— Терпіти я не можу топтатися ступою. А через цих проклятих корів риссю не поскачеш. І на чорта ми їх ганяли з собою ? Докійко! Спини волів ! Прив'язуй корів до своєї гарби, а я потюпаю додому. Там тепер, може, од подвір'я самий попіл лишився...

Пойнятий величезною нетерплячкою, він пересадив дітей з своєї маленької гарби на; велику гарбу Докійки, переклав туди ж зайвий вантаж, і, порожняком, риссю погуркотів по грудкуватому шляху. Кобила впріла на першій же версті; ще ніколи хазяїн не поводився з нею так безжально: він не випускав батога з рук, безперестанку поганяючи її.

— Заженеш кобилу ! Чого ти скачеш, як оглашений ? — говорила Іллівна, вчепившись за щаблі гарби, страдницьки кривлячись від трясіння.

— Вона до мене на могилу плакати однаково не прийде... Но — о — о, проклятуша ! У — прі — ла !.. Там, може, від дому самі пеньки лишилися ...— крізь зціплені зуби цідив Пантелей Прокопович.

Побоювання його не справдились : дім стояв цілісінький, але майже всі вікна в ньому були вибиті, двері зірвані з за-вісів, стіни покопирсані кулями. Все у дворі дихало занедбаністю і пусткою. Ріг конюшні геть одбило снарядом, другий снаряд вирив неглибоку яму біля колодязя, розваливши цямрини і переламавши навпіл колодязний журавель. Війна, від якої втівав Пантелей Прокопович, сама прийшла до нього в двір, лишивши після себе огидні сліди руйнування. Але ще

більшої шкоди хазяйству завдали хоперці, що стояли в хуторі постоем : на скотинячому базу вони повалили плоти, викопали глибокі, в зріст людини траншеї; щоб не завдавати собі зайвого клопоту — розібрали стіни комори і з колод поробили настили в траншеях; розкидали кам'яну огорожу, майструючи бійницю для кулемета ; знищили півстіжка сіна, безгосподарно годуючи ним коней; попалили плоти і запаскудили всю літню кухню...

Пантелей Прокопович за голову взявся, оглянувши дім і надвірні будівлі. На цей раз його зрадила постійна звичка знецінювати втрачене. Чорт візьми, не міг же він сказати, що все нажите ним нічого не варте і годилося тільки на злом ? Комора — не сіряк, і збудувати її коштувало йому недешево.

— Як не було комори ! — зітхнувши, сказала Іллівна.

— Воно й комора ця була...— жваво озвався Пантелей Прокопович, але не скінчив, махнув рукою, пішов на тік.

Рябі, понівечені осколками й кулями стіни дому були непривітні й занедбані. В кімнатах свистів вітер, на столах, на лавах грубим шаром лежав пил... Багато часу потрібно було, щоб усе впорядкувати.

Пантелей Прокопович другого ж дня поїхав у станицю і не без труднощів випросив у знайомого фельдшера папір, який свідчив, що через хворобу ноги козак Мелехов Пантелей не може ходити пішки і потребує лікування. Посвідчення це допомогло Пантелеєві Прокоповичу уникнути вирядження на фронт. Він показав його отаманові і, коли ходив у хутірське правління, для більшої переконливості спирався на ціпок,

кульгав по черзі на обидві ноги.

Ніколи ще життя в Татарському не йшло так метушливо й безглуздо, як після повернення з відступу. Люди ходили з двору в двір, пізнаючи розтягнене хоперцями майно, гасали по степу й по байраках, розшукуючи корів, що відбились од череди. Отара в триста штук овець з верхнього кінця хутора зникла першого ж дня, як тільки по Татарському почала стріляти артилерія. Як казав пастух, один з снарядів розірвався поперед отари, що паслась, і вівці, замиготівши курдюками, з жахом кинулись у степ і зникли. Їх знайшли за сорок верст від хутора, на землі Єланської станиці, через тиждень після того, як жителі вернулись у залишений хутір, а коли пригнали й почали розбирати, то виявилось, що в череді половина чужих овець, з незнайомим тавром на вухах, а своїх, хутірських, недолічилися більш як п'ятдесят штук. На городі у Мелехових опинилась швацька машина, що належала Бо-гатирьовим, а бляху з своєї комори Пантелей Прокопович розшукав на току в Анікушки. Те саме діялось і в сусідніх хуторах. І довго ще заходили в Татарський жителі близьких * далеких хуторів Обдоння ; і довго ще при зустрічах чути було запитання : "Чи не бачили корови, рудої, на лобі лисина — лівий ріг збитий ?"— "Часом не прибудився до вас бичок — назимок, бурої масті ?"

Мабуть, не один бичок був зварений у козачих сотенних казанах і в похідних кухнях, але спонукувані надією хазяї подовгу міряли степ, поки не впевнювались, що не все те, що пропало, знаходиться.

Пантелей Прокопович, діставши звільнення від служби, запопадливо лагодив будівлі й огорожу. На току стояли не-домолочені стіжки хліба, по них сновигали ненажерливі миші, але старий не брався до молотьби. Та хіба й можна було до неї братись, коли двір стояв розгороджений, комори не було й сліду, і все в хазяйстві являло собою огидну картину розрухи ? До того ж і осінь стояла погожа і з молотьбою нічого було поспішати.

Докійка й Іллівна обмазали й побілили дім, всіма силами допомагали Пантелееві Прокоповичу поставити тимчасову огорожу та в інших господарських роботах. Сяк — так роздобули скло, заклипи шибки, очистили кухню, колодязь. Старий сам лазив у нього і, як видно, там прохолов, з .тиждень кашляв, чхав, ходив з мокрою від поту сорочкою. Але як тільки випив зразу дві пляшки самогону, а потім полежав на гарячій печі, хвороба де й ділась, немов сім баб пошептало.

Від Григорія так само не було звісток, і аж наприкінці жовтня випадково Пантелей Прокопович узнав, що Григорій живий — здоровий і разом з своїм полком перебуває десь у Воронізькій губернії. Повідомив його про це ранений однополчанин Григорія, що проїжджав через хутір. Старий повеселів, з радощів випив останню пляшку цілющого, настоящего на' червоному перці самогону і потім цілий день ходив балакучий, гордий, як молодий півень, спинав кожного прохожого, говорив :

— Чув? Григорій наш Вороніж забирав! Чутка є, .що нове підвищення получил він і тепер уже знов командує дивізією, а може, й корпусом. Таких вояків, як він, пошукати ! Та ти ж сам знаєш...— Старий вигадував, почувуючи непереможну потребу поділитись

своєю радістю, почванитись.

— Син. у тебе геройський,— говорили. йому хуторяни.

Пантелей Прокопович щасливо підморгував.

— І в кого б він удався не геройський ? Замолоду і я був, скажу без хвальби, теж не гірш його ! Нога мені заважає, а то я б і зараз не схибив ! Дивізією — не дивізією, а вже сотнею знав би як розпорядитись ! Якби нас, таких старих, більше на фронт, то вже давно Москву забрали б, а то тупцюють на одному місці, ніяк не можуть з мужиками впоратись...

Останній, з ким довелось поговорити Пантелееві Прокоповичу того дня, був старий Безхлебнов. Він ішов' повз меле-ховський двір, і Пантелей Прокопович не міг його не спинити.

— Ей, зажди трошки, Пилипе Агейовичу ! Здоров ! Зайди на час, побалакаємо.

Безхлебнов підійшов, поздоровкався.

— Чув, які коники мій Гришкаї викидає? — спитав Пантелей Прокопович.

— А що таке ?

— Та знову йому дивізію дали ! Он якою озією командує !

— Дивізію ?

— Егеж, дивізію !

— Он як!

— Ото ж бо воно й є ! Абикому не дадуть, ти як думаєш ?

— Та звісно.

Пантелей Прокопович переможно оглянув співбесідника, продовжував любу його серцю розмову.

— Син удався просто всім навдивовижу. Повний бант хрестів, це як по — твоєму ? А скільки разів був поранений та сконтужений ? Інший би давно здох, а йому нічого,— присихає як на собаці. Ні, іще не перевелись на Тихому Дону справжні козаки !

— Не перевелись то вони — не перевелись, та щось пуття з них мало,— задумливо сказав дід Безхлебнов, що не любив багато балакати.

— Тобто як пуття мало ? Дивись, як вони червоних погнали, вже за Воронежем, під Москву підходять.

— Щось вони довго підходять.

— Швидко не можна, Пилипе Агейовичу. Ти збагни, що на війні ніщо швидко не робиться. Швидко роблять — сліпих родять. Тут треба вже помаленьку, по картах, по тих, по всяких, їхніх, по планах ... Мужика, його в Росії — хмара — хмарою, а нас, козаків, скільки ? Жменя !

— Та воно так, але, мабуть, не довго наші продержаться. На зиму знов треба гостей сподіватись, так люди кажуть.

— Якщо в них оце зараз Москву не заберуть, то вони з'являться сюди, це ти правду кажеш.

— А думаєш — заберуть ?

— Повинні б забрати, а там — як бог дасть. Невже наші не подужають ? Всі

дванадцять козачих військ піднялись, і не подужають ?

—* Чума їх знає. А ти що, навоювався ?

— Який з мене вояка ! Якби не моя ножна¹ хворість — я б їм показав, як треба з ворогом воювати ! Ми, старики, народ дужий.

— Кажуть, що ці дужі старики на цьому боці Дону так чухрали від червоних, що на жодному кожушка не лишилось, все з себе —на біту, до живого тіла познімали й покидали. Сміються, ніби весь степ від кожушків жовтий, наче лазо-ревими⁴ квітками всіяний.

Пантелей Прокопович скося глянув на Безхлебнова, сухо сказав :

— По — моему, це брехня ! Ну, може хто й полекшився, покинув одержу, алеж люди в сто разів більше набрешуть І Велике діло — сіряк, чи то пак кожушок ! Життя дорожче за нього, чи ні, питаю ? Та й не кожний старий може в одержі швидко бігати. На цій проклятій війні треба мати такі ноги, як у хорта, а я, приміром, де їх візьму ? І за чим ти, Пилипе Агейовичу, журишся ? На чорта, прости господи, вони тобі потрібні, ті кожушки ? Діло не в кожушках, чи, скажімо, в сіряках, а в тому, щоб добре неприятеля бити, так я кажу ? Ну, бувай здоров, а то я з тобою забалакався, а там діло стоїть. Що ж, теличку свою знайшов ? Все шукаєш ? І не чути ? Ну, значить, стріскали її хоперці, щоб вони подавились ! А про війну не сумнівайся : подолать наші мужиків ! — І Пантелей Прокопович поважно покульгав до ганку.

Але подолати "мужиків", як видно, було не так то легко... Не без втрат обійшовся і останній наступ козаків. Через годину гарний настрій Пантелея Прокоповича був затьмарений неприємною новиною. Обтесуючи колоду на нові цямрини, він почув жіночий вереск і голосіння по мерцеві. Галас наближався. Пантелей Прокопович послав Докійку розвідати.

— Побіжи, взнай, хто там помер,— сказав він, увігнавши сокиру в дровітню.

Незабаром Докійка вернулась із звісткою, що з філонов-ського фронту привезли трьох убитих козаків — Анікушку, Христоню і ще одного сімнадцятилітнього парубчака з того кінця хутора. Вражений новиною, Пантелей Прокопович зняв шапку, перехрестився :

— Царство небесне їм ! Який козарлюга був...— гірко сказав він, думаючи про Христоню, згадуючи, як разом з ним вони недавно вирушали з Татарського на збірний пункт.

Працювати він більше не міг. Анікушчина жінка кричала, наче її різали, і так голосила, що в Пантелея Прокоповича підкочувало під серце. Щ'об не чути несамовитого жіночого крику, ВІН ПІШОВ у ДІМ, ЩІЛЬНО' причинив за собою двері. В кімнаті Докійка, захлинаючись, розказувала Іллівні:

— ...глянула я, рідна мамуню, а в Анікушки голови майже нема, якась каша замість голови. Ой, і страшно ж ! І смердить од нього за версту... І нащо вони везли їх — не знаю!

А Христоня лежить на спині на весь віз, ноги ззаду спід шинелі . висять ... Христоня — чистий і білий — білий, як сніг І Тільки під правим оком — дірка,

малесенька, як гривеник, та за вухом — видно — закипіла кров.

Пантелей Прокопович люто сплюнув, вийшов у двір, взяв сокиру й весло і покульгав до Дону.

— Скажи бабусі, що я поїхав за Дон хворосту врубати, чуєш, серденько ? — на ходу звернувся він до Мишка, що грався біля кухні.

За Доном у лісі стояла тиха, лагідна осінь. З шелестом падало з тополь сухе листя. Кущі шипшини стояли, наче охоплені полум'ям, і червоні ягоди в рідкому листі палали, як вогненні язички. Гіркий, всепереможний дух зіпрілої дубової кори заповнював ліс. Ожинник — густий і чіпкий — обплутував землю ; під плетивом повзучого віття його спритно ховались від сонця димчасто — сизі, стиглі кетяхи ожини. На мертвій траві, в тіні до полудня лежала роса, блищало посріблене нею павутиння. Тільки діловіте постукування дятла та щебетання шпаків — горобинників порушувало тишу.

Мовчазна, сувора краса лісу втихомирююче вплинула на Пантелея Прокоповича. Він тихо ступав поміж кущами, розгрібаючи ногами вологий покрив опалого листя, думав : "Он воно яке життя : недавно були живі, а тепер уже обмивають їх. Якого козака звалили ! А наче ж недавно приходив провідувати нас, стояв коло Дону, коли ловили Дарку. Ех, Хри-стан, Христан ! Знайшлась і на тебе ворожа куля... І Анікуш-ка... який веселий був, любив випити, посміятись, а тепер уже кінець, покійничок ..." — Пантелей Прокопович згадав докій-чині слова і, з несподіваною яскравістю відновивши в уяві сміхотливе, безвусе, скопцювате обличчя Анікушки, — ніяк не міг уявити собі теперішнього Анікушку — бездиханного, з розміщеною головою. "Дарма я гнівив бога — вихвалявся Григорієм, — докорив він собі, згадавши розмову з Безхлебно-вим. — Може, і Григорій тепер лежить деіебудь, прокльований кулями? Не дай бог і не доведи ! При кому ж нам, старим, тоді жити ?"

Коричневий вальдшнеп, що вирвався спід куща, примусив Пантелея Прокоповича здригнутися від несподіванки. Безцільно простежив він за. косим, бистрим льотом птаха, пішов далі. Коло невеликої музги уподобав кілька кущів хворосту, почав рубати. Працюючи, намагався ні про що не думати. За один рік смерть скосила стільки рідних і знайомих, що при самій згадці про них на душі йому ставало тяжко і весь світ хмурнів і наче повивався якоюсь чорною запоною.

— Оцей кущ треба зрубати. Добрий хворост! Якраз на пліт годиться, — вголос розмовляв він сам з собою, щоб одвернути себе від сумних думок. Наробившись, Пантелей

Прокопович зняв куртку, сів на купу нарубаного хворосту і, жадібно вдихаючи терпкий запах прив'ялого листя, довго дивився на далекий обрій, повитий голубим серпанком, на далекі переліски, позолочені осінню, виблискуючі останньою красою. Неподалік стояв кущ чорноклену. Несказанно пишний, він весь сяяв під холодним осіннім сонцем, і широкі віти його, обважнені пурпуровим листям, були розкриті, як крила казкової птиці, що злітає з землі. Пантелей Прокопович довго любувався ним, а потім випадково глянув на музгу і побачив у стоячій прозорій воді темні спини великих коропів, які плавали так близько від поверхні, що видно було їхні плавці і ворухливі

багряні хвости. Їх було штук вісім. Вони іноді зникали під зеленими щитами латаття і знов випливали на чисте, хапали тонучі, мокрі листочки верби. Музга під осінь майже висохла і половити коропів було не трудно. Недовго пошукавши, Пантелей Прокопович знайшов покинутого біля сусіднього озерця кошика без дна, вернувся до музги, скинув штани — шулячись і крекчучи від холоду, взявся ловити. Скаламутивши воду, по коліна вгрузаючи в мул, він брів уздовж музги, опускав кошика, притискав його краї до дна, а потім совав всередину кошика руку, сподіваючись, що от — от скинеться і завирує велика риба. Старання його мали успіх : йому пощастило спіймати трьох коропів фунтів по десять кожний. Але ловити далі він не зміг, від холоду судорога почала судомити його скалічену ногу. Вдовольнившись здобиччю, він виліз із музги, обтер рогозом ноги, одягнувся, знов почав рубати хворост, щоб зігрітись. Це була все таки удача. Несподівано піймати майже пуд риби не кожному щастить ! Ловля розважила його, одігнала сумні думки. Він надійно заховав кошика, щоб потім прийти доловити решту риби,— боязко озирнувся : чи не бачив хтонебудь, як він викидав на берег золотистих і гладких, як поросята, коропів,— і лише після цього завдав в'язку хворосту і нанизаних на хворостину риб, неквапно попрямував до Дону.

З задоволеною усмішкою він розказав Іллівні про своє ловецьке щастя, полюбувався ще раз на коропів, що вилискували червоною міддю, але Іллівна неохоче поділяла його захоплення. Вона ходила дивитись на вбитих і прийшла звідти заплакана й сумна.

— Підеш глянути на Анікея ? — спитала вона.

— Не піду. Хіба я мерців не бачив, чи що ? Надивився я на них, годі!

— Ти пішов би. Якось воно незручно, скажуть і попрощатись не прийшов.

— Відчепись, Христа ради! Я з ним дітей не хрестив і нічого мені з ним прощатись!

— люто огризнувся Пантелей Прокопович.

Він не пішов і на похорон, зранку поїхав за Дон і пробув там цілий день. Похоронний дзвін, примусив його в лісі зняти шапку, перехреститись, а потім його навіть взяла досада на попа : чи то ж можна дзвонити так довго ? Ну, вдарили б у дзвони по разу — і все, а то заблаговістили на цілу годину. І яка користь від цього дзвону ? Тільки розстроюють людям серця та примусять зайвий раз згадати про смерть. А про неї восени й так усе нагадує: і опадаюче листя, і ключі гусей, що з криком пролітають у небі, і мертво полегла трава...

Хоч як оберігав себе Пантелей Прокопович від тяжких переживань, але незабаром довелось йому зазнати нове зрушення. Якось під час обіду Докійка глянула у вікно, сказала :

— Ну, ще; якогось убитого з фронту везуть. Позад воза служивський осідланий кінь іде, прив'язаний на чумбурі,, і їдуть помалу... Один коні поганяє, а мертвий під шинеллю лежить. Цей, що поганяє, сидить спиною до нас, не впізнаю — наш хутірський чи ні...— Докійка придивилась уважніше і щоки її стали біліші за полотно.— А це ж... а це ж... невиразно забелькотіла вона і раптом пронизливо крикнула : — Гришу везуть!.. Його кінь!.. — І, ридаючи, вибігла в сіни.

Іллівна, не встаючи зза стола, прикрила очі долонею. Пантелей Прокопович важко підвівся з ослона, пішов до дверей* простягнувши вперед руки, наче сліпий.

Прохір Зиков відчинив ворота, мигцем глянув на Докійку* що збігла з ганку, невесело сказав :

— Приймайте гостей... Не ждали ?

— Рідний ти наш ! Братику ! — ламаючи руки, простогнала Докійка.

І тільки тоді Прохір, подивившись на її мокре від слів обличчя, на Пантелея Прокоповича, що безмовно стояв на ганку, догадався сказати :

— Не лякайтесь, не лякайтесь ! Він живий. У тифу він лежить.

Пантелей Прокопович знесилено прихилився спиною до одвірка.

— Живий!!! — сміючись і плачучи закричала йому Докійка.— Живий Гриша ! Чуєте ? Його хворого привезли ! Іди ж, скажи матері! Ну, чого стоїш ?

— Не лякайся, Пантелею Прокоповичу ! Приставив живого, а про здоров'я не питає,— квалливо підтвердив Прохір, вводячи коней у двір.

Пантелей Прокопович ступив кілька непевних кроків, сів на одну з приступок. Повз нього вихором помчала в дім Докійка, щоб заспокоїти матір. Прохір спинив коней біля самого ганку, подивився на Пантелея Прокоповича :

— Чого ж сидиш ? Винось рядно, будемо зносити.

Старий сидів мовчки. З очей його котились рясні сльози, а обличчя було непорушне і жодний мускул не ворухнувся на ньому. Два_рази він підводив руку, щоб перехреститися, і опускав її, не маючи сили піднести до лоба. В горлі його щось булькало і клекотіло.

— Ти, видно, ума тронувся з переляку,— співчутливо сказав Прохір.— І як це я не догадався послати вперед когоне-будь попередити вас ? Вийшло, що я — дурень, їй — богу ж — дурень ! Ну, підводься, Прокоповичу, треба ж хворого зносити. Де у вас рядно? Чи на руках понесемо?

— Зажди трошки ...— хрипко промовив Пантелей Прокопович.— Щось мені ноги відібрало... Думав — убитий... Слава богу ... Не ждав ...— Він одірвав гудзики на комірці своєї старенької сорочки, одгорнув комір і почав жадібно вдихати повітря широко розкритим ротом.

— Вставай, вставай, Прокоповичу ! — підганяв Прохір.— Окрім нас нести його нікому !

Пантелей Прокопович з помітним зусиллям підвівся, зійшов з ганку, відгорнув шинель і нахилився над Григорієм, що лежав непритомний. В горлі його знову щось заклекотіло, але він опанував себе, обернувся до Прохора :

— Бери за ноги. Понесемо.

Григорія внесли в кімнату, стягли з нього чоботи, роздягнули й поклали на ліжку. Докійка тривожно крикнула з кухні:

— Тату ! Мамі погано ... Іди сюди !

В кухні на підлозі члечала Іллівна. Докійка, стоячи навколішках, бризкала водою в її посиніле обличчя.

— Біжи, поклич бабу Капітонівну,' швидко! Вона вміє кров пускати. Скажи, що треба матері кров пустити, нехай візьме з собою струмент ! — наказав Пантелей Прокопович.

Не могла ж Докійка — дівка на виданні — бігти хутором простоволоса : вона вхопила хустку,— квапливо закутуючись, сказала :

— Дітей он перелякали на смерть ! Господи, що це за напасть ... Наглядай за ними, батьку, а я збігаю в одну мить!

Може б Докійка і в дзеркало мигцем подивилась, але, оживши, Пантелей Прокопович глянув на неї такими очима, що вона прожогом вискочила з кухні.

Вибігши за хвіртку, Докійка побачила Оксану. Ані кровинки не було в білому оксаниному обличчі. Вона стояла, прихилившись до' плоту,— безживно звисивши руки. В затуманених чорних очах її не блищали сльози, але стільки було в них муки й німого1 благання, що Докійка, спинившись на мить, мимоволі й несподівано для себе сказала :

— Живий, живий ! Тиф у нього.— І побігла по провулку підтюпцем, придержуючи руками підстрибуючі високі груди.

До мелеховського двору звідусіль' поспішали цікаві жінки. Вони бачили, як Оксана неквапно одійшла від мелеховської хвіртки, а потім раптом прискорила' ходу, зігнулась і закрила лице руками.

XXV

Через місяць Григорій видужав. Вперше встав він з постелі в двадцятих числах листопада, і, високий, худий, як кістяк,— невпевнено пройшовся по кімнаті, став коло вікна.

На землі, на солом'яних покрівлях сараїв сліпуче білів молодий сніжок. У провулку видно було сліди полозів. Голубуватий іней, що запушив тини й дерева, виблискував і мінився веселкою під промінням призахідного сонця.

Григорій довго дивився у вікно, задумливо усміхаючись, погладжуючи кістлявими пальцями вуса. Такої гарної зими він, здається, ще ніколи не бачив. Все здавалось йому незвичайним, сповненим новизни і значення. У нього після хвороби наче загострився зір, і він став бачити нові предмети в усьому навколо і знаходити зміни в тому, що було знайоме йому здавна.

Несподівано у вдачі Григорія з'явилась невластива йому колись цікавість і інтерес до всього, що відбувалося в хуторі і в господарстві. Все в житті набувало для нього якогось нового, потаємного змісту, все привертало увагу. На світ, що з'явився для нього наново, він дивився трохи здивованими очима і з губ його подовгу не сходила простодушна, дитяча усмішка, що якось чудно змінювала суворий образ обличчя, вираз звіруватих очей і пом'якшувала непривітні зморшки в куточках рота. Іноді він розглядав якийнебудь з дитинства відомий йому предмет господарського вжитку, напружено ворущачи бровами, з таким виглядом, наче був людиною, яка недавно прибула з далекої, невідомої країни і бачить усе це вперше. Іллівна була несказанно здивована одного разу, коли застала його, як він розглядав з усіх боків прядку. Як тільки вона увійшла в кімнату, Григорій оді-йшов від прядки, трохи зникновівши.

Докійка не могла без сміху дивитись на його кощаву, довгу фігуру. Він ходив по кімнаті в самій білизні, придержуючи рукою сповзаючі кальсони, згорбившись і неспіливо ступаючи висохлими цибатими ногами, а як сідав, то обов'язково хапався за щонебудь рукою, щоб не впасти. Чорне, виросле за час хвороби волосся його вилазило, кучерявий з густою просивиною чуб збився.

З допомогою Докійки він сам поголив собі голову, і коли обернувся лицем до сестри, та впустила на підлогу бритву, вхопилась за живіт і, впавши на ліжку, зайшла реготом.

177

12. Тихий Дон. 194

Григорій терпляче ждав, поки вона пересміється, але потім не витримав, сказав кволим тремтячим тенором:

— Ой, дивись, так недовго й до біди. Після соромно буде, ти ж на виданні — В голосі його звучала легка образа.

— Ой, братику ! Ой, ріднесенький ! Я краще вийду... силоньки нема ! Ой, на що ж ти схо — о — ожий ! Ну, справжнісіньке городнє опудало ! — між> нападами сміху ледве вимовила Докійка.

— Подивився б я на тебе, яка б ти стала після тифу. Підніми бритву, ну ?!

Іллівна оступилась за Григорія, з досадою сказала:

— І чого ти іржеш справді ? І дурна ж ти, Докійко!

— Та ти глянь, мамо, на що він схожий ! — витираючи сльози, сказала Докійка.— Голова вся в шишках, кругла, як кавун, і така ж темна... Ой, не можу!

— Дай дзеркало! — попросив Григорій.

Він подивився в крихітний уламок дзеркала і сам довго, беззвучно сміявся.

— І нащо ти, сину, брився, вже б краще так ходив,— незадоволено сказала Іллівна.

— По — твоєму краще лисим бути ?

— Ну, й так же соромно далі нікуди.

— Та ну вас зовсім! — з досадою промовив Григорій, збиваючи щіточкою мильну піну.

Не мігши виходити з дому, він подовгу бавився з дітьми. Розмовляючи з ними про все, уникав згадувати про Наталю. Але якось Полюшка, пригортаючись до нього, спитала :

— Татку, а мамуня до нас не вернеться ?

— Ні, любонько, звідти не вертаються...

— Звідки ? З кладовища ?

— Мертві, словом, не вертаються...

— А вона назовсім мертва ?

— Ну, а як же інакше ? Звісно, мертва.

— А я думала, що вона колинебудь заскучає за нами і прийде ...— ледве чутно прошепотіла Полюшка.

— Ти про неї не думай, моя рідна, не треба,— глухо сказав Григорій.

— Як же про неї не думати ? А вони й провідувати не приходять ? Хоч на трошки. Ні ?

— Ні. Ну, піди, пограйся з Мишком.—Григорій відвернувся. Видно, хвороба ослабила його волю : на очі йому навернулись сльози, і, щоб приховати їх од дітей, він довго стояв коло вікна, притулившись до нього обличчям.

Не любив він розмовляти з дітьми про війну, а Мишка війна цікавила більш за все на світі. Він часто чіплявся до батька з запитаннями, як воюють, і які червоні, і чим їх убивають, і для чого. Григорій хмурился, з досадою говорив :

— Ну, от, знов затвердила сорока* Якова, та одно про всякого ! І нащо вона тобі здалась, та війна ? Давай краще поговоримо про те, як будемо літом рибу вудками ловити. Тобі вудочку справити ? От як тільки почну виходити на баз, то зразу ж зсучу тобі волосінь.

Він відчував внутрішній сором, коли Мишко починав' говорити про війну: ніяк не міг відповісти на прості й нехитрі дитячі запитання. І хто знає — чому ? Чи. не тому, що не відповів на ці запитання самому собі ? Але від Мишка не так легко було відкараскатися: ніби й уважно вислухував він батькові плани, присвячені рибній ловлі, а потім знов питав :

— А ти, тату, вбивав людей на війні ?

— Відчепись, реп'ях !

— А страшно їх убивати? А кров з них іде, як убивають ? А багато крові ? Більш, ніж з курки або з барана ?

— Я тобі сказав, щоб ти облишив про це !

Мишко на хвилину замовкав, потім задумливо говорив :

— Я бачив, як дід недавно різав; вівцю. Мені було, не страшно... Може, так трошки — трошки, а то ні!

— Прожени ти його від себе! — з досадою гукала Іллівна.— От іще душолюб росте ! Справжній арештантюга ! Тільки від нього й чути, що про війну, більш ніякої балачки не знає. Та чи видане ж діло, дитино, про неї, прокляту, прости господи, говорити ? Іди сюди, візьми ось млинця, та мовчи хоч трохи.

Але війна нагадувала про себе щоденно. Приходили провідувати Григорія козаки, що поверталися з фронту, розказували про розгром Шкуро і Мамонтова кіннотою Будьонного, про невдалі бої під Орлом, про відступ, що почався на фронтах. У боях під Грибанівкою і Кардаїлом було вбито ще двоє татарців; привезли пораненого Герасима Ахваткіна; помер Дмитро Голощоків, що хворів на тиф. Григорій думкою перебирав у пам'яті вбитих за дві війни козаків з свого хутора, і виявилось, що нема в Татарському жодного двору, де не було б покійника.

Григорій ще не виходив з дому, а вже хутірський отаман приніс розпорядження станичного отамана, в якому пропонувалось повідомити сотника Мелехова про те, щоб він негайно з'явився на медичну комісію для переогляду.

— Одпиши йому, що як тільки навчусь ходити — сам з'явлюся, без їхніх нагадувань,— з досадою сказав Григорій.

Фронт все ближче підсувався до Дону. В хуторі почали говорити про відступ. Незабаром на майдані був оголошений наказ окружного отамана, який зобов'язував їхати у відступ всіх дорослих козаків.

Пантелей Прокопович прийшов з майдану, розказав Григорію про наказ, спитав :

— Що будемо робити ?

Григорій здвигнув плечима.

— Що ж робити ? Треба відступати. І без наказу всі вирушать.

— Я про нас з тобою питаю : разом поїдемо, чи як ?

— Разом нам не доведеться їхати. Днів через два я верхи побіжу в станицю, взнаю, які частини будуть іти через Вешки, пристану до якоїнебудь. А твоє діло їхати біженським порядком. Чи ти хочеш у військову, частину вступити ?

— Будь вона¹ неладна ! — злякано сказав Пантелей Прокопович.— Я тоді поїду з дідом Безхлебновим, він оце якось запрошував їхати в компанії. Старий він, смирний, а кінь у нього добрячий, от ми спряжемося і дмухнем на пару. Моя кобила теж стала як піч. Так, проклята, роз'їлась, і так брикає, що аж страшно!

— Ну, от і їдь з ним,— охоче підтримав Григорій.— А покищо давай договоримось про ваш маршрут, а то, може, й мені доведеться тією дорогою йти.

Григорій дістав з планшетки карту півдня Росії, докладно розказав батькові, через які хутори треба їхати, і вже почав був записувати на папері назви хуторів, але старий, з пошаною поглядаючи на карту, сказав:

— Зажди, не пиши. Ти, звісно, в цих ділах більше за мене розумієш, і карта — воно діло сурйозне, вже вона не збреше і покаже пряму дорогу, та тільки як я її держатимусь, коли це мені непідходяще? Ти кажеш, треба спочатку їхати через Каргінську, я розумію: через неї пряміше,— а проте мені й тут треба круга надати.

— Для чого ж тобі круга надавати ?

— А для того, що в Латишевому в мене двоюрідна сестра, в неї я й собі й коням корму дістану, а в чужих доведеться своє витратити. І далі: ти кажеш, треба по карті на слободу Астахово їхати, туди пряміше,— а я поїду на Мала-ховський ; там у мене теж далека рідня і земляк є; там теж можна свого сіна не витратити, чужим поживитися. Ти ж не забувай, що стіжка— сіна з собою не візьмеш, а в чужому краю може таке бути, що не тільки не випросиш, а й за гроші не купиш.

— А за Доном у тебе рідні нема ? —ехидно спитав Григорій.

— Єй там.

— То ти, може, туди поїдеш?

— Ти мені чортівні не мели! — спалахнув Пантелей Прокопович.— Ти ділом говори, а не коники одливай ! Знайшов час жартувати, теж розумний десь узявся!

— Нічого й тобі рідню збирати ! Відступати — то відступати, а не по родичах їздити, це тобі не масниця!

— Ну, ти мені не вказуй, куди мені їхати, сам знаю!

— Коли знаєш, то й їдь куди хочеш!

— Не по твоїх же планах мені їхати ? Прямо тільки сорока літає, ти про де чув ?

Попрусь я чорт зна куди, де, може, зимою й дороги зроду чортма. Ти оце з розумом такі теревені верзеш ? А ще дивізією командував !

Григорій і старий довго змагалися, але потім, обдумавши все, Григорій мусив визнати, що в словах батька було багато правильного, і примирливо сказав :

— Не сердься, батьку, я тобі не нав'язую свого маршруту, їдь як хочеш. Постараюсь за Дінцем тебе розшукати.

— Отак би й давно сказав ! — зрадіві Пантелей Прокопович.— А то лізеш з усякими планами та маршлутами, а того й не розумієш, що план планом, а без корму коням їхати нікуди.

Ще під час хвороби Григорія старий потроху готувався до від'їзду: особливо ретельно годував кобилу, відремонтував сани, замовив зваляти нові валянки і власноручно підшив їх шкірою, щоб не промокали в сльоту; заздалегідь насипав у чували' дорідного вівса. Він і відступати готувався як справжній хазяїн : все, що могло придатися в. дорозі, було передбачливо підготовлено ним. Сокира, ручна пилка, долото, шевський інструмент, нитки, запасні підметки, цвяхи, молоток, в'язка ременю, шворка, кусок смоли,— Все це аж до підків і ухналів було загорнуто в брезент і за одну хвилину могло бути вложено в сани. Навіть безмін Пантелей Прокопович брав з собою і на запитання Іллівни, нащо йому потрібний безмін у доро-зі, докірливо сказав:

— Ти, бабко, що більше старієш, то більше дурієш. Невже ти такої простої штуки сама не зміркуєш ? Сіно ж або полову мені у відступі доведеться на вагу купувати ? Не аршином же сіно міряють ?

— То там уже і ваги немає ? — здивувалась Іллівна.

— А ти звідки знаєш, яка там вага ? — розсердився Пантелей Прокопович.— Може там усяка вага з обманом, щоб нашого брата обважувати. Ото ж бо й воно! Знаємо ми, які там люАці живуть ! Купиш тридцять фунтів, а заплатиш чистенькими грішми за пуд. А мені, як таких збитків зазнавати на кожній зупинці, то краще я з своїм безміном поїду, не бійсь, не заважить! А ви тут і без ваги проживете: на чорта вона вам здалася ? Військові частини йтимуть, то вони сіно беруть не важивши ... їм лише встигай у фуражирки накладати. Бачив я їх, чортів безрогих, знаю добре!

Спочатку Пантелей Прокопович навіть думав везти воза на санях, щоб весною не витратиться на купівлю, і їхати своїм, але потім, поміркувавши, відмовився від цієї згубної думки.

Почав збиратись і' Григорій. Він почистив маузер, гвинтівку, підладнав клинок, що вірно служив, йому; через тиждень після одужання пішов провідати коня і, дивлячись на його лиснючий круп, впевнився, що старий вигодовував не тільки свою кобилу. Насилу сів на коня, що забасував, проїздив його як слід і, вертаючись додому, бачив,— а може йому так лише здалося,— ніби йому хтось махнув біленькою хустинкою у вікні астаховського дому.

На сході татарці вирішили виїжджати всім хутором. Дві доби жінки пекли і смажили козакам на дорогу всякі харчі. Виїзд призначений був на 12 грудня. Звечора Пантелей Прокопович вклав у сани сіно й овес, а вранці, ледве забринів світанок, надів

кожуха, підперезався, заткнув за пояс рукавиці, помолився богу і розпрощався з сім'єю.

Незабаром величезний обоз потягся з хутора на гору. Жінки, що вийшли до коловороту, довго махали від'їжджаючим хустками, а потім у степу зірвалась завірюха, і за сніговою кипучою млою не стало видно ні підвід, що повільно їхали під гору, ні козаків, що йшли поруч з ними.

Перед від'їздом у Вешенську Григорій побачився з Оксаною. Він зайшов* до неї ввечері, коли в хуторі вже посвітили світло. Оксана пряла. Біля неї сиділа анікушчина вдова, плела панчошу, щось розказувала. Побачивши сторонню, Григорій коротко сказав Оксані:

— Вийди зі мною на хвилинку, діло є.

В сінях він поклав їй руку на плече, спитав :

— Поїдеш зі мною у відступ ?

Оксана довго мовчала, обдумуючи відповідь, потім тихо сказала :

— А хазяйство ж як ? Дім ?

— Залиши на когонебудь. Треба їхати.

— А коли ?

— Завтра заїду за тобою.

Усміхаючись у темряві, Оксана сказала:

— Пам'ятаєш, я тобі давно казала, що поїду з тобою хоч на край світу. Я й зараз така. Моя любов до тебе вірна. Поїду, ні на що не зважу ! Коли тебе ждати ?

— На вечір. Багато з собою не бери. Одежу і харчів більше, от і все. Ну, бувай здорова покищо.

— Бувай. Може зайшов би ?.. Вона зараз піде. Цілий вік я тебе не бачила... Любий мій, Гришенька ! А я вже думала, що ти... Ні! не скажу.

— Ні, не можу. Мені зараз у Вешки їхати, прощавай.

Жди завтра. #

Григорій уже вийшов з сіней і дійшов до хвіртки, а Оксана все ще стояла в сінях, усміхалась і терла долонями палаючі щоки.

У Вешенській почалась евакуація окружних установ і інтендантських складів. Григорій в управі окружного отамани спитав про становище на фронті. Молодий хорунжий, що виконував обов'язки ад'ютанта, сказав йому:

— Червоні коло станиці Алексієвської. Нам невідомо, які частини будуть іти через Вешенську, і чи будуть іти. Ви самі бачите — ніхто нічого не знає, всі поспішають тікати ... Я б вам порадив зараз не розшукувати свою частину, а їхати в Міллерово, там ви швидше дізнаєтесь, де вона. В усякому разі, ваш полк проходитиме по ліній залізниці. Чи буде противник затриманий коло Дону ? Ну, не думаю. Вешенську здадуть без бою, це напевне.

Пізно вночі Григорій вернувся додому. Готуючи вечеряти, Іллівна сказала :

— Прохір твій з'явився. Через годину, як ти виїхав, приходив і обіцяв ще зайти, та от чогось нема.

Григорій зрадив, нашвидку повечеряв, пішов до Прохора. Той зустрів його,

невесело усміхаючись, сказав :

— А я вже думав, що ти' просто з Вешок чкурнув у відступ.

— 'Звідки тебе чорти принесли? — спитав Григорій, сміючись і ляпаючи вірного ординарця по плечу.

— Ясне діло — з фронту.

— Втік ?

— Що ти, господь з тобою! Такий завзятий вояка, та щоб утікав ? Приїхав по закону, не хотів без тебе в теплі краї прямувати. Разом грішили, разом треба й на страшний суд їхати. Діла наші — нікудишні, знаєш ?

— Знаю. Ти розкажи, як це тебе з частини відпустили?

— Це — довга пісня, потім розкажу,— ухильно відповів Прохір і похмурнів ще більше.

— Полк де ?

— А чума його знає, де він зараз.

— Та коли ж ти звідти ?

— Тижнів зо два тому.

— А де ж ти був цей час ?

— Ой, який ти, їй-богу...— незадоволено сказав Прохір і скоса глянув на жінку.— Де, та як, та чого ... Де був — там уже нема тепер. Ей, жінко! Димка є в тебе? Треба б при зустрічі з командиром перекинути по маленькій, є чи ні ? Нема ? Ну, то побіжи, дістань, та щоб одна нога там, друга — тут! Одвикла без чоловіка од військової дисципліни ! Розпустилась !

— І чого це ти розходився ? — усміхаючись, спитала Прохорова жінка.— Ти на мене не дуже кричи, хазяїн ти тут невеликий, за рік два дні вдома буваєш.

— Всі на мене кричать, а я ж на кого1 крикну, як не на тебе? Ось зажди, дослужусь до генеральського чину, тоді на інших буду нагукувати, а покищо терпи, та швидше надівай свою амуніцію і біжи!

Після того, як жінка одяглась і вийшла, Прохір докірливо подивився на Григорія, заговорив :

— Тями в тебе, Пантелевичу, нема ніякої... Не можу ж я при жінці всього розказувати, а ти наполягаєш, як та що. Ну, як, поправився після тифу ?

— Я то поправився, розкажуй про себе. Щось ти, вражий сину, приховуєш ... Розкажуй усе : що наробив ? Як утік ?

— Тут гірше, ніж утік... Після того, як одвіз тебе хворого, повертаюся в частину. Направляють мене в сотню в третій взвод. А я ж страшенно охочий воювати ! Два рази пішов в атаку, а потім думаю: "Тут мені й копита відкинути доведеться ! Треба шукати якусь діру, а то пропадеш ти тут, Прохоре, як бог свят!" А тут, як на те, такі бої зав'язались, так нас тиснуть, що й дихнути не дають ! Де тільки прорив — нас туди пхають ; де невидержка виходить,— знов таки наш полк туди пруть. За тиждень у сотні одинадцять козаків наче корова язиком злизала ! Ну, я й занудьгував, аж завошивів з журби.— Прохір закурив, подав Григорію кисет, не кваплячись, говорив далі: — І от

припало мені біля самих Лісок у роз'їзді бути. Поїхало нас троє. їдемо пагорком, на всі боки поглядаємо, дивимось — з ярка вилазить червоний і руки вгору держить. Підскакуємо до нього, а він кричить: "Станичники ! Я — свій ! Не рубайте мене — я переходжу на вашу сторону !" І чорт мені надав : чогось мене зло взяло, підскочив я до нього й кажу : "А ти, кажу, сукин син, коли взявся воювати, то здаватись не повинен ! Падлюка ти, кажу, така. Не бачиш, що ми й так насилу держимось ! А ти здаєшся, сили нам піддаєш ?!" Та потім піхвами його з сідла й потяг по спині. І інші козаки, що були зі мною, його напучують : "Хіба це діло, так воювати, крутитись, вертїтись н.а ВСІ боки ? Взятися б Дружніше, ОТ І ВІЙНИ був би кінець І" А чорт його знав, що він, цей перекинчик, офіцер А він саме офіцер і був. Як я його згарячу вдарив піхвами, він зблід, на лиці й тихо так говорить : "Я — офіцер, і ви не смієте мене бити ! Я сам в старий час в гусарах служив, а до червоних потрапив по набілізації, і ви мене приставте до вашого командира, там я йому все розкажу". Ми кажемо: "Давай твій документ". А він згорда так відказує : "Я з вами й говорити не хочу, ведіть мене до вашого командира !"

— То чого ж ти про це при жінці не хотів розказувати ?— здивовано перебив Григорій.

— До того ще не дійшло, про що я при ній не міг розказувати, і ти мене, прошу тебе, не перебивай. Вирішили ми його приставити в сотню, та даремно... Було б нам його там убити, та й усе. Але ми його пригнали, як і годиться, а через день дивимось — призначають нам його командиром сотні. Що ти на це скажеш ? Ну, тоді й почалося! Викликає він мене через якийсь час, питає: "То це ти так івоюєш за єдину неділиму 'Росію, сукин син ? Ти що мені говорив, як у полон мене забирав, пам'ятаєш ?" Я — туди, я — сюди, не дає він мені ніякої пощади — і як згадає, що я його піхвами потяг, то аж затруситься! "Ти знаєш, каже, що я — ротмістр гусарського полку і дворянин, а ти, хам, наважився мене бити ?" Викликає раз, викликає два, і нема мені від нього ніякої милості. Каже взводному мене поза чергою в; застави й караули посилати, наряди на мене сипляться, як горох з відра, словом, їсть мене, стерво, поїдом ! І так само ганяє й тих двох, що зі мною в роз'їзді були, коли ми його в полон забирали. Хлопці терпіли, терпіли, а потім одкликають якомсь мене й кажуть : "Давайте вб'ємо його, бо він не дасть нам жити !" Подумав я і вирішив розказати про все командирові полку, а вбивати не дозволила совість. Тоді, коли забирали в полон, можна було ухекати, а вже після якомсь рука в мене не зводилась... Жінка курку ріже — і то я очі заплющую, а тут людину треба вбити...

— А таки вбили? — знову перебив Григорій.

— Зажди трохи, все визнаєш. Ну, розказав я командирові полку, добився до нього, а він засміявся і каже: "Нема чого тобі, Зиков, ображатися, раз ти його сам бив, і дисципліну він правильно встановлює. Він хороший і знаючий офіцер". З тим я й пішов, а сам думаю : "Повісь ти собі цього хорошого офіцера на шнурок замість хреста, а я з ним в одній сотні служити незгодний !" Попросив перевести мене в іншу сотню,— теж нічого не вийшло, не перевели. Тоді я й надумав з частини ушитися. А як ти ушиєшся ? Одвели нас у ближній тил на тижневий відпочинок, а тут мені знов чорт надав... Думаю

: не інакше, як треба мені десь схопити хоч поганенький триперець, тоді потраплю в околодок, а там і відступ підійде, діло на те закривлялося. І, чого зроду зі мною не було, почав я заї молодицями бігати, придивлятись, котра на вигляд ненадійна. А хіба ти її вгадаєш ? На лобі в неї не написано, що вона хвора, отут і помізкуй! — Прохір люто сплюнув, прислухався — чи не йде жінка.

Григорій прикрив долонею рота, щоб приховати усмішку,— блискаючи звуженими від сміху очима спитав :

— Дістав ?

Прохір подивився на нього сльозливими очима. Погляд їх був' сумний і спокійний, як у старого собаки, що доживає вік. Трохи помовчавши, він сказав:

— А ти думаєш, легко його було дістати? Коли не треба — його вітром надує, а тут, як на безголов'я, не знайду, та й край, хоч криком кричи!

Напіводвернувшись, Григорій беззвучна сміявся, потім одняв— від обличчя долоню, переривчастим голосом спитав:

— Не муч, ради Христа ! Знайшов, чи ні ?

— Звісно, тобі сміх..— ображено промовив Прохір.— Дурне діло з чужої біди сміятись, я так розумію.

— Та я й не сміюсь... Що ж далі ?

— А далі почав я за хазяйською дочкою упадати. Дівка років з сорок, може — трошки молодша. Лице все в прищах, і така з себе, ну, одне слово — не дай не доведи ! Підказали сусіди, що вона недавно до хвершала вчашала. "Ну, в цеї, думаю, вже неодмінно розживусь !" І от я круг неї, достеменно як молодий півень, ходжу, воло надуваю, і всякі їй слова ... І звідки все воно в мене бралось, ніяк не збагну ! — Прохір винувато усміхнувся, і навіть начебто повеселішав від спогадів.— І женитись обіцяв і всяку — всячину їй говорив... І таки добився її, улестив і доходить діло близько до гріха, а вона як удариться в сльози! Я так, я сьак, питаю : "Може ти хвора, то це нічого, а навіть ще краще". А сам боюсь : діло вночі було, якраз іще хтонеб]щъ припреться в половник на цей наш гомін. "Не кричи, кажу, заради Христа ! І якщо ти хвора — не бійся, я з мого до тебе кохання на все згодний !" А вона й каже: "Любий мій Прошенька ! Не хвора я ані крихітку ! Я — чесна дівка, боюсь — через те й кричу". Не повіриш, Григорію Пантелевичу, як вона мені це сказала — так мене холодним потом і зросило! "Господи Ісусе, думаю, оце я так наскочив ! Ще чого бракувало !" Не своїм голосом я її питаю : "А чого ж ти, проклята, до фершала бігала ? Нащо ти людей дурила ?" — "Бігала я, каже, до нього — мазь для чистоти лиця брала". Схопився я тоді за голову й кажу їй: "Вставай і забирайся від мене зараз же, будь ти проклята, анцихрист страшний ! Непотрібна ти мені чесна, і не буду я з тобою женитися!"— Прохір сплюнув* ще лютіше, неохоче продовжував: — Так і пропали мої труди марно. Пішов до хати, забрав своє манаття і перейшов на другу квартиру тієї ж ночі. Потім уже хлопці нараяли і я від одної вдови дістав, чого мені треба було. Тільки тут я вже зробив напевне, спитав : "Хвора ?"— "Трошки, каже, є".— "Ну, і мені його не пуд треба". Заплатив їй за виручку двадцятку — керенку, а на другий день полюбувався на свою

досягненню, і подався в околодок, а звідти прямо додому.

— Ти без коня приїхав ?

— Як так — без коня ? З конем і з повною бойовою викладкою. Коня мені в околодок хлопці прислали. Тільки не в цьому річ; порадь, що мені жінці казати. Чи може краще од гріха піти до тебе переночувати ?

— Ні, к чорту! Ночуй вдома. Скажи, що поранений. Бинт є?

— Є особистий пакет.

— Ну, і гаразд.

— Не повірять,— похмуро сказав Прохір, але все таки встав. Пошукавши в сумках, пішов у кімнату, неголосно сказав звідти : — Якщо прийде — забав її балачкою, а я в одну мить !

Григорій, скручуючи цигарку, обмірковував план поїздки. "Коней спряжемо й поїдемо парою,— вирішив він.— Треба ввечері виїжджати, щоб не бачили наші, що Оксанку беру з собою. Хоч однаково узнають..."

— Не доказав я тобі про сотенного.— Прохір, кульгаючи, вийшов з кімнати, сіві до стола.— Вбили наші його на третій день, як я в околодок попав.

— Та ну ?

— їй — богу ! В бою стукнули його ззаду, тим і діло скінчилось. Виходить, даремно я біди напивав, от що досадно !

— Не знайшли винного? — неуважно спитав Григорій, поринувши в думки про завтрішню поїздку.

— Коли там шукати ! Почалась така гонитва, що не до нього було. Та де це моя жінка поділася ? Так і пити перехочеться. Коли думаєш їхати ?

— Завтра.

— Не перечекаємо з день ?

— Чого це ?

— Я хоч би вошей обтрусив, не цікаво з ними їхати.

— Дорогою будеш обтрушувати. Ждати діло не виходить. Червоні в двох переходах від Вешок.

— Зранку поїдемо ?

— Ні, на ніч. Нам аби тільки до Каргінської добратись, там і заночуємо.

— А не заскочать нас червоні ?

— Треба бути наготові. Я, от що... Я думаю з собою Оксану Астахову взяти. Супроти нічого не маєш ?

— А мені що? Бери хоч дві Оксани... Коням буде важкувато.

— Вага невелика.

— Незручно з бабами їздити... І на холеру вона тобі здалась ? То ми б самі й мороки не мали ! — Прохір зітхнув, дивлячись убік, сказав : — Я так і знав, що ти її з собою потягнеш ... Все женихаєшся! Ех, батіг за тобою, Григорію Пантелевичу, давно плаче гіркими слізьми !

— Ну, це не твоє діло,— холодно сказав Григорій.— Жінці про це не розпатякай.

— А раніш я розпатякував ? Ти хоч би совість мав! А хату ж вона на кого залишить ? В сінях затупотіло. Увійшла хазяйка. На сірій пуховій хустці її іскрився сніг.

— Завірюха ? — Прохір дістав з шафи чарки і тільки тоді спитав : — Та ти принесла щонебудь ?

Рум'яна жінка його дістала з пазухи дві запітнілі пляшки, поставила на стіл.

— Ну, от і доріженьку погладимо ! — жваво сказав Про-хір. Понюхавши самогон, він по запаху визначив : — Первак 1 І міцний, чортяка !

Григорій випив дві невеликі склянки і, пославшись на втому, пішов.

XXVI

— Ну, війна скінчилась ! Турнули нас червоні так, що тепер аж до моря будемо задкувати, поки не ляпнемо задом у солону воду,— сказав Прохір, коли виїхали на гору.

Внизу, повитий синім димом, лежав Татарський. За сніжною рожевіючою крайкою обрію сідало сонце. Під полозами хрустко порипував сніг. В задку парокінних саней, злігши спиною на сідла, напівлежав Григорій. Поруч з ним сиділа Оксана, загорнута в донську, облямовану поріччям шубу. Спід білої пухової хустки блищали, радісно іскрились її чорні очі. Григорій скоса поглядав на неї, бачив ніжно зарум'янену на морозі щоку, густу чорну брову і синювато поблискуючий білок під вигнутими, припалими інеєм, віями. Оксана з жвавою цікавістю розглядала засніжений, в заметах степ, натертий до блиску шлях, далекі потопаючі в імлі обрії. Все було нове й незвичайне для неї, що звикла не покидати домівки, все привертало її увагу. Але зрідка, опустивши очі й відчуваючи на віях приємний пощипуючий холодок інею, вона усміхалася з того, що так несподівано й чудно здійснилась мрія, яка давно заповонила її — виїхати з Григорієм кудись якнайдалі від Татарського, від рідного й проклятого краю, де так багато вона страждала, де піввіку промучилась з нелюбим чоловіком, де все для неї було повне неугавних і тяжких спогадів. Вона усміхалась, відчуваючи всім тілом присутність Григорія, і вже не думала ні про те, якою ціною здобула вона це щастя, ні про майбутнє, що було запнуте такою ж темною імлю, як і ці степові обрії, що вабили в далечінь.

Прохір, випадково озирнувшись, помітив трепетну усмішку на рум'яних і припухлих від морозу губах Оксани, з досадою зауважив :

— Ну, чого ти вишкіряєшся ? Наречена, та й годі! Рада, що з дому вирвалась ?

— А ти думаєш, не рада ? — дзвінко відповіла Оксана.

— Знайшла радість... Дурна ти баба! Ще не бидно, чим ця прогулянка скінчиться, і ти загодя не осміхайся, сховай зуби.

— Мені гірше не буде.

— Подивлюсь я на вас, і так же мене нудить...— Про-хір сердито замахнувся на коней батогом.

— А ти одвернись і — палець у рот,— сміючись, порадила Оксана.

— Знов таки виходить — дурна ти! Так я з пальцем у роті й повинен до моря їхати ? Вигадала !

— Чого ж це тебе занудило ?

— Мовчала б! Чоловік твій де ? Злигалась з чужим дядьком і їдеш чорт зна куди ! А якщо Степан оце в хутір з'явиться, тоді як ?

— Знаєш що, Проша, ти б краще в наші діла не втручався,— попросила Оксана,— а то й тобі щастя не буде.

— Я у ваші діла й не втручаюсь, на чорта ви мені здалися ! Але можу я викласти свою думку ? Чи мені з вами за кучера їхати та тільки з кіньми балакати ? Теж, видумала! Ні, ти хоч сердься, Оксано, хоч не сердься, а лупцювати б тебе треба доброю хворостою, лупцювати, та ще й кричати не давати ! А про щастя ти мене не лякай, я його з собою везу. Воно в мене не'абияке, таке, що й співати не співає і спати заважає... Но, прокляті ! Все б ви ступою йшли, чорти капловухі!

Усміхаючись, Григорій слухав, а потім примирливо сказав.:

— Не лайтесь; попервах. Дорога наша довга, ще встигнете. Чого ти до неї чіпляєшся, Прохоре ?

— А того я до неї чіпляюсь,— розлючено сказав Про-хір,— що нехай вона мені зараз краще не перечить. Я тепер так думаю, що нема на білім світі нічого гіршого за жінок ! Це —' таке чортове кодро ... це, братику мій, у бога — найгірша вигадка — жінка ! Я б їх, чортів вредних, всіх до єдиної перевів, щоб вони й не смерділи на світі! Ось я який на них злий зараз ! І чого ти смієшся ? Дурне діло — з чужої біди сміятись ! Подерж віжки, я злізу на часину.

Прохір довго йшов пішки, а потім умостився в санях й балачки більше не заводив.

Ночували в Каргінській. Вранці, поснідавши, знов вирушили в дорогу, і до ночі залишили за собою верст шістдесят шляху.

Величезні обози біженців тяглись на південь. Чим далі од'їжджав Григорій від юртаб Вешенської станиці, там важче ставало знайти місце для ночлігу. Коло Морозовецької стали траплятись перші військові частини козаків. Ішли кінні частини, в яких було лише по тридцять — сорок шабель, нескінченно тяглися обози. В хуторах усі приміщення до вечора уже були зайняті, і ніде було не тільки переночувати, а й поставити коні. На одній з тавричанських ділянок, даремно проїздивши, шукаючи дому, де б можна було переночувати, Григорій змушений був переночувати в сараї. На ранок намокла під час завірюхи одежа замерзла, пожолобилась і торохтіла при кожному рухові. Майже цілу ніч Григорій, Оксана і Прохір не спали, і тільки перед світанком зігрілись, розіклавши за подвір'ям багаття з соломи.

Ранком Оксана несміливо запропонувала :

— Гриша, може переднювали б тут? Цілу ніч промучились на холоді і майже не спали, може — відпочинемо трошки ?

Григорій погодився. Насилу знайшов він вільний куток. Обози на світанку рушили далі, але похідний лазарет, що перевозив понад сто чоловіка ранених і тифозних, теж лишився днювати.

В малесенькій кімнатці на брудній долівці спало чоловіка з десять козаківі. Прохір вніс рядно й торбу з харчами, біля самих дверей постелив соломи, взяв за ноги й відтяг убік якогось козака, що спав безпробудно, сказав з грубуватою ласкою:

— Лягай, Оксано, а то ти так переморилась, що й на себе стала несхожа.

До ночі на ділянці знову набилось повним — повно народу.—До зорі на провулках горіли вогнища, чути було людські голоси, кінське іржання, рипіння полозів. Ледве почало світати — Григорій розбудив Прохора, шепнув :

— Запрягай. Треба вирушати'

— Чого так рано ? — позіхаючи, спитав Прохір.

— Послухай.

1

Нарізна снасть — снасть, спеціально пристосована для ловіння хрящової риби.

2

Сімак — тут: 'дві копійки.

3

проти нас навколо Денікіна для захисту своїх станиць, може лише виставити Денікіна рятівником Дону, може лише створити армію козаків для Денікіна, тобто може лише підсилити Денікіна. Саме тому необхідно зараз же, не гаючи часу, змінити вже скасований практикою старий план, замінивши його планом основного удару через Харків — Донецький басейн на Ростов:

поперше, тут ми матимемо середовище не вороже, навпаки,— симпатизуюче нам, що полегшить наше просування;

подруге, ми дістаємо дуже важливу залізничну сітку (донецьку) і основну артерію, що живить армію Денікіна,—лінію Вороніж — Ростов ...

потрете, цим просуванням ми розтинаємо армію Денікіна на дві частини, з яких добровольчу залишаємо на з'їдення Махнові, а козачі армії ставимо під загрозу заходження їм у тил;

почетверте, ми дістаємо можливість посварити козаків з Денікіним, який (Денікін) на випадок нашого успішного просування постарається пересунути козачі частини на захід, на що більшість козаків не піде...

поп'яте, ми дістаємо вугілля, а Денікін залишається без вугілля. З прийняттям цього плану не можна гаятись..."

4

Лазоревою квіткою на Дону називають дикорослий тюльпан.

5

Поріччя — тут: хутряний водяний звірьок — нуриця, видра.

6

Юрт—земля станиці або хутора.

Прохір підвів з сидельної подушки голову, почув глухе і далеке гримотіння гарматного пострілу.

Умились, з'їли сала і виїхали з оживленої ділянки. На провулках рядами стояли сани, метушились люди, в передранішній темряві хтось хрипко кричав:

— Ні, ховайте їх самі! Поки ми викопаем на шість чоловіка яму — полудень буде !

— Та хіба ж ми повинні їх ховати?—спокійно питав другий.

— Нічого, закопаєте ! — кричав хрипкий.— А не хочете нехай лежать, тухнуть у вас, мені діла нема !

— Та що ви, пане дохтор! Нам коли всіх ховати, котрі з проїжджих помирають, то тільки це й робити. Мабуть самі приберете ?

— Іди к чорту, йолоп царя небесного! Це мені через тебе лазарет червоним здавати, чи як ?

Об'їжджаючи загачену підводами вуличку, Григорій сказав :

— Мертві нікому не потрібні...

— Тут до живих діла нема, а то — мертві,— озвався Прохір.

На південь ринули всі північні станиці Дону. Численні обози біженців перейшли через залізницю Царицин — Ліхая, наближались до Манича. Перебуваючи тиждень у дорозі, Григорій розпитував про татарців, але в хуторах, через які йому доводилось проїжджати, татарці не були ; мабуть, вони ухилились ліворуч і їхали, мінаючи слободи українців, через козачі хутори на Обливську. Аж на тринадцяту добу Григорію вдалось натрапити на слід хуторян. Вже за залізницею в одному з хуторів він випадково узнав, що в сусідньому домі лежить хворий на тиф козак з Вешенської станиці. Григорій пішов узнати, звідки цей хворий, і, увійшовши в низеньку хатину, побачив старого Обнізова, що лежав на підлозі. Від нього він узнав, що татарці виїхали позавчора з цього хутора, що серед них багато хворих на тиф, що двоє вже померли в дорозі і що його — Обнізова — залишили тут з його' власного бажання.

— Якщо очуняю і червоні товариші змилюються наді мною, не вб'ють — якось доберусь додому, а ні — помру тут. Помирати однаково де, скрізь не солодко...— прощаючись з Григорієм, сказав старий.

Григорій спитав про здоров'я батька, але Обнізов відповів, що нічого не може сказати, бо їхав на одній з задніх підвід і від хутора Малаховського Пантелея Прокоповича не бачив.

На другій ночівлі Григорію пощастило : в першому ж домі, в який він зайшов, щоб попроситись переночувати, зустрів знайомих козаків з хутора Верхньо — Чирського. Вони посунулись, і Григорій влаштувався коло грубки. В кімнаті покотом лежало чоловіка з п'ятнадцять біженців, з них троє хворих на тиф і один обморожений. Козаки зварили на вечерю пшоняної каші з салом, гостинно запропонували Григорію і його супутникам. Прохір і Григорій їли з апетитом, Оксана відмовилась.

— Чи неголодна ? — спитав Прохір, що останніми днями без видимої причини змінив своє ставлення до Оксани і поводився з нею грубувато, але співчутливо.

— Щось нудить мене ...— Оксана напнула хусткою, вийшла надвір.

— Чи не захворіла вона ? — звертаючись до Григорія, спитав Прохір.

— Хто її знає —Григорій одсунув тарілку з кашею, теж вийшов надвір.

Оксана стояла коло ганку, притуливши до грудей долоню. Григорій обняв її, з тривогою спитав:

— Ти чого, Ксанко ?

— Нудно, і голова болить.

— Ходімо дочхати, ляжеш.

— Іди, я зараз.

Голос у неї був глухий і безживний, рухи мляві. Григорій допитливо подивився на неї, коли вона увійшла в жарко натоплену кімнату, помітив гарячий рум'янець на щоках, підозрілий блиск очей. Серце йому тривожно стиснулось : Оксана була явно хвора. Він пригадав, як і вчора вона скаржилась, що її морозить і паморочиться голова, а перед ранком так спітніла, що кучерявисті на шиї пасма волосся стали мокрі, наче після миття; він помітив це, прокинувшись на зорі, і довго не зводив з Оксани очей і не хотів уставати, щоб не потривожити її сну.

Оксана мужньо терпіла дорожні злигодні, вона навіть підбадьорювала Прохора, який не раз говорив : "І що воно за чорт, оця війна, і хто її таку видумав ? їдеш цілісінський день, а приїдеш — переночувати нема де, і невідомо, доки ми отак будемо командируватись ?" Але цього дня не витримала й Оксана. Вночі, коли полягали спати, Григорію здалося, що вона плаче.

— Ти чого це ? — спитав він пошепки.— Що в тебе болить ?

— Захворіла я... Що ж тепер робитимемо ? Покинеш мене ?

— Ну, от дурна! Як же я тебе покину ? Не голоси, може — це так у тебе, простудилася в дорозі, а ти вже налякалась.

— Гришенька, це — тиф.

— Не балакай казна чого ! Нічого не видно; лоб у тебе холодний, може — й не тиф,— потішав Григорій, але в душі був певний, що Оксана захворіла на висипний, і болісно думав, що ж робити з нею, коли хвороба звалить її з ніг.

— Ой, тяжко так їхати! — шепотіла Оксана, тулячись до Григорія.— Ти глянь, скільки народу набивається на ночівлях ! Воші нас заїдять, Гриша! А мені й обдивитись себе ніде, скрізь чоловіки... Я вчора вийшла в сарай, розтельбу-шилась, а їх на сорочці... Господи, я зроду такого страхіття не бачила ! Я як згадаю про них — і нудить мене, їсти нічого не хочу... А вчора ти бачив у того старого, що на лавці спав, скільки їх ? Просто поверх чекменя лазять.

— Ти про них не думай, завела чорт зна про що ! Ну, воші — то й воші, їх на службі не лічать,— з досадою прошепотів Григорій.

— У мене все тіло свербить. .

— У всіх свербить, що ж тепер робити? Терпи. Приїдемо в Катеринодар, там обмиємось.

— А чистого хоч не надівай,— зітхаїрчи, сказала Оксана.— Пропадемо ми від них, Гриша !

— Спи, бо завтра рано будем вирушати.

Григорій довго не міг заснути. Не спала й Оксана. Вона кілька разів схлипувала, накривши голову полою шуби, потім довго переверталась, зітхала і заснула тільки тоді, коли Григорій, повернувшись до неї лицем, обняв її. Серед ночі Григорій прокинувся від сильного стукоту. Хтось дерся в двері, гучно кричав :

— Ану, відчиняй !. А то двері виламаємо! Поснули, прокляті !..

Хазяїн — підстаркуватий і смирний козак — вийшов у сіни, спитав :

— Хто такий ? Чого вам треба ? Якщо ночувати — то в нас нема де, і так повно — повнісінько, повернутись ніде !

— Відчиняй, кажуть тобі! — кричали знадвору.

В передню кімнату, широко розчинивши двері, вдерлось чоловіка п'ять озброєних козаків.

— Хто в тебе ночує ? — спитав один з них, чавунно чорний від морозу, насилу ворущачи замерзлими губами.

— Біженці. А ви хто такі ?

Не відповідаючи, один з них ступнув у кімнату, крикнув:

— Ей, ви ! Порозлягались ! Вимітайтесь звідси зараз же! Тут війська становляться. Підводься, підводься ! Та швидше, а то ми скоро вас випхнемо!

— Ти хто такий, що так горлаєш? — хрипким спросоння голосом спитав Григорій і повільно підвівся.

— А от я тобі покажу, хто я такий ! — козак ступив до Григорія і в темному світлі гасової лампочки в його руці блиснуло дуло нагана.

Он ти який чустрий!...— влесливо промовив Григорій,— ану, покажи свою іграшку ! — Швидким рухом він схопив козака за кисть руки, стиснув її так сильно, що козак охнув і розняв пальці. Наган з м'яким стуком упав на рядно. Григорій відштовхнув козака, швидко нагнувся, підняв наган, поклав його в кишеню, спокійно сказав: "А тепер давай побалакаємо. Якої частини ? Скільки вас таких моторних тут?"

Козак, опам'ятавшись від несподіванки, крикнув :

— Хлопці, сюди !

Григорій підійшов до дверей і, ставши на порозі, прихилившись спиною до одвірка, сказав :

— Я — сотник дев'ятнадцятого Донського полку ! Тихше ! Не горлай ! Хто це там гавкає ? Чого це ви, любі станичники, розвоювались ? Кого це ви будете випхати ? Хто це-вам такі повноваження давав ? Ану, марш звідси!

193

13. Тихий Дон. 1С4

— Ти чого кричиш ? — голосно сказав один з козаків.-Бачили ми всяких сотників! Що ж, нам на базу ночувати ? Звільняйте приміщення ! Нам такий наказ відданий — всіх біженців викидати з домів, пойнятно вам ? А то, бач, як розкричався ! Бачили ми вас таких !

Григорій підійшов впритул до того, що говорив,— не розціплюючи зубів, процідив :

— Таких ти ще не бачив. Зробити з одного тебе двох дурнів ? То я зроблю ! Та ти не задкуй ! Це не мій наган, це я у вашого відібрав. На, віддай йому, та швидше чухрайте звідси, поки я бити не почав, а то я з вас швидко шерсті нарву ! — Григорій легенько обернув козака, штовхнув його до виходу.

— Дати йому прочухана ? — роздумуючи, спитав дужий козак, з обличчям, закутаним верблюжим башликом. Він стояв позад Григорія, уважно оглядаючи його,

переступаючи з ноги на ногу, порипуючи величезними валянками, підшитими шкірою.

Григорій обернувся до нього лицем і, вже не володіючи собою, стиснув кулаки, але козак підняв руку, дружельбно сказав :

— Слухай ти, ваше благородіє, чи як там тебе: зажди, не заміряйся ! Ми підемо від скандалу. Але ти в теперішній час на козаків не дуже напирай. Зараз знов настає такий су-рйозний час, як у сімнадцятому році. Наскочиш на яких од-чаяних — вони з одного тебе не то що двох — п'ятьох зроблять ! Ми бачимо, що офіцер з тебе завзятий, і розмовою, здається мені, наче ти з нашого брата, так ти тепер держи себе акуратніше, а то біди наживеш...

Той, у якого Григорій одібрав наган, сказав роздратовано:

— Годі тобі йому акафист читати і Ходімо в сусідню хату.— Він перший ступив до порога,— проходячи повз Григорія, скося глянув на нього, шкодуючи сказав : — Не хочемо ми, пане офіцер, зв'язуватись з тобою, а то ми б тебе охрестили !

Григорій презирливо скривив губи :

— Це ти б хрестив ? Іди, йди, поки я з тебе штанів не зняв! Хрестильник знайшовся! Шкода, що нагана твого віддав, таким хвацьким, як ти, не нагана носити, а овечі хвости !

— Ходімо, хлопці, ну його к чорту! Не чіпай — воно не смердітиме!—добродушно посміхаючись, промовив один з козаків, що не брав участі в розмові.

Лаючись, грюкаючи замерзлими чобітьми, козаки юрбою вийшли в сіни. Григорій суворо наказав хазяїнові:

— Не смій відчиняти двері! Постукають, та й підуть, а як ні — розбуди мене.

Верхнечирці, попрокидавшись від грюкоту, півголосом перемовлялись :

— От як занепала ' дисципліна ! — сумно зітхнув один з стариків.— З офіцером, і як, сучі сини, розмовляють... А коли б це в старий час ? їх би на. каторгу запроторили !

— Розмовляють — це ще нічого ! Бачив — битися намагались ! "Дати йому прочухана ?"— каже один, отой, неру-бана тополя, котрий у башлику. От чортяки,. які окаянні поробились !

— І ти їм ото так і подаруєш, Григорій Пантелейович ? — спитав один з козаків.

Укриваючись шинеллю і з незлобивою усмішкою прислухаючись до розмови, Григорій відповів

— А що ти з них візьмеш ? Вони тепер від усіх одірвались і нікому не коряться; ідуть ватагою, — без командного складу, хто їм суддя і хто начальник ? Над ними той начальник, хто дужчий за них. У них, мабуть, і офіцера жодного в частині не лишилось. Бачив я такі сотні, голі безбать-ченки ! Ну, давайте спати.

Оксана тихо прошепотіла :

— І нащо ти з ними зв'язувався, Гриша? Не наскакуй ти на таких, ради Христа ! Вони й убити можуть, отакі огла-шенні.

— Спи, спи, а то завтра рано встанемо. Ну, як ти себе почуваєш ? Не легшає тобі ?

— Так само.

— Голова болить ?

— Болить. Мабуть, не підводиться уже мені...

Григорій приклав долоню до лоба Оксани, зітхнув:

— Пашить від тебе, наче від печі. Ну, нічого, не бійся ! Жінка ти здорова, поправишся.

Оксана промовчала. Її мучила спрага. Кілька раз вона виходила в кухню, пила огидну, теплу воду і, перемагаючи нудоту й запаморочення, знов лягала на рядно.

За ніч з'являлось ще партії чотири постояльців. Вони грюкали прикладами в двері, відчиняли віконниці, тарабанили в вікна і йшли геть тільки тоді, коли хазяїн, навчений Григорієм, лаючись, кричав з сіней: "Забирайся звідси! Тут штаб бригади міститься !"

На світанку Прохір і Григорій запрягли коней. Оксана насилу одяглася, вийшла. Сходило сонце. З коминів у блакитне небо струменів сизий димок. Осяювана знизу сонцем, високо в небі стояла рум'яна хмарка. Густий іней лежав на огорожі, на покрівлях сараїв. З коней ішла пара.

Григорій допоміг Оксані сісти в сани, спитав :

— Може, ти ляжеш ? Тобі так зручніше буде.

Оксана ствердливо кивнула головою. Вона з мовчазною вдячністю глянула на Григорія, коли він дбайливо обгорнув її ноги, приплющила очі.

Опівдні, коли спинились у селищі Ново — Михайлівському, версти за дві від шляху, годувати коні, Оксана вже не могла встати з саней. Григорій під руку ввів її до хати, поклав на ліжко, гостинно запропоноване хазяйкою.

— Тобі погано, рідненька?—спитав він, нахилиючись над зблідлою Оксаною.

Вона через силу розплющила очі, подивилась затуманеним поглядом і знову поринула в напівзабуття. Григорій тремтячими руками зняв з неї хустку. Щокі Оксани були холодні як лід, а лоб палав, і на висках, де проступав піт, намерзли бурульки. Надвечір Оксана знепритомніла. Перед дим вона попросила пити, прошепотіла :

— Тільки холодної, снігової.— Помовчала й виразно сказала : — Кличте Гришу.

— Я тут. Чого ти хочеш, Ксанко ? — Григорій узяв її руку, погладив невміло й ніяково.

— Не кидай мене, Гришенько!

— Не кину я, чого ти так думаєш ?

— Не кидай у чужій стороні... Умру я тут.

Прохір подав води. Оксана жадібно припала засмаглими губами до вінця мідної кварта, ковтнула кілька разів, застогнавши, впустила голову на подушку. Через п'ять хвилин вона невиразно й незв'язно заговорила. Григорій, що сидів у головах, розібрав кілька слів : "Треба прати... синьки добудь ... рано..." Незрозуміла мова її перейшла в шепіт. Прохір похитав головою, докірливо сказав :

:— Казав тобі, не бери її в дорогу! Ну, що ми тепер будемо робити ? Кара господня, та й годі! Ночувати тут будемо ? Та оглух ти, чи що ? Ночувати, питаю, тут будемо, чи рушимо далі ?

Григорій промовчав. Він сидів згорбившись, не зводячи очей із зблідлого лиця Оксани. Хазяйка — гостинна й добра жінка — показуючи очима на Оксану, тихенько

спитала Прохора :

— Жінка їхня ? І діти є ?

— І діти є, все є, тільки талану нам немає,— буркнув Прохір.

Григорій вийшов у двір, довго кутив, сівши на сани. Оксану треба було залишати в селищі, дальша поїздка могла скінчитись для неї загибеллю. Це було Григорію ясно. Він увійшов до хати, знову сів коло ліжка.

— Будемо ночувати, чи що ? — спитав Прохір.

— Будемо. Може й завтра перестоїмо.

Незабаром прийшов хазяїн — низенький і щуплий мужик .з пронозуватими бігаючими очима. Постукуючи дерев'яною (одна нога його булаї відтята по коліно), він бадьоро про-кульгав до столу, роздягнувся, недоброзичливо скося глянув на Прохора, спитав :

— Господь гостей дав ? Звідки ? — і, не ждучи відповіді, наказав жінці: — Хутко дай щонебудь перехватити, голодний я, як собака !

Він їв довго й жадібно. Шмигляючий погляд його часто спинявся на Прохорі, на нерухомій Оксані. З кімнати вийшов Григорій, поздоровкався з хазяїном. Той мовчки кивнув головою, спитав :

— Відступаєте?

— Відступаємо.

— Одвоювались, ваше благородіє ?

— Ніби так.

— Це що ж, жінка ваша ? — хазяїн кивнув убік Оксани.

— Жінка.

— Нащо ж ти її на ліжку ? А самим де спати ? — неза-доволено звернувся він до жінки.

— Хвора вона, Ваня, жалко все таки.

— Жалко ! Всіх їх не пережалеєш, он їх скільки пре ! Тісно нам з вами буде, ваше благородіє...

В голосі Григорія прозвучала невластива йому просьба, майже благання, коли він, звертаючись до хазяїв, притискаючи руки до грудей, сказав :

— Люди добрі! Пособіть моїй біді, ради Христа. Везти далі її не можна, помре, дозвольте залишити її у вас. За догляд я заплачу, скільки скажете, і ціле життя пам'ятатиму вашу добрість... Не відмовте, зробіть ласку !

Хазяїн спочатку відмовився наодріз, посилаючись на те, що доглядати хвору буде ніколи, що вона заважатиме їм, а потім, скінчивши обідати, сказав :

— Та звісно—даром хто ж її доглядатиме. А скільки б ви дали за догляд ? Скільки вам буде не жалко дати за наші труди ?

Григорій дістав з кишені всі гроші, які мав, подав їх хазяїнові. Той нерішуче взяв пачку донських кредиток — слинячи пальці, перелічив їх, спитав :

— А миколаївських у вас нема ?

— Нема.

— Може, керенки є ? Ці дуже ненадійні...

— І керенок нема. Хочете, коня свого залишу ?

Хазяїн довго міркував, потім роздумливо відповів :

— Ні, я б, звісно, взяв коня, нам у хліборобстві кінь — перше діло, але як на теперішній час, це нам не годиться : не білі, то червоні однаково його заберуть, і користі з нього мати не доведеться. У, менеі он сяка — така безнога кобиль-чина держиться, та й то бійся щохвилини, що й ту візьмуть на обротьку, та й виведуть з двору — Він помовчав, щось думаючи, і, ніби виправдуючись, додав : — Ви не подумайте, що я такий уже жаднучий, боже борони ! Алеж подумайте самі, ваше благородіє : вона пролежить з місяць, а то й довше, то подай їй, то прийми, знов же годувати її треба, хлібець, молочко, якесь там яечко, м'яся, а це ж усе грошики коштує, так я кажу ? Ну й попраї з неї треба й обмити її, і всяке таке... То моя жінка в господарстві щось там робила б, а то треба її доглядати. Це діло не легке! Ні, ви таки не окупуйте, накиньте щонебудь. Я — інвалід, бачите — безногий, який з мене дбаха і робітник? Так, живемо, чим бог дасть, з хліба на квас перебиваємось...

З накіпилим глухим роздратуванням Григорій сказав :

— Я не скупую, добра твоя душа. Всі гроші, які були, я тобі віддав, я проживу й без грошей. Чого ж ти ще хочеш з мене ?

— Отак уже всі гроші й оддали ! — недовірливо усміхнувся хазяїн.— При вашому жалюванні у вас їх повинно бути повні сумки.

— Ти скажи прямо,— бліднучи, промовив Григорій:—залиште ви в себе хвору, чи ні ?

— Ні, коли ви вже так окупуете — залишати нам її нема на що.— Голос хазяїна звучав явно ображено.— Воно теж діло це не просте... Офіцера жінка, те та се, сусіди дізнаються, а там товариші прийдуть слідом за вами, визнають і почнуть тягати... Ні, в такому разі забирайте її, може, хто з сусідів погодиться, візьме.— З видимим жалем він повернув Григорію гроші, дістав кисет і почав скручувати цигарку.

Григорій надів шинель, сказав Прохорові:

— Побудь коло неї, я піду пошукаю квартиру.

Він уже взявся за клямку дверей, коли хазяїн спинив його:

— Заждіть, ваше благородіє, чого ви поспішаєте ? Ви думаете, мені не жалко бідної жінки ? Дуже мені жалко, і сам я в солдатах служив і поважаю ваше звання й чин, а до цих грошей ви не могли б чогось додати ?

Тоді не витримав Прохір: побагровівши від обурення, він проричав :

— Чого ж тобі добавляти, гаспид ти безногий ?! Одло-мити тобі останню ногу, ось тобі що треба додати ! Григорій Пантелевич! Дозволь, я його обпутляю, як цуцика, а потім укладемо Оксану й поїдемо, будь він тричі, анахтема, проклятий !...

Хазяїн вислухав Прохора, що аж задихався, не перебив його й словом ; нарешті сказав:

— Даремно ви мене кривдите, служиві! Тут — діло любовне, і лаятись, гарячитися нам нема чого. Ну, чого ти накинувся на мене, козачок? Та хіба я про гроші

кажу? Я зовсім не про цю добавку говорив ! Я про те сказав, що може у вас є якась зайва зброя, ну, скажімо, гвинтівка, чи якийсь там револьвер... Вам воно однаково, мати його чи не мати, а нам, як на теперішній час, це — ціле майно. При хаті обов'язково треба мати зброю ! Ось до чого я вів ! Давайте гроші, які давали, та накиньте до цього гвинтівочку, і — домовились, залишайте вашу хвору, будем доглядати її, як свою рідну, от вам хрест !

Григорій подивився на Прохора, тихо сказав :

— Дай йому мою гвинтівку, патронів, а потім іди запрягай. Нехай залишається Оксана... Бог нас розсудить, але везти її на смерть я не можу !

XXVII

Дні потяглися сірі й безрадісні. Залишивши Оксану, Григорій зразу втратив інтерес до всього навколо. Зранку сідав у сани, їхав розлогим, безкраїм, засніженим степом, надвечір, підшукавши денебудь пристановище для нічлігу, лягав спати. І так день — у — день. Те, що відбувалося на фронті, який відсувався на південь, його не цікавило. Він розумів, що справжній серйозний опір скінчився, що в більшості козаків вичерпалось бажання захищати рідні станиці, що білі —армії, судячи по всьому, закінчують свій останній похід і, не втримавшись на Дону,— на Кубані вже не зможуть утриматись ...

Війна закінчувалась. Розвозка надходила нестримно й невідхильно. Кубанці тисячами кидали фронт, роз'їжджались по домівках. Донці були зламані. Знекровлена боями й тифом Добровольча армія¹, що втратила три чверті свого складу, неспроможна була чинити опір натискові окриленої успіхами Червоної Армії.

Серед біженців говорили, що на Кубані росте обурення, викликане звірячою розправою генерала Денікіна з членами Кубанської Ради. Говорили, що Кубань готує повстання проти Добровольчої армії і що, нібито, вже провадяться переговори з представниками Червоної Армії про безперешкодний пропуск радянських військ на Кавказ. Уперто говорили й про те, що в станицях Кубані і Терека до донців ставляться різко вороже, так само як і до добровольців, і що, нібито, десь коло Кореновської вже відбувся перший великий бій між донською дивізією і кубанськими пластунами.

Григорій на зупинках уважно прислухався до розмов, що день, то більше впевняючись, що білі будуть неминуче й остаточно розбиті. І все таки в нього часом виникала невиразна надія на те, що небезпека примусить розпорошені, деморалізовані й ворогуючі між собою сили білих об'єднатися, дати відсіч і погнати переможно наступаючі червоні частини. Але після того, як було здано Ростов, він утратив цю надію, і чутку про те, що під Батайськом після упертих боїв червоні почали відступати,— зустрів недовірливо. Пригнічуваний безділлям, він хотів був приєднатися до якоїнебудь військової частини, але коли запропонував це Прохорові,— той рішуче заперечив :

— Ти, Григорій Пантелевич, видно, зовсім з глузду з'їхав ! — обурено заявив він.— За яким чортом ми поліземо туди, в оте пекло? Діло пропаще, сам бачиш, то чого ж ми на рожна попрем отак собі ні сіло, ні впало ? Чи ти думаєш, що ми вдвох їм пособимо? Поки нас не чіпають і силою не беруть у частину, треба якомога швидше їхати від біди

якнайдалі, а ти он яку чортівню верзеш ! Ні, давай уже, знаєш, мирно, по — старечому відступати. Ми з тобою й так по зав'язку навоювались за п'ять років, тепер нехай інші покуштують ! Для того я трипер добував, щоб мені знов на фронті марудитись ? Спасибі! Зичиш добра ! Я дією війною так наївся, що й досі блювати тягне, як згадаю про неї ! Хочеш — іди сам, а я незгодний. Я тоді подамся в госпіталь, з мене годі!

Григорій довго мовчав, потім сказав :

— Нехай буде по — твоєму. Поїдемо на Кубань, а там видно буде.

Прохір гнув свою лінію : в кожному великому населеному пункті він розшукував фельдшера, приносив порошки або пиття, але лікувався не дуже старанно, і на запитання Григорія, чому він, випивши один порошок, решту знищує, старанно затоптуючи в сніг,— пояснював це тим, що хоче не вилікуватись, а тільки приглушити хворобу, бо тоді, на випадок переогляду, йому легше буде ухилитись від посилки в частину. В станиці Великокняжеській якийсь бувалий козак порадив йому лікуватись виваром з качиних лапок. З того часу Прохір, в'їжджаючи в хутір чи станицю, питав у першого зустрічного : "А скажіть на милість, качки у вас тут розводять ?" І коли здивований житель відповідав заперечливо, посилаючись на те, що поблизу нема води і качок розводити нема рації,— Прохір з нищівним презирством цідив : "Живете тут, як нелюди ! Ви, мабуть, і качиноного крякання зроду не чули ! Пеньки степові!" — Потім, звертаючись до Григорія, з гірким жалем додавав: "Не інакше, як піп дорогу нам перейшов ! Ні в чому нема удачі! Коли б у них тут були качки — зараз же купив би одну, ніяких грошей не шкодуючи, або вкрав би, І пішли б мої діла на поправку, а то щось дуже моя хвороба розходилася! Спочатку була забавка, тільки дрімати в дорозі не давала, а зараз, проклята, стає чистою карою! На санях не всидиш!" ,

Не маючи співчуття від Григорія, Прохір надовго замовкав і іноді цілими годинами, —їхав, не прохопившись і словом, суворо наїжившись.

Нудними й довгими здавались Григорію дні, протягом яких доводилось їхати, ще довгими були нескінченні зимові ночі. Часу, щоб обдумати теперішнє і згадати минуле, було в нього надміру. Подовгу перебирав він у пам'яті пролетілі роки свого життя, що так дивовижно й негаразд склалося. Сидячи на санях, втупивши, затуманений погляд у снігові простори сповненого мертвої безмовності степу, або лежачи вночі з заплющеними очима і зціпленими зубами денебудь у душній, переповненій людьми кімнатці,— думав усе про одне : про Оксану, хвору, без пам'яті, покинуту в безвісному селищі, про близьких, залишених у Татарському... Там, на Дону, була радянська влада і Григорій весь час з тоскною тривогою питав себе: "Невже за мене будуть мордувати маму чи Докійку ?" І зараз же починав заспокоювати себе, пригадував не раз чути в дорозі оповідання про те, що чер-воноармійці йдуть мирно і поводяться з населенням зайнятих станиць добре. Тривога поступово пригасала, думка, що стара мати відповідатиме за нього, вдавалась йому вже неймовірною, дикою, ні на чому не обгрунтованою. При спогаді про дітей на мить серце Григорія стискалося смутком: він боявся, що не; доглянуть їх від тифу, і в той же час почував, що при всій його любові до дітей після смерті Наталі вже ніяке горе не зможе потрясти його з

такою силою.

В одному з сальських зимівників¹ вони з Прохором прожили чотири дні, вирішивши дати коням відпочити. За цей час у них не раз виникали розмови про те, що робити далі. Першого ж дня, як тільки приїхали на зимівник, Прохір спитав :

— Будуть наші на Кубані держати фронт чи потягнуть нз Кавказ ? Як думаєш ?

— Не знаю. А тобі не однаково ?

— Придумав теж ! Як же це мені може бути однаково ? Отак нас заженуть у бусурменські землі, кудинебудь під турка, а потім кукурікай там ?

— Я тобі не Денікін і ти мене про це не питай, куди нас заженуть,— незадоволено відповів Григорій.

— Я тому питаю, що чув, ніби на річці Кубані знов почнуть оборонятись, а весною рушать додому. 2 3

— Хто це буде оборонятись ? — усміхнувся Григорій.

— Ну, козаки і кадети, хто ж іще ?

— Дурниці патякаєш! Повилазило тобі, не бачиш, що кругом робиться ? Всі гоноблять думку якнайшвидше втекти, хто ж це оборонятись буде ?

— Ой, брат, я сам бачу, що діло наше кепське, а все якось не віриться...— зітхнув Прохір.— Ну, а якщо доведеться в чужі землі пливти або раком— задкувати, ти — як ? Вирушиш ?

— А ти ?

— Моє діло таке: куди ти — туди й я. Не залишатись же мені самому, якщо люди поїдуть.

— От і я так думаю. Коли вже ми стали на овече становище, значить — треба баранів триматися ...

— Вони, барани тобто, іноді здуру чорт зна куди пруть... Ні, ти ці байки облиш ! Ти діло говори !

— Відчепись, будь ласка ! Там видно буде. Чого ми з тобою заздалегідь ворожити будемо !

— Ну, й амінь ! Більше я тебе питати ні про що не буду,— погодився Прохір.

Але другого дня, коли пішли убирати коней, знов повернувся до тієї самої розмови.

— Про зелених ти чув ? — обережно спитав він, удаючи, ніби розглядає держак вил — трояків.

— Чув, далі що ?

— Це іще які зелені проявились ? Вони за кого ?

— За червоних.

— А чого ж вони зеленими називаються?

— Чума їх знає, в лісах ховаються, мабуть, через те так і звуться.

— Може й нам з тобою позеленіти ? — довгенько подумавши, несміливо запропонував Прохір.

— Щось охоти нема.

— А крім зелених, нема ніяких таких, щоб швидше додому прибитись? Мені один

чорт — зелені, чи сині, чи які-небудь яєчножовті, я в будьякий колір з дорогою душею пофарбуюсь, аби лише цей народ проти війни був і додому служивих пускав ...

— Потерпи, може — й такі з'являться,— порадив Григорій.

В кінці січня, якось у відлигу, опівдні, Григорій і Прохір

приїхали в слободу Білу Глину. Тисяч п'ятнадцять біженців збилось у слободі, з них — майже половина хворих на сипняк. Вулицями, шукаючи квартир і корму коням, ходили козаки в куцях англійських шинелях, у кошушках, у бешметах, їздили сюди й туди вершники та підводи. Десятки охлялих коней стояли по дворах біля ясел, неохоче жуючи соломку; на вулицях, у провулках видно було покинуті сани, обозні брички, зарядні ящики. Проїжджаючи одною з вулиць, Прохір придивився до прив'язаного коло тину високого гнідого коня, сказав :

— Та це ж кума Андрія кінь! Значить, наші хутірські тут.— І швиденько зіскочив з саней, пішов у дім дізнатись.

Через кілька хвилин з дому, накинувши наопашки шинель, вийшов Андрій Топольсков — кум і сусід Прохорів. В супроводі Прохора він повагом підійшов до саней, простягнув Григорію чорну, пропахлу кінським потом руку.

— З хутірським обозом їдеш ? — спитав Григорій.

— Вкупі біду бідуємо.

— Ну, як їхали ?

— Та їзда звісно яка... Після кожної ночівлі людей і коней залишаємо...

— Старий мій живий — здоровий ?

Дивлячись кудись мимо Григорія, Топольсков зітхнув :

— Погано, Григорій Пантелевич, погані діла... Поминай батька, вчора надвечір віддав богу душу, кончився...

— Поховали? — бліднучи, спитав Григорій.

— Не можу сказати, сьогодні не був там. Поїдемо, я покажу квартиру... Держи, куме, направо, четверта хата праворуч від рогу.

Під'їхавши до просторого, критого бляхою дому, Прохір спинив коней біля тину, але Топольсков порадив заїхати в двір.

— Тут теж тіснувато, чоловіка з двадцять людей, але якось поміститься,— сказав він і зіскочив з саней, щоб відчинити ворота.

Григорій перший увійшов в жарко натоплену кімнату. На підлозі покотом лежали й сиділи знайомі хуторяни. Дехто лагодив взуття і зброю, троє, серед них старий Безхлебнов, в супрязі з яким їхав Пантелей Прокопович, їли за столом юшку. Козаки, побачивши Григорія, повставши, хором відповіли на коротке привітання.

— Де ж батько? — спитав Григорій, скидаючи папаху, оглядаючи кімнату.

— Біда в нас... Пантелей Прокопович уже покійник,— тихо відповів Безхлебнов і, витерши' рукавом чекменя рот, поклав ложку, перехрестився.— Вчора, на ніч приставився, царство йому небесне.

— Знаю. Поховали ?

— Ні, іще. Ми його сьогодні збирались поховати, а зараз він отут, винесли його в

холодну кімнату. Пройди сюди.— Безхлебнов відчинив двері в сусідню кімнату,— немов просячи пробачення, сказав : — З мерцем ночувати в одній кімнатці не схотіли козаки, дух важкий, та тут йому й краще... Тут не топлять хазяї.

В просторій кімнаті гостро пахло конопляним сім'ям, мишами. Весь куток був засипаний просом, сім'ям; на лавці стояли діжки з борошном і маслом. Посеред кімнати на рядні лежав Пантелей Прокопович. Григорій відсторонив Безхлебнова, увійшов у кімнату, спинився коло батька.

— Два тижні слабував,— півголосом говорив Безхлеб-цов.— Ще під Мечеткою звалив його тиф. От де довелося упокоїтись твоєму батенькові... Отаке наше життя... —Григорій, нахилившись наперед, дивився на батька. Риси рідного обличчя змінила хвороба, зробила їх дивно несхожими, чужими. Бліді, змарнілі щоки Пантелея Прокоповича заросли сивою щетиною, вуса низько нависли над запалим ротом, очі були напівзаплющені, і синювата емаль білків уже втратила іскристу живість і блиск. Одвисла нижня щелепа старого була підв'язана червоною нашійною хусткою, і на фоні червоної матерії сиве кучеряве волосся бороди здавалось ще сріблястішим, білішим.

Григорій став навколішки, щоб останній раз уважніше роздивитись і запам'ятати рідне обличчя, і мимоволі здригнувся від страху і огиди : по сірому восковому обличчю Пантелея Прокоповича, заповнюючи западини очей, зморшки на щоках, лазили воші. Вони ' вкривали лице живою рухливою запоною, кишіли в бороді, ворушились у бровах, сірим шаром лежали на стоячому комірі синього чекменя...

Григорій і двоє козаків видовбали пешнями⁴ в мерзлом^{*} чавунно — твердому суглинку могилу, Прохір з обрізків дощок сяк — так збив труну. Надвечір віднесли Пантелея Про-коповича й закопали в чужій ставропольській землі. А через годину, коли в слободі засвітилося світло, Григорій виїхав з Білої Глини в напрямі на Новопокровську.

В станиці Кореновській йому стало погано. Пів дня витратив Прохір, шукаючи лікаря, і все. таки знайшов якогось напівп'яного військового лікаря, насилу вговорив його, привів на квартиру. Не знімаючи шинелі, лікар оглянув Григорія, послухав пульс, впевнено заявив^{*}:

— Поворотний тиф. Раджу вам, пане сотник, припинити подорож, інакше підірете в дорозі.

— Дожидати червоних? — криво усміхнувся Григорій.

— Ну, червоні, припустімо, ще далеко.

— Будуть близько...

— Не маю сумніву,, але вам краще залишитись. З. двох лих^{*} я віддав би перевагу цьому, воно—менше.

— Ні, я вже якось поїду,—рішуче сказав Григорій і почав натягати гімнастерку.— Ліків ви мені дасте ?

— їдьте, діло ваше. Я повинен був дати вам пораду, а ви — як собі хочете. Щождо ліків, то найкращі з них — спокій і догляд; можна б прописати вам дещо, але аптека евакуйована, а ві мене нічого нема, крім хлороформу, йоду і спирту.

— Дайте хоч спирту!

— З приємністю. В дорозі ви однаково помрете, тому спирт нічого не змінить. Нехай ваш денщик іде зі мною, з тисячку грамів я вам дам, я — добрий ...— Лікар козирнув, вийшов, нетвердо ступаючи.

Прохір приніс спирту, добув десь поганенького парокінного візка, запряг коні, з похмурою іронією доповів, увійшовши в кімнату :

— Коляска подана, ваше благородіє!

І знову потяглись нудні, похмурі дні.

На Кубань з передгір'їв ішла кваплива південна весна. В рівнинних степах дружно танув сніг, на масно — блискучій чорноземлі з'являлись таловини, срібними голосами заговорили весняні струмки, шлях зарябів прочовгами, і вже по — весняному засяяли голубі долини і глибше, синіше, тепліше стало просторе кубанське небо.

Через два дні відкрилась сонцеві озима пшениця, білий туман поплав над полями. Коні вже хлюпотіли по дорозі, з якої зійшов сніг, вище щіток вгрузаючи в грязь, застрягаючи в балочках, напружено вигинаючи спини, паруючи від поту. Прохір по — хазяйському попідв'язував їм хвости, часто злазив з візка, ішов збоку, насилу витягаючи з грязі ноги, бурмотів :

— Це не грязь, а смола липуча, побий мене бог ! Коні не висихають од місця й до місця.

Григорій мовчав, лежачи на возі, мерзлякувато кутаючись у кожух. Але Прохорові нудно було їхати без співбесідника ; він шарпав Григорія за ноги або за рукав, говорив :

— Яка ж тут грязюка крута ! Злізь, спробуй ! І охота тобі хворіти !

— Іди к чорту! — ледве чутно шепотів Григорій.

Зустрічаючись з кимнебудь, Прохір питав:

— Далі ще густіша грязь, чи така сама ?

Йому, сміючись, відповідали жартом, і Прохір, задоволений з того, що перемовився з живою людиною словом, деякий час ішов мовчки, часто спиняючи коні, витираючи з свого коричневого лоба рясний зернистий піт. їх випереджали верхівці, і Прохір, не витримавши, спиняв їх, здоровкався, питав, куди їдуть і звідки самі родом, наостанку казав :

— Даремно їдете... Туди далі їхати неможливо. Чому ? Та тому, що там така грязюка,— зустрічні люди казали,— що коні пливуть по черево, на возах колеса не крутяться, а піші, котрі малі на зріст,— просто на шляху падають і потопають у грязі. Куций рябко бреше, а я не брешу! Чого ми їдемо ? Нам інакше не можна, я хворого архирея везу, йому з червоними ніяк не можна жити вкупі...

Більшість верхівців, беззлісно вилаявши Прохора, їхали далі, а деякі, перед тим, як од'їхати, уважно дивились на нього, казали :

— З Дону й дурні відступають? У вас у станиці всі такі, як ти ?

Або ще щонебудь подібне, але не менш образливе. Тільки один кубанець, що одбився од гурту станичників, серйозно розсердився на Прохора за те, що той затримав його дурною розмовою, і хотів був потягти його через лоб нагаєм, але Прохір з дивною

моторністю вискочив на візок, вихопив спід рядна карабін, поклав його на коліна. Кубанець од'їхав, матірно лаючись, а Прохір, регочучи на все горло, кричав йому вслід :

— Це тобі не під Царициним у кукурудзі ховатися ! Сме-таноїд — закачані рукава ! Ей, вернись, мамалижна душе! Наскочив ? Підбери свій балахон, а то в грязі задрипаєшся ! Розкокошився, куройд! Баб'ячий окіст! Поганого патрона нема, а то я б тебе замірився ! Покинь нагайку, чуєш ?!

Дуріючи від нудьги, від безділля, Прохір розважався, як міг.

А Григорій, з того дня, як захворів, жив наче уві сні. Часом він непритомнів, потім знову опам'ятовувався. В одну з хвилин, коли він опам'ятався від довгого забуття, над ним нахилився Прохір:

— Ти ще живий? — спитав він, співчутливо заглядаючи в помутнілі очі Григорія.

Над ними сяяло сонце. То збиваючись у зграї, то розтягаючись у ламану бархатисто — чорну лінію, з криком летіли в густій синяві неба ключі темнокрилих гусей — білогорликів. Запаморочливо пахло нагрітою землею, трав'яною памолоддю. Григорій, часто дихаючи, жадібно вбирав у легені живлюще весняне повітря. Голос Прохора ледве доходив до його слуху, і все навкруги було якесь нереальне, неправдоподібно зменшене, далеке. Позаду, приглушені віддаллю, німо гримотіли гарматні постріли. Неподалік узгоджено й розмірно вистукували колеса кованого залізом воза, пирхали й іржали коні, лунали людські голоси ; гостро пахло. печеним хлібом,' сіном, кінським потом. До затьмареної свідомості Григорія доходило все це наче з іншого світу. Напруживши всю волю, він прислухався до голосу Прохора, через велику силу зрозумів — Прохір питав його :

— Молоко будеш пити ?

Григорій, ледве ворущачи язиком, облизав спечені губи, відчув, як у рот йому ллється густа, з знайомим прісним присмаком, холодна рідина. Ковтнувши кілька разів, він зціпив зуби. Прохір заткнув шийку фляжки, знов нахилився над Григорієм, і той швидше догадався з руху обвітрених прохо-рових губ, ніж почув звернене до нього запитання:

— Може, тебе залишити в станиці ? Тяжко тобі ?

На обличчі Григорія позначились мука і тривога ; ще раз він напружив волю, прошепотів :

— Вези ... поки помру ...

По обличчю Прохора він догадався, що той почув його" і заспокоєно заплющив очі, як полегшення приймаючи непритомність, поринаючи в густу темряву забуття, відходячи від усього цього галасливого, гомінкого світу...

XXVIII

За всю дорогу, аж до станиці Абінської, Григорію запало в пам'ять лише одно : непроглядною темною ніччю очумався він од різкого, пронизуючого наскрізь холоду. Дорогою в кілька рядів їхали підводи. Судячи по голосах, по безугавному, глухому гуркоту коліс,—обоз був величезний. Підвода, на якій їхав Григорій, була десь всередині цього обозу. Коні йшли кроком. Прохір прицмокував губами, зрідка

простудженим голосом хрипів : "Но — о — о, коники !" — і вимахував батогом. Григорій чув тонкий свист ремінного батога, почував, як, брязнувши орчиками, коні дужче потягали посторонки, віз котився швидше, іноді постукуючи кінцем дишля в задок передньої брички.

Через силу Григорій натягнув на себе полу кожуха, ліг на спину. По чорному небу вітер гнав на південь густі клу-ботливі хмари. Рідко — рідко в малесенькому просвіті жовтою іскрою спалахувала на мить самотня зірка, і знову непроглядна темрява огортала степ, тужно свистав у телеграфних проводах вітер, зривався й падав на землю рідкий і дрібний, як бісер, дощ. З правого боку дороги надійшла похідна колона кінноти. Григорій почув здавна знайомий, узгоджений, ритмічний передзвін припасованого козачого спорядження, глухе і також узгоджене чавкання по грязі множества кінських копит. Пройшло не більше як дві сотні, а тупіт все ще лунав ; по узбіччю дороги йшов, мабуть, полк. І раптом, спереду над принишклим степом, як птах злетів мужній грубуватий голос заспівувача :

Ой, як на річці було, браття, на Камишинці,
На славних степах, на саратовських... 5

тенор підголоска. Покриваючи стихаючі басы, ще тріпотів десь у темряві дзвінкий, хапаючий за серце тенор, а заспівувач уже виводив : ‘

Там жили, проживали козаки — люди вольнії,
Все донські, ой да гребенські та яїцькі...

Немов щось обірвалось всередині у Григорія... Раптово на-біглі' ридання потрясли його тіло, спазма перехопила горло. Ковтаючи сльози, він жадібно ждав, коли заспівувач почне, і беззвучно шепотів услід за ним знайомі з юнацьких літ слова:

Отаман у них — Єрмак, син Тимофійович,
Осаул у них — Осташко, син Лаврентьович...

Як тільки залунала пісня,— зразу замовкли голоси козаків, що розмовляли на возах, стихли нагукування на коней, і тисячний обоз ішов у глибокому, чутливому мовчанні; тільки стукіт коліс та чвакання кінських копит, що місили грязь, чути було в ті хвилини, коли заспівувач, старанно вимовляючи, виводив початкові слова. Над чорним степом жила й панувала тільки стара пісня, що пережила століття. Вона нехитрими простими словами оповідала про вільних козацьких предків, що колись безстрашно громили царське військо ; ходили по Дону й Волзі на легких злодійських стругах ; грабували орлені царські кораблі; "шарпали" купців-, бояр і воєвод, підкоряли далекий Сибір... І в похмурому мовчанні слухали могутню пісню нащадки вільних козаків, що ганебно відступали, розбиті в безславній війні проти руського народу...

Полк пройшов. Співаки, випередивши обоз, од'їхали далеко. Але довго ще в зачарованому мовчанні посувався обоз, і на возах не чути було ні гомону, ні гукання на зморених коней. А з темряви, здалека пливла, ширилась, як Дон у повінь, пісня :

Вони думали все думоньку єдиную:
Що вже літо минає, літо теплеє,
А зима настає, браття, холодная.

Як і де то ми, браття, зимувати будем?
Тіа Яік нам іти, перехід чималий,
А на Волзі ходити,— будь розбійниками,
Йти під город Казань,— там же цар стоїть,
Грізний цар стоїть, Йван Васильович...

Вже й співаків не стало чути, а підголосок дзвенів, падав і знов злітав. За ним стежили з тим самим напруженим і похмурим мовчанням.

...І ще, наче крізь сон, пам'ятав Григорій: прокинувся він у темній кімнаті,— не розплющуючи очей, всім тілом відчув приємну свіжість чистої постільної білизни, в ніздрі йому вдарив терпкий дух якихось ліків. В першу мить ВІН ПОДУ'

мав, що лежить у лазареті, але з сусідньої кімнати долинув вибух нестримного чоловічого реготу, брязкіт посуду, залунали п'януваті голоси. Хтось знайомий басив :

— ...!теж розумний знайшовся. Треба було дізнатись, де наша частина, ми б і пособили. Ну, пий, якого ти чорта губи розквасив ?!

Плаксивим п'яним голосом Прохір відповів :

— Та господи боже мій, звідки ж я знав ? Думаєте, мені легко було з ним няньчитись ? Жуйкою як мале дитя годував, молоком випоював, істинний Христос ! Нажую йому хліба і пхаю в рот, їй — богу ! Клинком зуби розважував ... А одного разу почав йому молоко в рот лити, а він захлинувся й за малим не вмер... Це ж подумати тільки ?

— Купав його вчора ?

— І купав його, і машинкою волосся обстриг, а на молоко всі гроші витратив... Та мені їх не шкода,1 грець з ними! А от як воно було жувати і з рук годувати його? Думаєш, просто ? Не говори, що це було просто, а то я тебе вдарю, і на чин твій не подивлюся !

В кімнату до Григорія увійшли Прохір, Харлампій Єрмаков і в зсунутій на потилицю сірій каракулевій папасі, червоний, як буряк, Петро Богатирьов, Платон Рябчиков і ще двоє незнайомих козаків.

— Він дивиться!!!—дико закричав Єрмаков, непевно ступаючи до Григорія.

Буйно веселий Платон Рябчиков, потрясаючи пляшкою, плачучи, горлав :

— Гриша, рідний ти мій ! Згадай, як на Чиру гуляли! А воювали як!-Де наша доблесть поділась?! Що з нами генерали витворяють і що вони зробили з нашою армією !? В кров їх і в серце! Ожив ? На, випий, зразу підчунаєш! Це — чистий спирт!

— Насилу знайшли тебе! — радісно сяючи чорними масляними очима, бурмотів Єрмаков. І важко сів на постіль Григорія, вдавив її своєю вагою.

— Де ми? — ледве чутно спитав Григорій, через силу обертаючи очима, обводячи ними знайомі обличчя козаків.

— Катеринодар зайняли ! Скоро чкурнем далі! Пий ! Григорій Пантелевич! Любчику ти наш! Встань, ради бога, я тебе лежачого бачити не можу ! — Рябчиков упав Григорію в ноги, але Богатирьов, що мовчки усміхався і на вигляд був тверезіший за всіх, схопив його за пасок, без напруги підняв, обережно поклав на підлогу.

— Візьми в нього пляшку! Розіллється ! — злякано вигукував Єрмаков і з широкою п'яною усмішкою, звертаючись до Григорія, сказав: — Знаєш, чого ми гуляємо? То таки з журби, а то пощастило козачкам на дурничку пожитись...

209

14. Тихий Дон. 194

Горілчаний склад пограбували, щоб червоним не дістався... Що там було — о — о... Таке й не присниться ! В цистерну почали бити з гвинтівок: проб'ють, а з неї цівкою спирт ллється. Всю подіркували, і кожний коло дірочки стоїть, підставляє, той шапку, той відро, той пляшку, а деякі просто пригорщі держать, і тут же п'ють... Двох добровольців зарубали, котрі охороняли склад, ну, допалися й почалась потіха ! Один козачина при мені поліз на цистерну, хотів кінською цеберкою набрати просто зверху, зірвався туди й утоп. Підлога цементова, враз натекло спирту по коліна, бродять по ньому, нагинаються, п'ють, які коні в річці, просто спід ніг, і тут же лягають... І сміх і гріх! Там не один захлинеється на смерть. От і ми там розжилися. Нам багато не треба : прикотили барило відер на п'ять, ну, нам і вистачить. Гуляй, душа! Все одно — пропадає Тихий Дон! Платона там мало не втопили. Звалили на підлогу, стали ногами товкти, він сьорбнув разів зо два і готовий. Я його насилу витяг відтіль...

Від усіх них гостро тхнуло спиртом, цибулею, тютюном. Григорій відчув легку нудоту, запаморочення,— усміхаючись кволюю, вимученою усмішкою, заплющив очі.

Тиждень він пролежав у Катеринодарі, на квартирі в знайомого Богатирьову лікаря, помалу поправляючись після хвороби, потім, як казав Прохір,— "пішов на поправку", і в станиці Абінській перший раз за весь відступ сів на коня.

В Новоросійську відбувалась евакуація. Пароплави відвозили в Туреччину російських багатіїв, поміщиків, сім'ї генералів і впливових політичних діячів. На пристанях день і ніч ішло навантаження. Юнкери працювали в артілях вантажників, завалюючи трюми пароплавів військовим майном, чемоданами і ящиками їх світлостей біженців.

Частини Добровольчої армії, випередивши у втечі донців і кубанців, першими докотились до Новоросійська, почали вантажитись на транспортні судна. Штаб Добровольчої армії передбачливо перебрався на англійський дредноут "Імператор Індії", що прибув у порт. Бої точились біля Тунельної._ Десятки тисяч біженців заповнювали вулиці міста. Військові частини все прибували. Коло пристаней була неймовірна тиснява. Покинуті коні тисячними табунами бродили по вапнякових схилах гір навколо Новоросійська. На вулицях, що прилягали до пристаней, купами лежали козачі сідла, спорядження, військове майно. Все це було вже нікому непотрібне. По місту ходили чутки, що на судна буде навантажена тільки Добровольча армія, а донці й кубанці похідним порядком підуть у Грузію.

Вранці 25 березня Григорій і Платон, Рябчиков пішли на пристань узнати, чи вантажаться частини другого Донського корпусу, бо напередодні серед козаків поширилась чутка, ніби генерал Денікін дав наказ: вивезти в Крим усіх донців, які зберегли зброю і коней.

Пристань загатили калмики Сальського округу. Вони пригнали з Манича і Сала табуни коней і верблюдів, до самого моря довели свої дерев'яні житлові буди. Нанюхавшись в юрбі прісних запахів овечого лою, Григорій і Рябчиков підійшли аж до східців великого транспортного пароплава, що стояв біля причалу. Східці охоронялись підсиленням караулом офіцерів Марковської дивізії. Біля них, ждучи вантаження, товпились донці — артилеристи. На кормі пароплава стояли гармати, накриті брезентами захисного кольору. Насилу проштовхавшись наперед, Григорій спитав у молодецького чорновусого вахмістра :

— Яка це батарея, станичник ?

Вахмістр скося глянув на Григорія, неохоче відповів :

— Тридцять шоста.

— Каргіновська ?

— Так точно.

— Хто тут завідує вантаженням ?

— А он він стоїть коло поручнів, полковник якийсь.

Рябчиков торкнув Григорія за рукав, злісно сказав:

— Ходімо звідси, ну їх к чорту! Хіба в них тут чогось доб'єшся ? Як воювали — потрібні були, а зараз ми їм нідо-чого ...

Вахмістр усміхнувся, підморгнув батарейцям, що вистроїлись у чергу :

— Пощастило вам, артилеристи ! Панів — офіцерів, і то не беруть.

Полковник, що наглядав за вантаженням, швидко йшов східцями; слідом за ним, спотикаючись, поспішав лисий чиновник у розстібнутій дорогій шубі. Він благаючи тулив до грудей котикову шапку, щось говорив, і на спітнілому обличчі його і в близькозорих очах був такий благальний вираз, що полковник, лютуючи, відвертався від нього, грубо кричав :

— Я вам уже сказав раз! Не чіпляйтесь, бо я накажу вивести вас на берег! Ви збожеволіли! Куди к чорту ми візьмемо ваше барахло ? Ви що, осліпли ? Не бачите, що твориться ? А, та ну вас зовсім ! Та скаржтеся, ради бога, хоч самому генералові Денікіну ! Сказав, не можу,—і не можу, ви російську мову розумієте ?!

Коли він, одмахуючись від настирливого чиновника, проходив повз Григорія, той загородив йому дорогу і, приклавши руку до козирка кашкета, хвилюючись спитав :

— Офіцери можуть сподіватись на повантаження ?

— На цей пароплав — ні. Нема місця.

. — То на який же?

— Дізнайтесь в евапункті.

— Ми там були, ніхто нічого не знає.

— Я теж не знаю, пропустіть мене !

— Алеж ви вантажите тридцять шосту батарею ! Чому ж нам нема місця ?

— Про — пу — стіть, я вам кажу ! Я—не довідкове бюро!— Полковник спробував легенько одіпхнути Григорія, але той стояв на ногах твердо. В очах його спалахували й гасли голубуваті іскри.

— Тепер ми вам непотрібні стали ? А колись були потрібні ? Прийміть руку, ви мене не зіпхнете!

Полковник подивився в очі Григорію, озирнувся: мар-, ковці, що стояли на східцях, схрестивши гвинтівки, насилу стримували натиск юрби. Дивлячись мимо Григорія, полковник, стомлено спитав :

— Ви якої частини ?

— Я — дев'ятнадцятого Донського, інші різних полків.

— Скільки вас усіх ?

— Чоловіка десять.

— Не можу. Нема місця.

Рябчиков бачив, як у Григорія здригнулись ніздрі, коли він півголосом сказав :

— Що ж ти тут мудруєш, гад ?! Воша тилова ! Зараз же пропускай нас, а то ...

"Зараз Гриша його різоне!" — із злісним задоволенням подумав Рябчиков, але, побачивши, як двоє марковців, прикладами розчищаючи дорогу крізь юрбу, поспішають на виручку полковникові,— застережливо торкнув Григорія за рукав.:

— Не заводься з ним, Пантелевич ! Ходімо ...

— Ви — ідіот ! І ви відповідатимете за вашу поведінку! — сказав зблідлий полковник і, звертаючись до марковців, що підбігли, показав на Григорія :

— Панове ! Вгамуйте цього епілептика ! Треба ж навести тут порядок ! У мене нехайна справа до коменданта, а тут звольте вислухувати всякі приємності від усяких...— і квапливо прослизнув повз Григорія.

Високий марковець з погонями поручика на синій бекеші, з акуратно підбритими, англійськими вусиками, підійшов до Григорія впритул.

— Що вам треба ? Чому ви порушуєте порядок ?

— Місце на пароплаві, ось чого мені треба !

— Де ваша частина ?

— Не знаю.

— Ваш документ.

Другий з караулу, молодий пухлогубий юнак у пенсне, ламким баском сказав :

— Його треба одвести в караульне приміщення. Не гайте часу, Висодький !

Поручик уважно прочитав посвідчення Григорія, повернув його.

— Розшукайте вашу частину. Раджу звідси піти і не заважати вантажитись. У нас є наказ : арештовувати всіх, незалежно від їх звання, хто виявляє недисциплінованість і заважає вантаженню.— Поручик твердо стиснув губи, пождав кілька секунд і, скося поглядаючи на Рябчикова, нахилився до Григорія, шепнув: — Можу вам порадити: поговоріть з командиром тридцять шостої батареї, станьте в їх чергу, і ви сядете на пароплав.

Рябчиков, що чув шепіт поручика, зрадівши, сказав :

— Іди до Каргіна, а я швиденько збігаю за хлопцями. З твого майна, крім речового мішка, що брати ?

— Ходімо разом,— байдуже сказав Григорій.

По дорозі вони зустріли знайомого козака — уродженця хутора Семенівського. Величезною фурманкою він віз до пристані купу накритого брезентом печеного хліба. Рябчиков гукнув до станичника :

— Федоре, здоров ! Куди везеш ?

— А — а — а, Платон, Григорій Пантелевич, здрастуйте! В дорогу своєму полку хліб постачаємо. Насилу спекли, а то довелося б у дорозі саму кутю жерти...

Григорій підійшов до фурманки, що спинилась, спитав:

— Хліб у тебе важений на вазі, чи лічений ?

— Який його чорт лічив! А вам що, хліба треба ?

— Треба.

— Бери !

— Скільки можна ?

— Скільки донесеш, його нам вистачить!

Рябчиков здивовано дивився, як Григорій бере хлібину за хлібиною,— не втерпівши, спитав :

— На дідька ти його стільки береш?

— Треба,— коротко відповів Григорій.

Він випросив у їздового два мішки, склав у них хліб, подякував за послугу і, попрощавшись, наказав Рябчикову :

— Бери, понесемо.

— Ти не зимувати тут зібрався ? — насмішкливо спитав Рябчиков, завдавши мішок на плечі.

— Це не мені.

— А кому ж ?

— Коневі.

Рябчиков швидко скинув мішок на землю, розгублено спитав :

— Жартуєш ?

— Ні, сурйозно.

— Значить ти... що ж ти надумав, Пантелевич ? Хочеш залишитись, так я розумію ?

— Правильно розумієш. Ну, бери мішок, ходімо. Треба ж коня годувати, а то він всі ясла* погриз. Кінь ще здасться, не пішому ж служити ...

До самої квартири Рябчиков мовчав, покректував, підкидав на плечах мішок ; підійшовши до хвіртки, спитав :

— Хлопцям скажеш ? — і, не діждавшись відповіді, з легким відтінком образи в голосі сказав : — Це ти здорово придумав ... А ми ж як ?

— А як хочете,— з удаваною байдужістю відповів Григорій.— Не беруть нас, не знаходиться для всіх місця,—і не треба ! На якого вони чорта нам потрібні, набиватись до них! Залишимося, пошукаємо щастя. Та прохось же, чого ти застряг у хвіртці ?

— Тут з цією балачкою застрягнеш... Я її, хвіртки тієї, і' не бачу. Ну, й діла! Ти мене, Гриша, наче обухом по голові гупнув. Просто розум мені одбив. А я собі думаю : "На чорта він цей хліб випрошує ?" Тепер хлопці наші визнають, захвилюються...

— Ну, а ти як? Не залишишся? — поцікавився Григорій.

— Що ти ! — злякано вигукнув Рябчиков.

— Подумай.

— І думати нічого! Поїду без ніяких, поки місце є. Пристроюсь до Каргіновської батареї і поїду.

— Даремно.

— Оце — так ! Мені, брат, своя голова дорожча. Щось нема в мене охоти, щоб червоні на ній свої палаші пробували.

— Ой, подумай, Платоне ! Діло таке...

— І не говори ! Поїду зараз же...

— Ну, як хочеш. Не умовляю,— з досадою сказав Григорій і перший ступив на кам'яні східці ганку.

Ні Єрмакова, ні Прохора, ні Богатирьова на квартирі не було. Хазяйка — підстаркувата горбата вірменка — сказала, що козаки пішли й обіцяли скоро вернутись. Григорій, не роздягаючись, великими скибами порізав хлібину, пішов у сарай до коней. Хліб поділив порівну, всипав своєму коневі й прохоровому — і тільки взяв відра й хотів іти, щоб принести води, як у дверях став Рябчиков. У полах шинелі він обережно держав наламаний великими шматками хліб. Кінь Рябчикова, зачувши хазяїна, коротко заіржав, а хазяїн його мовчки пройшов повз Григорія, що стримано усміхався, висипав шматки в ясла, не дивлячись на Григорія, сказав:

— Не вишкіряйся, будь ласка ! Коли так діло каже,— доводиться й мені коня годувати... Ти думаєш, мені дуже хочеться їхати ? Сам би себе взяв за карк і повів би на той розпроклятий пароплав, не інакше ! Живий же страх підганяв... голова ж одна на плечах? Не дай бог цю зрубають — друга до Покрови не виросте...

Прохір та інші козаки вернулись аж надвечір. Єрмаков приніс величезний бутель спирту, а Прохір — мішок герметично закупорених банок з каламутно — жовтою рідиною.

— От підробили ! На цілу ніч вистачить,— похваляючись, Єрмаков показав на бутель, пояснив : — Трапився нам військовий лікар, упросив допомогти йому вивезти на пристань з складу медикаменти. Вантажники відмовились працювати, самі юнкери' з складу носили, ну й ми до них підпряглись. Спиртом лікар розплатився за нашу поміч, а банки оці Прохір накрив, покарай господь, не брешу !

— А що в них таке ? — поцікавився Рябчиков.

— Це, браток, трохи лучче за спирт ! — Прохір збовтав банку, подивився на світло, як під темним склом береться бульбашками темна рідина, задоволено закінчив : — Це — щонайдорожче заграничне вино. Тільки хворим його дають, так мені сказав юнкерець, який англійську мову розуміє. Сядем на пароплав, вип'ємо з горя, заведемо "Рідну мою сторононьку" й аж до Криму будемо пити, а банки в море кидати.

— Іди швидше, сідай, а то через тебе пароплав затримують, не відправляють. "Де, кажуть, Прохір Зиков — герой з героїв, без* нього не можемо пливти !" — глузливо сказав Рябчиков і, помовчавши, показав жовтим, обкуреним пальцем на Григорія: — Он

він передумав їхати. І я теж...

— Та ну? — вигукнув Прохір, від здивування мало не впустивши банку з рук.

— Що таке ? Що ви тут надумали ? — хмурачись, пильно дивлячись на Григорія, спитав Єрмаков.

— Вирішили не їхати.

— Чому ?

— Тому що місць для нас нема.

— Сьогодні нема — завтра будуть,— впевнено заявив Богатирьов.

— А ти на пристанях був ?

— Ну, далі?

— Бачив, що там робиться ?

— Ну, бачив.

— Занукав! Якщо бачив, то чого ж балакати. Нас з Рябчиковим тільки двох брали, і то один доброволець сказав, щоб пристроювались до Каргіновської батареї, інакше не можна.

— Вона ще не повантажилась, ця батарея ? — жваво спитав Богатирьов. Узнавши, що батарейці стояли в черзі, ждучи вантаження, він ту ж мить почав збиратися : склав у речовий мішок білизну, запасні шаровари, гімнастерку, поклав хліба й попрощався.

— Залишайся, Петро! — порадив Єрмаков.— Нема чого нам розбиватись.

Богатирьов, не відповідаючи, простяг йому спітнілу руку,, з порога ще раз уклонився, сказав: — Бувайте здорові І Дасть бог — іще побачимось ! — і вибіг.

Коли він пішов, у кімнаті довго стояла нехороша тиша.. Єрмаков пішов на кухню до хазяйки, приніс чотири склянки, мовчки розлив у них спирт, поставив на стіл великий мідний чайник з холодною водою, нарізав сала і, так само мовчки, сів до стола, сперся на нього ліктями, кілька хвилин тупо-дивився собі під ноги, потім просто з носка чайника випив води, хрипкувато сказав :

— На Кубані вода скрізь гасом смердить, чого б де воно ?

Йому ніхто не відповів. Рябчиков чистою ганчірочкою

протирав запітнілу шашку, Григорій рився в своєму сундучку* Прохір розгублено дивився у вікно, на голі схили гір, всіяні кінськими табунами.

— Сідайте до столу, вип'ємо.— Єрмаков, не дожидаючись, перекинув у рот півсклянки, запив водою і, розжовуючи шматок рожевого сала, повеселілими очима дивлячись на. Григорія, спитав :

— Не рішать нас червоні товариші ?

— Всіх не переб'ють. Народу тут залишаться великі тисячі,— відповів Григорій.

— Я про всіх і не журюся,— засміявся Єрмаков.— Мені про свою шкуру ходить...

Після того як добре випили, розмова пішла веселіше. А трохи згодом несподівано з'явився посинілий від холоду,, насуплений, похмурий Богатирьов. Він коло порога кинув цілий тюк нових англійських шинелей, мовчки почав роздягатись.

— З прибуттям вас ! — кланяючись, глузливо привітав Прохір.

Богатирьов розлючено глипнув, у його бік, зітхнувши сказав :

— Просити будуть, всі оці Денікіни та інші б, і то не поїду! Стояв у черзі, змерз, як пес на морозі, і все без пуття. Обрізало якраз коло мене. Двоє поперед мене стояли, одного пропустили, а другого ні. Половина, батареї залишилась, ну, що це таке, га ?

— Отак вашого брата вживають ! — зареготав Єрмаков і, розхлюпуючи з бутля, налив Богатирьову повну склянку спирту На, запий своє гірке горе ! Чи ти ждатимеш, поки тебе просити прийдуть? Глянь у вікно, це не генерал Врангель по тебе йде ?

Богатирьов мовчки цідив спирт. Йому зовсім було не ДО1 жартів. А Єрмаков і Рябчиков — самі напівп'яні — напоїли по нікуди стару хазяйку і вже говорили про те, щоб піти, розшукати денебудь гармоніста.

— Ідіть краще на станцію,— порадив Богатирьов,— там вагони патрають. Весь поїзд з обмундируванням.

— На чорта воно потрібне, твоє обмундирування ! — кричав Єрмаков.— Нам цих шинелів стане, які ти приволік ! А зайве однаково заберуть. Петро! Кляп собачий ! Ми тут вирішуємо у червоні йти, зрозумів ? Ми ж козаки — чи хто ? Якщо залишать живими нас червоні — підем до них служити ! Ми — донські козаки! Чистої крові, без примішки! Наше діло — рубати. Знаєш, як я рубаю ? З вивертом ! Ставай, на тобі спробую ! Ото ж бо, злякався! Нам однаково кого рубати, аби рубати, так я кажу, Мелехов ?

— Відчепись,— стомлено відмахувався Григорій.

Косячи налитими кров'ю очима, Єрмаков намагався дістати свою шашку, що лежала на скрині. Богатирьов спокійно відпихав його, просив:

— Ти не бешкетуй дуже, Аніка — воїн, а то я тебе враз угамую. Пий статечно, ти ж в офіцерському чині.

— Я на цей чин кладу з прибором ! Він мені зараз потрібний, як колодка свині. Не згадуй! Сам такий. Дай я тобі погони одріжу ? Петя, друже мій, зажди, зажди, я їх зараз....

— Ще не час, з цим встигнемо,— посміхався Богатирьов, відпихаючи друга, що так розходився.

Пили до світанку. Ще з вечора звідкілясь з'явилися незнайомі козаки, один з них з дворядкою. Єрмаков танцював "козачка" доти, поки не впав. Його відтягли до скрині, і він зараз же заснув на голій підлозі, широко розкидавши ноги, незручно закинувши голову. До ранку тривала невесела гульня. "Я з Кумшатської !.. З самої станиці! У нас були воли — рога не дістанеш ! Коні були — як леви ! А тепер що лишилось у господарстві ? Одна облізла сучка ! Та й та скоро здохне, годувати нічим"...— п'яно ридаючи, говорив літній козак — один, з випадкових знайомих, що прийшли на гульбище. Якийсь кубанець у подертій черкесці замовляв гармоністові "наурську" і, мальовничо розкидавши руки, так дивовижно легко крутився по кімнаті, що Григорію здавалось, ніби підосви гірських чобіт кубанця зовсім не торкаються до брудної, зачовганої підлоги.

Опівночі хтось з козаків хто зна звідки приніс два високі череп'яні глеки з вузькими шийками ; на боках їх темніли напівзогнілі етикетки, корки були запечатані сургучем,

спід вишнево — червоних сургучних печатей звисали масивні свинцеві пломби. Прохір довго держав у руці відерний глек, напружено ворухив губами, намагаючись розібрати іноземний напис на етикетці. Єрмаков, що недавно прокинувся, взяв, у нього з рук глечик, поставив на підлогу, витягнув шаблю.

Прохір не встиг охнути, як Єрмаков, косо замахнувшись, зрізав шаблею шийку глека на чверть, голосно крикнув: "Підставляй посуд !".

Густе, дивовижно запашне й терпке вино розпили за кілька хвилин, і потім довго Рябчиков захоплено прицмокував язиком, бурмотів : "Це не вино, а святе причастя! Таке тільки перед смертю пити, та й то не всім, а таким, які за все життя в карти не грали, табаки не нюхали, жінок не чіпали... Архирейський напій, одне слово !" Тоді Прохір згадав, що в нього в мішку лежать банки з лікувальним вином.

— Зажди, Платоне, не хвали дуже! У мене винце трохи смачніше за це буде ! Це — лайно, а от я дістав на складі, оце вино ! Ладан, з медом, а може ще й ліпше! Це тобі, брат, не архирейське, а — прямо сказати — царське ! Колись царі пили, а тепер нам довелося...— вихвалявся він, одкриваючи одну з банок.

Жадібний до випивки Рябчиков зразу сьорбнув півсклянки каламутно — жовтої густої рідини, вмить зблід, витріщив очі.

— Це не вино, а карболка ! — прохрипів він, з люті вихлюпнувши лишок з склянки Прохорові на сорочку, вийшов, похитуючись, у коридор.

— Бреши він., гад ! Вино — англійське! Перший сорт. Не вірте йому, братця ! — намагаючись перекричати гомін п'яних голосів, загорлав Прохір. Він випив склянку за одним духом, і вмить став біліший за Рябчикова.

— Ну, як ? — допитувався Єрмаков, роздуваючи ніздрі, заглядаючи Прохорові в посоловілі очі.— Як царське вино ? Міцне ? Солодке ? Говори ж, чортяко, а то я цю банку тобі на голові розіб'ю !

Прохір похитував головою, мучився мовчки, а потім ікнув, швидко схопився й вибіг слідом за Рябчиковим. Єрмаков, давлячись від сміху, змовницьки підморгнув Григорієві, пішов надвір. Через хвилину він вернувся в кімнату. Розкотистий регіт його перекрив усі голоси.

— Чого це ти? — стомлено спитав Григорій.— Чого іржеш, дурний ? Залізячку знайшов ?

— Ой, хлопче, піді глянь, як їх вивертає ! Ти знаєш, що вони пили ?

— Ну ?

— Англійську мазь од вошей.

— Брешеш !

— Істинний бог ! Я —сам, як був на складі, думав спочатку, що це вино, а потім спитав у лікаря : "Що воно таке, пане лікар ?" — "Ліки",— каже. Я питаю : "Воно, случаем, не від усіх скорбот ? Не на спирту ?" — "Боже борони, каже,— це союзники од вошей нам прислали мастило. Це — зовнішні ліки, за комір їх ніяк не можна заливати !"

— Чого ж ти, лиходію, не сказав їм ? — з досадою докорив Григорій.

— Нехай, чорти, очищаються, перед здачею, не бійсь, не здохнуть! — Єрмаков витер сльози, що виступили од сміху, не без зловтіхи додав : — Та й питимуть легше, а то через них і чарки не встигнеш з стола взяти. Жадібних так треба вчити І Ну, що ж, ми з тобою вип'ємо чи заждемо ? Давай за нашу погибель вип'ємо?

Перед світанком Григорій вийшов на ганок, тремтячими руками скрутив цигарку, закурив, довго стояв, притулившись спиною до вологої від туману стіни.

В домі не змовкаючи лунали п'яні вигуки, захлипані перебори гармонії, молодецький свист; сухо дріботіли підбори завзятих танцюристів... А з бухти вітер ніс густе, низьке ревіння пароплавних сирен; на пристанях людські голоси зливалися В' суцільний гомін, прорізуваний вигуками команди, іржанням коней, гудками пароплавів. Десь у напрямі станції Тунельної йшов бій. Глухо погуркували гармати, в інтервалах між пострілами ледве чути було гарячий стукіт кулеметів. За Мархотським перевалом високо злетіла, бризкаючи світлом, ракета. На кілька секунд стало видно осяяні зеленим примарним саявом горбаті вершини гір, а потім знов густа темрява березневої ночі вкрила гори, і ще виразніше й частіше, майже зливаючись, загриміли артилерійські залпи.

XXIX

Солоний, густий, холодний вітер дув з моря. Запах незнаних чужих земель ніс він до берега. Але для донців не тільки вітер,— все було чуже, нерідне в цьому нудному, пронизаному протягом приморському місті. Стояли вони на молу .суцільною, тісно збитою масою, ждали вантаження... Коло берега закипали зелені піняві хвилі. Крізь хмару дивилось на землю негріюче сонце. На рейді диміли англійські і французькі міноносці; сірою грізною озією височів над водою дредноут. Над ним стелилась чорна хмара диму. Зловісна тиша стояла на пристанях. Там, де недавно погойдувався біля причалу останній транспорт,— плавали у воді офіцерські сидла, чемодани, укривала, шуби, оббиті червоним плюшем стільці, ще якесь добро, скинуте в поспіху з сходців ...

Григорій зранку приїхав на пристань; доручивши коня Прохорові, довго ходив у натовпі, шукаючи знайомих, при— ' слухаючись до уривчастих, тривожних розмов. Перед його очима біля східців "Святослава" застрелився підстаркуватий відставний полковник, якому відмовили дати місце на пароплаві.

За кілька хвилин до цього полковник, маленький, метушливий, з сивою щетиною на щоках, з заплаканими, припухлими, збрезклими очима, хапав, начальника караулу за ремені портупей, щось жалібно шепелявив, сякався і' витирав нечистою хусткою прокурені вуса, очі й тремтячі губи, а потім якось раптом наважився... І зараз же якийсь меткий козак вийняв з теплої руки мертвого блискучий, нікельований браунінг, труп у світлосірій офіцерській шинелі ногами, наче колоду, відкотили до штабеля ящиків і біля східців ще густіше закипів народ, ще лютіше спалахнула бійка в черзі, ще запекліше загавкали хрипкі, розлючені. голоси біженців.

Коли останній пароплав, похитуючись, почав відходити од причалу, в юрбі залунали жіночі ридання, істеричні вигуки, лайка ... Не встиг ще затихнути короткий

басуватий рев пароплавної сирени, як молодий калмик в лисячому тривусі стрибнув у воду, поплив слідом за пароплавом.

— Не витерпів ! — зітхнув хтось з калмиків.

— Значить, йому ніяк не можна було залишатись,— сказав козак, що стояв коло Григорія.— Значить, він червоним дуже нашкодив ...

Григорій, зіпивши зуби, дивився на калмика, що плив. Все рідше махав руками плавець, все нижче осідали плечі. Намоклий чекмень тягнув донизу. Хвилею змило з голови калмика, відкинуло назад рудий лисячий тривух.

— Втоне, проклятий нехрист Г — з жалем сказав якийсь дідок у бешметі.

Григорій круто обернувся, пішов до коня. Прохір жваво розмовляв з Рябчиковим і Богатирьовим, що підскакали до нього. Забачивши Григорія, Рябчиков засовався в сідлі, нетерпляче торкнув коня закаблуками, крикнув :

— Та поспішай же ти, Пантелевич ! — І не діждавшись, поки Григорій під'їде, ще здаля закричав:—Поки не пізно, давай утікати. Тут зібралось нас з півсотні козаків, думаємо прямувати на Геленджик, а звідтіль у Грузію. Ти як?

Григорій підходив, глибоко засунувши руки в кишені шинелі, мовчки розпихаючи плечима козаків, що безцільно товпились на пристані.

— Поїдеш, чи ні ? — напосідливо питав Рябчиков, під'їхавши впритул.

— Ні, не поїду.

— З нами пристроївся один військовий старшина. Він дорогу тут наскрізь знає, каже : "з заплющеними очима до самого Тифліса доведу !" їдьмо, Гриша ! А звідти до турків, га ? Треба ж якось рятуватися ! Край настає, а ти якийсь, наче риба, сонний...

— Ні, не поїду,— Григорій узяв з рук Прохора поводи, важко, по — старечому, сів у сідло.— Не поїду. Нема чого. Та й пізнувато трохи ... Дивись !

Рябчико© оглянувся. З розпачу й люті зім'яв, одірвав темляк на шашці: з гір текли цепи червоноармійців. Коло цементних заводів гарячково застукотіли кулемети. З бронепоездів ударили по цепах з гармат. Біля млина Асланіді вибухнув перший снаряд.

;

— Поїхали на квартиру, хлопці, держи за мною ! — наказав Григорій, повеселівши і якось підбадьорившись.

Але Рябчиков схопив григорійового коня за повід, злякано вигукнув:

— Не треба! Давай тут залишимося... В гурті, знаєш, і смерть не страшна ...

— Е, чорт, рушай! Яка там смерть ? Що ти мелеш ? — Григорій з досади хотів ще щось сказати, але голос його приглушило громовим гуркотом, що долинув з моря. Англійський дредноут "Імператор Індії", залишаючи береги союзної Росії, розгорнувся і послав з своїх дванадцятидюймових гармат пачку снарядів. Прикриваючи пароплави, що виходили з бухти, він обстрілював цепи червоно — зелених, що котились до окраїн міста, переносив огонь на гребінь перевалу, де показались червоні батареї. З важким клетотом і виттям летіли через голови козаків, що стовпились на пристані, англійські снаряди.

Туго натягаючи поводи, стримуючи присідаючого коня, Богатирьов крізь гуркіт

стрілби кричав :

— Ну, й гучно ж гавкають англійські гармати ! А даремно вони стервенять червоних! Користі від їхньої стрільби ніякої, тільки гуркоту багато ...

— Нехай стервенять ! Нам тепер однаково,— усміхаючись, Григорій рушив і поїхав вулицею.

Назустріч йому зза рогу, стелячись у шаленому галопі, вилетіли шість верхівців з голими клинками. У переднього верхівця на грудях кров'янів, як рана, кумачевий бант.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

I

З півдня дві доби віяв теплий вітер. Розтав' останній сніг на полях. Відгрімилі піняві весняні струмки, відбушували степові балки й річки. На зорі на третій день вітер ущух і лягли над степом густі тумани, засріблились вологою кущі торішньої тирси, потонули в непроглядній білястій запоні могили, байраки, станиці, шпилі дзвіниць, спрямовані вгору вершини пірамідальних тополь. Стала над широким донським степом блакитна весна.

Туманним ранком Оксана вперше після одужання вийшла на ганок і довго стояла, сп'яніла від хмільного солоду свіжого весняного повітря. Перемагаючи нудоту й запаморочення, вона дійшла до колодязя в садку, поставила відро, сіла на цямрині.

Інакшим, чудесно оновленим і звабливим став перед нею світ. Блискучими очима вона схвильовано дивилась навкруги, по — дитячому перебираючи згортки одягу. Повита туманом далечінь, затоплені талою водою яблуні в садку, мокра огорожа і шлях за нею з глибоко промитими торішніми коліями,— все здавалось їй невидано гарним, все цвіло густими й ніжними барвами, наче осяяне сонцем.

Клаптик чистого неба, що виглянув крізь туман, осліпив її холодною синявою ; пахощі прілої соломи й відталої чорно-землі були такі знайомі і приємні, що Оксана глибоко зітхнула і усміхнулась краєчками губ ; немудра пісня жайворонка, що долинула звідкись із туманного степу, розбудила в ній неусвідомлений смуток. Це вона — почута на чужині пісенька — примусила частіше забитись оксанине серце й видавила з очей дві скупі сльозинки...

Бездумно втішаючись життям, що повернулось до неї, Оксана почувала величезне бажання до всього доторкнутись руками, все оглянути. Їй хотілось торкнутися почорнілий від вогкості кущ порічок, притулитись щокою до яблуневої гілки, вкритої сизою бархатистою паддю, хотілось переступити через розвалений частокіл і піти по грязі без дороги, туди, де за широким яром казково зеленіло, зливаючись з туманною далиною, озиме поле...

Кілька днів Оксана ждала, сподіваючись, що от — от з'явиться Григорій, але потім узнала від сусідів, які заходили до хазяїна, що війна не скінчилася, що багато козаків з Новоросійська виїхали морем у Крим, а ті, що залишились, пішли в Червону Армію й на рудники.

Під кінець тижня Оксана твердо вирішила йти додому, до того ж незабаром їй знайшовся і супутник. Якось увечері до хати, не постукавши, зайшов маленький

сутулуватий дідок. Він мовчки вклонився, почав розстібати бахмату, брудну, розпороту по швах англійську шинель.

— Що ж це ти, чоловіче добрий, "здрастуйте" не сказав, а жити розташовуєшся? — спитав хазяїн, здивовано розглядаючи незваного гостя.

А той швиденько зняв шинель, витріпав її коло порога, обережно почепив на кілочок і, погладжуючи коротко підстрижену сиву борідку, усміхаючись, сказав :

— Пробач, ради христа, любий чоловіче, але тепер такі часи, що я так робити навчився : спочатку роздягнись, а потім уже просись ночувати, інакше не пустять. Народ тепер неласкавий став, гостям не радий...

— Де ж ми тебе покладемо ? Бачиш, у нас тісно,— вже миролюбніше сказав хазяїн.

'— Та мені того місця не скільки треба. Отут, коло, порога, скулюсь та й засну.

— Хто ж ти такий будеш, дідусю ? Біженець ? — поцікавилась хазяйка.

— От — от, біженець і є. Бігав, бігав, до моря добіг, а оце тепер звідти поволеньки йду, уморився бігати ...— відповів балакучий дідок, сідаючи коло порога навпочепки.

— А хто ти такий ? Звідки ? — допитувався хазяїн.

Старий дістав з кишені великі кравецькі ножиці, повертів

їх у руках, і з тією самою усмішкою, що не сходила йому з губ, сказав:

— А ось мій документ, аж від Новоросійська з ним командируюсь, а родом я здалека, зза Вешенської станиці. Туди, і йду, напившись з моря солоної води.

— І я вешенська, дідусю,— спалахнувши від радості, сказала Оксана.

— Скажи на милість ! — вигукнув старий.— От де станичницю довелось зустріти ! Хоч воно в такий час і не дивно : ми зараз — як євреї : розвіялись по всій землі. На Кубані так : кинь палицею на собаку, а влучиш у донського козака. Пона-тикувано їх скрізь — без ліку, а в землі закопано — іще більше. Надивився я, люди добрі, всякої всячини за цей відступ. Яку біду народ терпить, і не розказати ! Позавчора сиджу на станції, поруч зі мною благородна жінчина в окулярах сидить, крізь окуляри вошок на собі вишукує. А вони по ній пішки ходять. І от вона їх знімає пальчиками, а сама так кривиться, наче лісову кислицю розкусила. Почне ту бідну вошку душити — ще дужче кривиться, аж всю її пересмикує, так їй гидко ! А інший твердяк людину вбиває і не кривиться', морди не одвертає. При мені один такий молодчина трьох калмиків, зарубав, а потім шашку витер об кінську гриву, дістав цигарку, закурив, під'їжджає до мене, питає: "Ти чого, діду, баньки витріщив ? Хочеш, тобі голову зрубаю ?" — "Що ти, кажу, синку, бог з тобою ! Зрубаєш мені голову, а тоді як же я хліб жуватиму ?" — Засміявся він і од'їхав.

— Людину вбити іншому, який руку на цьому набив, легше, ніж вошу роздушити. Подешевшала людина за революцію,— глибокодумно додав хазяїн.

— Справедливе слово ! — підтвердив гість.— Людина — вона не худоба, до всього звикає. От я й питаю в тієї жінки : "Хто ви така будете ? По обличчю ви начебто не з простих". Глянула вона на мене, сльозою вмила, "Я — дружина генерала — майора Гречихина". От тобі, думаю, і генерал, от тобі й майор, а вошей, як на шолудивій кішці бліх! І кажу їй: "Ви, ваше превосходительство, якщо будете, вибачайте, ваших комашок

— кузочок так вибавляти, то вам роботи до Покрови стане. І нігтики всі поламаєте. Душіть їх усіх разом!" — "Як це ?" — питає. Я їй порадив їй : "Зніміть, кажу, одержу, розстеліть на твердому місці, і пляшкою їх". Дивлюсь, згребла моя генеральша свою одержину і — за водокачку, дивлюсь — качає по сорочці пляшку з зеленого скла, та так здорово, наче вона все життя її качала ! Полюбувався я на неї, та їй думаю : у бога всього багато, напустив він кузок і на благородних людей, нехай, мовляв, вони і їхньої солодкої крові посмокчуть, не все ж їм трудову кривцю пити ... Бог — це не Микитка ! Він своє діло знає. Іншим разом він подобрішає до людей і так же правильно розпорядиться, що краще їй не придумаєш.

Безугавно балакаючи і бачачи, що хазяї слухають його — з великою увагою, — кравець спритно натякнув, що міг би розказати ще чимало цікавого, але так виголоднів., що його хилить на сон.

Після вечері, уможуючись спати, він спитав у Оксани:

— А ти, станичнице, довго думаєш тут гостювати ?

— Збираюсь додому, * дідусю.

— Ну, от і підемо зі мною разом, все ж веселіше буде.

Оксана охоче погодилась, і вранці, попрощавшись з хазяями, вони залишили закинуте в степу селище Ново — Михайлівське.

А'

На дванадцяту добу вночі прийшли в станицю Мілютин-ську. Ночувати впросилися у великий, багатий на вигляд дім. Вранці оксанин супутник вирішив залишитися на тиждень у станиці, відпочити й загоїти розтерті до крові ноги. Йти далі він не міг. В домі знайшлась для нього кравецька робота, і старий, що скучив' за роботою, швиденько примостився коло вікна, дістав ножиці і зв'язані мотузочком окуляри, проворно почав пороти якесь шмаття.

Прощаючись з Оксаною, старий веселий балакун перехрестив її і несподівано пустив сльозу, але зараз же втер сльозу і з звичайною для нього жартівливістю сказав :

— Біда — не рідна мати, а людей ріднить... От уже й жалко тебе... Ну, та нічого не вдієш, іди сама, доченько, поводитар твій зразу закривів на всі ноги, мабуть, нагодували його десь ячмінним хлібом ... Та й те сказати,, промарширували ми з тобою чимало, на мої сімдесят років аж занадто. Якщо доведеться, перекажи моїй старій, що сизий голуб її живий і здоровий, і в ступі його товкли, і на бительні били, а він все живий, на ходу добрим людям штани шие г ось-ось додому прибі'ється... Так і перекажи їй: старий дурень, мовляв, кінчив¹ відступати і наступає назад додому, не діждеться, коли до печі добереться...

Ще кілька днів була Оксана в дорозі. Від Боковської доїхала до Татарського подорожною підводою. Пізно увечері ввійшла в навстіж розчинену хвіртку свого двору, глянула на мелехівський дім і зайшла від ридання, що раптом підступило до горла... В порожній кухні, що тхнула пусткою, виплакала всі жіночі гіркі сльози, що набрались за довгий час, а потім принесла з Дону води, затопила в печі, сіла до стола, впустила на коліна руки. Задумавшись, вона не чула, як рипнули двері, і ніби прокинулась, коли

Іллівна, увійшовши, неголосно сказала :

— Ну, здорова будь, сусідонько ! Довго ж ти пробувала в чужих краях ...

Оксана злякано глянула на неї, встала.

— Та чого задивилась на мене й мовчиш ? Чи, може, погані вісті принесла ? —

Іллівна поволі підійшла до столу, сіла скраю на лавці, не зводячи допитливого погляду з оксаниного обличчя.

— Ні, які ж у мене вісті... Не ждала я вас, задумалась чогось і не чула, як ви увійшли ...— розгублено промовила Оксана.

— Схудла ти, в чому тільки душа держиться.

— На тиф хворіла ...

— А Григорій наш ... Як же він ... Де ви з ним розійшлися ? Живий він ?

Оксана коротко розказала. Іллівна вислухала її, не захопившись жодним словом, потім спитала :

225

15. Тихий Дон. 194

— Він, як залишив тебе, не хворий поїхав?

— Ні, він не хворів.

— І більше ти про нього нічого не чула ?

— Ні.

Іллівна полегшено зітхнула :

— Ну, от, спасибі за добре слово. Бо тут по хутору всякі брехні точать про нього ...

— Що таке ? — ледве чутно спитала Оксана.

— Так, пусте... Всіх не переслухаєш. З хутірських один тільки Ванько Безхлебнов вернувся. Він бачив Гришу в Ка-терінодарі хворого, а іншим я не вірю!

— А що говорять, бабусю ?

— Чули ми, що якийсь там козачина з Сінгинського хутора казав, ніби зарубали Гришу червоні в Новоросійському городі. Ходила я пішки в Сінгин — материне серце не втерпить,— відшукала того козачину. Відрікся він. І не бачив, каже, і не чув. Іще чутка була, ніби посадили в тюрму і там він помер з тифу ...— Іллівна опустила очі й довго мовчала, розглядаючи свої вузлуваті важкі руки. Збрезкле обличчя старої було спокійне, губи суворо стиснені, але якось раптом на смуглих вилицях її проступив вишневий рум'янець, і дрібно затремтіли поєїки. Вона глянула на Оксану сухими, несамовито палаючими очима, хрипко сказала :

:— А я не вірю ! Не може бути, щоб позбулась я останнього сина ! Нема за що богів мене карати... Мені вже й жити крихта лишилась... Мені жити зовсім мало' лишилось, а горенька й так через вінця сьорбнула !.. Живий Гриша ! Серце моє не віщує — значить,— живий він, мій рідний !

Оксана мовчки одвернулась.

В кухні довго стояла тиша, потім вітер відчинив двері в сіни й стало чути, як глухо реве за Доном у тополях весняна вода і тривожно перегукуються на розливі дикі гуси.

Оксана зачинила двері, прихилилась до печі.

— Ви не журіться за ним, бабусю,— тихо сказала вона.— Хіба такого слабість подолає ? Він міцний, прямо як залізний. Такі не вмирають. Він цілу дорогу в люті морози без рукавиць їхав ...

— Про діток він згадував ? — стомлено спитала Іллівна.

— І про вас, і про дітей згадував'. Здорові вони ?

— Здорові, що їм подіється. А Пантелей Прокопович наш номер у відступі. Залишились ми самі...

Оксана мовчки перехрестилась, про себе дивуючись, що стара так спокійно повідомила про смерть чоловіка.

Спираючись на стіл, Іллівна важко встала.

— Засиділась я в тебе, а надворі вже ніч.

— Сидіть, бабусю.

— Там Докійка сама, треба йти.— Поправляючи хустку, на голові, вона оглянула кухню, скривилася : — Димок з печі курить. Треба було пустити когонебудь жити, як виїжджала. Ну, прощай! — І вже взявшись за клямку, не дивлячись назад, сказала : — Обживешся — зайди до нас, провідай. Може,, почуєш про Григорія що,— скажи.

З того дня відносини між Мелеховими і Оксаною круто змінилися. Тривога за життя Григорія наче зблизила й поріднила їх. На другий день Докійка, побачивши Оксану в дворі, покликкала її, підійшла до плоту і, обнімаючи худі оксанині плечі, усміхнулась до неї лагідно і просто.

— Ой і схудла ж ти, Ксанко! Самі маслочки лишились !

— Схуднеш від такого життя,— усміхнулась на відповідь Оксана, не без внутрішньої заздрості розглядаючи рум'яне дівоче обличчя, що цвіло зрілою красою.

— Була в тебе мати вчора ? — чомусь пошепки спитала Докійка.

— Була.

— Я так і думала, що вона до тебе пішла. Про Гришу питала ?

— Питала.

— А не плакала ?

— Ні, тверда вона.

Докійка, довірливо дивлячись на Оксану, сказала:

— Краще б вона поплакала, все таки їй легше стало б ... Знаєш, Ксанко, якась вона з цієї зими чудна стала, не така, як раніш була. Почула вона про батька, я думала, що серце в неї зайдеться, злякалась страшенно, а в неї й сльози не скотилося. Тільки й сказала : "Царство йому небесне, одмучився милий мій ..." І до вечора ні з ким не говорила. Я до неї і сяк і так, а вона рукою відмахується і мовчить. Ой, страху ж я набралась того дня ! А ввечері попорала худобу, входжу знадвору і питаю її : "Мамо, що будем вечеряти варити ?" Відійшло в неї серце, заговорила ...— Докійка зітхнула і, задумливо дивлячись кудись через плече Оксани, спитала:

— Григорій наш помер? Правду це кажуть?

— Не знаю, любонько.

Докійка збоку допитливо подивилась на Оксану, зітхнула ще глибше.

— Мамуня за ним, ну, чисто зжурилася вся ! Вона його інакше й не називає : "Мій меншенький". І ніяк не вірить, що його живого нема. А ти знаєш, Ксанко, вона як узнає, що він справді помер,— вона сама з журби помре. Життя вже од неї одійшло, одна зачіпка в — неї — Григорій. Вона й до онуків якась непривітна стала і в роботі — все в неї з рук падає. Ти ж подумай, за один рік у нас четверо в сім'ї...

Захоплена— співчуттям, Оксана перегнулася через пліт, обняла Докійку, міцно поцілувала її в щоку.

— Розваж матір чимнебудь, моя хороша, не давай їй дуже сумувати.

— Чим же її розважиш ? — Докійка втерла кінцем хустки очі, попросила :

— Зайди до нас, побалакай з нею, все таки їй легше буде. Нічого тобі нас цуратися !

— Зайду колинебудь, безпремінно зайду!

— Я завтра, мабуть, на поле поїду. Спряглись з анікуш-чиною жінкою, хочемо десятин хоч дві пшениці посіяти. Ти не думаєш сіяти собі ?

— Яка з мене сівачка ? — невесело усміхнулася Оксана.— Нема чим та й нема для чого. Самій мені мало треба, проживу й так.

— Про Степана твого що чути ?

— А нічого,— байдуже відповіла Оксана і несподівано для себе сказала:— Я за ним не дуже сохну.— Признання, що несподівано¹ вирвалось, збентежило її, і вона, приховуючи збентеження, квапливо сказала : — Ну, прощавай, дівонько, піду в хаті прибирати.

Удаючи, ніби вона не помітила оксаниного збентеження, дивлячись убік, Докійка сказала :

— Зажди трошки, я ось що хочу тобі' сказати, ти не по-собиш нам у роботі ? Земля пересихає, боюсь, що не впораємось ми, а козаків на цілий хутір двоє лишилось, та й ті. каліки.

Оксана охоче погодилась, і задоволена Докійка пішла збиратись.

. Цілий день вона запопадливо готувалась до виїзду: з допомогою анікушчиної вдови провіяла зерно, с'як — так підправила борони, змазала колеса гарби, налагодила сівалку. А ввечері нагребла в; хустку очищеної пшениці й віднесла на кладовище, посипала могили Петра, Наталі і Дарки, щоб уранці злетілись на рідні могилки пташки. В дитячій простоті своїй вона вірила, що веселе щебетання пташок буде почуте мертвими й утішить їх ...

Тільки перед світанком залягла над Обдонням тиша. Глухо воркотіла вода в затопленому лісі, обмиваючи блідозелені стовбури тополь, мірно розхитуючи затонулі верхівки дубових кущів і молоді осичини ; шурхотіло нахилене течією волоття очерету в залитих озерах ; на розливі, в глухих заболонях,— там, де весняна вода, відбиваючи сутінкове світло зоряного неба, стояла нерухомо, як зачарована,— ледве чутно перекликались гуси — білогорлики, сонно посвистували чиркові селезні та зрідка лунали срібні трубні голоси перелітних лебедів', що заночували на привіллі. Іноді, жируючи на просторі, скидалась

у темряві риба ; по воді, всіяній золотими блищиками, далеко котилась колихлива

хвиля і лунав застережливий гогіт потривоженого птаха. І знову тиша обгортала Обдоння. Але на світанку, ледве починали рожевіти крейдяні відноги гір, здіймався низовий вітер. Густий і могутній, він дув проти течії. По Дону бугрились сажневі хвилі, шалено клекотіла вода в лісі, стогнали, розхитуючись, дерева. Вітер ревів цілий день і вщухав пізньої ночі. Така погода стояла кілька днів.

Над степом повисла бузкова запона. Земля пересихала, припинились у рості трави, по зяблі лущилась земляна кора. Грунт вивітрювався з кожною годиною, а на полях хутора Татарського майже не видно було людей. У всьому хуторі залишилось кілька старих — престарих дідів, з відступу вернулись нездатні до праці обморожені й хворі козаки, в полі працювали самі жінки та підлітки. По збезлюділому хутору вітер ганяв куряву, хлопав віконницями хат, ворухив, соломі, на покрівлях сараїв. "Будемо цього року без хліба,— говорили старі.— Самі жінки на полях, та й то. через три двори сіють. А мертва земелька не виродить..."

На другий день після виїзду в поле, перед заходом сонця, Оксана погнала: до ставка волів. Коло греблі, тримаючи за повід. осідланого коня, стояв десятилітній хлопчина Обнізов;. Кінь жував губами, з сірих бархатистих храпів його падали краплі, а верхівець, що зліз з коня, забавлявся: кидав у, воду, грудки сухої глини, дивився, як розходяться по воді кола.

— Ти куди оце зібрався, Банько ? — спитала Оксана.

— Харчі привозив матері.

— Ну, що там у хуторі ?

— А нічого. Дід Гарасим здорове — є — єнного коропа в ятері цієї ночі зловив. А ще прийшов з відступу Федір Мельников.

Ставши навшпиньки, хлопчина загнуждав коня, взяв у руку жмут гриви і з незбагненною спритністю скочив у сідло. Від ставка він. поїхав — як розважний хазяїн — кроком, але трохи згодом оглянувся на Оксану і поскакав так, що на спині його пухирем надулась вилянула блакитна сорочина.

Поки пили віоли, Оксана прилягла: на греблі і тут же вирішила йти в хутір. Мельников був служивий козак, і він повинен був знати щонебудь про долю Григорія. Пригнавши волів до стану, Оксана сказала Докійці:

— Піду в хутір, а завтра рано прийду.

— Діло є ?

— Діло.

Вранці Оксана вернулась. Вона підійшла до Докійки, і що запрягала волів, безтурботно помахувала пруті, але брови її були насуплені, а в куточках губ лежали гіркі зморшки.

— Мельников Федір прийшов. Ходила, питала його про

Григорія. Нічого не знає,— сказала вона коротко і, круто обернувшись, одійшла до сівалки.

Після сівби Оксана взялась до господарства : посадила на баштані кавуни, обмазала; й побілила хату, сама — як уміла — вкрила залишками соломи дах сарая. Дні

минали в роботі, але тривога за: життя Григорія й на годину не залишала Оксану. Про Степана Оксана згадувала неохоче, і чомусь їй здавалось, що він не вернеться, але, коли в хутір приходив хтоне-будь з козаків, вона спочатку питала: "Степана мого не, бачив?", а вже потім обережно й потроху намагалась випитати щонебудь про Григорія. Про їх зв'язок знали всі в хуторі. Навіть охочі до пліток жінки перестали пащекувати про них, але Оксана соромилась виявляти своє почуття, і лише зрідка, коли скупий на слова служивий не згадував) про Григорія, вона мружила очі і, помітно ніяковіючи, питала: "А сусіда нашого, Григорія Пантелевича, не доводилось зустрічати? Мати за нього турбується, висохла вся..."

Ніхто з хутірських козаків не бачив: ні Григорія, ні Степана після того, як Донська армія здалась у Новоросійську. І аж у кінці червня до Оксани зайшов козак, що служив разом з Степаном і тепер пробурався додому на хутір Колун-даєвський. Він і сказав їй:

— Поїхав Степан у Крим, правду тобі кажу. Сам бачив, як він сідав на пароплав. Поговорити з ним не довелося. Тиснява була така, що по головах ходили.— На запитання про Григорія ухильно відповів: — Бачив на пристані, в погонах він був, а потім не траплялось бачити. Багато офіцерів у Москву вивезли, хто його знає, де він тепер

А через тиждень у Татарський заявився поранений Прохір Зиков. Його привезли з станції Міллерово обивательською підводою. Почувши про нього, Оксана покинула доїти корову, припустила до неї теля і, на ходу напнувшись хусткою, покvapливо пішла, майже побігла до зиковського двору. "Прохір то вже знає, він повинен знати! А що, коли скаже, що Гриші нема живого? Як же я тоді?" — думала вона дорогою і щохвилини все повільніше йшла, притискаючи руку до серця, страхаючись почути чорну звістку.

Прохір зустрів її в кімнаті, широко усміхаючись, ховаючи за спиною куций обрубок лівої руки.

— Здорова була, землячко! Здорова! Живою тебе бачити! А ми вже думали, що ти дуба дала в тому, селищі. Ой, і тяжкенько ж ти була хвора ... Ну, як він, тифок, хорошить вашого брата? А мене ось бачиш, як поляки опорядили, в рот їм дишель! — Прохір показав порожній, зав'язаний вузлом рукав захисної гімнастерки.— Жінка побачила, слізьми голосить, а я їй кажу: "Не голоси, дурна, іншим голови одривають, і то не ображаються, а рука — велике діло! Тепер дерев'яні припасовують. Ця, принаймні, холоду не боїтиметься, а вріжеш її — кров не йтиме". Біда, що не навчився, дівко, одною рукою орудувати. Штанів не застібну, та й край! Од самого Києва аж додому з розстібнутою матнею їхав. Страм, та й годі! Так що ти вибачай, якщо непорядок коло мене запримітиш... Ну, прохось, сідай, гостем будеш. Поговоримо, поки жінки моєї нема. Вирядив її, антихриста, по самогонку. Чоловік приїхав з одірваною рукою, а їй і похастувати його нічим. Всі ви такі без чоловіків, я вас, чортів мокровостих, знаю достеменно

— Ти б сказав...

— Знаю, скажу. Велів ось так тобі кланятись,— Прохір жартома вклонився, підвів

голову і здивовано ворухнув бровами : — От тобі й на ! Чого ж ти ревеш, дурненька ? Всі ви, баби, отакі кручені, верчені. Уб'ють — голосять, живий лишився — знов голосять. Утрись, утрись, чого зашмаркалась ? Кажу тобі, живий і здоровий, морду наїв отакенну! Разом з ним у Новоросійському вступили в кінну армію товариша Будьонного, в чотирнадцяту дивізію. Прийняв наш Григорій Пантелевич сотню, чи то пак ескадрон, я, звісно, при ньому пробуваю, і пішли ми походом під Київ. Ну, дівко, і дали ж ми чортів тим полякам ! Ішли туди, Григорій Пантелевич і ка>-же : "Німців рубав, на всяких там австріяків палаш пробував, невже в поляків черепки міцніші ? Здається мені, їх легше буде рубати, ніж своїх — руських, як ти думаєш ?" — і підморгує мені, вишкіряється. Змінився він, як у Червону Армію вступив:, веселий з себе став, гладкий, як огир. Ну, не обійшлося у нас з ним без сімейного скандалу... Раз під'їхав я до нього і кажу жартома : "Пора б привалом стати, ваше благородіє — товаришу Мелехов !" Зиркнув він на мене очима, каже : "Ти мені ці жарти кинь, а то погано буде". Увечері за якимось ділом підкликає мене, і надав же мені чорт знов назвати його "благородієм" ... Як схопитися він за маузер ! Побілів весь, вишкірився, як вовк, а зубів у нього повен рот, не менш, як сотня. Я — коневі під черево, та ходу від нього. За малим не вбив, он який чортоломний ! Ну, прийшли ми на ту Україну, попробували полячків. Так собі вояки, слабкуваті хребтом. Пихи в них напхано, як у годованій свині лайна, а втікають здорово, коли натиснеш.

— Що ж він, може в відпуск...— натякнула була Оксана.

— Геть і не думай ! — відрізав Прохір.— Каже, буду служити доти, поки колишні гріхи замолю. Це він зробить— дурне діло нехитре... Біля одного містечка повів він нас в' атаку. На моїх очах чотирьох їхніх уланів зарубав ! Він же, проклятий, лівшак змалку, отож він їх і діставав з обох боків ... Після бою сам Будьонний перед строєм з ним ручкався, і подяка ескадронові і йому була. Он які він коники викидає, твій Пантелевич !

Оксана слухала, як у чаду... Вона опам'яталась аж коло мелеховської хвіртки. В сінях Докійка цідила молоко; не підводячи голови, спитала :

— Ти по закваску? А я обіцяла принести, та й забула.— Але заглянувши в мокрі від сліз, сяючі щастям очі Оксани, вона зрозуміла все без слів.

Притулившись до її плеча палаючим лицем, задихаючись від радості, Оксана шепотіла :

— Живий і здоровий... Поклон прислав ... Іди ж! Іди, скажи матері!

II

На літо в Татарський повернулось десятків зо три козаків, що ходили в відступ. В більшості це були старі чоловіки і служиві старшого віку, а молоді й середнього віку козаки, за винятком хворих і ранених, майже всі були відсутні. Чаг стина їх була в Червоній Армії, решта — в складі врангелів-ських полків — відсиджувались у Криму, готуючись до нового походу на Дон.

Добра половина тих, що відступали, назавжди лишилися в чужих краях : деякі загинули від тифу, деякі знайшли смерть в останніх боях з противником на Кубані,

кілька чоловіка, од-бившись від обозу, замерзли в степу за Маничем, двоє були захоплені в полон червоно — зеленими й зникли без вісті... Багатьох козаків не стало в Татарському. Жінки збували дні в напруженому й тривожному чеканні і щоразу, зустрічаючи корів на вигоні, подовгу стояли, вдивляючись спід долонь,— чи не покажеться на шляху, повитім вечірнім лиловим маревом, запізнілий подорожній?

Приходив додому якийнебудь обідраний, завошивілий і худий, але довгожданий хазяїн, і в хаті починалась радісна безладна метушня : гріли воду для чорного від грязі служивого, діти навперебій старались прислужитися батькові і підстерігали кожен його рух, розгублена від щастя хазяйка то поривалась накривати на стіл, то бігла до скрині, щоб дістати чисту пару чоловікової білизни. А білизна, як на те,— була не залатана, а тремтячі пальці хазяйки ніяк не могли просилити нитку в вушко голки... В цю щасливу хвилину навіть дворовому собаці, який здалека впізнав хазяїна й до порога біг за ним, облизуючи йому руки, дозволялось увійти в хату; навіть за розбитий посуд або розлите молоко не діставалось дітям, і всяка їх провина миналась їм безкарно... Не встигав хазяїн переодягнутись після купання, як уже в хату повно набивалось жінок. Приходили дізнаватись про долю рідних, лякливо й ж'адібно ловили кожне слово служивого. А трохи згодом котранебудь жінка виходила надвір, затуливши долонями заплакане лице, йшла провулком, як сліпа, не бачила дороги, і от уже в одній з хатин голосила за мертвим нова вдова, і тонко вторували їй плачем дитячі голоси. Так було в ті дні в Татарському: радість, вступаючи в один дім, вносила в другий невиводне горе.

Вранці помолоділий, чисто побритий хазяїн вставав ще вдосвіта, оглядав! господарство, помічав, до чого треба взятись зразу. Після сніданку він уже брався до роботи. Весело шипів рубанок або вистукувала сокира десь під повіткою, в холодку, наче провіщаючи, що з'явись у цьому дворі жадібні до роботи, умілі чоловічі руки. А там, де вчора взнали про смерть батька або чоловіка, глуха тиша стояла в хаті й на подвір'ї. Мовчки лежала придавлена горем мати, і біля неї купчились сироти — діти, що стали дорослішими за одну ніч.

Іллівна, почувши, що повернувся хтонебудь із хутірських, говорила :

— І коли це наш прийде ! Чужі йдуть, а про нашого й чутки нема.

— Молодих козаків не пускають, як ви не розумієте, мамо ? — з досадою відповідала їй Докійка.

— Як це не пускають ? А Тихін Герасимів ? Він на рік молодший за Гришу.

— Він же ранений, мамо !

— Який він там поранений ? — заперечувала Іллівна.— Вчора бачили його коло кузні, ходить, аж пританцьовує. Такі поранені не бувають.

— Був поранений, а зараз на поправці.

— А наш мало був поранений ? Все тіло його в рубцях, що ж йому й поправка не потрібна, по — твоєму ?

Докійка всіляко намагалась довести матері, що сподіватися Григорія додому зараз не можна, але переконати в чомусь Іллівну було— діло нелегке.

— Замовчи, дурна ! — наказувала вона Докійці.— Я не гірше за тебе знаю, і ти¹ ще молода матір учити.' Кажу — повинен прийти, значить прийде. Іди, йди, я з тобою і слів не хочу марнувати!

Стара з величезним нетерпінням ждала сина і згадувала про нього при всякій нагоді. Як тільки Мишко не слухався її, вона зараа же грозила : "А от зажди, шибенику патлатий, прийде батько, скажу йому, то він тобі всипле !" Забачивши на гарбі, що проїжджала попід вікна, свіжо вистругані щаблі, вона зітхала й обов'язково говорила : "По справі зразу видно, що хазяїн удома, а нашому наче хто додому дорогу наказав ...". Ніколи в житті Іллівна не любила тютюнового диму і завжди виганяла курців з кухні, але останнім часом вона змінилась і в цьому: "Піди, поклич Прохора,— не раз говорила вона Докійці,— нехай прийде, викурить цигарку, а то вже тут мертвятиною смердить. От. прийде Гриша з служби, тоді в нас жилим козачим духом запахне..." Щодня кухарюючи, вона готувала щонебудь зайве і після обіду ставила чавун з борщем у піч. На запитання Докійки—нащо вона це робить, Іллівна здивовано відповіла : "А як же інакше ? Може, служивенький наш сьогодні прийде, от він і з'їсть зразу гаряченького, а то поки розігрієш, сюди та туди, а він голодний, певне..." Якось прийшовши з баштана, Докійка побачила на кілочку в кухні стару чумарку Григорія і кашкет з виляючою околичкою. Докійка запитливо глянула на матір, і та, якось винувато й жалісливо усміхаючись, сказала : "Це я, Докійко, дістала з скрині. Увійдеш знадвору, глянеш, і якось полегшає... Наче він уже з нами..."

Докійці остогидли безконечні балачки про Григорія. Одного разу вона не втерпіла, докорила матері:

— І як вахМ, мамуню, не обридне все про одне та й одне говорити ? Ви вже обридли всім вашими балачками. Тільки од вас і почуєш: Гриша та Гриша...

— Як це мені обридне про рідного сина¹ говорити ? Ти народи своїх, а тоді знатимеш ...— тихо відповіла Іллівна'.

Після цього вона винесла з кухні в> свою кімнату чумарку і кашкет Григорія і кілька днів— у голос не згадувала про сина. Але незадовго до початку сінокосу вона сказала Докійці:

— От ти сердишся, як я згадую про Гришу, а як же' ми будемо без нього жити ? Про це ти подумала, дурненька ? Надходить сінокіс, а в нас і граблища обстругати нікому... Он як усе в нас полізло', і нічому ми з тобою ладу не дамо. Без хазяїна і товар плаче...

Докійка промовчала. Вона прекрасно розуміла, що господарські питання не так уже й турбують матір, що все це тільки привід, щоб поговорити про Григорія, одвести душу. Іллівна ще дужче зажурилась за сином і приховати цього не змогла. Увечері вона не схотіла вечеряти і, коли Докійка спитала її — чи не заслабла вона ? — неохоче відповіла :

— Стара я стала ... І серце мені болить за Гришу... Так болить, що нічого мені немиле, і очам дивитись на світ боляче ...

Але не Григорію довелось господарювати на мелеховсько-му базу... Перед сінокосом в хутір приїхав з фронту Мишко Кошовий. Він заночував у далеких родичів і

вранці прийшов до Мелехових. Іллівна куховарила, коли гість, чемно постукавши в двері й не діставши відповіді, увійшов у кухню, зняв старенького солдатського кашкета, усміхнувся до Іллівни.

— Здорова була, тітко Іллівно ! Не ждала ?

— Здоров! А ти хто мені такий, щоб я тебе ждала ? Нашій огорожі двоюрідний пліт ?

— грубо відповіла Іллівна, з обуренням глянувши в ненависне їй обличчя Кошового.

Ані трохи не збентежений таким прийомом Мишко сказав':

— Отак таки й пліт... Як не як, знайомі були.

— Тільки й того.

— Та більше й не треба, щоб зайти провідати. Я не жити до вас прийшов.

— Ще б цього бракувало,— промовила Іллівна, і, не дивлячись на гостя, взялась куховарити.

Не звертаючи уваги на її слова, Мишко уважно розглядав кухню, говорив :

— Зайшов, провідати, подивитись, як. ви живете... Не бачились же більше як рік.

— Не дуже за тобою заскучали,— буркнула Іллівна, люто переставляючи в челюстях чавуни.

Докійка прибирала в кімнаті і, зачувши мишків голос, зблідла, безмовно сплеснула в долоні. Вона дослухалась до розмови в кухні, сівши на лаву, не ворушачись. На обличчі Докійки то спалахував густий рум'янець, то блідість укривала щоки так, що на тонкій горбинці носа виступали подовжні білі смужки. Вона чула, як твердо пройшов по кухні Мишко, сів на стілець, що рипнув під ним, потім чиркнув сірником. В кімнату потягло цигарковим димком.

— Старий, кажуть, помер ?

— Помер.

— А Григорій?

Іллівна довго мовчала, потім з видимою нехиттю відповіла:

— В червоних служить. Таку саму зірку на шапку начепив, як і ти.

— Давно б йому начепити її треба було ...

— Це — його діло.

В голосі Мишка прозвучала явна тривога, коли він. спитав:

— А Докія Пантелевна ?

— Прибирає. Дуже ти ранній гість, добрі люди отак зрання не ходять.

— Будеш недобрим. Скучив, от і прийшов. Чого ж тут час добирати.

— Ой, Михайле, не гнівив би ти мене ...

— Чим же я вас, тітонько, гнівлю ?

— А тим !

— Все таки, чим же?

— Оцими своїми балачками !

Докійка чула, як Мишко важко зітхнув¹. Більше вона не змогла витримати : схопилась, обсмикнула спідницю, вийшла в кухню. Жовтий, схудлий, що. й впізнати було важко, Мишко сидів коло вікна, докурював цигарку. Мутні очі його оживились, на

обличчі проступив ледве помітний рум'янець, коли він побачив Докійку. Квапливо підвівшись, він хрипко сказав :

— Ну, здрастуй !

— Здрастуй ...— ледве чутно відповіла Докійка.

— Піди води принеси,— зараз же наказала Іллівна, мигцем глянувши на дочку.

Мишко терпляче ждав, поки повернеться Докійка. Іллівна мовчала. Мовчав і Мишко, потім погасив у пальцях недокурок, спитав:

— Чого ви лютуєте на мене, тітонько ? Дорогу я вам перейшов, чи що?

Іллівна обернулася від печі, немов ужалена.

— І як тільки тобі не совісно до нас приходити, безсоромні твої очі ?! — сказала вона.— І ти мене ще питаєшся ?! Душогубець ти !..

— Чого ж це я душогубець ?

— Справжній! Хто Петра вбив ? Не ти ?

— Я.

— Ну, от! Після цього хто ж ти такий ? І ти приходиш до нас ... сідаєш, наче ...— Іллівна задихнулася, замовкла, але, перемігши себе, говорила далі: — Мати я йому, чи хто ? Як же твої очі на мене дивляться ?

Мишко помітно зблід. Він ждав цієї розмови. Трохи заїку-ючись від хвилювання, він сказав:

— Нічого моїм очам зажмурюватись ! А якби Петро мене впіймав, що б він зробив? Думаєш, в голівоньку поцілував би ? Він би теж мене вбив. Не для того ми на цих буграх сходились, щоб панькатись один з одним ! На те ж воно й війна і

— А свата Коршунова ? Старих людей мирних убивати — це теж війна ?

— А як же ? — здивувався Мишко.— Звісно, війна ! Знаю я цих мирних ! Такий мирний дома сидить, штани в руках держить, а зла наробить більше, ніж інший на позиціях... Саме такі, як дід Гришака, і підбурювали козаків проти нас. Через них і вся ця війна почалась! Хто, агітацію пускав проти нас ? Вони, оці самі мирні. А ти кажеш — "душогубець" ... Теж мені знайшла душогубця ! Я, бувало, ягняти або поросяти не можу зарізати й зараз знаю, що не заріжу. В мене на цю живність рука не зводиться. Інші, бувало, ріжуть — то я вуха позатикаю і йду чим далі, щоб і не чути й не бачити.

1

Добровольча армія — так називалась білогвардійська армія, що діяла на півдні Росії під командуванням Корнілова, пізніше—Денікіна.

2

1 3 и м і в н и к и — тут: хутори в конярських районах, де зимували

3

кіньми.

4

Пешня — залізний лом з дерев'яною рукояткою.

5

багато сот голосів могутньо підхопили старовинну козацьку пісню, і найвище

підлетів дивовижної сили і краси

— А свата ...

— Дався вам цей сват! — з досадою перебив Мишко — З нього користі було, як з цапа молока, а шкоди багато. Казав! йому : виходь з дому, не пішов, ну й ліг на тому місці'. Злий я на них, на цих старих чортів! Твариняки не можу вбити — може, з злості тільки, а таку, ви мені даруйте, капость, як цей ваш сват або інший який вражина,— можу, скільки завгодно ! На них, на ворогів, котрі даремно на білому світі живуть, у мене рука тверда !

— Через цю твою твердість ти й висхнув весь,— в'їдливо сказала Іллівна.— Совість, не бійсь, мучить ...

— Отак уже й мучить! — добродушно усміхнувся Мишко.— Буде мене совість мучити за таке барахло, як цей дід. Мене пропасниця вимучила, витіпала чисто всього, а то б я їх, мамаша ...

— Яка я тобі мамаша ? — спалахнула. Іллівна.— Сучку зви мамашею !

— Ну, ти мені не сучи ! — глухувато сказав Мишко і зловісно примружив очі.— Я підряду не брав всього від тебе терпіти. А кажу тобі, тітко, толком : за Петра не май на мене серця. Сам він знайшов, що шукав.

— Душогубець ти! Душогубець! Іди звідси, дивитись я на тебе не можу! — уперто казала Іллівна.

— А Дмитро Коршунов — сват ваш — не ' душогубець ? А Григорій хто ? Про синка ти й мовчиш, а він же і є душогубець справжній, без примішки !

— Не бреш!

— З учорашнього дня не брешу. Ну, а хто він по — твоєму ? Скільки він наших занапастив, це ти знаєш? Ото ж бо воно й є ! Якщо таке прізвисько ти, тітко, даєш усім, хто на війні був!, ТОДІ всі ми душогубці. Вся річ у тому, за що душі губити і які,— значно сказав Мишко.

Іллівна промовчала, але, бачачи, що гість і не думає йти, суворо сказала:

— Годі! Ніколи мені з тобою балакати, йшов би ти додому.

— У мене домів, як у зайця теремів,— усміхнувся Мишко і встав.

Чорта два його можна було віднадити всякими цими штучками та балачками! Не такий уже він, Мишко, був вражли-вий, щоб звертати увагу на образливі вихватки оскаженілої старої. Він знав, що Докійка його любить, а на все інше, в тому числі й на стару, йому було наплювати.

Другого дня вранці він знову прийшов, поздоровкався, наче нічого й не сталося, сів коло вікна, стежачи очима за кожним рухом Докійки.

— Часто навідуєшся...— мимохідь кинула Іллівна, не відповідаючи на мишкове привітання.

Докійка спалахнула, глянула на матір вогненними очима й опустила очі, не сказавши й слова. Усміхаючись, Мишко відповів :

— Не до тебе ходжу, тітко Іллівна, даремно лютуєш.

— Краще б ти зовсім забув дорогу до нашої хати.

— А куди ж мені ходити ? — вже серйозніше спитав Мишко.— З ласки вашого свата Дмитра лишився я один, як око в одноокого, а в порожній хаті вовком не просидиш. Хочеш ти, чи не хочеш, тітонько, а ходити я до вас буду,— закінчив він і сів зручніше, широко розставивши ноги.

Іллівна уважно подивилась на нього. Справді, такого не дуже то легко було ви'пхати. Воляча впертість була в усій сутулуватій мишковій фігурі, в нахилі голови, в твердо стиснених губах...

Після того, як він пішов, Іллівна випровадила дітей надвір, сказала, звертаючись до Докійки :

— Щоб більше й ноги його тут не було ! Зрозуміла, ?

Докійка, не кліпнувши, подивилась на матір. Щось притаманне всім Мелеховим на мить з'явилося у шалено примружених очах, коли вона, ніби відкусуючи кожне слово, промовила :

— Ні! Буде ходити ! Не забороните ! Буде! — І, не втримавши, закрила обличчя хвартухом, вибігла в сіни.

Іллівна, важко переводячи дух, сіла коло вікна, довго сиділа, мовчки похитуючи головою, втупивши невидючий погляд кудись далеко в степ, де срібна під сонцем крайка молодого полину відділяла землю від неба.

Надвечір Докійка з матір'ю — не помирившись і мовчки — ставили на городі коло Дону повалений пліт. Підійшов Мишко. Він мовчки взяв з рук Докійки лопату, сказав:

— Мілко копаєш. Вітер повіє, і знов упаде ваш пліт.— І почав поглиблювати ямки для стояків, потім поміг поставити пліт, приладнав його до стояків і пішов. Вранці він приніс і поставив коло мелеховського ганку двоє тількищо обструганих граблищ і держак до вил; поздоровкавшись з Іллівною, діловито спитав:

— Траву в лузі косити думаєте ? Люди вже поїхали за Дон.

Іллівна промовчала. Замість матері відповіла Докійка :

— Нам і переїхати нема на чому. Баркас з осені лежить під сараєм, розсохся весь.

— Треба було спустити його весною на воду,— докірливо сказав Мишко.— Може, його зашпаклювати ? Без баркаса вам буде незручно.

Докійка покійно й вичікуючи глянула на матір. Іллівна мовчки місила тісто й удавала, ніби вся ця розмова її зовсім не обходить.

— Шпаклівка є у вас ? — спитаві Мишко, ледве помітно усміхаючись.

Докійка пішла в комірчину, принесла оберемок клоччя.

До обіду Мишко впорався з човном, зайшов у кухню.

— Ну, стягнув баркас на воду, нехай замокає. Примкніть його до пенька, а то коли б хтонебудь не забрав.— І знов спитав: — То як же, тітонько, з косовицею буде? Може, пособити вам ? Однаково я зараз без діла.

— Он її спитай,— Іллівна кивнула головою вбік Докійки.

— Я хазяйки питаю.

— Я тут, видно, не хазяйка...

Докійка заплакала, вийшла в кімнату.

— Тоді доведеться пособити,— кречнувши, рішуче сказав Мишко.— Де тут у вас теслярський струмент? Граблі хочу вам поробити, а то старі, мабуть, нікудишні.

Він пішов під сарай і, посвистуючи, почав вистругувати зубці для грабель. Маленький Мишко крутився біля нього, благаючи заглядав у вічі, просив :

— Дядечку Михайле, зроби мені маленькі граблі, а то мені нікому зробити. Бабуня не вміє, і тітка не вміє... Тільки ти вмієш, ти добре вмієш !

— Зроблю, тезок, їй — богу зроблю, тільки одійди трошки, а то коли б тобі стружка в очі не вцілила,— умовляв його Кошовий, посміхаючись і здивовано думаючи : "Та й схоже ж, чортеня... Викапаний батенько ! І очі, і брови, і верхню губу так само підіймає ... Оце так робота !"

Він почав був майструвати маленькі дитячі граблі, але закінчити не зміг : губи його посиніли, на жовтому обличчі з'явився розлючений і разом з тим покірний вираз. Він перестав насвистувати, поклав ножа й мерзлякувато¹ ворухнув плечима.

— Михайле Григоровичу, тезко, принеси . мені якунебудь рядюжку, я ляжу,— попросив він.

— А для чого ? — поцікавився Мишко.

— Захворіти хочу.

— Нащо ?

— Та й невідчепний же ти, просто як реп'ях ... Ну, настав час захворіти, от і все! Неси швидше!

— А граблі мої ?

— Потім дороблю.

Сильний дрож стрясав мишкове тіло. Цокочучи зубами, він ліг на принесену Мишком рядюгу, зняв картуза й накрив ним обличчя.

— Це ти вже захворів ? — шкодуючи, спитав Мишко.

— Готовий, захворів.

— А чого ти 'тремтиш ?

— Пропасниця мене трясє.

— А нащо зубами клацаєш ?

Мишко спід картуза одним оком глянув на свого маленького надокучливого тезка, коротко усміхнувся й перестав відповідати на його запитання. Мишко злякано подивився на нього, побіг до хати.

— Бабуню ! Дядько Михайло ліг під сараєм і так тремтить, так тремтить, аж підскакує !

Іллівна подивилась у вікно, одійшла до столу і довго —довго мовчала, про щось задумавшись.

— Чого ж ти мовчиш, бабуню ? — нетерпляче спитав Мишко, сіпаючи її за рукав кофти.

Іллівна обернулась до нього, твердо сказала:

— Візьми, дитинко, укривало та занеси йому, анцихристові, нехай укриється. Це лихоманка¹ його б'є, слабість така! Укривало ти донесеш ? — Вона знов підійшла до

вікна, глянула в двір, квапливо сказала : — Зажди, зажди ! Не неси, не треба.

Докійка вкривала своїм кожухом Кошового і, нахилившись, щось говорила йому...

Після приступу Мишко до смерку порався, готуючись до косовиці. Він помітно ослаб. Рухи його стали мляві й невпевнені, але граблі Мишкові він таки змайстрував.

Увечері Іллівна подала вечерю, посадила за стіл дітей,— не дивлячись на Докійку, сказала :

— Іди, клич отого ... як його... вечеряти.

Мишко сів за1 стіл, не перехрестивши лоба, стомлено згорбившись. На жовтому обличчі його, в брудних патюках засохлого поту, позначилася втома, рука дрібно тремтіла, коли він ніс до рота ложку. Він їв мало й неохоче, зрідка байдуже оглядаючи присутніх за столом. Але Іллівна здивовано помітила, що погаслі очі "душогубця" тепліли й оживлялись, спиняючись на маленькому Мишкові, вогники захоплення і ласки на мить спалахували в них і гасли, а в куточках рота ще довго таїлась ледве помітна усмішка. Потім він переводив погляд, і знов на обличчя його тінню лягала тупа байдужість.

Іллівна почала крадькома спостерігати Кошового і тільки тоді побачила, як страшенно схуд він за час хвороби. Під сірою від пилу гімнастеркою різко й опукло окреслювались пів-дуги ключиць, виступами горбились гострі від худорби різки широких плечей, і чудний був зарослий рудуватою щетиною кадик на дитинячо тонкій шиї... Чим більше придивлялась Іллівна до сутулуватої фігури "душогубця", до воскового обличчя його, тим дужче поймало її почуття якоїсь внутрішньої незручності, роздвоєності. І раптом непроханий жаль до цього ненависного їй чоловіка — той скімливий материнський жаль, який скоряє і сильних жінок,— прокинувся в серці Іллівни. Не мавши сили перемогти нове почуття, вона підсунула Мишкові тарілку, по вінця налиту молоком, сказала :

— їж ти, ради бога, дужче! Такий же ти худий, що аж дивитись, на тебе тяжко ... Теж жених ! І зараз же почала збирати свої вбрання,— Іллівна змінила рішення.

— Опам'ятайся ! — злякано вигукнула' вона.— Що ж я сама з дітьми робитиму ? Пропадати нам ? .

— Як знаєте, мамо, а я посміховиськом у хуторі не хочу бути,— тихо сказала Докійка, продовжуючи викидати з скрині дівоче своє добро.

Іллівна довго беззвучно ворушила губами, потім, важко ступаючи, пішла до покуття.

— Ну, що ж, доченько ...— прошепотіла вона, знімаючи образи,— коли вже ти так надумала, господь з тобою, іди...

Докійка швиденько стала навколішки. Іллівна благословила' її, сказала тремтячим голосом :

— Цим образом мене покійна мати благословляла... Ой, подивився б на тебе зараз батько ... Пам'ятаєш, що він говорив про твого судженого ? Бог бачить, як мені тяжко ...— і, мовчки повернувшись, вийшла в сіни.

Хоч як старався Мишко, хоч як умовляв! наречену не вінчатися,— уперта дівка

правила своєї. Довелось Мишкові через силу погодитись. В думці проклинаючи все на світі, він готувався до вінчання так, начебто мав іти на страту. Вночі піп Віссаріон нишком обкрутив їх у порожній церкві. Після обряду він поздоровив молодих, напутливо сказав :

— От, молодий радянський товаришу, як буває в житті: минулого року ви власноручно спалили мій дім, так би мовити, пустили його вогнем, а сьогодні довелось мені вас вінчати ... Не плюй, кажуть, у колодязь, бо він, може, здасться. Проте, я радий, душевно радий, що ви опам'ятались і знайшли дорогу до церкви христової.

Цього вже стерпіти Мишко не зміг. Він мовчав у церкві весь час, соромлячись своєї безхарактерності і обурюючись на самого себе, але тепер люто скося зирнув на злопам'ятного попа, пошепки, щоб не чула Докійка, відповів:

— Жалко, що втік ти тоді з хутора, а то б я тебе, чорте довгогривий, разом з домом спалив ! Зрозуміло тобі, ну ?

Ошелешений несподіванкою піп, часто кліпаючи, витріщився на Мишка, а той сіпнув свою молоду жінку за рукав, суворо сказав : "Ходімо !" і, гучне тупаючи армійськими чобітьми, пішов до виходу.

На цьому невеселому весіллі не пили самогонки, не горлали пісень. Прохір Зиков, що був на весіллі за друга, другого дня довго відпльовувався і скаржився Оксані:

— Ну, дівко, й весілля було ! Михайло в церкві щось таке ляпнув попові, що в старого аж рот набік перекосило ! А на вечерю, бачиш ти, що було ? Смажена курятина та кисле молоко ... хоч би капелиночку самогону поставили, чорти ! Подивився б оце Григорій Пантелевич, як його сестричку засва-

241

16. Тихий Дон. 194

тали... За голову взявся б! Ні, дівко, кінець! Я тепер на ці нові весілля не ходок ! На собачому весіллі, і то веселіше, там хоч шерсть собацюри один з одного рвуть, галасу багато, а тут ні випивки, ні бійки, будь вони, анахтеми, прокляті! Віриш, так розіритувався після цього весілля, що цілу ніч не спав', лежав, чухався, наче мені, сказати, пригорщу бліх під сорочку пустили...

З того дня, як Кошовий осів у мелеховському обійсті, все в господарстві пішло по — інакшому: за: короткий строк він полагодив огорожу, перевіз і склаві на току степове сіно, майстерно вивершивши обсмиканий стіжок ; готуючись до збирання хліба, наново переробив! воза і крила до лобогрійки, ретельно вистругав тік, відремонтував: стареньку віялку й полагодив кінську збрую, бо потай мріяв¹ виміняти пару волів¹ на коня і не раз казав. Докійці: "Треба нам розжитись на коняку. Пла-кана їзда на цих клишавих апостолах". У комірчині він якось випадково знайшов відерце білила й ультрамарину і зараз же вирішив пофарбувати сірі від ветхості віконниці. Мелеховський дім наче помолодів¹, глянувши на світ яскраво — блакитними очима вікон...

Завзятим господарем став Мишко. Не зважаючи на хворобу, він працював, не покладаючи рук. В усякій роботі йому помагала Докійка.

За недовгі дні заміжнього життя вона помітно покращала і начебто поширшала в плечах і стегнах. Щось нове з'явилося у виразі її очей, у ході¹, навіть у манері поправляти волосся. Зникли раніше властива їй незграбність рухів; дитяча розмашистість і жвавість. Усміхнена і принишкла, вона дивилась на чоловіка закоханими очима й не бачила нічого кругом. Молоде щастя завжди невидюще...

А Іллівна що день, то виразніше й болючіше відчувала підступаючу до неї самотність. Вона стала зайвою в домі, в якому прожила майже все своє життя. Докійка з чоловіком працювали так, наче на порожньому місці створювали власне гніздо. З нею вони ні про що не радились і не питали її згоди, коли думали робити щось нове в господарстві; якось не знаходилося у них і ласкавого слова для старої. Тільки сідаючи за стіл, вони перемовлялися з нею кількома незначними фразами, і знов Іллівна залишалась сама з своїми невеселими думками. Її не тішило щастя дочки, присутність чужої людини в домі — а зять так само лишався їй чужим — тяжила. Саме життя стало для неї тягарем. За один рік втративши стільки близьких їй серцю людей, вона жила, надломлена стражданням, постаріла й жалюгідна. Багато довелося зазнати їй горя, мабуть аж надто багато. Вона вже не мала сили опиратись йому і жила, повна суєвірного передчуття, що смерть, яка так часто занадилась навідувати їх сім'ю, ще не раз переступить через поріг старого мелеховського дому. Примирившись з одруженням Докійки, Іллівна хотіла лише одного : діждатись Григорія, передати йому дітей, а потім назавжди заплющити очі. За своє довге і трудне життя вона вистраждала це право на відпочинок.

Нескінченно тяглися довгі літні дні. Жарко світило сонце. Але Іллівну вже не гріло колюче сонячне проміння. Вона подовгу сиділа на ганку, на самому пригріві, нерухома й байдужа до всього навколо. Це була вже не колишня непосидюща і дбайлива господиня. Її нічого не хотілось робити. Все це було нідочого і здавалось тепер непотрібним і нікчемним, та й сили бракувало, щоб трудитися, як колись бувало. Часто вона розглядала свої роздавлені довголітньою роботою руки, в думці говорила : "От уже й відпрацювали мої рученьки ... Пора на спочивок... Зажилась я, годі... Аби тільки діждатись Гришеньки..."

Лише один раз до Іллівни вернулась, та й то ненадовго, колишня життєрадісність. По дорозі з станиці зайшов Прохір, ще здалека гукнув:

— Могорич став, бабо Іллівна ! Листа від сина¹ приставив !

Стара зблідла. Лист в її уяві неминуче поєднувався з новим нещастям. Але коли Прохір прочитав коротенького листа, в якому половина було поклонів' родичам і лише в кінці — приписка про те, що він, Григорій, постарається на осінь прийти у відпуск,— Іллівна довго нічого не могла сказати від радості. По коричневому обличчю її, по глибоких зморшках на щоках котились дрібні, як бісер, сльозинки. Понуривши голову, вона втирала їх рукавом кофти, шкарубкою долонею, а вони все збігали по обличчю і, капаючи на хвартух, плямили його, наче рйсний і теплий дощ. Прохір не те що недолюбливав,— ВІН Просто не ЗНОСИВ' жіночих сліз, тому, то він, кривлячись, з неприхованою досадою сказав :

— Ото розрюмалась ти, бабусю ! І скільки. Її у вашого брата, в баб, цієї мокроти... Радіти треба, а не плакати. Ну, пішов я, прощай ! Приємності мені мало на тебе дивитись.

Іллівна схаменулась, спинила його.

— За таку звісточку, любчику ти мій... Як же це я так ... Зажди но, почастую тебе...— безладно бурмотіла вона, дістаючи з скрині пляшку самогону, що зберігалась у неї вже давно.

Прохір сів, розгладив! вуса.

— А ти вип'єш зі мною з радощів ? — спитав він. І зараз же з тривогою подумав : "Ну, от і знов чорт мені надав бовкнути ! Якраз ще пристане до паю, а там тієї самогонки на один понюх..."

Іллівна відмовилась. Вона: обережно згорнула листа, поклала його на божник, але, видно, передумавши, знову взяла, подержала в руках і сунула за пазуху, міцно притулила до серця.

Докійка, вернувшись з поля, довго читала листа, потім усміхнулась, зітхнула:

— Ой, хоч би він швидше прийшов ! А то ви, мамо, аж з лиця змінилися.

Іллівна ревниво одібрала в неї листа, знову сховала його за пазуху і, усміхаючись, дивлячись на дочку примруженими променистими очима, сказала:

— Про мене й собаки не гавкають, яка я є, а от меншенький згадав про матір ! Бач, як пише! По — батькові, Іллівною, звеличав... Низько кланяюсь, пише, дорогій мамаші і ще дорогим діткам, і за тебе не забув ... Ну, чого смієшся ? Дурна ти, Докійко, просто дурна !

— То вже, мамо, мені й усміхнутись не можна! Куди це ви збираєтесь?

— На город піду, підгорну картоплю.

— Я завтра сама піду, сиділи б дома. То ви скажіть, що слабуєте, а то й роботу зразу знайшли.

— Ні, я піду ... Радість у мене, хочу сама побути,— призналась Іллівна і по — молодому швидко запнула хусткою.

По дорозі на город вона зайшла до Оксани, спочатку для годиться поговорила про сторонні справи, а потім дістала листа.

— Прислав писемце наш, потішив матір, обіцяє в гості приїхати. Візьми но, сусідко, прочитай, і я ще разок послухаю.

З того часу Оксані часто доводилось читати цього листа. Іллівна приходила до неї вечорами, діставала дбайливо загорнутий у хустинку жовтий конверт, зітхаючи просила:

— Почитай но, Оксаночко, щось мені сьогодні так темно на серці, і снівсь він мені маленьким таким, як він ще до школи ходив ...

З часом літери, написані чорнильним олівцем, злились, і багатьох слів зовсім не можна було розібрати, але Оксані це було байдуже : вона так часто читала листа, що вивчила його напам'ять. І потім, коли тонкий папір уже потерся на клапті, Оксана без запинки переказувала весь лист, до останнього рядка.

Тижнів через два Іллівна занедужала. Докійка була зайнята на молотьбі, і відривати її від роботи Іллівна не хотіла, але сама куховарити не могла.

— Не встану я сьогодні. Ти вже якось сама вправляйся,— попросила вона дочку.

— А що у вас болить, мамо ?

Іллівна розгладила складки на своїй старенькій кофті,— не підводячи очей, відповіла :

— Все болить ... Наче все в мене всередині од бите. Замолоду, бувало, покійничок батько .твій розгнівається і зачне мене бити ... А, кулаччя в нього були залізні... По тижневі лежала як мертва. Отак і зараз: всю мене ломить, наче побита я...

— Може, по фершала послати Михайла ?

— Нащо він потрібний, якнебудь устану.

Іллівна другого дня справді встала, походила по двору, але надвечір знову злягла. Обличчя.її трохи припухло, під очима з'явились набрежки. За ніч вона кілька разів, спираючись на руки, підводила голову з високо підбитих подушок, часто дихала — їй бракувало дихання. Потім задуха пройшла. Вона могла спокійно лежати на спині й навіть уставати з постелі. Кілька днів пробула вона в стані якогось тихого зречення і спокою. їй хотілось бути самій, і коли приходила провідати її Оксана, вона скуповідала на запитання і полегшено зітхала, коли та йшла додому. Вона раділа, що діти більшу частину дня були надворі і що Докійка рідко заходить і не тривожить її всякими запитаннями. Вона вже не потребувала нічийого співчуття і втіхи. Настала така пора, коли невідпорно забажалось лишитись самій, щоб згадати багато чого з свого життя. І вона, напівзаплющивши очі, годинами лежала без руху, тільки припухлі пальці її перебирали складки укривала, і все життя проходило перед нею за ці години.

Дивно, яким коротким і бідним виявилось це життя і як багато в ньому було тяжкого й— гіркого, про що не хотілося згадувати. Чомусь найчастіше у спогадах, в>думках зверталась вона до Григорія. Може, тому, що тривога за його долю не облишала її всі роки від початку війни і все, що поєднувало тепер її з життям, містилося тільки в ньому. Чи може журба за старшим сином і чоловіком притупилась, вивітрилась з часом, але за них, за мертвих, вона згадувала рідше, і ввижались вони їй наче крізь сіру туманну запону. Вона неохоче згадувала молодість, заміжнє своє життя. Все це було просто непотрібне, відійшло дуже далеко і не давало ні радості, ні полегшення. І, вертаючись до минулого в останніх спогадах, вона лишалась строгою і чистою. А от "меншенький" вставав у спогадах з граничною, майже відчутною виразністю. Але варто було їй подумати про нього, як зараз же вона починала чути, як серце її б'ється частіше. Потім починалася задуха, обличчя її чорніло, і вона подовгу лежала без пам'яті, але, віддихавшись, знов думала про нього. Не могла ж вона забути свого останнього сина...

Якось Іллівна лежала в кімнаті. За вікном сяяло полудневе сонце. На південній окраїні неба в сліпучій синяві велично пливли білі, здіблені вітром хмари. Глуху тишу порушував лише монотонний, присипляючий дзвін коників. Знадвору під самим вікном збереглась не спалена сонцем, прихилена до са— мого фундаменту трава —

напівзів'яла лобода в перемішку. з вівсюгом і пирієм,— у ній, знайшовши, собі пристановище, і заливались коники. Іллівна прислухалась до їх безугавного дзвону, вловила* прониклий у кімнату запах нагрітої сонцем трави, і перед очима її— на мить, як видиво, постав, спалений сонцем серпневий степ, золотава пшенична стерня, повите сизою млою гаряче синє небо...

Вона виразно бачила волів, що паслись на полинистій межі, гарбу з напнутим над нею рядом, чула тріскучий. дзвін коників, вдихала нудко гіркий запах полину... Вона побачила й себе — молоду, рослу, вродливу ... Ось вона: йде, поспішає до стану. Під ногами її шурхотить, коле голі литки стерня, гарячий вітер сушить на спині мокру від поту, забрану в спідницю сорочку, обпікає шию. Лице її пашить рум'янцем, від припливу крові тонко дзвенить у вухах. Вона придержує зігнутою рукою важкі, тужаві, налиті молоком груди і, зачувши, як дитина заходиться плачем, іде швидше, на ходу розстібаючи комір сорочки.

Обвітрені ,губи її тремтять і усміхаються, коли вона дістає з почепленої до гарби колиски крихітного смуглого Гришку. Придержуючи зубами мокрий від поту шнурок натільного хрестика, вона покvapливо дає йому грудь, крізь зціплені зуби шепоче: "Любий ти мій, синочок ! Прехороший ти мій ! Заморила тебе голодом мати..." Гришко, все ще ображено схлипуючи, ссе й боляче прикушує зубенятами пипку. А поруч стоїть, клепає косу, молодий чорноусий гришків батько. Спід оїіущених вій вона бачить його усмішку й голубі білки усміхнених очей... їй важко дихати від спеки, піт спливає з лоба й лоскоче щоки, і мерхне, мерхне світло перед очима.

Вона очутилась, провела, рукою по мокрому від сліз обличчю й потім довго лежала, мучачись від страшного припадку задухи, часом непритомніючи.

З вечора, коли Докійка з чоловіком поснули, вона зібрала останні залишки сили, встала, вийшла надвір. Оксана, що допізна шукала зниклу з череди корову, поверталась додому й бачила, як Іллівна, повільно ступаючи, похитуючись, пішла на тік. "Чого ' це нона, хвора, туди пішла ?" — здивувалась Оксана і, обережно підійшовши до плоту, що відгороджував мелеховський тік, заглянула туди. Світив повний місяць. Із степу набігав вітрець. Від ожереду соломи на голий, втовчений кам'яними котками тік лягала густа тінь. Іллівна стояла, придержуючись руками за тин, дивилась у степ, туди, де наче недосяжна далека* зірочка мерехтіло розпалене косарями багаття. Оксана виразно бачила осяяне блакитним місячним світлом припухле обличчя Іллівни, сиве пасмо волосся, що вибилось спід чорної бабської шальки.

Іллівна довго дивилась у присмеркову степову синяву, а потім неголосно, наче він стояв недалеко біля неї, покликала :

— Гришенько ! Рідненький мій ! — Помовчала, і вже іншим, низьким і глухим голосом сказала : — Кровинонько моя!

Оксана вся здригнулась, пойнята незбагненим почуттям туги і страху, і, раптом одхилившись від плоту, пішла до хати.

Тієї ночі Іллівна зрозуміла, що скоро помре, що смерть уже стоїть у неї в головах. На світанку вона дістала з скрині сорочку Григорія, згорнула й поклала під подушку ;

приготувала й своє, на смерть, у що мали її вбрати після останнього зітхання.

Вранці Докійка, як завжди, прийшла провідати матір. Іллівна дістала спід подушки акуратно згорнуту сорочку Григорія, мовчки подала її Докійці.

— Що це ? — здивовано спитала Докійка.

— Гришина сорочка ... Віддай чоловікові, нехай носить, на ньому його стара, мабуть, зіпріла від поту...— ледве чутно промовила Іллівна.

Докійка побачила чорну, материну спідницю, сорочку і ма-терчаті чирики, що лежали на скрині,— все, в що вбирають покійниць, випроваджаючи їх у далеку дорогу,— побачила й зблідла.

— Що це ви, мамуню, на смерть приготувались? Приберіть його ради Христа ! Господь з вами, рано вам про смерть думати !

— Ні, пора мені...— прошепотіла: Іллівна.— Моя черга ... Діток бережи, доглядай, поки Гриша повернеться ... А я вже його, видно, не діждусь... Ой, не діждуся !..

Щоб Докійка не бачила її сліз, Іллівна одвернулась до стіни й закрила обличчя хусткою.

Через три дні вона померла. Ровесниці Іллівни обмили її тіло, нарядили в смертне, поклали на столі в кімнаті. Увечері Оксана прийшла попрощатися з покійною. Вона, насилу впізнала в похорошілому й строгому обличчі мертвої маленької бабусі образ колишньої гордої й могутньої Іллівни. Доторкнувшись губами до жовтого, холодного лоба покійної, Оксана помітила знайоме їй, непокірне пасмо сивого1 волосся, що вибилось спід біленької хустинки на голові, і крихітну, круглу, зовсім як у молодії, раковинку вуха.

По згоді з Докійкою Оксана завела дітей до себе. Вона нагодувала їх — мовчазних і наляканих новою смертю,— поклала спати з собою. Дивне почуття пойняло її, коли вона обіймала принишклих діток рідної їй людини, що пригорнулись до неї з обох боків1. Півголосом вона стала їм розказувати їм чувані в дитинстві казки, щоб хоч чимнебудь розважити їх, відвернути від думок про мертву бабусю. Тихо, співучо доказувала вона казку про бідного сирітку Івасика :

Гуси, гуси, гусенята,

Візьміть мене на крилята,

Занесіть мене В рідну сторононьку...

і

І не встигла докінчити казку, як почула рівне дихання дітей. Мишко лежав скраю, тісно притулившись лицем до її плеча. Оксана рухом плеча обережно поправила його закинуту голівку і раптом відчула в серці таку безжалісну, пекучу тугу, що горло їй перехопила спазма. Вона заплакала тяжко й гірко, здригаючись від ридання, але навіть не могла витерти сліз : на руках її спали діти Григорія, а їй не хотілося їх будити.

IV

Після смерті Іллівни Кошовий, що лишився в> домі єдиним і повновладним господарем, здавалося б, мусив був. ще з більшою запопадливістю взятись за перебудову господарства, за дальше його поширення, але на ділі вийшло не так: що

день, то з меншою охотою працював Мишко, все частіше десь ходив з дому, а вечорами допізна сидів на ганку, кутив, думав про щось своє. Докійка не могла не помітити зміни, що сталася з чоловіком. Вона не раз здивовано спостерігала, як Мишко, що раніше трудився до цілковитого самозабуття, раптом ні з того, ні з сього кидав сокиру або рубанок і сідав десь осторонь відпочивати. Те саме було й у полі, коли сіяли жито : обійде Мишко два рази гони, спинить волів, скрутить цигарку й довго сидить на ріллі, покурює, морщить лоба.

Докійка, що успадкувала від батька практичну кмітливість, з тривогою думала: "Ненадовго його вистачило ... Або хворіє, або просто лінується. Біди я наберуся з таким чоловіченьком І Неначе він у чужих людей живе : півдня курить, півдня чухається, а робити ніколи ... Треба з ним побалакати якось обережно, щоб не розсердився, а то якщо він І далі так упадатиме за хазяйством, то злиднів з хати й лопатою не вигребеш ..."

Одного разу Докійка обережно спитала:

— Щось ти ніби не той став, Мишко, чи не хвороба тебе доймає ?

— Яка там хвороба! Тут без хвороби нудно,— з досадою відповів Мишко й рушив волами, пішов за сівалкою.

Докійка вважала, що допитуватись далі незручно : кінець —кінцем, не жіноче це діло — вчити чоловіка. На тому розмова і скінчилась.

Докійка помилилась у своїх здогадах. Єдиною причиною, яка перешкоджала Мишкові працювати з колишньою старанністю, було переконання, яке зростало в ньому день — у — день, що передчасно осів він у рідному хуторі: "Ранувато я взявся до хазяйства, поспішив..." — з досадою думав Мишко, читаючи в окружній газеті зведення з фронтів або слухаючи вечорами розповіді демобілізованих козаків червоноармійців-. Але особливо тривожив його настрій хуторян : деякі з них одверто говорили, що радянській владі до зими буде кінець, що Врангель вийшов з Таврії і разом з Махном підходить уже до Ростова, що союзники висадили в Новоросійську величезний десант... Чутки, одна безглуздіша за одну, ширились по хутору. Козаки, що повернулись з концентраційних таборів і рудників та встигли за літо роз'їстись на домашніх харчах, трималися осібно, ночами пили самогон, були в них якісь свої балачки, а зустрічаючись з Мишком, з удаваною байдужістю питали : "Ти газетки почитуєш, Кошовий, розкажи, як там Врангеля, скоро доконають ? І правда це чи брехня, що союзники знов на нас пруть ?"

Якось проти неділі ввечері прийшов Прохір Зиков. Мишко тількищо повернувся з поля, умивався, стоячи біля ганку. До-кійка зливала йому воду з глечика на руки, з усмішкою дивилась на худу, засмаглу шию чоловіка. Прохір, поздоровкавшись, сів на нижній приступці ганку, спитав :

— Про Григорія Пантелевича нічого не чути?

— Ні,— відповіла Докійка,— не пише.

— А ти за ним скучив ? — Мишко витер лице й руки, беа усмішки глянув в очі Прохоров!.

Прохір зітхнув, поправив порожній рукав сорочки.

— Само собою. Вкупі всю службу; зламали.

— І знов, думаєте доламувати ?

— Тобто що ? '

— Ну, службу?

— Ми з ним своє одслужили.

— А я думав, що ти його ждеш не діждешся знов служити,— так само без усмішки продовжував Мишко.— Знов воювати проти радянської влади...

— Ну, це ти дарма, Михайле,— ображено промовив Прохір.

— Чого1 жі дарма? Чую я про всякі балачки, що по хутору ходять.

— Хіба я говорив таке ? Де це ти чув ?

— Не ти, а такі от, як ти з Григорієм, котрі все "своїх" ждуть.

— Я цих "своїх" не жду, мені всі однакові.

— Оце й погано, що тобі всі однакові. Ходім до хати, не ображайся, це я жартома говорив.

Прохір неохоче зійшов по східцях і, переступивши поріг сіней, сказав;

— Жарти твої, браток, не дуже веселі... Про старе забувати треба. Я за це старе оправдався.

— Старе не все забувається,— сухо сказав Мишко, сідаючи за стіл.— Сідай вечеряти з нами.

— Спасибі. Звісно, не все забувається. От руки я позбувся — і радий би забути, та воно не забувається, кожен мить про це пам'ятаєш.

Докійка, подаючи на стіл і не дивлячись на чоловіка, спитала :

— Що ж, по — твоєму, хто в білих був, то їм ніколи це не проститься ?

— А ти як думала ?

— А я так думала, що хто старе згадає, той, кажуть, щастя не має.

, — Ну, це, може, так по євангелії гласить,— холодно сказав Мишко.— А по — моему, мусить людина завжди відповідати за свої діла.

— Власть про це нічого; не говорить,— тихо сказала Докійка.

Їй не хотілось сперечатися з чоловіком при сторонній людині, але в душі вона була ображена на Михайла за його, як їй здавалось, недоречні жарти з Прохором і за ту неприязність, яку він одверто висловив до брата.

— Тобі вона, власть, нічого не говорить, їй з тобою нема про що говорити, а за службу, в білих треба відповідати перед радянським законом.

— І мені, виходить, відповідати ? — поцікавився Прохір.

— Твоє діло теляче: наївся та й в обору. З денщиків тут не питають, а от Григорію доведеться, коли заявиться додому. Ми в нього питаємо за повстання.

— Це ти, чи що, питатимеш ? — Докійка, блиснувши очима, поставила на стіл миску з молоком.

— І я питаю,— спокійно відповів Мишко.

— Не твоє це діло... Без тебе знайдуться питальники. Він у Червоній Армії

заслужив: собі прощення...

Голос Докійки тремтіві. Вона сіла до столу, перебираючи пальцями шлярку хвартуха. Мишко,, немов він і не помітив, як захвилювалась дружина,— так само спокійно продовжував:

— Мені теж цікаво спитати. А з прощенням зачекати треба ... Треба ще роздивитись, як він його заслужив: Нашої крові він пролив немало. Ще приміряти треба, чия кров переважить ...

Це був перший нелад за весь час їх спільного життя з До-кійкою. В кухні стояла ніякова тиша. Мишкр мовчки пив молоко, зрідка витираючи рушником губи. Прохір кутив, поглядав на Докійку. Потім він заговорив про хазяйство. Посидів ще з півгодини. Перед тим як іти спитав :

— Кирило Громов прийшов. Чув?

— Ні. Звідки він з'явився ?

— З червоних. Теж у Першій Кінній був2.

— Це він у, Мамонтова служив ?

— Він самий.

— Завзятий вояка був',— усміхнувся Мишко.

— Куди там ! На грабіж перший був. Легка в нього рука на де.

— Розказували про нього, ніби він полонених рубав2 немилосердно. За черевики солдатські вбивав. Уб'є — одними черевиками поживиться.

— Була така чутка,— підтвердив2 Прохір.

— Йому теж треба прощати ? — влєсливо спитав Мишко.— Бог, мовляв, прощав ворогам і нам велів, чи як ?

— — Та це як сказати ... А що ти йому робитимеш ?

— Ну, я б зробив)...— Мишко примружив очі.— Я б йому так зробив, що він після цього й духу пустився б ! Та він від цього не втече. У Вешках Дончека є, вона його приголубить.

Прохір усміхнувся, сказав :

— Це таки правда, що горбатого могила виправить. Він і з Червоної Армії прийшов з грабованим добром. Моїй бабі його жінка хвалилася, що якесь там пальто жіноче їй приніс, скільки там платтів та іншого добра. Він у бригаді Маслака був і звідти подався додому. Не інакше він дезиком2 заявився, зброю з собою приніс.

— Яку зброю ? — зацікавився Мишко.

— Звісно яку : вкорочену карабінку, ну, наган, може ще лцонебудь.

— В Раду він ходив! реєструватись, не знаєш ?

Прохір засміявся, махнув рукою.

— Його туди и мотузком не затягнеш ! Мені так здається, що вів утік. Він не сьогодні — завтра з дому вшиється. От Кирило, по всьому видно, ще збирається воювати, а ти наї мене грішив. Ні, брат, я своє одвоював; наївся цього добра аж по зав'язку.

Прохір незабаром пішов. Трохи згодом вийшов у двір і Мишко. Докійка нагодувала

дітей і тількищо хотіла лягати, як увійшов Мишко. В руках він держав щось загорнуте в міш-ковину.

— Куди тебе чорти носили ? — неласкаво спитала Докійка.

— Своє придане діставав;— беззлісно усміхнувся Мишко.

Він розмотав дбайливо запаковану гвинтівку, розпухлий від патронів підсумок, наган і дві2 ручні гранати. Все це склав на лаву й обережно націдив у блюдце гасу.

— Звідки це ? — Докійка порухом брів показала на зброю.

— Моє, з фронту.

— А де ж ти його ховав?

— Де б не ховав, а от зберіг усе ділим.

— Он ти, виходить, який потайний... І не сказав нічого. Від жінки, й то ховаєшся ?

Мишко, з удаваною безтурботністю усміхаючись і явно запобігаючи, сказав*:

— І нащо тобі це було знати, Докійко ? Це діло не жіноче. Нехай воно — добро оце — лежить, воно, дівко, в хаті не зайве.

— А нащо ти його в хату приволік ? Ти ж законником став, усе знаєш ... А за це тобі не доведеться перед законом відповідати ?

Мишко став, суворий, сказав:

— Ти дурна! Коли Кирило Громові зброю приносить — це радянській владі на шкоду, а коли я приношу, то крім користі радянській владі від цього нічого не буде. Розумієш ти ? Перед ким же я можу відповідати ? Базикаєш ти бог знає що, . лягай, спи!

Він зробив єдино правильний на його думку висновок : коли вже білі недобитки приходять із' зброєю, то йому треба бути обачним. Він ретельно прочистив гвинтівку й наган, а вранці, тільки но почало світати, пішки подався у Вешенську.

Докійка, вкладаючи йому харчі в підсумок, з досадою і гіркістю вигукнула :

— Ти зі мною все ві мовчанки граєшся ! Скажи хоч, чи надовго йдеш і по якому ділу ? Що це за чорт, за таке життя ! Зібрався йти, і слова від нього не доб'єшся !.. Чоловік ти мені чи приший кобилі хвіст ?

— Іду у Вешки на комісію, що я тобі ще скажу ? Вернусь, тоді все визнаєш.

Придержуючи рукою підсумок, Мишко спустився до Дону, сів у баркас і швидко погнав його на— той бік. 3

... Повернувся в Татарський Мишко головою хутірського ревкому. Нашвидку поздоровкавшись із жінкою, сказав:

— Ну, тепер побачимо !

— Про що це ти ? — здивовано спитала Докійка.

— Все про те саме.

— Про що ?

— Головою мене призначили. Зрозуміла?

Докійка гірко сплеснула в долоні. Вона хотіла щось сказати, але Мишко не став її слухати, він поправив перед дзеркалом пасок на виляючій захисній гімнастерці й пішов до Ради.

Головою ревкому з самої зими був старий Міхеєв. Підсліпуватий і глухий, він як за повинність виконував свої обов'язки і з превеликою радістю дізнався від Кошового про те, що прийшла йому зміна.

— Ось папірці, соколику мій, ось хутірська печать, бери їх ради Христа,— говорив він з широю радістю, хрестячись і потираючи руки.— Восьмий десяток мені, зроду на должности не був, а тут ось на старість довелося... Це саме ваше молоде діло, а мені куди вже там! І недобачу, і недочую ... Богу молитись пора, а мене головою призначили...

Мишко швидко переглянув розпорядження й накази, надіслані станичним ревкомом, спитав:

— Секретар де?

— Га?

— Е, чорт, секретар де, кажу ?

— Секлетар ? Жито сіє. Він, грім би його торохнув, на тиждень раз сюди заходить. Інший раз із станиці надійде бо-мага, яку треба прочитати, а його й з собаками не знайдеш. Так і лежить важна бомага кілька днів не читана. А з мене грамотій поганий, ой, поганий ! Насилу розписуюсь, а читати зовсім не вмію, тільки й можу, що печать ставити ..г

Зсунувши брови, Кошовий розглядав обшарпану кімнату ревкому, прикрашену одним стареньким, покрапаним мухами плакатом.

Старик так зрадів з несподіваного звільнення, що навіть наважився на жарт : передаючи Кошовому загорнуту в ганчірочку печать, сказав :

— От і все хутірське хазяйство, грошових сумів немає, а насіки отаманської за радянської влади мати не полагается. Якщо хочеш — свій дідівський костур можу віддати.— І простягнув, беззубо усміхаючись, відполіровану долонями ясену палицю.

Але Кошовий не мав охоти жартувати. Ще раз він— оглянув жалюгідну кімнату ревкому, нахмурився і, зітхнувши, сказав*:

— Будемо вважати, діду, що справи від тебе я прийняв. Тепер котись відціля до бісової бабусі.— І виразно показав очима на двері.

А потім сів за стіл, широко розставив лікті й довго сидів самотній, зціпивши зуби, випнувши вперед нижню щелепу. Боже мій, яким же сукиним сином був він весь цей час, коли рився в землі, не підводячи голови й по — справжньому не дослухаючись до того, що діялось навкруги... Злий до краю на себе і на все навколишнє, Мишко встав зза столу, обсмикнув, гімнастерку, сказав, дивлячись у простір, не розціплюючи зубів :

—1 Я вам, голубчики, покажу, що таке радянська влада !

Двері він щільно причинив, накинувши ланцюжок на скобель, пішов через майдан додому. Коло церкви зустрів підлітка Обнізова, недбало кивнув йому головою, пройшов мимо і, раптом пройнятий здогадкою, обернувся, гукнув :

— Ей, Андрійку! Зажди но, йди сюди !

Білявий сором'язливий хлопчина мовчки підійшов до нього. Мишко, як дорослому, простягнув йому руку, спитав :

— Ти куди оце йшов ? На цей край ? Ну — ну, гуляєш, значить ? По ділу ? Ось що я тебе хочу спитати: ти, здається, у вищому початковому училищі вчився ? Вчився ? Це добре. А канцелярію ти знаєш ?

— Яку?

— Ну, звичайну. Всякі там входящі — виходящі знаєш ?

— Ти про що говориш, /товаришу Кошовий ?

— Ну, про папірці, які бувають. Ти це знаєш ? Ну, бувають виходящі, а бувають всякі інші.— Мишко невиразно поворушив пальцями і, не дожидуючи відповіді, твердо сказав : — Якщо не знаєш, потім вивчишся. Я зараз головою хутірського ревкому, а тебе — як грамотного хлопчину — призначаю секретарем. Іди в1 приміщення ревкому і стережи там діла, вони всі на столі лежать, а я незабаром повернуся. Зрозуміло ?

— Товаришу Кошовий !

Мишко махнув рукою, нетерпляче сказаві:

— Це ми потім з тобою побалакаємо, іди, займай должность.— І повільно, розмірним кроком пішов вулицею.

Вдома він надів нові шаровари, сунув у кишеню наган і, старанно поправляючи перед дзеркалом кашкет, сказав жінці:

— Піду тут в одне місце за ділом. Якщо хто буде питати, де, значить, голова,— скажи, що скоро повернеться.

Посада голови до дечого зобов'язувала ... Мишко йшов повільно й поважно ; хода його була така незвичайна, що дехто з хутірських, зустрівши його, спинявся і з усмішкою дивився йому вслід. Прохір Зиков, що зустрівся з ним у провулку,, з жартівливою шанобливістю позадкував до плоту, спитав :

— Та що це ти, Михайле? В будній день у все добре вирядився і йдеш виступці, як на параді... Чи не наново свататись ідеш ?

— Схоже на це,— відповів Мишко, значно стиснувши губи.

Коло воріт громов'ського базу він, не спиняючись, сунув руку в кишеню за кисетом, пильно оглянув широке подвір'я, розкидані по ньому будівлі, вікна" хати.

Мати Кирила Громова тількищо вийшла з сіней. Відкинувшись назад, вона несла таз дрібно нарізаного кормового гарбуза1. Мишко шанобливо поздоровкався з нею. Ступив1 на ганок.

— Дома Кирило, тітонько ?

— Дома, дома, заходь,—даючи дорогу, сказала старуха.

Мишко увійшов у темні' сіни, в півтемряві намацав ручку коло дверей.

Кирило сам відчинив йому двері в кімнату, відступив на крок. Чисто поголений, усміхнений і трохи п'яний, ВІН ОГЛЯ-' нув Мишка коротким, вивчаючим поглядом, невимушено сказав :

— Іще один служивий! Заходь, Кошовий, сідай, гостем будеш... А ми тут випиваємо, так, по маленькій...

— Хліб сіль та солодка чарка,— Мишко потис руку, господареві, оглядаючи гостей,

що сиділи за столом.

Він прийшов явно не до речі. Плечистий, незнайомий Михайлові козак, що розсівся на покуті, коротко й допитлива глянув на Кирила, відсунув: склянку. Ахваткін Семен, що сидів по той бік столу — далекий родич Коршунових, побачивши Михайла, нахмурився й одвів очі.

Господар запросив Михайла до столу.

— Дякую за запросини.

— Ні, ти сідай, не гордуй, випий з нами.

Мишко сів до столу. Беручи з рук господаря склянку з самогонкою, кивнув головою.

— З прибуттям тебе, Кириле Івановичу !

— Спасибі. А ти давно з армії ?

— Давно. Встиг обжитися.

— І обжитися й оженитися, кажуть, встиг ? Та чого ж ти кривиш душею ? Пий до дна !

— Не хочу. У мене до тебе діло є.

— Це вже ні! Це ти не балуйся ! Сьогодні я про діло не говорю. Сьогодні я гуляю з друзями. Якщо ти за ділом, приходь завтра.

Мишко встав зза столу,— спокійно усміхаючись, сказав:

— Воно й діло дрібничкове, та нехайне. Давай вийдем на хвилинку.

Кирило, погладжуючи старанно закручені чорні вуса, деякий час мовчав, потім устав: 4

— Може, тут скажеш ? Чого ж мій будемо од компанії одбиватись ?

— Ні, давай вийдемо,— стримано, але наполегливо попрохав Мишко.

— Та вийди з ним, чого торгуєтесь' ? — сказа© незнайомий Мишкові плечистий козак.

Кирило неохоче пішов у кухню. Жінці, що поралась коло печі, шепнув :

— Вийди! звідси, Катерино! — І, сідаючи на лаву, сухо спитав':

— Яке діло ?

— Ти скільки днів удома?

— А що хіба ?

— Скільки, питаю, вдома живеш ?

— Четвертий день, здається.

— А ві ревком заходив ?

— Покищо ні.

— А у Вешки думаєш іти, у військомат ?

— Ти до чого оце вернеш ? Ти за ділом, прийшов, то— про діло й говори.

— Я про діло' й говорю.

— Ну, то йди к чорту! Що ти таке за купина на рівному місці, що я повинен тобі звіт давати ?

— Я голова ревкому. Покажи посвідчення з частини.

— О — о — он воно що ! — протягнув' Кирило й бистрими, протверезілими, очима глянув в очі. Михайлові.— О — о — он ти .куди !

— Туди ж таки. Давай посвідчення !

— Сьогодні прийду до Ради і принесу.

— Зараз давай !

— Воно в мене десь заховане.

— Знайди.

— Ні, зараз не буду шукати. Іди собі додому, Михаїле, іди від скандалу.

— У мене з тобою скандал короткий ...— Мишко поклав руку в праву кишеню.—
Одягайся !

— Облиш, Михаїле! Ти мене краще не чіпай...

— Ходімо, я тобі кажу!

— Куди ?

— В ревком.

— Щось мені не хочеться.— Кирило зблід, але говорив, глузливо усміхаючись.

Хитнувшись вліво, Мишко витяг з кишені наган, звів курок.

— Ти підеш, чи ні ? — спитав він.

Кирило мовчки ступив до кімнати, але Мишко заступив йому дорогу, очима показав на сінешні двері.

— Хлопці! — з удаваною невимушеністю крикнув Кирила— Мене тут ніби арештували ! Допивайте горілку без мене.

Двері з кімнати широко відчинились, Ахваткін ступив був через поріг, але, побачивши наведений на нього наган, швидко відхитнувся за одвірок.

— Іди,— наказав Мишко Кирилові.

Той перевальні пішов до виходу, ліниво взявся за .клямку і раптом, одним стрибком перескочивши сіни, шалено грюкнув надвірніми дверима, плигнув з ганку. Поки він, пригинаючись, біг через двір до садка,— Мишко вистрілив на нього два рази і не влучив. Поклавши ствол нагана на лікоть лівої зігнутої руки, широко розставивши ноги, Мишко старанно націлявся. Після третього пострілу Кирило наче був спіткнувся, але ту ж мить легко перескочив через пліт. Мишко збіг з ганку. Вслід йому з хати гримнув сухий і уривчастий постріл з гвинтівки. Спереду, в побіленій стіні сараю куля вибила глину і, цокнувши, сипнула на землю сірими кам'яними бризками.

Кирило біг легко й швидко. Зігнута фігура його миготіла між зеленими шатрами яблунь. Мишко перескочив через пліт, упав, лежачи вистрілив на втікача ще два рази й обернувся лицем до дому. Надвірні двері були широко розчинені. На ганку стояла Кирилова мати, козирком приставивши долоню до очей, дивилась у садок. "Треба було його без балачок стріляти на місці!" — тупо подумав Мишко. Він ще кілька хвилин лежав під плотом, поглядаючи на дім, і якимось розмірним механічним рухом зчищав прилиплу до колін грязь, а потім устав, важко переліз через пліт і, опустивши дуло нагана, пішов додому.

Разом з Кирилом Громовим зникли Ахваткін і той незнайомий козак, якого бачив Кошовий, коли приходив до Громових. Вночі ще двоє козаків зникли з хутора. З Вешенської в Татарський приїхав невеликий загін Дончека. Декого з козаків арештували, чотирьох, що з'явилися з частин без документів', направили в Вешенську в штрафну роту.

Кошовий цілі дні просиджував у ревкомі, смерком приходив додому, біля ліжка клав заряджену гвинтівку, наган засовував під подушку і лягав спати не роздягаючись. На третій день після пригоди з Кирилом він сказав Докійці:

— Давай спати в сінях.

— Чого це ? — здивувалась Докійка.

— У вікно можуть стрільнути. Ліжка біля вікна.

Докійка мовчки переставила ліжка в сіні, а ввечері спитала :

— То оце такі будемо по — заячому жити? І зима настане, а ми все будемо в сінях тулитися?

— До зими далеко, а покищо доведеться так жити.

— І доки воно оце "покищо" буде ?

— Поки Кирила не коцну.

— Так він тобі лоба й підставив !

257

17. Тихий Дон. 194

— Колись підставить,— впевнено відповів Мишко.

Але сподіванки його не справдились: Кирило Г ромов, що переховувався з своїми приятелями десь за Доном,— почувши про наближення Махна, перебрався на правий бік Дону й пішов у станицю Краснокутську, де, чути було, опинились передові загони махновської банди. Вночі він побував у хуторі, на вулиці випадково зустрів Прохора Зикова й велів переказати Кошовому, що, мовляв, Громов низько кланяється і просить ждати в гості. Прохір вранці розказав Мишкові про зустріч і розмову з Кирилом.

— Що ж,— нехай приходить. Один1 раз утік, а вдруге вже не вирветься. Навчив він мене, як з їхнім братом треба поводитись, і за це спасибі,— сказав Мишко, вислухавши Прохора.

Махно справді з'явився в границях Верхне — Донського округу. Під хутором Коньковим у короткому бою він розбив піхотний батальйон, висланий йому назустріч з Вешенської, але на окружний центр не пішов, а вирушив до станції Міл-лерово, на північ від неї перейшов залізницю й пішов у напрямі на Старобільськ. Найактивніші білогвардійці — козаки приєднались до нього, але більшість їх залишились удома, вичікуючи.

Так само насторожено жив Кошовий, уважно придивляючись до всього, що відбувалося в хуторі. А життя в Татарському було не дуже то веселе. Козаки таки добре лаяли радянську владу за всі ті недостачі, яких їм доводилось зазнавати. В малесенькій крамничці недавно організованого ЄСТ майже нічого не було. Мила, цукру, солі, гасу, сірників, махорки, коломазі — всіх цих предметів першої необхідності в продажу не

було, і на голих полицях самотно лежали тільки дорогі асоловські цигарки та деякі залізні товари, на які місяцями не знаходилося покупця.

Замість гасу ночами, світили каганцями з топленим коров'ячим маслом та лосом. Махорку заміняв доморослий тютюн-самосад. Широко застосовувались, через відсутність сірників, кремені й нашвидку виконувані ковалями сталі кресала. Губку виварювали в> окропі з соняшниковим попелом, щоб швидше загорялась, проте незвичним способом вогонь добувати було все таки важко. Не раз Мишко, вечорами повертаючись з ревкому, спостерігав, як курці, зібравшись денебудь у провулку В' гурт і дружно кресучи з кременів іскри, півголосом матюкалися, примовляючи: "Власть радянська, дай вогню!" Нарешті в когонебудь іскра, попавши в суху губку, розгорялась, всі дружно дмухали на жевріючий вогник і, закуривши, мовчки сідали почепки, ділились новинами. Не було й паперу на куріння. В церковній караульній розтягли всі метричні книги, а як покурили їх, по хатах пішло на цигарки все, включаючи старі дитячі підручники і навіть дідівські священні книги.

Прохір Зиков, який досить часто заходив у старе мелеховське обійстя, розживався в Михайла паперу на куріння, сумно говорив :

— У жінки моєї віко на скрині було обліплене старими газетами — здер і покурив. Новий завіт був, така свята книжка, теж скурив. Старий завіт скурив. Мало цих завітів святі угодники написали... В жінки грамотка була поминальна, вся рідня там, жива й мертва, списана,— теж скурив. Що ж мені тепер, капустає листя курити, чи, скажімо, лопухи в'ялити на папір ? Ні, Михайле, як собі хочеш, а давай газетку. Я без курива не можу. Я на германському фронті свою пайку хліба часом на восьмушку махорки міняв.

Невеселе було життя в Татарському тієї осені... Вищали на возах і гарбах немазані колеса, сохла і репалась без дьогтю ремінна зброя і взуття, але найгірше було без солі. За п'ять фунтів солі у Вешенській віддавали татарці ситих баранів і повертались додому, проклинаючи радянську владу й розруху. Ця проклята сіль багато неприємностей завдала Михайлові ... Якось до Ради зайшли старі чоловіки. Вони поважно поздоровкались з головою, зняли шапки, посідали на лавах.

— Солі нема, пане голова,— сказав один з них.

— Панів нема тепер,— поправив Мишко.

— Вибачай, пожалуста, це все по старій звичці... Без панів воно жити можна, а без солі — ні.

— Так що ви хотіли, старики ?

— Ти голова, клопочись, щоб привезли солі. З Манича волами її не навозишся.

— Я доповідав про це в окрузі. Там це відомо. Повинні скоро привезти.

— Поки сонце зійде — роса очі виїсть,—сказав один з старих, дивлячись у землю.

Мишко спалахнув, устав зза столу. Багровий від гніву, він вивернув кишені.

— У мене солі нема. . Бачите ? З собою не ношу і з коліна вам її не виколупаю. Зрозуміло, старики?

— І куди вона поділась, та сіль ? — трохи помовчавши, спитав одноокий старик Чумаков,, здивовано оглядаючи всіх своїм одним оком.— Колись, за старої влади, про

неї ніхто й не згадував, гори її лежали скрізь, а тепер і пучки не знайдеш.

— Наша влада тут ні при чому,— вже спокійніше сказав Мишко.— Тут одна влада винна : колишня ваша кадетська влада ! Це війна розруху таку вчинила, що навіть сіль приставити, може, нічим ! Всі залізничні побиті, вагони — теж.

Мишко довго розказував старим про те, як білі, відступаючи, нищили державне майно, висаджували в повітря заводи, палили склади. Дещо він бачив сам під час війни, про дещо чув, решту ж натхненно вигадав з єдиною метою — відвести незадоволення од рідної радянської влади. Щоб захистити цю владу від докорів, він нешкідливо брехав, вивертався, а сам собі думав : "Невелика біда буде, коли я на сволоту і наговорю трохи. Однак вони сволочі, і їм від цього гірше не буде, а нам буде користь..."

— ... Ви думаєте, вони — оті буржії — пальцем роблені, чи що ? Вони не дурні! Вони всі запаси цукру й солі, великі тисячі пудів, зібрали з усієї Росії і вивезли ще загодя в Крим, а там повантажили на пароплави і — в чужі краї продавати,— блискаючи очима, говорив Мишко.

— Що ж вони, і коломазь усю вивезли ? — недовірливо спитав одноокий Чумаков.

— А ти думав, діду, тобі залишили ? Дуже ти їм потрібний, як і весь трудящий народ. Вони й коломазь знайдуть кому продати ! Вони все з собою забрали б, якби могли, щоб народ тут з голоду здихав.

— Воно, звісно, так,— погодився один з стариків.— Багаті — всі такі гущо їди. Споконвіку відомо : що багатший чоловік, то зажерливіший. У Вешках один купець, коли перший відступ був, все на підводи вклав, все майно забрав до нитки, і от уже червоні близько підходять, а він все не виїжджає з двору, одягнений у шубу бігає по дому, обценьками цвяхи з стін висмикує. "Не хочу,— каже,— їм, проклятим, жодного цвяха залишити!" Отож не дивно, що вони й коломазь забрали з собою.

— То як же ми все таки без солі будемо ? — наприкінці розмови добродушно спитав старий Максаєв.

— Солі наші робітники незабаром нової накопають, а покищо можна на Манич послати підводи,— обережно порадив Мишко.

— Народ не хоче туди їхати. Калмики там шкодять, солі в озерах не дають, волів грабежем забирають. Один мій знайомець прийшов звідти тільки з батіжком. Уночі за Велико-княжеською під'їхали троє озброєних калмиків, волів забрали, а йому показали на горло : "Мовчи, кажуть,— бачка, а то кепсько помреш..." От і їдь туди !

— Доведеться пождати,— зітхнув Чумаков.

З старими Мишко сяк — так домовився, але зате вдома, і знов таки за сіль, у нього вийшла з Докійкою гостра розмова. Взагалі щось розладналося в їх взаєминах із жінкою...

Почалося це з того пам'ятного дня, коли він у присутності Прохора завів розмову про Григорія, та так ця невеличка незгода й не забулась. Одного разу Мишко, вечеряючи, сказав :

— Борщ у тебе несолоний, хазяйко. Чи недосіл на столі, а пересіл на спині ?

— Пересолу тепер за цієї влади не буде. Ти знаєш, скільки в нас. солі лишилось ?

— Ну?

— Дві пригорщі.

— Погане діло,— зітхнув Мишко.

— Добрі люди ще влітку по сіль на Манич їздили, а тобі все ніколи було про це подумати,— докірливо сказала Докійка.

— Чим би це я поїхав? Тебе запрягати на першому році заміжжя якось незручно, а волики нікудишні...

— Ти жarti облиш на другий раз! От як будеш жерти несолоне — тоді пожартуєш !

— Та чого ти на мене напосілася ! Справді, звідки я тобі тієї солі візьму ! От який ви, баби, народ... Хоч ригни, та дай вам. А коли її нема, цієї солі, будь вона тричі проклята ?

— Люди волами на Манич їздили. У них тепер і квашене буде, і все, а ми будемо прісне з кислим жувати...

— Якось проживемо, Дуня. Ось скоро повинні привезти сіль. Чи В' нас цього добра мало ?

— У вас всього багато.

—* У кого це у вас ?

— У червоних.

— А ти яка ?

— От така, як бачиш. Брехали — брехали : "буде всього у нас сила — силенна, і будемо жити рівно та заможнo ..." От воно й багатство ваше: борщу посолити нема чим !

Мишко злякано подивився на жінку, зблід.

— Що ти, Докіє ? Як ТИ' говориш? Та хіба можна ?

Але Докійка вже пустилась берега : вона теж зблідла від обурення й злості і, вже переходячи на крик, продовжувала:

— А так можна ? Чого ти очі витріщив ? А ти знаєш, голово, що в людей уже ясна пухнуть без солі ? Знаєш ти, що люди замість солі їдять ? Землю на солонцях копають, ходять аж за Нечаєву могилу, та в борщ кладуть цю землю... Про це ти чув ?

— Зажди, не кричи, чув... Далі що ?

Докійка сплеснула в долоні.

— Куди ж ще далі ?

— Переживати ж це якнебудь треба ?

— Ну, й переживай !

— Я то переживу, а от ти ... А от у тебе вся ваша меле-ховська порода назовні викинулася...

— Яка це порода ?

— Контрова, он яка ! — глухо сказав Мишко і встав зза столу. Він дивився в землю, не підводячи на жінку очей , губи його дрібно тремтіли, коли він говорив: — Коли ще раз отак будеш говорити,— не жити нам укупі, так і знай ! Твої слова — ворожі...

Докійка щось хотіла заперечити, але Мишко скосив на неї очі й підняв стиснену в кулак руку.

— Мовчи !..— приглушено сказав він.

Докійка без страху, з неприхованою цікавістю придивилась до нього, трохи згодом спокійно й весело сказала :

— Ну й добре, чорт зна про що завели балачку... Проживемо й без солі! — Вона помовчала трохи і з тихою усмішкою, яку так любив Мишко, сказала:—Не сердься, Миша! На нас, на жінок, як за все сердитись, то й серця не вистачить. Мало чого не скажеш з дурного розуму... Ти узвар будеш пити чи кислого молока дати тобі ?

Хоч і молода була Докійка, але вже навчена життєвим досвідом і знала, коли в сварці можна упертися, а коли треба скоритись і відступити...

Тиждень через два після цього від Григорія прийшов лист. Він писав, що був ранений на врангелівському фронті і що після одужання буде-, мабуть, демобілізований. Докійка повідомила чоловіка про зміст листа, обережно спитала:

— Прийде він додому, Миша, як же тоді будемо жити?

— Перейдемо в мою хату. Нехай він один тут живе. Добро поділимо.

— Вкупі нам не можна. Він, по всьому видно, Оксану візьме.

— Якби й можна було, я б однаково з твоїм братиком під одною покрівлею не жив би,— гостро заявив Мишко.

Докійка здивовано підвела брови.

— Чому, Миша ?

— Ти ж знаєш.

— Це — що він у білих служив ?

— От — от, це саме.

— Не любиш ти його... Ви ж друзі з ним були!

— На чорта він мені здався — любити його! Були друзі, та тільки скінчилась наша дружба.

Докійка сиділа за прядкою. Рівно дзижчало колесо. Нитка пряжі урвалась. Долонею Докійка придержала обід колеса,— присукуючи нитку, не дивлячись на чоловіка, спитала:

— Прийде він, що ж йому за службу в козаків буде ?

— Суд буде. Трибунал.

— А до чого ж він його може присудити?

— Ну, цього вже я не знаю, я не суддя.

— Можуть і до розстрілу присудити ?

Михайло подивився на ліжку, де спали Мишко з Полюш-кою, прислухався до їх рівного дихання,— знизивши голос, відповів :

— Можуть.

Більше Докійка ні про що не питала. Вранці, видоївши корову, зайшла до Оксани.

— Скоро Гриша приїде, зайшла тебе потішити.

Оксана мовчки поставила чавун з водою в челюсті, притулила руки до грудей.

Дивлячись на її спалахнуле обличчя, Докійка сказала :

— А ти не дуже радій. Мій каже, що суду йому не минути. До чого присудять — бог його знає.

В очах Оксани, зволожених і сяючих, на хвилину мигнув переляк.

— За що? — уривчасто спитала вона, а сама все ще не могла зігнати з губ запізнілу усмішку.

— За повстання, за все.

— Брехня ! Не будуть його судити. Нічого він, твій Михайло, не знає, теж мені знахур знайшовся!

— Може й не будуть.— Докійка помовчала, потім сказала, притамувавши зітхання : —Злий він на братика ... Так мені від цього тяжко на серці, ЩО1 й не сказати! Жалко братика страшенно ! Його знов поранили... От яке в нього життя невдале ...

— Аби тільки прийшов: заберемо дітей і втечемо-куди-небудь,— схвильовано промовила Оксана.

Вона нащось зняла з голови хустку, знов запнулася і, безцільно переставляючи посуд на лаві, ніяк не могла вгамувати сильного хвилювання.

Докійка помітила, як тремтіли її руки, коли вона сіла на лаву і стала розгладжувати на колінах складки старенького приношеного хвартуха.

Щось підступило до горла Докійки. їй захотілось поплакати самій.

— Не діждалась його мамуня ...— тихо сказала вона.— Ну, я піду. Треба в печі затопляти.

В сінях Оксана квапливо й незграбно поцілувала її в шию, піймала й поцілувала руку.

— Рада ? — низьким, уривчастим голосом спитала Докійка.

— Так, трішечки, крапельночку...— відповіла Оксана, намагаючись за жартом, за тремтячою усмішкою приховати підступаючі сльози.

1

В хуторі почали говорити про Кошового й Докійку. Одна з жінок, зустрівши якось Докійку на1 пристані, спитала з од-вертим глумом : "Це ви найняли Михайла в батраки ? Щось він у вас з базу не виходить..."

Іллівна на всі умовляння дочки уперто вела своєї: "Хоч і не проси, не віддам тебе за нього ! Нема вам мого благословення !" І аж коли Докійка заявила, що піде до Кошового,

2

Д е з и к — тобто дезертир.

3

Вешенській після огляду, на медичній комісії лікар коротко сказав Мишкові:

— Не годитесь ви, дорогий товаришу, для служби в рядах Червоної Армії. Дуже вас малярія витіпала. Лікуватись треба, а то буде погано. Такі Червоній Армії непотрібні.

— А які ж їй потрібні ? Два роки служив, а тепер непотрібний став?

— Потрібні, насамперед, здорові люди. Одужаєте — і ви потрібні станете. Візьміть

рецепт, в аптеці одержите хінін.

— Та-а-ак, все зрозуміло.— Кошовий надівав гімнастерку, немов хомут на норовистого коня, все ніяк не міг просунути голову в комір, штани застібнув уже на вулиці й просто попрямував в окружний комітет партії.

VI

На станції Міллерово Григорію — як демобілізованому червоному командирові — дали обивательську підводу. По дорозі додому він у кожній українській слободі міняв коней і за добу доїхав до границі Верхне — Донського округу. В першому ж козацькому хуторі голова ревкому — молодий червоно-армієць, що недавно повернувся з армії,— сказав :

— Доведеться вам, товаришу командир, їхати волами. Коней у нас на весь хутір одна, і та на трьох ногах ходить. Всіх конячок на Кубані залишили у відступі.

.— Може нею якнебудь доберуся? — спитав Григорій, постукуючи пальцями по столу, допитливо дивлячись у веселі очі меткого голови.

— Не доберетесь. Тиждень будете їхати і однаково не доїдете! Та ви не турбуйтеся, воли в нас є справні, ходо-виті, і нам однаково треба підводу у Вешенську посилати, телефонний дріт відправити, завалаяся в нас тут після цієї війни; от вам підводу й міняти не доведеться, аж додому вас приставить.— Голова примружив ліве око і, усміхаючись та лукаво підморгуючи, додав: — Дамо вам найкращих волів і підводчицю — молоду вдову... Є в нас тут одна така зараза, що краща й уві сні не присниться! З нею й незчується, як удома .будете. Сам служив,— знаю все це і всяку таку воєнну нужду...

Григорій мовчки прикидав у голові: ждати подорожню підводу — нерозумно, йти пішки — далеко. Доводилось погоджуватись і їхати волами.

Через годину під'їхала підвода. Колеса на старенькій гарбі рипіли, аж вищали, замість задньої крижівниці стирчали уламки, віхтями звисало недбало накидане сіно. "До-воювалися!"— подумав Григорій, з огидою дивлячись на убогу справу. Підводчиця йшла поруч з волами, помахуючи батіжком. Вона справді була дуже гарна й ставна. Трохи псувала їй фігуру масивна, не на її зріст, груди, та. косий шрам на круглому підборідді надавав обличчю виразу нехорошої бувалості й немов би старив смугло — рум'яне молоде обличчя, коло перенісся обсипане дрібним, як просо, золотавим ластовинням.

Поправляючи хустку, вона примружила очі, уважно оглянула Григорія, спитала :

— Це тебе везти, чи що?

Григорій устав з ганку, застебнув шинель.

— Мене. Дріт уклала ?

— А я їм проклята вкладати ? — дзвінко закричала козачка.— Кожен день'у їзді та в роботі! Я їм — абищо? Не бійсь, самі той дріт накладуть, а як ні, то я й порожнем поїду!

Вона носила на гарбу, мотки дроту, голосно, але без злості, лаялася з головою і зрідка скося й допитливо поглядала на Григорія. Голова весь час посміхався, дивлячись на молоду вдову з щирим захопленням. Інколи підморгуючи Григорію, він наче говорив : "От які в нас молодиці є! А ти не вірив!"

За хутором далеко прослався бурій, збляклий осінній степ. Від ріллі повз через дорогу сизий потік диму. Орачі палили виволочки — сухий, кущуватий жабрій, вицвілу волокнисту брицю. Запах диму розбудив у Григорія сумні спогади: колись то й він, Григорій, орав на зяблю в глухому осінньому степу, дивився ночами на мерехтяче зірками чорне небо, слухав перегуки гусячих ключів, що летіли в височині... Він неспокійно заворушився на сіні, подивився збоку на підводчицю.

— Скільки тобі літ, молодичко?

— Під шістдесят,— кокетливо відповіла вона, усміхаючись самими очами.

— Ні, без жартів.

— Двадцять перший.

— І вдова ?

— Вдова.

— Куди ж чоловіка поділа?

— Вбили.

— Давно ?

— Другий рік пішов.

— У повстання, чи як ?

— Після нього перед осінню.

— Ну, і як живеш ?

— Живу сяс — так.

— Нудьгуєш ?

Вона уважно подивилась на нього, насунула на губи хустку,, ховаючи усмішку. Голос її зазвучав глухіше, і якісь нові інтонації з'явилися в ньому, коли вона говорила :

— Ніколи нудьгувати за роботою.

— Без чоловіка, кажу, нудьгуєш ?

— Яз свекрухою живу, в хазяйстві роботи багато.

— А без чоловіка як обходишся ?

Вона обернулась до Григорія обличчям. На смуглих вилицях її проступив рум'янець, в очах спалахнули й погасли рудуваті іскорки.

— Про що це ти ?

— Про це саме.

Вона зсунула з губ хустку, протяжно сказала :

— Ну, цього добра вистачає! Світ не без добрих людей ...— І, помовчавши, казала далі: — Яз чоловіком і жіночого життя не встигла розкуштувати. Місяць тілечки й пожили, а потім його забрали на службу. Обходжуся яось без нього. Тепер полегшало, молоді козаки поприходили у хутір, а то було погано. Соб, лисий ! Соб ! Отак то, служивенький ! Така моя житуха.

Григорій замовк, йому, правда, нідочого було розмовляти в такому жартівливому тоні. Він уже шкодував про це.

Здорові гладкі воли йшли тією самою розмірною клишавою ходою. В одного з них правий ріг був колись надламаний і ріс, косо спадаючи на1 лоб. Спираючись на лікті,

напівзаплющивши. очі, Григорій лежав на гарбі. Він став згадувати тих волів, якими йому в дитинстві й потім, коли він уже став дорослим, доводилось робити. Всі вони були різної масті, складу, вдачі, навіть роги в кожного мали якусь свою особливу форму. Колись був на мелеховському базу віл з отаким знівеченням, збитим набік рогом. Злобний і лукавий, він завжди поглядав скося, вивертаючи посічений кров'яними прожилками білок, намагався хвицнути, коли підходили до нього ззаду, і завжди в робочу пору, ночами, коли пускали худобу на попас, намагався втекти додому або — що було ще гірше — ховався в лісі або в далеких балках. Часто Григорій верхи конем цілі дні їздив по степу і, вже зневірившись, що колинебудь відшукає зниклого вола, — раптом знаходив його десь у рові байраку, в непроглядній гущавині терну, або в затінку, під розлогою і старою дикою яблунею. Умів той однорогий чортяка скидати налигача, вночі підхоплював рогом каблучку на ворітцях скотинячого базу, виходив на волю і, перепливши через Дон, блукав по луці. Багато неприємностей і прикрості завдав він свого часу Григорію...

— Як оцей віл, у котрого ріг збитий, смирний ? — спитав Григорій.

— Смирний. А хіба що?

— Та так просто.

— Воно й "так" добре слово, коли нічого більше сказати, — з усмішкою промовила підводчиця.

Григорій промовчав. Йому приємно було думати про минуле, про мирне життя, про роботу, про все, що не мало відношення до війни, бо ця війна, що затяглася на сім років, остогидла йому по нікуди, і тільки при згадці про неї, про якийнебудь епізод, зв'язаний з службою, він відчував щемливу внутрішню нудоту і глухе роздратування.

Він закінчив воювати. Годі з нього. Він їхав додому, щоб, кінець — кінцем, узятись до роботи, пожити з дітьми, з Оксаною. Ще там, на фронті, він твердо вирішив взяти Оксану в дім, щоб вона виховувала його дітей і завжди була коло, нього. З цим теж треба було кінчати, і чим швидше, тим краще.

Григорій з утіхою мріяв про те, як зніме вдома шинель і чоботи, взується в просторі чирики, за козацьким звичаєм заправить шаровари в білі вовняні панчохи і, накинувши на теплу куртку доморобний сіряк, поїде в поле. Гарно було б узятись руками за чепіги і піти по вологій борозні за плугом, жадібно вбираючи ніздрями вогкий і прісний запах розпушеної землі, гіркий аромат порізаної лемешем трави. В чужих краях і земля і трави пахнуть по — інакшому. Не раз він у Польщі, на Україні і в Криму розтирав у долонях сизий волоток полину, нюхав і з журбою думав: "Ні, не те, чуже..."

А підводчиця нудьгувала. їй хотілось розмовляти. Вона перестала поганяти волів, умостилась зручніше і, мнучи ремінну китицю батога, довго, крадькома, розглядала Григорія, його зосереджене обличчя, напівопущені очі. "Він не дуже старий, хоч і сивий. І якийсь чудакуватий, — думала вона. — Все очі прижмурює, чого він їх прижмурює ? Неначе він якийсь уморений, неначе по ньому возом їздили ... А він собою нічого. Тільки сивого волосся багато і вуса он майже сиві. А так нічого собі. Про що він усе думає ? Зразу почав був ніби загравати, а потім припишк, нащось про вола

спитав. Нема йому про що говорити, чи як ? Чи може боїться ? Не похоже. Очі в нього тверді. Ні, хороший козак, тільки от чудний якийсь. Ну, й мовчи, чорт сутулуватий! Дуже ти мені потрібний, аж нікуди! Я й сама умію мовчати! До жінки їдеш — не доїдеш. Ну, й мовчи на добре здоров'я!"

Вона прихилилась спиною до щаблів гарби, тихо заспівала.

Григорій підвів голову, глянув на сонце. Було ще досить рано. Тінь від торішнього будяка, що похмуро вартував дорогу, лежала на півкроку; було, мабуть, не більше як дві години після полудня.

Наче зачарований, у мертвому мовчанні лежав степ. Скупо гріло сонце. Легкий вітер беззвучно ворухив руду, вигорілу траву. Ні пташиного голосу, ні посвисту ховрашків не чути було кругом. В холодному блідоголубому небі не плавали шуліки й орли. І тільки раз сіра тінь сковзнула через дорогу, і, ще не підводячи голови, Григорій почував важкий помах великих крил : попелясто — сизий, виблискуючий на сонці білою підбійкою оперення пролетів дудак і сів коло далекої могили, там, де неосвітлений сонцем вибалок зливався з присмерково — ліловою далиною. Тільки пізньої осені спостерігав, бувало, Григорій у степу таку журливу й глибоку тишу, коли йому здавалось, що він чує, як шурхотить по сухій траві підхоплене вітром перекотиполе, ген — ген попереду котячись через степ.

Дорозі, здавалось, не буде кінця. Вона звивалась по узвозу, спускалася в балку, знов виходила на гребень пагорка. І все той самий — оком не осягнеш — стелився навколо глухий, табунний степ. ,

Григорій залюбувався кущем чорноклену, що ріс на схилі байраку. Обпалене першими приморозками листя його світилось димним багрянцем, наче присипаний попелом жар пригасаючого багаття.

— Як тебе звати, дядечку ? — спитала підводчиця, помаленьку торкаючись'пужалном плеча Григорія.

Він здригнувся, обернувся до неї лицем. Вона дивилась убік.

— Григорій. А тебе як?

— Мене званкою звать.

— Помовчала б ти, званко.

— Набридло мовчати! Півдня мовчу, аж у роті висохло. Ти чого такий невеселий, дядьку Гришо ?

— А чого мені веселитись ?

— Додому ж їдеш, мусиш веселим бути. '

— Літа мої минули — веселитися.

— Бач який старий знайшовся. А чого де ти молодий, а сивий ?

— Все тобі треба знати... Від хорошого життя, мабуть,, посивів.

— Ти жонатий, дядьку Гришо?

— Жонатий. А тобі, званко, теж треба чим швидше заміж виходити.

— Чого ж це — швидше ?

— Та дуже ти цікава.

— А хіба це погано ?

— Буває, що й погано. Знав я одну таку доскіцьку, теж удова була, скакала — скакала, а потім ніс у неї почав западати ...

— Ой, господи, страхіття яке! — з жартівливим переляком вигукнула вона і зараз же діловито додала : — Наше удовине діло таке : вовка боятися — в ліс не ходити.

Григорій глянув на неї, вона беззвучно сміялась, зціпивши дрібні, білі зуби. Піднята верхня губа її здригалась, спід опущених вій бешкетно світилися очі. Григорій мимоволі усміхнувся і поклав руку на її тепле кругле коліно.

— Бідна ти та нещасна званка ! — жаліючи сказав він. — Двадцять літ тобі, а як тебе життя заїздило...

Вмить від веселості її й сліду не лишилось. Вона суворо-відштовхнула його руку, нахмурилась і почервоніла так, що на перенісці зникло дрібне ластовиння.

— Ти жінку пожалій, як приїдеш, а в мене й без тебе жалільників вистачить.

— Та ти не сердься, зажди !

— А ну тебе к чорту!

— Я це жаліючи тебе сказав.

— Іди ти з своєю жалістю прямо...— вона по-чоловічому уміло і звично вилаялась, блиснула потемнілими очима.

Григорій підвів брови, збентежено крекнув :

— Оце загнула, нічого сказати ! Он ти яка неприборкана.

— А ти який ? Святий у вошивій шинелі, он хто ти! Знаю я вас! Заміж виходь, те та се, а давно ти таким смир-нягою ста© ?

— Ні, недавно',— посміхаючись, сказав Григорій.

— А чого' ж ти мені напучення читаєш ? У мене на те свекруха є.

— Ну, годі, чого ти злостишся, дурна молодице ? Я ж між іншим так висловився,— примирливо сказав Григорій.— Дивись, он воли через нашу балачку з шляху зійшли.

Умощуючись на гарбі зручніше, Григорій мигцем глянув на веселу вдову і помітив на очах її сльози. "От іще морока! І завше вони, ці баби, такі..."— подумав він, відчуваючи якусь внутрішню ніяковість і досаду.

Незабаром він заснув, лежачи на спині, прикривши обличчя полою шинелі, і прокинувся аж смерком. На небі світилися бліді вечірні зорі. Свіжо й радісно пахло сіном.

— Волів кормити треба,— сказала вона.

— Що ж, давай спинятися.

Григорій сам випріг волів, дістав з речової сумки банку м'ясних консервів, хліб, наламав і приніс оберемок сухого бур'яну, недалеко від гарби розпалив багаття.

— Ну, сідай вечеряти, званко, годі тобі сердитись.

Вона сіла коло багаття, мовчки витрусила з торби хліб, кусок заіржавілого від старості сала. Вечерявши, говорили мало й мирно. Потім вона лягла на гарбі, а Григорій підкинув у багаття, щоб не загасло, кілька волячих сухих кізків, по — похідному примостився коло вогню. Довго лежав, підмостивши під голову сумку,

дивився на мерехтяче зірками небо, незв'язно думав про дітей, про Оксану, потім задрімав і прокинувся від улесливого жіночого голосу:

— Ти спиш, служивий ? Спиш, чи ні ?

Григорій підвів голову. Спершись на лікоть, супутниця його звисилась з гарби. Обличчя її, освітлене знизу непевним світлом згасаючого багаття, було рожеве й свіже, сліпучо білили зуби й мереживна кайма хустки на голові. Вона, ніби між ними й не було незгоди, знов усміхнулась, ворушачи бровою, говорила :

— Боюсь, що замерзнеш ти там. Земля ж холодна. Коли вже дуже змерз — іди до мене. У мене кожух те — е — еплий — претеплий. Прийдеш, га ?

Григорій подумав і, зітхнувши, відповів:

— Спасибі, дівко, не хочу. Якби рік — два тому... Нічого, не змерзну коло вогню.

Вона теж зітхнула, сказала :

— Ну, як хочеш,— і вкрилася кожухом з головою.

Трохи згодом Григорій устав, зібрав свої пожитки. Він вирішив іти пішки, щоб до світанку прийти в Татарський. Неможливо було йому — командирові, що повертається з служби,— приїхати додому серед білого дня волами. Скільки глуму й балачок викликав би такий приїзд...

Він розбудив підводчицю.

— Я піду пішки. Не боїшся сама в степу залишатись ?

— Ні, я не з лякливих, та тут і хутір близько. А тобі що, не терпиться ?

. — Вгадала. Ну, прощай, званко, не згадуй лихом!

Григорій вийшов на шлях, звів комір шинелі. На вії йому впала перша сніжинка. Вітер повернув з півночі, і в холодному подихові його Григорій відчув знайомий і милий серцю запах снігу.

Кошовий їздив у станицю й повернувся ввечері. Докійка побачила його у вікно ; коли він під'їхав до воріт, вона швиденько накинула на плечі хустку, вийшла в двір.

— Гриша вранці прийшов,— сказала вона коло хвіртки, дивлячись на чоловіка з тривогою і чеканням.

— З радістю тебе,— стримано і трохи насмішкувато відповів Мишко.

Він увійшов в кухню, твердо стиснувши губи. Під вилицями його перекочувались гульки. На колінах у Григорія примостилась Полюшка, дбайливо вбрана тіткою в чисте платтячко. Григорій обережно поставив дитину на підлогу, пішов назустріч зятеві, усміхаючись, простягаючи велику смуглу руку. Він хотів обняти Михайла, але побачив у безусмішливих очах його холодок, непривітність і стримався.

— Ну, здрастуй, Миша !

— Здрастуй.

— Давно ми з тобою не бачились! Наче сто років минуло.

— Справді, давненько... З прибуттям тебе.

— Спасибі. Поріднилися, значить ?

— Довелось... Чого це в тебе кров на щоці ?

— Е, пусте, бритвою порізався, поспішав.

Вони сіли до столу і мовчки розглядали один одного,, відчуючи чужість і ніяковість. Між ними ще мала бути велика розмова, але зараз це було неможливо. У Михайла вистачило витримки, і він спокійно заговорив про хазяйство, про зміни, що сталися в хуторі.

Григорій дивився у вікно на землю, вкриту першим голубим сніжком, на голі віти яблунь. Не такою він, уявляв собі колись зустріч з Михайлом ...

Незабаром Михайло вийшов. У сінях він ретельно нагострив об брус ножа, сказав Докійці:

— Хочу покликати когонебудь баранця зарізати. Треба ж хазяїна вгостити як годиться. Побіжи по самогонку. Зажди, от що : підійди до Прохора і скажи йому, щоб у землю закопався, а дістав самогонки. Він це краще за тебе зробить. Поклич його вечеряти.

Докійка засяяла від радості, з мовчазною вдячністю глянула на чоловіка ... "Може й обійдеться все по — доброму ... Ну, скінчили воювати, що їм тепер ділити ? Хоч би оброзу-мив їх господь !" — з надією думала вона, ідучи до Прохора.

Менш ніж через півгодини прибіг захеканий Прохір.

— Григорій Пантелевич!.. Любчику ти мій!.. І не сподівався й не думав діждатися !..— високим плаксивим голосом закричав він і, спіткнувшись об поріг, мало не розбив відерний глек з самогоном.

Обіймаючи Григорія, він схлипнув, витер кулаком очі, розгладив мокрі від сліз вуса. У Григорія щось затремтіло в горлі, але він стримався, зворушено, грубувато ляснув вірного ординарця . по спині, незв'язно промовив :

— От і побачились... Ну, й радий же я, Прохоре, тебе бачити, страшенно радий ! Що ж ти, старий, сльозу пускаєш ? Ослаб на вторах ? Гайки ослабли ? Як твоя рука ? ДругЪГ тобі жінка не одбила ?

Прохір гучно висякався, скинув кожушка.

— Ми з жінкою тепер живемо як голуби. Друга рука, бачиш, ціла, а ця, що поляки відчепили, одростати починає,, їй — богу ! Через рік на ній уже й пальці будуть,— заговорив він з властивою йому веселістю, трясучи порожнім рукавом сорочки.

Війна привчила їх ховати за усмішкою справжні почуття,, присмачувати і хліб і розмову дрібками солі; тому Григорій і розпитував далі в тому ж жартівливому тоні.

— Як живеш, старий цапе ? Як стрибаєш ?

— По — старечому, помаленьку.

— Без мене нічого ще не здобув?

— Чого б то ?

— Ну, солов'я, що минулої зими носив...

— Пантелевич ! Воронь боже ! Нащо мені тепер така розкіш ? Та й який з мене добувач з одною рукою ? Це — твоє діло, молоде, холостяцьке... а мені вже пора свою справу жінці на помазок віддавати, сковорідки підмазувати...

Вони довго дивились один на одного — старі окопні товариші — сміючись і радіючи з зустрічі.

— Зовсім прийшов? — спитав Прохір.

— Зовсім. По чистій.

— До якого ж ти чину дослужився ?

. — Був помічником командира полку.

— Чого ж це тебе так рано пустили ?

Григорій похмурнів, коротко відказав:

— Непотрібний став.

— Через що це?

— Не знаю. Мабуть, за минуле.

— Так ти ж ту фільтру — комісію, яка при Особливому відділі офіцерів цідила, проскочив, яке може бути минуле ?

— Мало що.

— А Михайло де ?

— На базу. Скотину порає.

Прохір підсунувся ближче, знизив голос:

— Платона Рябчикова з місяць тому розстріляли.

— Що ти кажеш ?

— Істинний бог !

В сінях рипнули двері.

— Потім поговоримо,— шепнув Прохір і — голосніше : — Так що ж, товаришу командир, вип'ємо з такої великої радості ? Піти покликати Михайла ?

— Іди клич.

Докійка подала на стіл. Вона не знала, як догодити братові : поклала йому на коліна чистого рушника, присунула тарілку з квашеним кавуном, разів з п'ять витерла склянку... Григорій з усмішкою зауважив собі, що Докійка називає його на "ви".

За столом Михайло спочатку вперто мовчав, уважно дослухався до слів Григорія. Пиві він мало й неохоче. Зате Прохір вихиляв по повній склянці й тільки багровів' та частіше розгладжував кулаком білясті вуса.

Нагодувавши і вклавши спати дітей, Докійка поставила на стіл велику миску з вареною бараниною, шепнула Григорію :

— Братику, я побіжу за Оксаною, ви супроти нічого не матимете ?

Григорій мовчки кивнув головою. Йому здавалось, ніхто не помічає, що він цілий вечір перебуває в напруженому чеканні, але Докійка бачила, як він насторожується при кожному стукоті, прислухається і скося поглядає на двері. Ні, таки ніщо не могло схватись від надмірно проникливих очей цієї Докійки...

— А Терещенко — кубанець і досі взводом командує ? — питав Прохір, не випускаючи з рук склянки, наче побоюючись, що хтонебудь відніме її.

— Вбитий під Львовом.

— Ну, царство йому небесне. Хороший був кінармієць! — Прохір квапливо хрестився, потягав з склянки, не помічаючи глузливої усмішки Кошового.

— А той, у якого чудне прізвище? Котрий правофланговим був, тьху, будь він

проклятий, як його, здається — Май —Борода ? Хохол такий огрядний і веселий, що під Бородами польського офіцера напололам розрубав,— він живий — здоровий ?

— Як жеребець ! В кулеметний ескадрон його забрали.

— А коня свого кому ж здав ?

— У мене вже другий був.

— А білолобого куди подів ?

— Забили осколком.

— У бою ?

— В містечку стояли. Обстріл був. Біля конов'язі й убили.

— От жалко! Який же добренний кінь був ! — Прохір зітхав і знов брався до склянки.

В— сінях брязнула клямка. Григорій здригнувся. Оксана переступила поріг, невиразно сказала : "Здрастуйте!" й почала знімати хустку, задихаючись і не зводячи з Григорія широко розкритих сяючих очей. Вона підійшла до столу, сіла поруч з Докійкою. На бровах і віях її, на блідому обличчі танули крихітні сніжинки. Зажмурившись, вона витерла лице долонею, глибоко зітхнула і тільки тоді, перемігши себе, глянула на Григорія глибокими, потемнілими від хвилювання очима.

— Землячка ! Ксанка ! Разом відступали, разом вошей годували ... Хоч ми тебе й залишили на Кубані, але що ж нам було робити ?! — Прохір подавав склянку, вихлюпуючи на стіл самогон.— Випий за Григорія Пантелевича ! Поздоров його з прибуттям ... Казав я тобі, що вернеться цілий, і от він, бери його за руб двадцять ! Сидить, як обдутенький !

— Він уже набрався, сусідко, ти його не слухай,— Григорій, сміючись, показав очима на Прохора.

Оксана вклонилась Григорію й Докійці і тільки трохи підняла від столу склянку. Вона боялась, що всі побачать, як тремтить її рука.

— З приїздом вас, Григорію Пантелевичу, а тебе, До-кійко', з радістю.

— А тебе з чим ? З горем ? — Прохір зареготав, штовхнув Михайла під бік.

Оксана густо почервоніла, навіть маленькі пипки вух її стали прозоро — рожевими, але, твердо і зло глянувши на Прохора, вона відповіла :

— І мене — з радістю ... З великою !

Такою прямою Прохір був обеззброєний і зворушений. Він попросив :

— Хили її, ради бога, всю до краплини. Умієш прямо сказати — умій і пити прямо! Мені це гострий ніж у серце, хто залишає.

В гостях Оксана побула недовго, саме стільки, скільки, на її думку, дозволяла пристойність. За весь цей час вона лише кілька разів, і то мигцем, глянула на свого коханого. Вона примушувала себе дивитись на інших і уникала очей Григорія, бо не могла удавати, що байдужа, і не хотіла показувати своїх почуттів стороннім. Тільки один погляд від порога, прямий, повний любові й відданості, вловив Григорій, і цим, по суті, все було сказано... Він вийшов провести Оксану. Сп'янілий Прохір крикнув услід їм :

— А ти недовго ! Все повипиваємо !

В сінях Григорій мовчки поцілував Оксану в лоб і в губи, спитав :

273

18. Тихий Дон. 194

— Ну, як, Ксанко?

— Ой, всього не перекажеш... Прийдеш завтра?

— Прийду.

Вона поспішала додому, йшла швидко, наче там ждало її невідкладне діло, тільки біля ганку свого дому пішла повільніше, обережно піднялась по рипучих східцях. Їй хотілось якнайшвидше залишитись наодинці з своїми думками, з щастям, що прийшло так несподівано.

Вона скинула кофту й хустку,— не засвічуючи світла, пройшла в кімнату. Через незачинене віконницями вікно в кімнату вдиралось густе, лилове світло ночі. За запічком дзвінко цвірчав цвіркун. За звичкою Оксана глянула в дзеркало і хоч у темряві й не побачила свого відображення,— все ж поправила волосся, розгладила на грудях складки муслинової кофточки, потім підійшла до вікна і стомлено сіла на лаву.

Багато разів у житті не справджувались,, не здійснювались її сподіванки й бажання, і, може, тому на зміну недавній радості прийшла завсідна тривога. Як воно складеться тепер її життя ? Що її жде в майбутньому ? І чи не надто пізно усміхається їй гірке жіноче щастя ?

Спустошена пережитим за вечір хвилюванням, вона довго сиділа, притулившись щокою до холодної, укритої памороззю шибки, втупивши спокійний і трохи смутний погляд у темряву, лише злегка освітлювану снігом.

Григорій сів до столу, налив собі з глечика повну склянку, випив одним духом.

— Добра ? — поцікавився Прохір.

— Не розберу. Давно не пив.

— Як миколаївська. Істинний бог ! — переконано сказав Прохір і, хитнувшись, обняв Михайла.— Ти в цих ділах, Миша, розбираєшся гірше, ніж теля в помиях, а от я знаю в напитках смак! І яких тільки настоянок та вин мені не довелося пити ! Є таке вино, що не встигнеш корка витягнути, а з пляшки піна біжить, як із скаженої собаки, бог свідок — не брешу ! В Польщі коли прорвали фронт і пішли з Семеном 'Михайловичем поляків костричити, взяли ми з нальоту один поміщицький фільварок. Будинок у ньому стоїть на два з лишком поверхи, на базу скотини набито ріг до рогу, птиці всякої по двору ходить — плюнути нікуди, ну, словом, жив той поміщик як цар. Коли взвод наш прибіг на конях у той фільварок, там якраз офіцери гуляли з хазяїном, нас не сподівались. Всіх їх порубали, в садку і на сходах, а одного взяли в полон. Важний офіцер був, а як забрали його,— і вуса донизу опустив, зм'як весь зо страху. Григорія Пан--телевича— в штаб екстрено викликали, лишились ми самі хазяями, зайшли в нижні кімнати, а там стіл великущий, і чого тільки на тому столі нема ! Полюбувались, а починати страшно, хоч і дуже ми голодні. "Ну, а якщо,— думаємо,— воно все отруєне ?" Полонений наш дивиться чортом. Наказуємо йому : "їж !" Жере. Не

з охотою, а жере. "Пий !" Знов таки п'є він. З кожної блюди примусили по великому шматку покуштувати, з кожної пляшки — по склянці випити. Розпирає проклятого на наших очах від цих харчів, а в нас солоні слина тече. Потім бачимо, що офіцер не помирає, і ми почали. Наїлись, напились п'яного вина по ніздрі. Дивимось, а з офіцера перти з обох кінців починає. "Ну,— думаємо,— пропали ! Сам, гад, отруєний харч їв і нас обдував". Підступаємо до нього з шаблями, а він — і руками й ногами. "Пане, це ж я переївсь з вашої милості, не сумнівайтесь, їжа здорова !" Тоді ми взяли знов за вино! Натиснеш на корка, він стрільне, наче з гвинтівки, і піна клубком іде, аж збоку дивитись страшно ! Від цього вина я тієї ночі разів зо три з коня падав ! Тільки сяду в сідло, і знов мене — наче вітром здує. От таке вино кожен день пив би натщесерце по склянці, по дві, і жив би літ до ста, а так хіба свій строк доживеш ? Хіба це, приміром, напій ? Зараза, а не напій! Від нього, падла, раніш строку дуба даси ...— Прохір кивнув, головою на глечик з самогоном і... налив собі повну склянку.

Докійка пішла спати до дітей у кімнату, через деякий час підвівся й Прохір. Похитуючись, він накинув наопашки кожуха, сказав :

— Глека не візьму. Душа не дозволяє ходити з порожнім посудом... Прийду, і зараз мене жінка почне карати. Це вона уміє ! І звідки в неї такі вредні слова беруться ? Сам не знаю ! Прийду напідпитку, і вона, приміром, говорить так: "собако, п'яний, безрукий, сякий — такий, розтакий !" Тихенько і спокійненько я її оброзумлюю, кажу : "Де ж ти, чортова хвойдо, суче вим'я ти, бачила п'яних собак, та ще й безруких ? Таких на світі не буває". Одну підлість заперечую — вона мені другу говорить, другу заперечую — вона мені третю підносить, так у нас всюношна і правиться до ранку... Інколи насточортіє її слухати — піду під сарай спати, а інший раз прийдеши випивши, і, коли вона мовчить, не лається,— я заснути не можу, істинний бог ! Чогось мені наче бракує, якась сверблячка на мене нападе,— не засну і край ! І от зачеплю жінку, і знов вона почне мене карати, аж іскри з мене сип-ляться ! Вона в мене від чорта уривок, а подітись нема куди, нехай лютує, від цього вона запальніша до роботи буде, правильно я кажу? Ну, піду, прощайте! Чи мені в яслах переночувати, не тривожити її сьогодні ?

— Додому доплентаєшся ? — сміючись, спитав Григорій.

— Рачки, а долізу! Чи я не козак, Пантелевичу ? Аж прикро мені слухати.

— Ну, тоді — з богом.

Григорій провів друга за хвіртку. Ввійшов у кухню.

— Що ж, поговоримо, Михайле ?

— Давай.

Вони сиділи —один проти одного, розділені столом,' мовчали. Потім Григорій сказав :

— Щось у нас не так... По тобі бачу, не так! Не до душі тобі, що я приїхав ? Чи я помиляюсь ?

— Ні, ти вгадав, не до душі.

— Чому ?

— Зайвий клопіт.

— Я думаю сам прогледуватися.
— Я не про це.
— А про що ж ?
— Вороги ми з тобою ...
— Були.
— Та, видно, й будемо.
— Не розумію. Чому ?
— Ненадійний ти чоловік.
— Це ти дарма. Говориш ти це дарма.
— Ні, не дарма. Чому тебе в такий час демобілізували ? Скажи прямо ?
— Не знаю.
— Ні, знаєш, та не хочеш сказати ! Не довіряли тобі, так ?
— Якби не вірили — не дали б ескадрон.
— Це попервах, а раз в армії тебе не залишили, значить, діло ясне, браток !
— А ти мені віриш? — дивлячись в упор, спитав Григорій.
— Ні, як вовка не годуй, а він в ліс дивиться.
— Ти випив сьогодні зайве, Михайле.
— Це ти облиш ! Я не п'яніший за тебе. Там тобі не вірили і тут віри великої не даватимуть, так і знай !

Григорій помовчав. Млявим рухом він узяв з тарілки шматок солоного огірка, пожував його і виплюнув.

— Тобі жінка розказувала про Кирила Громова? — спитав Михайло.
— Розказувала.
— Теж не до душі мені було, що він приїхав. Як тільки почув я, того ж дня...
Григорій зблід, Очі його округлились від люті.
— Що ж я тобі — Кирило Громов?!
— Не' кричи. А чим ти кращий ?
— Ну, знаєш...
— Тут і знати нічого. Все давно взнате. А потім Митько Коршунов з'явиться, мені теж радіти ? Ні, краще б ви не з'являлися в хутір. *
— Для тебе краще ?
— І для мене, та й людям краще, спокійніше.
— Ти мене, з ними не рівняй !
.. — Я вже тобі сказав, Григорію, і ображатись тут нема чого : ти не кращий за них, ти безпремійно гірший, небезпечніший.
— Чим же ? Що ти мелеш ?
— Вони рядові, а ти закручував усім повстанням.
— Не я ним закручував, я був командиром дивізії.
— А цього мало ?
— Мало чи багато — не в цьому річ... Якби тоді на гулянці мене не збиралися вбити червоноармійці, я, може б, і не брав участі в повстанні.

— Якби ти не був офіцером, ніхто б тебе не чіпав.

— Якби мене не брали на службу, не був би я офіцером ... Ну, це довга пісня !

— І довга, і погана пісня.

— Зараз її не переспівувати, пізно.

Вони мовчки закурили. Збиваючи нігтем попіл з цигарки, Кошовий сказав:

— Знаю я про твої героїства, чув. Багато ти наших бійців занапастив, через це й не можу на тебе легко дивитись... Цього з пам'яті не викинеш.

Григорій усміхнувся.

— Міцна в тебе пам'ять ! Ти брата Петра вбив, а я тобі про це щось не нагадую... Коли все пам'ятати — вовками треба жити.

— Ну, що ж, убив, не відмовляюсь ! Коли б довелось мені тоді тебе спіймати, я й тебе уклав би, не посоромився б!

— А я, коли Івана Олексійовича в Усть — Хопрі в полон забрали, поспішив, боявся, що й ти там, боявся, що вб'ють тебе козаки... Виходить, задарма я. тоді поспішав.

— Доброчинець який знайшовся ! Подивився б я, як би ти зі мною розмовляв, коли б оце кадетська влада була, коли б ви подолали. Паси з спини, мабуть, здирав би ! Це ти тепер такий добрий...

— Може, хтось і здирав би паси, а я рук об тебе не поганив би.

— Значить, різні ми з тобою люди... Ніколи я не вагався об ворогів руки поганити і зараз не здригнусь, коли треба буде.— Михайло вилив у склянки залишки самогону, спитав : — Будеш пити ?

— Давай, а то дуже тверезі ми стали для такої розмови...

Вони мовчки цокнулись, випили. Григорій зліг грудьми на стіл, дивився на Михайла мружачись, покручуючи вуса.

— Так чого ж ти, Михайле, боїшся? Що я знов проти радянської влади буду бунтувати ?

— Нічого я не боюсь, а так собі думаю : коли б трапилась яканебудь колотнеча — і ти перекинувся б на другу сторону.

— Я міг би там перейти до поляків, як ти думаєш ? У нас ціла частина, до них перейшла.

— Не встиг?

— Ні, не схотів. Я одслужив своє. Нікому більше не хочу служити. Навоювався за свій вік по нікуди і зморився душею страшенно. Все мені набридло, і революція і контрреволюція. Нехай би вся ця... нехай воно все пропаде пропадом ! Хочу пожити коло своїх діток, взятись до хазяйства, от і все. Ти повір, Михайле, кажу це від щирого серця!

Проте ніякі запевнення вже не могли переконати Кошового. Григорій зрозумів це і замовк. Він на мить відчув гірку досаду на себе. Якого чорта він виправдувався, намагався щось довести ? До чого була ця п'яна балачка і нащо було вислухувати дурні проповіді Михайла ? К чорту! Григорій устав.

— Кінчимо цю нікудишню розмову ! Годі! Одно я хочу' тобі наостанку сказати :

проти влади я не піду доти, поки вона мене за храпи не візьме. А візьме — буду боронитися! В усякому разі, за повстання голову підкладати, як Платон Рябчиков, не буду.

— Тобто як це ?

— Так. Нехай мені залічать службу в Червоній Армії і поранення, які я там дістав, згодний відсидіти за повстання, але коли вже розстріл за це діставати,— вибачайте! Дуже густо буде !

Михайло зневажливо усміхнувся.

— Теж моду вигдав ! Ревтрибунал або Чека не питатимуть тебе, чого ти хочеш і чого не хочеш, і торгуватися з тобою не будуть. Раз прошпетився — діставай свою пайку з доважкою. За старі борги треба платити сповна !

— Ну, тоді побачимо.

— Побачимо, ясне діло.

Григорій зняв пасок і сорочку,— крекчучи, почав, роззуватися.

— Ділитись будемо ? — спитав він, надміру уважно розглядаючи підметку, що відскочила на чоботі.

— У нас дільба коротка : підправлю свою хатину і перейду туди.

— Справді, давай якось розходитись. Ладу в нас з тобою не буде.

— Не буде,— підтвердив Михайло.

— Не думав, що ти про мене такої думки... Ну, що ж ...

Я сказав прямо. Що думаю, те й сказав. У Вешенську коли. поїдеш ?

— Якнебудь цими днями.

— Не якнебудь, а треба їхати завтра.

— Я йшов пішки майже сорок верст, підбився, завтра відпочину, а післязавтра піду на реєстрацію.

— Наказ є такий реєструватись негайно. Іди завтра.

— День відпочити треба ? Не втечу ж я ?

— А чорт тебе знає. Я за тебе відповідати не хочу.

— Який же ти сволочуватий став, Михайле! — сказав Григорій, не без здивування розглядаючи похмурніле обличчя колишнього друга.

— Ти мене не сволочи ! Я до цього не звик...— Михайло передихнув і підвищив голос: — Ці, знаєш, офіцерські навички облишити треба! Іди завтра ж таки, а якщо по — доброму не підеш — пожену під конвоєм, зрозуміло ?

— Тепер усе зрозуміло...— Григорій з ненавистю подивився в спину Михайлові, коли той виходив, не роздягаючись ліг на ліжку.

Що ж, все сталося так, як воно й мало статися. І чому його, Григорія, повинні були зустрічати інакше ? Чому, власне, він думав, що короткочасна чесна служба в Червоній Армії покрийє всі його колишні гріхи ? І, можливо, Михайло має рацію, коли каже, що не все прощається і що треба платити за старі борги сповна ?

... Григорію снився широкий степ, розгорнутий, готовий до —атаки полк. Уже звідкілясь, здалека, лунало протяжне : "Ескадро — о — он ..." — коли він згадав, що

коло; сідла відпущені попруги. Рвучко ступив на ліве стремено,— сідло поповзло під ним ... Охоплений соромом і жахом, він стрибнув з коня, щоб затягти попруги, і в цей же час почув вмить виниклий гуркіт кінських копит, що вже нестримно віддалявся. Полк пішов в атаку без нього ...

Григорій перевернувся і, прокидаючись, почув свій хрипкий стогін.

За вікном ледве світало. Мабуть, вітер уночі відкрив віконницю,— і крізь укриту памороззю шибку видно було зелений іскристий круг надщербленого місяця. Помацки Григорій знайшов кисет, закурив. Все ще гучно й часто здвоювало серце. Він ліг на спину, усміхнувся: "приснитись ж отака чортівня! Не довелось повоювати..." Не думав він у цю передранішню годину, що ще не раз доведеться йому ходити в атаку й уві сні і наяву.

Докійка встала рано,— треба було доїти корову. В кухні обережно ходив, покашлював Григорій. Прикривши дітей укривалом, Докійка швиденько одяглася, увійшла в кухню. Григорій застібав шинель.

— Куди це ви так раненько зібрались, братику ?

— Пройдусь по хутору, подивлюся.

— Поснідали б — тоді...

— Не хочу, голова болить.

— До сніданку вернетесь ? Я зараз у печі затоплю.

— Мене нема чого ждати, я не скоро прийду.

Григорій вийшов надвір. Під ранок трохи розтало. Вітер

віяв з півдня, вологий і теплий. На підбори чобіт налипав перемішаний з землею сніг. Повільно прямуючи до центру хутора, Григорій уважно, немов у чужій місцевості, розглядав знайомі з дитинства хати й сараї. На майдані чорніли: звуглені руїни купецьких домів і лавок, спалених Кошовим минулого року, напівзруйнована церковна огорожа. чорніла проломами. "Цегла на печі потрібна була",— байдуже подумав Григорій. Церква стояла, як і колись, маленька, вросла в землю. Давно не фарбована покрівля її золотіла іржею, стіни рябіли бурими патьоками, а там, де відпала штукатурка,— яскраво і свіжо червоніла оголена цегла.

На вулицях було безлюдно. Дві чи три заспаних жінки зустріли Григорія недалеко, від колодязя. Вони мовчки, наче чужому, кланялись Григорію, і аж коли він проходив мимо, спинялись і подовгу дивились йому вслід.

"Треба на могилки піти, провідати матір і Наталю",— подумав Григорій і звернув у провулок до кладовища, але, пройшовши трохи, спинився. І без того тяжко й неспокійно було-в нього на серці. "Колись іншим разом піду,— вирішив він, прямуючи до Прохора.— їм тепер однаково — прийду чи не прийду. їм там спокійно тепер. Всьому кінець. Могилки присипало сніжком. А земля, мабуть, холодна там, у глибині... От і віджили — та як скоро, наче уві сні. Лежать усі вкупі, поруч : і дружина, і мати, і Петро з Даркою... Всією сім'єю-перейшли туди і лежать поруч. їм добре, а батько — сам у чужій стороні. Нудьгує він там серед чужих..." Григорій уже не роздивлявся по боках, ішов, дивлячись під ноги, на білий, трохи зволожений відлигою і дуже м'який сніжок,

такий м'який, що навіть не відчувався під ногами і майже не рипів.

Потім Григорій почав думати про дітей. Якись вони стали не по літах стримані, мовчазні, не такі, якими були при матері. Занадто багато відняла в них смерть. Вони налякані. Чому Полюшка вчора заплакала, побачивши його ? Діти не

плачуть при зустрічі, такого з ними не буває. Про що вона подумала ? І чому в очах її майнув переляк, коли він узяв її на' руки? Може вона весь час думала, що батька нема живого і він ніколи більше не вернеться, а потім, побачивши його, злякалась? В усякому разі він, Григорій, нічим не винен перед ними. Треба тільки сказати Оксані, щоб вона жаліла їх і всіляко старалась замінити їм матір... Напевне, вони прив'яжуться до мачухи. Вона ласкава, добра жінка. З лю- ' бові до нього вона любитиме й дітей.

Про це теж тяжко й гірко було думати. Все це було не так просто. Виходило, що все життя не таке просте, яким воно здавалось йому недавно. В нерозважній, дитячій наївності він вважав, що досить вернутись додому, змінити шинель на сіряк, і все піде як годиться : ніхто йому слова не скаже, ніхто не докорятиме, все влаштується само собою, і буде він жити та поживати мирним хліборобом і зразковим сім'янином. Ні, не так воно просто насправді.

Григорій обережно відкрив звислу на одному завісі хвіртку зиковського базу. Прохір у розтоптаних круглих валянках, в насунутому аж на брови тривусі йшов до ганку, безтурботно помахуючи порожньою дійницею. Білі краплі молока невидимо сіялись по снігу.

— Здорові ночували, товаришу командир!

— Слава' богу.

— Похмилитися б треба, а то голова порожня, як оця дійниця.

— Похмилитись — не завадить, а чому ж дійниця порожня ? Сам, чи що, корову доїв ?

Прохір, хитнувши головою, зсунув тривух на потилицю, і тільки тоді Григорій побачив незвичайно хмурне обличчя Друга.

— А хто ж, чорт мені її доїтиме ? Ну, я їй, проклятій бабі, надоїв. Коли б на живіт вона не заслабла після мого удою !..— Прохір несамовито пожбував відро, коротко сказав : — Ходім до хати.

— А жінка? — нерішуче спитав Григорій.

— Чорти з квасом її з'їли ! Ще й півні не співали, як згреблась та й поїхала в Кружилинський по терен. Прийшов-од вас, і взялась вона за мене ! Читала — читала всякі акафи-сти, потім як схопиться: "Поїду по терен! Сьогодні Ма-ксаєві невістки їдуть, і я поїду!" — "їдь, думаю, хоч по груші, щасливої дороги !" Встав, затопив у печі, пішов корову доїти. Ну, й надоїв. Ти думаєш, одною рукою зручно такі діла робити ?

— Покликав би якунебудь жінку, чудак !

— Чудак баран, він до Покрови матку ссе, а я зроду чудаком не був. Думав — сам упораюсь! Ну, і впорався.. Я вже під тією коровою лазив — лазив навкарачки, а вона, треклята, не стоїть, ногами чеберяє. Я й тривух зняв, щоб її не полохати,— один чорт. Сорочка на мені змкла, поки видоїв її, і тільки був руку простягнув, дійницю спід неї

взяти,— вона як дасть ногою! Дійниця на один бік, я — на другий. От і надоїві. Це не корова, а чорт з рогами! Плюнув їй у морду й пішов. Я й без молока проживу. Будемо похмілятися?

— А є?

— Одна пляшка. Заклята.

— Ну, й досить.

— Заходь, гостем будеш. Яешню спряжити ? Я це в одну мить.

Григорій нарізав сала, допоміг хазяїнові розпалити в челюстях вогонь. Вони мовчки дивились, як шиплять, розтають і бігають по сковороді шматочки рожевого сала. Потім Прохір дістав зза божничка .запорошену пляшку.

— Від жінки ховаю там секретні діла,— коротко пояснив він.

Закусювали вони в маленькій жарко натопленій кімнатці, пили і стиха розмовляли.

З ким же, як не з Прохором, міг поділитись Григорій своїми найпотаємнішими думками ? Він сидів за столом, широко розставивши довгі мускулисті ноги, хрипкуватий басок його звучав приглушено.

— ... І в армії, і цілу дорогу думав, як коло землі житиму, відпочину в сім'ї від всієї цієї чортівні. Видане діло — восьмий рік з коня не злазив ! Уві сні і то мало не щоночі вся ця краса сниться : то ти вбиваєш, то тебе вбивають... Тільки, видно, Прохоре, не вийде по — моєму... Видно, іншим, не мені, доведеться орати землю, доглядати її ...

— Говорив з Михайлом учора ?

— Як меду напився.

— Що ж він ?

Григорій хрестом склав пальці.

— Це на нашу дружбу. За службу білим дорікає, думає, що. злість приховую на1 нову владу, ножа держу проти неї за пазухою. Боїться, що повстання буду підіймати, а на чорта воно мені потрібно,— він і сам, дурень, не знає.

— Він і мені це говорив.

Григорій невесело усміхнувся.

— Один хохол на Україні, як ішли на Польщу, просив у нас зброї, щоб боронити село. Банди на них напосідали, грабували, скотину різали. Командир полку — при мені розмова була — і каже : "Вам дай зброю, а ви самі в банду підете". А хохол сміється, каже : "Ви, товаришу, нас тільки озбройте, а тоді ми не тільки бандитів, а й вас не пустимо в село". От і я зараз, як той хохол, думаю : якби можна було в Татарський ні білих, ні червоних не пустити — краще було б. Як на мене, то їм одна ціна — що, скажімо, своякові моєму, Митькові Коршунову, що Михайлові Кошовому. Він думає, що такий я вже до білих прихильний, що й жити без них не можу. Хріновина ! Я до— них прихильний, аякже! Недавно, коли підступили до Криму, довелось стукнутись у бою з корніловським офіцером — полковничок такий чустрий, ву сики підбриті по — англійському, під ніздрями дві смужки, як сопляки,— то я його з таким запалом навернув, аж серце зраділо ! Півголови разом з половиною кашкета на бідному пол-

ковничкові лишилось... і біла офіцерська кокарда одлетіла ... От і вся моя прихильність. Вони мені теж зазолили чимало. Кров'ю заробив цей проклятий офіцерський чин, а між офіцерами був' наче біла ворона. Вони, сволочі, й за людину мене ніколи не вважали, руку гребували подати, та щоб я їм після цього... Під розтаку мамашу! І говорити про це противно! Та щоб я їхню владу знов встановлював? Генералів Фіцхе-лаурових запрошував? Я цього діла скуштував раз, а потім рік гикав, годі, вчений став, на своєму горбі всього попробував !

Вмочаючи в гаряче сало хліб, Прохір сказав :

— Ніякого повстання не буде. Перше діло — козаків зовсім обмаль лишилось, а котрі цілі залишились — вони теж грамотні стали. Крові братикам пустили чимало, і вони такі смирні та розумні стали, що їх зараз на повстання й мотузком не затягнеш. А тут іще зголоднів! народ за мирним життям. Ти подивився б, як цього літа всі працювали : сіна понавалювали скирти, хліб зібрали весь до зерна, аж хриплять, а орють та сіють, наче кожен, сказати б, сто літ прожити збирається ! Ні, про повстання й балакати нема* чого. Дурна це балачка. Хоч чума їх знає, що вони, козаки, надумати можуть...

— А що ж вони надумати можуть ? Про що це ти ?

— Сусіди ж наші надумали...

— Ну?

— От тобі й ну. Повстання в Воронізькій губернії, десь за Богучаром, знялося.

— Брехня це!

— Яка там брехня, вчора сказав знайомий міліціонер. їх нібито туди направляти мають.

— В якому саме місці ?

— В Монастирщині, їв Сухому Дінці, в Пасіці, в Старій і Новій Калитві і ще десь там. Повстання, кажуть, величезне.

— Чого ж ти вчора про це не сказав;, гусак обскубаний ?

— Не хотів при Михайлові говорити, та й утіхи мало про такі діла говорити. Вік би не чути про такі штуки,— незадо-волено відповів Прохір.

Григорій похмурнів. Довго думав, потім сказав:

— Це погана новина.

— Вона тебе не обходить. Нехай хохли думають. Наб'ють їм зади, аж пашітиме, тоді знатимуть, як повставати. А нам з тобою воно ні до чого. Мені за них ані трохи не болять.

— Мені тепер буде трудноувато.

— Чим же це ?

— Як — чим ? Коли й окружна власть про мене такої думки, як Кошовий, тоді мені буцигарні не минути. Поблизу повстання, а я колишній офіцер, та ще й повстанець... Зрозуміло тобі ?

Прохір перестав жувати, задумався. Таке не спадало йому на думку. Приглушений хмелем, він думав повільно й тугувато.

— При чому ж ти тут, Пантелевич ? — здивовано спитав він.

Григорій з досадою скривився, промовчав. Новиною він був явно стривожений. Прохір подав був йому склянку, але він одвів рукою хазяїна, рішуче сказав :

— Більше не п'ю.

— А може ще цю одну потягнемо? Пий, Григорій Пантелевич, поки почорнієш. Від такого розвеселого життя тільки самогонку й глушити.

— Чорній уже ти сам. І так голова задурена, а від неї зовсім розгубишся. Мені сьогодні у Вешки йти, реєструватися.

Прохір пильно подивився на нього. Обпалене сонцем і вітром обличчя Григорія палало густим, бурим рум'янцем, і тільки біля самого коріння зачесаного назад волосся шкіра світилась матовою білиною. Він був спокійний, цей служивий, що бував у бувальцях, з яким війна і злигодні поріднили — Прохора. Трохи припухлі очі його дивились похмуро, з суворою втомою.

— Не боїшся, що теє .. що посадять ? — спитав Прохір.

Григорій пожвавішав.

— Якраз цього, чоловіче, й боюся ! Зроду не сидів і боюсь тюрми гірше смерті. А видно, доведеться й цього добра скуштувати.

— Даремно ти додому йшов,— з жалем сказав Прохір.

— А куди ж би я подівся ?

— Притулився б денебудь у місті, переждав би, поки втрясється ця живуха, а тоді й ішов би.

Григорій махнув рукою, засміявся.

— Це не для мене ! Ждати та доганяти — найосоружніше діло. Куди ж би я від дітей пішов ?

— Оце сказав.! Жили ж вони без тебе ? Потім забрав би їх і свою любезну. Ой, забув тобі сказати ! Хазяї твої, в яких ти перед війною з Оксаною проживав, померли обоє.

— Лістницькі ?

— Вони самі. Кум мій Захар був у відступі при молодому Лістницькому за денщика, розказував: старий пан у Морозовській від тифу помер, а молодий до Катеринодара дотягнув, там його жінка зв'язалась з генералом Покровським, ну, він і не витерпів, застрелився від невдоволення.

— Ну, й чорт з ними,— байдуже сказав Григорій.— Жалко добрих людей, які пропали, а за цих журитись нікому,— Він устав, надягнув шинель і, вже тримаючись за клямку, задумливо заговорив: — Хоча, чорт його знає, такому як молодий Лістницький або як наш Кошовий я завжди заздрих... їм з і самого початку все було ясно, а мені й досі не все ясно. У них, у обох, свої, прямі дороги, свої кінці, а я з сімнадцятого року ходжу манівцями, як п'яний хитаюсь... Від білих одбився, до червоних не пристав, так і плаваю, як лайно в ополонці... Знаєш, Прохоре, мені, звісно, треба було бути в Червоній Армії до кінця, може тоді й обійшлося б усе для мене по — доброму. І я спочатку — ти ж знаєш це — з великою душею служив радянській владі, а> потім усе це поламалось... У білих, у командування їхнього, я був чужий, на підозрі в них був завжди. Та і як могло

бути інакше ? Син хлібороба, безграмотний козак,— яка я їм рідня ? Не вірили вони мені! А потім і в червоних так само вийшло. Я ж не сліпий, побачив, як на мене комісар і комуністи в ескадроні позирали ... В бою з мене очей не зводили, підстерігали кожен крок і, напевне, думали: "Е-е, сволота, біляк, офіцер козакий, коли б він, нас не підвів". Помітив я це діло і зразу в мене серце охолело. Останнім часом я цієї недовіри вже терпіти не міг більше. Від жару ж і камінь тріскає. І краще, що мене демобілізували. Все таки до кінця ближче.— Він глухо відкашлявся, помовчав і, не оглядаючись на Прохора, вже іншим голосом сказав : — Спасибі за хліб — сіль. Пішов я. Бувай здоров.. Якщо повернусь до вечора — зайду. Пляшку прибери, а то жінка як приїде, сковорідку тобі на спині поб'є.

Прохір провів його до ганку, в сінях шепнув :

— Ой, Пантелевичу, гляди, коли б тебе там не прип'яли...

— Подивлюсь,— стримано відповів Григорій.

Не заходячи додому, він спустився до Дону, відв'язав коло пристані чийсь баркас, пригорщами вичерпав з нього воду, потім виламав з плоту кілка, пробив лід край берега і поїхав на той бік.

По Дону котились на захід темнозелені, спінені вітром хвилі. В тиховодді, попід берегами, вони обламували хрусткий прозорий лідок, розгойдували зелені пасма баговиння. Над берегом стояв кристалевий дзвін облахмуваних крижинок, м'яко шурхотіла обмивана водою прибережна галька, а на середині річки, там, де течія була бистра й рівна,— Григорій чув тільки глухе хлюпання і клекіт хвиль, що юрилися коло лівого борта баркаса, та низьке, басовите і неугавне гудіння вітру в обдонському лісі.

До половини витягши баркас на берег, Григорій сів, скинув чоботи, старанно перемотав онучі, щоб легше було йти.

Під полудень він прийшов у Вешенську.

В окружному військовому комісаріаті було багатолюдно й шумно. Різко деренчали телефонні дзвінки, грюкали двері, входили й виходили озброєні люди, з кімнат лунав сухий дріб друкарських машинок. У коридорі десятків зо два червоноармійців, обступивши невеликого чоловіка, одягненого в складчастий романівський кожушок, щось навперебій говорили й розкотисто сміялись. З далекої кімнати, коли Григорій проходив коридором, двоє червоноармійців викотили станковий кулемет. Коліщата його м'яко постукували по вищербленій дерев'яній підлозі. Один з кулеметників, гладкий і рослий, жартівливо погукував : "Ану, дай дорогу, штрафна рота, а то задавлю".

"Видно, справді збираються виступати на повстання",— подумав Григорій.

Його затримали на реєстрації недовго. Швидко відмітивши посвідчення, секретар військомату сказав :

— Зайдіть у політбюро1 при Дончека. Вам, як колишньому офіцерові, треба взятись у них на облік.

— Слухаю,— Григорій відкозиряв, нічим не викривши хвилювання, що охопило його.

На майдані він спинився нерішуче. Треба було йти в. політбюро, але вся його істота болюче опиралась цьому. "Посадять !" — говорив йому внутрішній голос, і Григорій здригався від ляку й огиди. Він стояв коло шкільної огорожі, невидючими очима дивився на вкриту гноем землю і вже бачив себе із зв'язаними руками, як він спускається брудними сходами в підвал, і — людину позаду, що твердо стискає шаршаву рукоятку нагана. Григорій стиснув кулаки, подивився й на набряклі сині вени. І ці руки зв'яжуть? Вся кров кинулась йому в обличчя. Ні, сьогодні він не піде туди ! Завтра — будь ласка, а сьогодні він піде в 1 хутір, проживе цей день з дітьми, побачить Оксану і ранком вернеться у Вешенську. Чорт з нею, з ногою, що трохи болить при ходьбі. Він тільки на один день піде додому — і вернеться сюди, обов'язково вернеться. Завтра нехай буде, що, буде, а сьогодні — ні!

— А — а, Мелехов! Скільки літ, скільки зим ...

Григорій обернувся. До нього підходив Яків Фомін —

однополчанин Петра, колишній командир бунтівного 28 — го полку Донської армії.

1

Це вже був' не той Фомін, незграбний і недбало одягнений отаманець, яким його знав колись Григорій. За два роки він різко змінився: на ньому гарно лежала добре підігнана кавалерійська шинель, плекані русьві вуса були хвацько закручені і в усій фігурі, в підкреслено молодецькій ході,, в самовдоволеній усмішці помітна була свідомість власної переваги й відмінності.

— Яким вітром до нас ? — спитав він, тиснучи руку Григорія, заглядаючи в очі йому своїми широко розставленими блакитними очима.

— Демобілізований. У військомат заходив'...

— Давно прибув?

— Учора.

— Часто згадую братана твого Петра Пантелевича. Хороший був козак, а загинув даремно... Ми ж з ним нерозлучні друзі були. Не треба було вам, Мелехов, повставати минулого року. Помилку ви зробили !

Щонебудь треба було— говорити, і Григорій сказав*:

— Егеж. Помилились козаки...

— Ти в якій частині був ?

— У Першій Кінній.

— Ким ?

— Командиром ескадрону.

— Он як ! Я теж зараз команду ескадроном. Тут таки в нас, у Вешенській, свій караульний ескадрон.— Він озирнувся на всі боки, і, знизивши голос, запропонував : — От що, ходімо, пройдемось, проведеш мене трошки, а то тут народ вештається, не дадуть нам поговорити.

Вони пішли вулицею. Фомін, скося поглядаючи на Григорія, спитав :

— Думаєш вдома жити ?

— А де ж мені жити ? Вдома.

— Хазяйнувати ?

— Так.

Фомін співчутливо похитав головою і зітхнув.

— Поганий час ти, Мелехов', вибрав, ой, поганий Не треба було тобі додому з'являтися ще рік, два.

— Чому ?

Взявши Григорія під лікоть, трохи нахилившись, Фомін шепнув¹:

— Тривожно в окрузі. Козаки дуже нарікають на' прод-розверстку. В Богучарському повіті повстання. Сьогодні виступаємо на придушення. Краще б тобі, чоловіче, вшитися звідси, та швидше. З Петром ми друзі були великі, тому й даю тобі таку пораду: іди звідси !

— Мені йти нікуди.

Ну, гляди ! Я це тому так кажу, що політбюро починає офіцерів арештовувати. За цей тиждень трьох підхорунжих з Дударівки привезли, одного з Решетівки, а з цього боку Дону їх по кілька разом везуть, та й до простих, без чину, козаків починають придивлятися. Рішай сам, Григошу Пантелевичу.

— За пораду спасибі, але нікуди я не піду,— уперто сказав Григорій.

— Це вже твоє діло.

Фомін заговорив про становище в окрузі, про свої взаємовідносини з окружним начальством і з окрвійськомом Шахає-вим. Поринувши в свої думки, Григорій слухав його неуважно. Бони пройшли три квартали, і Фомін спинився.

— Мені треба зайти в одне місце. Бувай.— Приклавши руку до кубанки, він холодно попрощався з Григорієм, пішов провулком, порипуючи новими наплічними ременями, прямий і кумедно поважний. Григорій провів його поглядом і пішов назад. Ідучи вгору кам'яними сходами двоповерхового будинку політбюро, він думав : "Коли вже кінчати, то швидше, нічого тягти! Умів, Григорій, шкодити — умій і відповідати!"

VIII

Годині о восьмій ранку Оксана загребла жар у печі, сіла на лаву, витираючи хвартухом розчервоніле, пітне обличчя. Вона встала ще до світанку, щоб швидше впоратися з піччю,— наварила лапші з куркою, напекла млинців, вареники добре залила сметаною, поставила запікатись; вона знала — Григорій любить запечені вареники, і готувала святковий обід, сподіваючись, що її любий обідатиме в неї.

Їй дуже хотілось під якимнебудь приводом піти до Ме-лехових, побути там хоч хвилинку, хоч одним оком глянути на Григорія. Просто немислимо було думати, що він тут, поруч, і не бачити його. Проте вона перемогла це бажання, не пішла. Не дівчинка ж вона, справді. В її літа не можна поводитись так легковажно.

Вона старанніше, ніж завжди, вимила руки й обличчя, надягла чисту сорочку і нову, з прошивкою, нижню спідницю Біля відкритої скрині довго стояла вагаючись — що ж все таки одягти ? Незручно було в будній день прибиратися, але й не хотілось залишатися в простому, робочому вбранні. Не знаючи, на чому спинитись, Оксана хмурилась, недбало перебирала вигладжені спідниці. Нарешті вона рішуче взяла

темносиню спідницю і майже неприношену голубу кофточку, обшиту чорним мереживом. Це було найкраще, що вона мала. Кінець — кінцем, чи не однаково, що подумують про неї сусіди? Нехай для них сьогодні — будень, зате для неї — свято. Вона швиденько* прибралась, підійшла* до дзеркала. Легка, здивована посмішка перебігла по її губах: чиїсь молоді, з вогником, очі дивились на неї допитливо й весело. Оксана уважно, суворо розглядала своє обличчя, потім полегшено зітхнула. Ні, не одцвіла ще її врода! Ще не один козак спиниться, зустрівши її, і проведе ошалілими очима!

Обсмикуючи перед дзеркалом спідницю, вона вголос сказала: "Ну, Григорій Пантелевич, держись!.." — і, почувавши, що червоніє, засміялась тихим, приглушеним сміхом. Але все це не перешкодило їй знайти на висках кілька сивих волосин і висмикнути їх. Григорій не повинен був бачити нічого такого, що нагадувало б йому про її літа. Для нього вона хотіла бути такою ж молодю, як і сім років тому.

До обіду вона сяк — так висиділа вдома, але потім не витримала і, накинувши на плечі білу хустку з козячого пуху, пішла до Мелехових. Докійка була вдома сама. Оксана привіталася, спитала:

— Ви не обідали?

— З такими бездомниками пообідаєш вчасно! Чоловік у Раді, а Гриша пішов* у станицю. Дітей уже нагодувала, жду великих.

Зовні спокійна, ні рухом, ні словом не викривши свого розчарування, Оксана сказала:

— А я думала — ви всі вкупі. Коли ж Гриша... Григорій Пантелевич повернеться? Сьогодні?

Докійка швидко* глянула на прибрану сусідку, нехотя сказала:

— Він пішов на реєстрацію.

— Коли обіцяв вернутися?

В очах Докійки блиснули сльози: запинаючись, вона докірливо сказала:

— Теж знайшла час... прибралась... А тогой не знаєш, — він, може, й не вернеться зовсім ...

— Як — не вернеться?

— Михайло каже, що його арештують у станиці... — Докійка заплакала скупими, злими слізьми, витираючи очі рукавом, вигукнула: — Будь воно прокляте, таке життя! І коли воно все скінчиться! Пішов, а діти, ну, як показились, — ступити мені не . дають: "Куди татусь пішов та коли він прийде?" А я знаю? Випровадила їх на баз, а в самої аж серце заболіло ... І що воно за прокляте життя! Нема ніякого спокою, хоч криком кричи!..

— Якщо до ночі він, не вернеться, завтра піду в станицю, взнаю. — Оксана сказала це таким байдужим тоном, наче йшлося про щось звичайнісіньке, що не варте було ані найменшого хвилювання.

Дивуючись з її спокою, Докійка зітхнула.

— Тепер уже його, видно, не ждати. І на горі він ішов сюди !

— Нічого покищо не видно ! Ти плакати перестань, а то діти подумують ...
Прощай !

Григорій вернувся пізно ввечері. Побувши трохи вдома, він пішов до Оксани.

Тривога, в якій вона провела цілий довгий день, трохи притупила радість зустрічі. В Оксани надвечір було таке відчуття, наче вона працювала цілий день, не розгинаючи спини. Пригнічена і стомлена чеканням, вона прилягла на ліжку,— задрімала, але, зачувши кроки під вікном, схопилась жваво, як дівчинка.

— Чого ж ти не сказав, що підеш у Вешки ? — спитала вона, обіймаючи Григорія і розстібаючи на ньому шинель.

— Не встиг сказати, поспішав.

— А ми з Докійкою відрюмали, кожна окремо, думали, не вернешся.

Григорій стримано усміхнувся.

— Ні, до цього не дійшло.— Помовчав і додав: — покищо не дійшло.

Кульгаючи, він підійшов до столу, сів. У відчинені двері видно було кімнату, широке дерев'яне ліжко в кутку, скриню, що тьмяно відсвічувала мідними обручами. Все тут лишилось таким самим, як було тоді, коли він ще парубком заходив під час відсутності Степана ; майже ні в чому він не бачив змін, ніби час ішов мимо й не заглядав у цей дім ; зберігся навіть колишній запах : пахло бражним духом свіжого хмелю, чисто вимитою підлогою і зовсім мало, ледве чутно — прив'ялим чебрецем. Наче зовсім недавно Григорій останній раз удосвіта виходив звідси, а насправді як давно все це було ...

Він притамував зітхання і неквапно почав скручувати цигарку, але чомусь здригнулись руки і він розсипав на коліна тютюн.

Оксана квапливо готувала вечерю. Холодну лапшу треба було підігрівати. Збігавши по тріски в сарай, Оксана — захекана і трохи зблідла — почала розпалювати вогонь у челюстях. Вона дмухала на іскристий палаючий жар і встигала поглядати на згорбленого Григорія, що мовчки кутив.

— Як твої справи там ? З усім упорався ?

— Все по — хорошому.

— І чого це Докійка вигадала, що тебе безпреміно повинні заарештувати ? Вона й мене перелякала на смерть.

Григорій скривився, з досадою кинув цигарку.

— Михайло їй у вуха натуркоті®. Це він усе вигадує, біду на мою голову накликає.

Оксана підійшла до столу, Григорій узяв її за руки.

— А ти знаєш,— сказав він, знизу вгору дивлячись їй в очі,— діла мої не дуже розкішні. Я сам думав, як ішов у те політбюро, що не вийду звідти. Все ж таки я дивізією командував у повстання, сотника чин мав. Таких тепер до рук прибирають.

— Що ж вони тобі сказали ?

— Анкету дали заповнити, бомага. така, всю службу там треба описати. А з мене писар поганий. Зроду так багато не доводилось писати, годин зо дві сидів, описував усе своє проходження. Потім ще двоє в кімнату зайшли, все про повстання розпитували.

Нічого, ввічливі люди. Старший питає : "Чаю не хочете ? Тільки з сахарином". Який там, думаю, чай! Хоч би ноги цілими від вас винести.— Григорій помовчав і зневажливо, наче про стороннього, сказав : — Вийшло, слабкуватий на розплату... Злякався.

Він був злий на себе за те, що там, у Вешенській, злякався і не міг перемогти страху. Йому було подвійно досадно, що побоювання його були даремні. Тепер усе пережите здавалось йому смішним і ганебним. Він думав про це цілу дорогу і, можливо, тому тепер розказував про все це, висміюючи себе і трохи перебільшуючи свої переживання.

Оксана уважно вислухала його оповідання, потім лагідно звільнила руки й одійшла до печі. Поправляючи вогонь, вона спитала:

— А як же далі ?

— Через тиждень знов треба йти, відмічатися.

— Думаєш, тебе таки заберуть ?

— Як видно — заберуть. Рано чи пізно візьмуть.

— Що ж будемо робити? Як жити будемо, Гриша?

— Не знаю. Давай про це потім побалакаємо. Вода в тебе є умитися ?

Вони сіли вечеряти, і знов до Оксани вернулось повною мірою щастя, якого зазнала вона вранці. Григорій був тут, поруч з нею ; на нього можна було дивитись безвідривно, не думаючи про те, що сторонні підстерігають її погляди, можна було говорити очима все, нічого не приховуючи і не ніяковіючи. Господи, як вона скучила за ним, як знудьгувало, скучило за цими великими неласкавими руками її тіло! Вона майже не торкалась до їди; трохи подавшись наперед, дивилась, як жадібно жує Григорій, пестила затуманеним поглядом лице його, смуглу, тісно обтягнуту стоячим коміром гімнастерки ший, широкі плечі, руки, що важко лежали на столі... Вона жадібно вдихала змішаний запах терпкого чоловічого поту й тютюну, що йшов від нього, такий знайомий і рідний запах, притаманний лише йому одному. Тільки по запаху вона з зав'язаними очима могла б відрізнити свого Григорія серед тисячі чоловіків... На щоках її палав густий рум'янець, часто й гучно стукотіло серце. Того вечора вона не могла бути уважною господинею, бо крім Григорія нічого не бачила навколо. А він і не вимагав уважності: сам урізав хліба, пошукав очима і знайшов сільницю на припічку, насипав собі другу тарілку лапші.

— Голодний я, як собака,— наче виправдуючись, з усмішкою сказав він.— З ранку нічого не їв.

І аж тоді Оксана згадала про свої обов'язки, квапливо схопилась.

— Ой, голівонько бідна! Про вареники і про млинці я й забула ! їж курятину, прошу тебе! їж дужче, мій рідненький!.. Зараз усе подам.

Але як же довго і старанно він їв! Наче його не годували цілий тиждень. Припрошувати його було діло зовсім зайве. Оксана терпляче ждала, потім все таки не витримала: сіла поруч з ним, лівою рукою притягла до себе його голову, правою взяла чистого вишиваного рушника, сама витерла своємулюбому замаслені губи й підборіддя

і, зажмуривши очі так, що в темряві бризнули оранжеві іскорки, не дихаючи, міцно припала губами до його губ.

Власне, людині треба дуже небагато, щоб вона була щаслива. Оксана, в усякому разі, була щаслива того вечора.

1

Політбюро — тут: назва окружних або повітових органів ЧК в 1920 — 21 рр.

IX

Григорію' тяжко було зустрічатися з Кошовим. Відносини їх визначились з першого дня, і розмовляти їм більше не було про що, та й не було для чого. Очевидно, й Михайло не мав нічого приємного від того, що бачив Григорія. Він, найняв двох теслярів, і вони спішно ремонтували його хатину: замінювали напівзогнілі крокви на даху, наново перебирали й ставили одну з похилених стін, майстрували нові одвірки, лутки і двері.

Повернувшись з Вешенської, Григорій ПІШОВ' у хутірський ревком, показав Кошовому свої відмічені військоматом військові документи і пішов, не попрощавшись. Він перебрався до Оксани, забрав з собою дітей і дещо з свого майна. До-кійка, виряджаючи його на нове мешкання, заплакала.

— Братику, не майте на мене серця, я перед вами не винна,— сказала вона, благаючи дивлячись на брата.

— За, що ж, Дуню ? Ні — ні, що ти,— заспокоїв її Григорій.— Заходь нас провідувати ... Я в тебе один з рідні лишився, я тебе завжди жалів і зараз жалію... Ну, а чоловік твій — це інша річ. З тобою ми дружби не порушим.

— Ми скоро перейдемо з дому, не сердься.

— Та ні ж бо! — з досадою сказа® Григорій.— Живіть у домі хоч до весни. Ви мені не заважаєте, а місця мені з дітьми і в Оксани вистачить.

— Одружишся з нею, Гриша?

— З цим встигнеться,— невиразно відповів Григорій.

— Бери її, брате, вона, хороша,— рішуче сказала До-кійка.— Покійна мама говорила, що тобі тільки її за жінку й брати. Вона її полюбила останнім часом, часто навідувалась до неї перед смертю.

— Ти мене начебто умовляєш,— усміхаючись, сказав Григорій.— Кого ж мені за дружину брати, як не її ? Не бабку ж Андрониху ?

Андрониха була найстаріша бабуса в Татарському. Їй давно вже минуло сто літ. Докійка, згадавши її крихітну, зігнуту до землі фігурку, засміялася.

— Скажеш же ти, братику! Я ж так тільки спитала. Ти мовчиш про це — я і спитала.

— Вже кого — кого, а тебе на весілля покличу.— Григорій жартома ляснув сестру по плечу і з легким серцем пішов з рідного двору.

Правду кажучи, йому було байдуже, де жити, аби лише жити спокійно'. Але цього самого спокою він і не знаходив... Кілька днів він провів у гнітючому безділлі. Пробував був дещо' змайструвати в оксаниному господарстві і зараз же відчув, що нічого не

може робити. Ніщо не було йому миле. Тяжка непевність мучила, заважала жити ; ні на одну хвилину не кидала думка, що> його можуть арештувати, посадити в тюрму — це в кращому випадку, а то навіть розстріляти.

Прокидаючись ночами, Оксана бачила, що він не спить. Звичайно він лежав горілиць, закинувши за голову руки, дивився в присмеркову темряву, і очі в нього були холодні й злі. Оксана знала, про що він думає. Допомогти вона йому нічим не могла. Вона сама мучилась, бачачи, як йому тяжко, і догадуючись про те, що сподіванки її на життя вкупі з Григорієм знов стають нездійсненими. Вона ні про що його не питала. Нехай він вирішує все сам. Тільки раз уночі, коли прокинулась і побачила збоку багрянний вогник цигарки, вона сказала :

— Гриша, ти все не спиш ... Може б, ти пішов на цей час із хутора ? Чи, може б,— нам обом кудинебудь виїхати, сховатися ?

Він дбайливо прикрив ковдрою її ноги і нехотя відповів :

— Я подумаю. Ти спи.

— А потім вернулися б, коли все тут заспокоїться, га ?

І знов він відповів непевно, так, наче в нього не було ніякого вирішення :

— Побачимо, як воно далі буде. Спи, Ксанко.— І обережно й ласкаво доторкнувся губами до її голого, шовковисто холоднуватого плеча.

А насправді він уже вирішив : у Вешенську він більше не піде. Даремно його ждатиме той чоловік з політбюро, що приймав його минулого разу. Він тоді сидів за столом, накинувши шинель на плечі, потягався, аж кістки тріщали, і удавано позіхав, слухаючи його, Григорія, розповідь про повстання. Більше він нічого не почує. Все розказано.

Того дня, коли треба буде йти в політбюро, Григорій піде з хутора, якщо потрібно буде — надовго. Куди — він ще сам не знав, але піти вирішив твердо. Ні вмирати, ні сидіти в тюрмі йому не хотілось. Він уже вирішив, але завчасно говорити про де Оксані не хотів. Не слід було отруювати їй останні дні, вони й так були не дуже то веселі. Про це їй треба буде сказати в останній день. Так він вирішив. А зараз нехай вона спить спокійно, уткнувшись лицем йому під пахву. Вона не раз за ці ночі говорила: "Добре мені спати під твоїм крилом". Ну, і нехай спить покищо. Недовго їй, бідній, лишилось тулитися до нього...

Ранками Григорій бавився з дітьми, потім без мети блукав по хутору. На людях йому було веселіше. Якось Прохір запропонував зібратись у Микити Мельникова, випити з молодими козаками, з якими разом служили. Григорій рішуче відмовився. Він' знав з розповідей хуторян, що вони незадоволені продрозверсткою і що під час випивки про це неминуче говоритимуть. Йому не хотілось наводити на себе підозріння, і навіть при зустрічах з знайомими він уникав розмов про політику. Досить з нього цієї політики, вона й так виходила йому боком.

Обережність була тим більше не зайвою, що хліб по прод-розверстці надходив погано і в зв'язку з цим трьох стариків узяли як заложників., під конвоєм двох продзагінників відправили у Вешенську.

На другий день коло крамниці ЄСТ Григорій побачив колишнього батарейця. Захара Крамскова, що недавно повернувся з Червоної Армії. Він був добре таки п'яний, хитався ідучи, але, підійшовши до Григорія, застібнув на всі гудзики вимазану білою глиною куртку, хрипко сказав :

— Здравія желаю, Григорій Пантелевич !

— Здрастуй.— Григорій потиснув широченну лапу кремезного і міцного, як берест, батарейця.

— Впізнаєш ?

— Аякже.

— Пам'ятаєш, як минулого року під Боковською наша батарея виручила тебе ? Без нас твоєї кінноті було б погано. Скільки ми тоді червоних поклали — страх ! Один раз на удар давали, другий раз шрапнеллю... 'То я наводчиком коло пер-

шої гармати орудував ! Я! — Захар гучно стукнув кулаком до своїх широких грудях.

Григорій скося позирнув у один, в другий бік,— на них дивились і прислухались до розмови козаки, що стояли неподалік. У Григорія здригнулись куточки губ, в злобному вискалі оголились білі, щільні зуби.

— Ти. п'яний,— сказав він півголосом, не розціплюючи зубів.— Іди проспись і не п'ятакай зайвого.

— Ні, я не п'яний ! — голосно вигукнув підпилий батареєць.— Я, може, від горя п'яний ! Прийшов додому, а тут

не життя, а б..... Нема козакам більше життя, і козаків нема !

Сорок пудів хліба наклали, це що ? Вони його сіяли, що накладають ? Вони знають, на чому він, хліб, росте ?

Він дивився безтямно налитими кров'ю очима і раптом, хитнувшись, незграбно обхопив руками Григорія, дихнув йому в 'обличчя густим самогонним перегаром.

— Ти чому штани без лампасів носиш ? У мужики записався ? Не пу-устимо! Голубчику мій, Григорій Пантелевич! Перевоювати треба ! Скажемо, як минулого року : геть кому-нію, хай живе радянська влада !

Григорій різко відштовхнув його від себе,— прошепотів :

— Іди додому, п'яна сволото ! Ти тямиш, що ти говориш ?!

Крамсков виставив наперед руку з широко розчепіреними обкуреними пальцями, пробурмотів :

— Вибачай, коли щось не так. Вибачай, будь ласка, але я тобі істинно говорю як своєму командирові... Однаково як рідному батькові — командирові: треба перевоювати !

Григорій мовчки обернувся, пішов через майдан додому. До вечора він перебував* під враженням цієї безглуздої зустрічі, згадував п'яні вигуки Крамскова, співчутливе мовчання ц усмішки козаків, думав: "Ні, треба йти звідси якнайшвидше ! Добра не буде..."

У Вешенську треба було йти в суботу. Через три дні він мусив залишити рідний хутір, але вийшло інакше : в четвер уночі,— Григорій уже зібрався лягати спати,— в

двері хтось різко постукав. Оксана вийшла в сіни. Григорій чув, як вона спитала : "Хто там ?" — Відповіді він не почув, але, скоряючись невиразному почуттю тривоги, встав з ліжка і підійшов до вікна. В сінях дзенькнула клямка. Першою увійшла До-кійка. Григорій побачив її бліде обличчя і, ще ні про що не питаючи, взяв з лавки шинель і папаху.

— Братику...

— Що ? — тихо спитав він, одягаючи в рукава шинель.

Задихаючись, Докійка покvapливо сказала :

— Братику, втікай зараз же! До нас приїхали четверо верхівців з станиці. Сидять у кімнаті... Вони говорили пошепки, але я чула... Стояла під дверима і все чула... Михайло каже — тебе треба арештувати ... Розказує їм про тебе Втікай !

Григорій швидко ступив* до неї, обняв, міцно поцілував У щоку.

— Дякую, сестро! Іди, а то помітять, що вийшла Про щавай,— і обернувся до Оксани : — Хліба ! Швидше" Та цілий, окраєць!

От і скінчилось його недовге мирне життя... Він діяв як у бою, поспішно, але впевнено: пішов у кімнату, обережна поцілував сонних дітей, обняв Оксану.

— Прощавай ! Скоро подам звістку, Прохір скаже. Бережи дітей. Двері запри. Спитають — скажи пішов у Вешки. Ну, прощавай, не журись, Ксанко ! — Цілуючи її, він відчув на губах теплу солону вільгу сліз.

Йому ніколи було втішати й слухати безпорадне, незв'язне белькотання Оксани. Він легенько розняв руки, що обіймали, його, ступив у сіни. Прислухався і рвучко відчинив надвірні двері, Холодний вітер з Дону хлюпнув йому в обличчя. Він на секунду заплющив очі, звикаючи до темряви.

Оксана чула спочатку, як порипував сніг під ногами Григорія. І' кожний крок відбивався гострим болем у її серці. Потім звук кроків ущух і хруснув пліт. Потім стало зовсім тихо, тільки вітер шумів за Доном у лісі. Оксана намагалась почути щонебудь крізь шум вітру, але нічого не почула. їй стало холодно. Вона увійшла в кухню й погасила лампу.

Х

Пізньої осені 1920 року, коли в зв'язку з поганим надходженням хліба по продрозверстці були створені продовольчі загони, серед козачого населення Дону почалося глухе заворушення. У верхових станицях Донської області —в Шумилинській, Казанській, Мігулінській, Мішковській, Ве-шенській, Єланській, Слащевській та інших — з'явилися невеликі озброєні банди. Це було відповіддю _ заможної частини козацтва н.а створення продовольчих загонів, на підсилені заходи радянської влади по проведенню продрозверстки.

В більшості своїй банди — кожна чисельністю від п'яти до двадцяти багнетів — склалися з місцевих жителів — козаків, у минулому активних білогвардійців. Серед них були: ті, що служили в 1918—19 роках у каральних загонах урядники, вахмістри і підхорунжі колишньої Донської армії, що ухилились від вересневої мобілізації молодшого командного складу, повстанці, що вславились ратними подвигами і роз-

стрілами полонених червоноармійців під час торішнього повстання в Верхнє — Донському окрузі, словом, люди, яким з радянською владою було не по дорозі.

Вони нападали ® хуторах на продовольчі загоны, завертали назад обози з хлібом, що їхали на зсиппункти, вбивали комуністів і відданих радянській владі безпартійних козаків* боролись як могли і вміли.

Завдання ліквідації банд було покладено на караульний батальйон Верхнє — Донського округу, розквартирований у Вешенській і в хуторі Вазках. Але всі намагання знищити банди, розсіяні по широчезній території округу, були безуспішні,— поперше, тому, що місцеве населення ставилось до-бандитів співчутливо, постачало їм харчові продукти і відомості про пересування червоноармійських частин, а також переховувало від переслідування, і, подруге, тому, що командир батальйону Кдпарін, колишній штабе — капітан царської армії і есер, не хотів знищення контрреволюційних сил, що недавно народились на верхньому Дону, і всіляко перешкоджав цьому. Лише час від часу, і то під натиском голови Окружного комітету партії, він робив короткі вилазки — і знові повертався у Вешенську, посилаючись на те, що він не може розпорошувати сил і йти на нерозумний ризик, залишаючи без належної охорони Вешенську з її окружними установами і складами. Батальйон, що мав у своєму складі майже чотириста багнетів при чотирнадцяти кулеметах, ніс гарнізонну службу: червоноармійці вартували арештованих, возили воду, рубали дрова в лісі,4а також збирали, порядком трудової повинності, чорнильні яблучка з дубового листа для виготовлення чорнила. Дровами й чорнилом батальйон успішно постачав усі численні окружні установи й канцелярії, а тим часом кількість дрібних банд в окрузі загрозливо зростала. І аж у грудні, коли почалось велике повстання на території суміжного з Верхнє — Донським округом Богучарського повіту Воронізької губернії, мимоволі припинились і заготівля лісоматеріалів і збирання чорнильних яблук. Наказом командуючого військами Донської області батальйон у складі трьох рот і кулеметного взводу, разом з' караульним ескадроном, 1-м батальйоном 12-го продовольчого полку і двома невеликими загороджувальними загонами, був посланий на придушення цього повстання.

В бою на підступах до села Сухий Донець вешенський ескадрон під командуванням Якова Фоміна атакував цепи повстанців з флангу, збив їх, примусив утікати, і, переслідуючи, вирубав близько ста сімдесяти чоловік, втративши лише трьох бійців. В ескадроні, за небагатьма винятками, всі були козаки — уродженці верхових станиць Дону. Вони й тут не зрадили вікових козачих традицій : після бою, не зважаючи

протести двох комуністів1 ескадрону, мало не половина оійців змінила старенькі шинелі і ватянки на добрячі дублені кошушки, зняті з порубаних повстанців'.

Через кілька днів після придушення повстання ескадрон був відкликаний у станицю Казанську. Відпочиваючи від тя-гару воєнного життя, Фомін розважався в. Казанській як міг. Завзятий бабій, веселий і товариський гуляка — він десь зникав на цілу ніч і приходив на квартиру ай перед світанком. Бійці, з якими Фомін. поводився за панібрата, забачивши ввечері на вулиці свого командира в блискучо начищених

чоботях, виразно переморгувались, говорили:

— Ну, пішов наш жеребець по жалмерках ! Тепер; його тільки досвіток викине.

Потай від комісара й політрука ескадрону Фомін заходив 1 на квартири до знайомих козаків — ескадронців, коли його повідомляли, що є самогон і має бути випивка. Траплялось це частенько. Але незабаром молодецький командир занудьгував, похмурнішав і майже зовсім забув про недавні розваги. Вечорами він уже не начищав з колишньою старанністю своїх високих елегантних чобіт, перестав щодня бритись, проте на квартири до хуторян, що служили в його ескадроні, зрідка заходив, щоб посидіти й випити, але в розмовах був стриманий.

Зміна у вдачі Фоміна збіглася з повідомленням, одержаним командиром загону з Вешенської : політбюро Дончека коротко інформувало про те, що в Михайлівці, сусіднього Усть — Медведицького округу, повстав караульний батальйон на чолі з командиром батальйону Вакуліним.

Вакулін колись разом служив з Фоміним і був його другом. Разом з ним вони були колись у корпусі Миронова, разом ішли з Саранська на Дон і разом, на одну купу, стосом —склали зброю, коли бунтівний мироновський корпус оточила кіннота Будьонного. Дружні стосунки між Фоміним і Вакуліним існували до останнього часу. Зовсім недавно, на початку вересня, Вакулін приїжджав у Вешенську, і ще тоді він цівив зуби і скаржився старому другові на "засилля комісарів, які руйнують хліборобів продрозверсткою і ведуть країну до загибелі". В душі Фомін погоджувався з висловлюваннями Ва-куліна, але тримався обережно, з хитрістю, що часто заміняла йому відсутність природного розуму. Він взагалі був обережною людиною, ніколи не поспішав і не говорив зразу ні так, ні ні. Але незабаром, після того, як він дізнався про повстання вакулінського батальйону, постійна обережність його зрадила. Якось увечері, перед виступом ескадрону у Вешенську, на квартирі взводного Алферова зібрались ескадронці. Величезна кінська цеберка була повна самогону. За столом жваво розмовляли. Фомін, що був присутній на цьому гульбищі, мовчки прислухався до розмов і так само мовчки набирав з цеберки самогон. Але коли один з бійців став згадувати, як ходили в атаку під Сухим Дінцем, Фомін, задумливо покручуючи вуса, перебив оповідача :

— Рубали ми, хлопці, хохлів непогано, та коли б самим "Є довелось скоро горювати... От, може, приїдемо у Вешен-ськ , а там у наших сімей продзагони весь хлібець викачали ? Казанці дуже скаржаться на ці продзагони. Вигрібають вони з засіків усе чисто, замітають...

У кімнаті стало тихо. Фомін оглянув своїх ескадронців 1, силувано усміхаючись, сказав :

— Це я — жартома... Глядіть, язиком не треба молоти, а то з жарту чорт зна що зроблять.

Повернувшись у Вешенську, Фомін, ві супроводі полувзводу червоноармійців, поїхав додому, в хутір Рубіжний.. В хуторі, не заїжджаючи до себе в двір, він зліз з коня коло воріт, кинув повіді одному з червоноармійців, пішов до хати.

Він холодно кивнув дружині, низько вклонився старій матері і за руку шанобливо поздоровкався з нею, обняв дітей.

— А де ж батько ? — спитав він, сівши на табурет, ставлячи між ногами шаблю.

— Поїхав до млина,— відповіла стара і, дивлячись на сина, суворо наказала : — Ти шапку ж скинь, бусурмене! Хто ж під образами сідає в шапці ? Ой, Якове, накладеш ти головою ...

Фомін неохоче усміхнувся, зняв кубанку, але не роздягнувся.

— Чого ж не роздягаєшся ?

— Я заскочив на хвилинку провідати вас, все ніколи через службу.

— Знаємо ми твою службу...— суворо сказала стара, натякаючи на гультьайство сина, на зв'язки його з жінками у Ве-'шенській.

Чутка про це вже давно прокотилась по Рубіжному.

Передчасно постаріла, бліда, затуркана на вигляд дружина Фоміна злякано глянула на свекруху, одійшла до печі. Щоб хоч чимнебудь догодити чоловікові, щоб здобутись на його ласку і хоч би на один прихильний погляд,— вона взяла з запічка ганчірку, стала навколюшки і, схилившись, почала зчищати густу грязюку, що налипла до чобіт Фоміна.

— Чоботи ж які на тобі добрячі, Яша... Замазав ти їх дуже... Я зараз витру їх, чистенько витру! — майже беззвучно шепотіла вона, не підводячи голови, повзаючи на колінах коло ніг чоловіка.

Він давно не жив з нею і давно не почував до цієї жінки, яку колись замолоду любив, нічого, крім легкого, зневажливого жалю. Але вона весь час любила його і потайки сподівалась, що колись він знов повернеться до неї,— прощала все. Довгі роки вона хазяйнувала, виховувала дітей, у всьому старалась догодити примхливій свекрусі. Весь тягар роботи на полі лягав на її худі плечі. Надсильна праця і хвороба,

що почалась після других пологів, рік — у — рік підривали її здоров'я. Вона схудла. Лице її зблякло. Передчасна старість розкинула на щоках павутиння зморщок. В очах з'явився той вираз зляканої покірливості, який буває у хворих розумних тварин. Вона сама не помічала того, як швидко, вона старі-ється, як день при дні тане її здоров'я, і все ще на щось надіялась, при нечастих зустрічах поглядала на свого красуня — чоловіка з несміливою любов'ю і захопленням ...

.Фомін дивився зверху вниз на жалюгідно зігнуту спину дружини з виразно окресленими під кофточкою худими ло-, патками, —на її великі тремтячі руки, що старанно зчищали грязь з його чобіт, думав : "Гарна;' хай йому ! І з такою холерою я колись спав1... Хоч вона дуже 7 постарілась... І як. вона все таки постарілась !"

— Годі вже! Однаково замажу,— з' досадою сказав, він, звільняючи ноги з рук дружини.

Вона з напругою випростала спину, встала. На жовтих щоках її виступив легкий рум'янець. Стільки любові й собачої відданості було в її зверненнях на чоловіка зволожнілих очах, що він одвернувся, спитав у матері:

. — Ну, як ви тут живете ?

- Так само,— похмуро відповіла стара.
- Продзагін був у хуторі ?
- . — Тільки вчора виїхали в Нижнє — Кривський.
- У нас хліб брали ?
- Взяли. Скільки вони насипали, Давидку ?

Схожий на батька чотирнадцятилітній хлопець, з такими ж широко розставленими голубими очима, відповів:

- Дідуньо коло них був, він знає. Здається, десять чу-валів.
- Та — а — ак ...— Фомін устав, коротко глянув на сина, поправив портупею. Він трохи зблід, коли питав : — Казали ви їм, чий вони хліб беруть ?

Стара махнула рукою і не без злорадості усміхнулась.

— Вони на тебе не дуже зважають! Старший їхній каже : "Всі до одного повинні здавати хлібні лишки. Нехай він чи Фомін, чи сам окружний голова — однаково зайвий хліб візьмемо !" Та й почали по засіках нишпорити.

— Яз ними, мамаша, поквитаюсь ! Я поквитаюся з ними ! — глухо промовив Фомін і, нашвидку попрощавшись з ріднею, вийшов.

Після поїздки додому він обережно почав розвідувати про настрої бійців свого ескадрону і без особливих труднощів упевнився, що в більшості вони незадоволені продрозверст-кою. До них приїжджали з хуторів і станиць жінки, далекі й близькі родичі; привозили розповіді про те, як продзагін-ники роблять обшуки, забирають весь хліб, залишаючи тільки

на насіння та на харчі. Все це призвело до того, що в кінці січня на гарнізонних зборах, які відбувались у Вазках, під час промови окружного війська Шахаєва ескадронці виступили відкрито. З рядів їх залунали вигуки :

- Щоб не було продзагонів !
 - Пора кінчати з хлібом !
 - Геть продовольчих комісарів !
- У відповідь їм червоноармійці караульної роти кричали :
- Контри !
 - Розформувати сволочів !

Збори були довгі й бурхливі. Один з нечисленних комуністів гарнізону схвильовано сказав Фоміну:

— Треба тобі виступити, товаришу Фомін! Дивись, які коники викидають твої ескадронці!

Фомін непомітно усміхнувся в вуса.

— Я ж безпартійний чоловік, хіба вони мене послухають ?

Відмовившись, він пішов задовго до закінчення зборів разом з командиром батальйону Капаріним. По дорозі у Ве-шенську вони заговорили про становище, яке створилось, і дуже швидко знайшли спільну мову. Через тиждень Капа-рін на квартирі у Фоміна, віч — на — віч, говорив йому :

— Або ми виступимо зараз, або не виступимо ніколи, так собі # знай, Якове

Юхимовичу! Треба користатися моментом. Зараз він дуже зручний. Козаки нас підтримають. Авторитет твій в окрузі дуже великий. Настрій у населення — краще й придумати не можна. Чого ж ти мовчиш ? Наважуйся !

— Що ж тут наважуватись ? — повільно, розтягаючи слова і дивлячись спідлоба, промовив Фомін.— Тут діло вирішене. Треба тільки такий план виробити, щоб усе вийшло без заминки, щоб ніхто не прикопався. Про це і давай говорити.

Підозріла дружба Фоміна з Капаріним не лишилась непоміченою. Кілька комуністів з батальйону стали за ними стежити, повідомили про свої підозріння начальникові політбюро Дончека Артем'єву і війському Шахаєву.

— Лякана ворона й куща боїться,— сміючись, сказав Артемов.— Капарін цей — боягуз, та хіба він на щось наважиться ? За Фоміним будемо наглядати, він у нас давно на прикметі, тільки навряд чи й Фомін наважиться на виступ. Дурниці все це,— рішуче закінчив він.

Але наглядати було вже пізно: змовники встигли погодитись. Повстання мало початися 12 березня о 8 годині ранку. Було умовлено, що цього дня Фомін виведе ескадрон на вранішню про їздку при повній зброї, а потім несподівано атакує кулеметний взвод, що стояв край станиці, захопить кулемети і після цього допоможе караульній роті провести "чистку" окружних установ.

ЗОЇ

Капарін ма© сумнів; ідо батальйон не весь його підтримає. Якось він висловив, де припущення Обміну. Той уважно вислухав, сказав :

— Аби тільки кулемети захопити, а батальйон твій ми після цього враз приборкаємо

...

Ретельний нагляд, встановлений за Фоміним' і Капаріним* нічого не дав. Зустрічались вони рідко, і то лише в службових справах, і тільки в кінці лютого одної ночі патруль побачив їх на вулиці удвох. Фомін вів/ за повід осідланого коня, Капарін ішов поруч. На оклик Капарін озвався : "Свої". Вони, зайшли на квартиру Капаріна. Коня Фомін прив'язав до поруччя на— ганку. В кімнаті світла не засвічували. О четвертій годині ранку Фомін вийшов, сів верхи на коня і поїхав до себе. Оце й усе, що вдалося встановити.

Шифрованою телеграмою на ім'я командуючого військами Донобласті окружний військом Шахаєв повідомив про свої підозріння щодо Фоміна і Капаріна. Через кілька дні© надійшла відповідь командуючого, що санкціонувала зняття Фоміна і Капаріна з посад та їх арешт.

На нараді бюро окружного комітету партії було вирішено : сповістити Фоміна наказом окрвійськомату, що він відкликається в Новочеркаськ у розпорядження командуючого військами, запропонувати йому передати командування ескадроном своєму помічникові Овчиннікову ; того ж дня ескадрон вислати в Казанську, ніби тому, що там з'явилась банда" і після цього вночі арештувати змовників. Вивести ескадрон із станиці вирішили через побоювання, щоб ескадрон не повстав, дізнавшись про арешт Фоміна. Командирові другої роти карбату комуністові Ткаченкові було запропоновано

попередити комуністів батальйону і взводних командирів про можливість повстання і привести в бойову готовість роту й кулеметний взвод, що були в станиці.

Вранці наступного дня Фомін одержав наказ.

— Ну, що ж, приймай ескадрон, Овчинніков. Поїду в Новочеркаськ,— сказав він спокійно.— Звітність будеш дивитись ?

Ніким не попереджений, нічого не підозрюючи, безпартійний командир взводу Овчинніков заглибився в папери.

Фомін, вибравши хвилину, написав Капаріну записку : "Виступаємо сьогодні. Мене знімають. Готуйся". В сінях він передав записку своєму ординарцеві, шепнув :

— Поклади записку за щок. Кроком, зрозумів ? Кроком їдь до Капаріна. Якщо хтонебудь по дорозі тебе спинятиме — записку проковтни. Віддаси йому і зараз же повертайся сюди.

Одержавши наказ про виступ у станицю Казанську, Овчинніков на церковній площі вистроїв ескадрон до походу. Фомін під'їхав верхи до Овчиннікова:

— Дозволь попрощатись з ескадроном.

— Будь ласка, тільки коротше, не затримуйте нас.

Ставши перед ескадроном, здержуючи пританцьовуючого коня, Фомін звернувся до бійців :

— Ви мене, товариші, знаєте. Знаєте, за що я завжди боровся. Я завжди був разом з вами. Але зараз я не можу миритись, коли грабують козацтво, грабують взагалі хліборобів* От за це мене і зняли. А що зроблять зі мною — це я знаю*

Тому й хочу з вами попрощатись...

Галас і вигуки в ескадроні на хвилину урвали промову Фоміна. Він підвівся на стременах, різко підвищив голос :

— Якщо хочете позбутись грабежу — виганяйте_ звідси продзагони, бийте пррдкомісарів Мурзових і комісарів Ша-хаєвих ! Вони приїхали до нас на Дон...

Галас уктив останні слова Фоміна. Виждавши момент, він гучно подав команду :

— Справа по три, направо кроком арш!

Ескадрон слухняно виконав команду. Овчинніков, приголомшений усім, що сталося, підскакав до Фоміна.

— Ви куди, товаришу Фомін ? .

Не повертаючи голови, той глузливо відповів :

— А от круг церкви об'їдемо ...

І тільки тоді до свідомості Овчиннікова дійшло все, що сталося за ці кілька хвилин. Він виїхав із строю; політрук, помічник комісара і всього лише один червоноармієць виїхали за ним. Фомін помітив їх відсутність, коли вони від'їхали кроків на двісті. Обернувши коня, він крикнув :

— Овчинніков, стій !..

Чотири вершники з легкої рисі перейшли на галоп. Слід копит їх коней на всі боки полетіли грудки талого снігу. Фомін скомандував:

— Рушниці до бою! Піймати Овчиннікова!.. Перший взвод ! Навздогін !

Безладно залунали постріли. Чоловіка шістнадцять з першого взводу кинулись доганяти. Тим часом Фомін поділив, решту ескадронців на дві групи : одну на чолі з командиром третього взводу послаїв обеззброїти кулеметний взвод, другу— сам повів до розташування караульної роти, що містилася на північній окраїні станиці, в колишніх конюшнях станичних жеребців.

Перша група, стріляючи в повітря і вимахуючи клинками, поскакала головною вулицею. Порубавши чотирьох комуністів що трапились на дорозі, заколотники на краю станиці поспіхом построїлись і мовчки, без крику, пішли в атаку на червоноармійців кулеметного взводу, що вибігли з дому.

Дім, у якому містився кулеметний взвод, стояв на від-шибі. Від нього до крайніх дворів станиці було не більше як сто сажнів. Зустрінуті кулеметним вогнем в упор, заколот-

ники круто повернули назад. Троє з них, не доскакавши до найближчого завулку, були кулями збиті з коней. Кулеметників захопити зненацька не вдалося. Другий раз заколотники й не пробували. Командир третього взводу Чумаков одвів свою групу за прикриття; не злізаючи з коня, обережно виглянув зза рогу кам'яного сарая, сказав:

— Ну, викотили ще два максими.— Потім витер папахою спітнілий лоб і обернувся до бійців: — Поїхали назад, хлопці !. Нехай сам Фомін бере кулеметників. Скільки в нас на снігу лишилось, троє ? Ну, от, нехай він сам спробує.'

Як тільки на східній окраїні станиці почалася стрільба, командир роги Ткаченко вискочив! з квартири,— на ходу одягаючись, побіг до казарми. Чоловіка тридцять червоноармійців уже стояли біля казарми, вистроївшись у шеругу. Командира роти зустріли здивованими запитаннями :

— Хто стріляє ?

— В чому річ?

Не відповідаючи, він мовчки пристроював до шеруги червоноармійців, що вибігали з казарми. Кілька, комуністів — працівників окружних установ.— майже одночасно з ним прибігли до казарми і стали в строй. По станиці тріщали поодинокі постріли з гвинтівок. Деся на західній окраїні гучно гримнула ручна граната. Забачивши з півсотні вершників, що скакали з голими шаблями до казарми, Ткаченко неквапливо витяг з кобури наган. Він не встиг подати команду : в шерезі зразу змовкли розмови, і червоноармійці вже тримали гвинтівки наготові.

— Та це свої біжать ! Дивіться, он наш комбат товариш Капарін ! — крикнув один червоноармієць.

Вершники, вирвавшись з вулиці, дружно, наче за командою, пригнулись до ший коням і ринули до казарми.

— Не пускай ! — різко крикнув Ткаченко.

Покриваючи його голос, гримнув залп. За сто кроків від

зімкнутої шеруги червоноармійців чотири вершники впали з коней, решта, безладно розсипавшись, повернули назад. Вслід їм часто лопались, тріщали розрізнені постріли. Один з вершників, як видно легко ранений, зірвався з сідла, але повода з

руки не випустив. Сажнів з десять волікся він за конем, що мчав учвал, а потім схопився на ноги, вчепився за стремено, за задню луку сідла і через якусь неіОмітну мить опинився вже на коні. Люто шарпнувши за повід, він на всьому скаку круто повернув, зник у найближчому провулку.

Ескадронці першого взводу після безрезультатної погоні за Овчинниковим вернулися в станицю. Шукання комісара Шахаєва не дали ніяких наслідків. Ні в спорожнілому війсь-коматі, ні в квартирі його не було. Почувши стрільбу, він кинувся до' Дону, перебіг по льоду в ліс, звідти в хутір

Базки і на другий день опинився вже за п'ятдесят верст від Вешенської, в станиці Усть — Хоперській.

Більшість керівних працівників встигла вчасно сховатися. Шукати їх було досить небезпечно, бо червоноармійці кулеметного взводу з ручними кулеметами підійшли до центру, станиці й держали під обстрілом всі вулиці, що прилягали до головного майдану.

Ескадронці кинули шукати, спустились по Дону й галопом прискакали до церковного майдану, звідки почали погоню за Овчинниковим. Незабаром там зібрались усі фомінівці. Вони знову стали в строй. Фомін наказав виставити сторожову охорону, іншим бійцям розташуватись по квартирах, але коней не розсідлювати.

Фомін і Капарін, а також командири взводів зібрались окремо в одній з окраїнних хаток.

— Все програно ! — ві розпачі вигукнув. Капарін, знесилено сівши на лавку.

— Так, станиці не взяли, значить, нам тут не вдержатись,— тихо сказав Фомін.

— Треба, Якове Юхимовичу, махнути по округу. Чого нам теперечки боятись ? Однаково раніш смерті не помремо. Піднімем козаків, а тоді й станиця буде наша,— запропонував Чумаков.

Фомін мовчки глянув на нього, обернувся до Капаріна.

— Розкис, ваше благородіє ? Втри сопляки ! Раз назвався грибом — лізь у кіш. Вкупі починали, давай вкупі й витягати ... Як, по — твоєму,— виходити з станиці чи ще раз спробувати ?

Чумаков гостро сказав :

— Нехай пробують інші! Я на кулемети в лоб не піду. Пусте це діло.

— Я тебе не питаю, .дить! — Фомін глянув¹ на Чумакова, і той опустив очі.

Трохи помовчавши, Капарін сказав :

Ну, звичайно, тепер уже безглуздо починати другий раз. У них перевага, в озброєнні. У них чотирнадцять кулеметів., а в нас жодного. І людей у них більше... Треба виходити звідси й організовувати козаків на повстання. Поки їм підкинуть підкріплення — весь округ буде охоплений повстанням. Тільки на це й надія. Тільки на це!

Фомін довго мовчав, потім сказав :

Що ж, на тому доведеться й порішити. Взводні! Зараз же перевірте спорядження, підрахуйте, скільки в кожного на руках патронів. Суворий наказ : жодного патрона

даремно не витрачати. Першого ж, хто не послухає, зарубаю своєю рукою. Так і перекажіть бійцям.— Він помовчав і злісно гупнув по столі величезним кулаком.— Ех, п..... кулемети ! А все

305

20. Тихий Дон. 194

ти, Чумаков-! Хоч би штук чотири відбити! Зараз вони, звісно, виставлять нас із станиці... Ну, розходьтєся ! Ночуємо, якщо не виб'ють нас, у станиці, а вдосвіта виступимо, пройдемось по округу ...

Ніч минула спокійно. На одному краю Вешенської були повсталі ескадроні, на другому — караульна рота і комуністи та комсомольці, що влились у неї. Лише два квартали розділяли противників, але жодна сторона не наважилась на нічний наступ.

Вранці заколотний ескадрон без бою залишив! станицю і поїхав, у південно — східному, напрямі.

XI

Перші три тижні після того, як пішов з дому, Григорій жив у хуторі Верхне — Кривському, Еданської станиці, в знайомого козака однополчанина. Потім пішов у хутір Горбатів-ський, там у далекого родича Оксани прожив більш як місяць.

Цілі дні він лежав у кімнаті, надвір виходив тільки ночами. Все це було схоже на тюрму. Григорій страшенно нудьгував від гнітючого безділля. Його невтримно тягло додому — до дітей, до Окбани. Часто безсонними ночами він надягав шинель, твердо наважувався йти в Татарський — і ;щоразу, подумавши добре, роздягався і, стогнучи, падав на ліжко ниць. Нарешті так жити стало не під силу. Хазяїн, що був Оксані двоюрідним дядьком, співчував Григорію, але й він не міг тримати в себе такого постояльця безконечно'. Якось Григорій, після вечері пробравшись у свою кімнату, почув розмову. Тонким від ненависті голосом хазяйка питала :

— Коли ж це скінчиться ?

— Що ? Про що ти говориш ? — баском відповів їй хазяїн.

— Коли ж ти цього дармоїда збудеш з рук ?

— Мовчи !

— Не буду мовчати ! У самих хліба лишилось — кіт наплакав, а ти його, чорта горбатого, утримуєш, годуєш щодня. Доки це буде, я тебе питаю ? А коли Рада дізнається ? З нас голови познімають, дітей посиротять !

— Мовчи, Явдохо !

— Не буду мовчати ! У нас діти ! У нас хліба лишилось не більше як двадцять пудів, а ти прикормив у хаті цього дармоїда ! Хто він тобі —такий ? Рідний брат ? Сват ? Кум ? Він тобі й близько не рідня ! Він тобі — двоюрідний кисіль на троюрідній воді, а ти його утримуєш, годуєш, напуваєш. У-у, чорт лисий! Мовчи, не гавкай, а то завтра сама піду в Раду і заявлю, яка квітка в тебе в хаті викохується! .

Другого дня хазяїн увійшов до Григорія В кімнату,— дивлячись на підлогу, сказав:

— Григорію Пантелевичу! Як хочеш суди, а більш тобі жити в мене не можна... Я тебе поважаю, і батька твого покійного знав і поважав, але тепер мені важко тебе

утримувати нахлібником... Та й побоююсь, щоб власть не дізналась про тебе. Іди куди хочеш. У мієне сім'я. Голову через тебе мені занапащати неохота. Пробийч, ради Христа, але ти нас опростай...

— Добре,— коротко сказав Григорій.— Спасибі за хліб-сіль, за пристановище. Спасибі за все. Я сам бачу, що — тягар для тебе, але куди ж мені подітись ? Усі ходи для мене закриті.

— Куди знаєш.

— Добре. Сьогодні піду. Спасибі тобі, Артамоне Васильовичу, за все.

— Не варто, не дякуй.

— Я твоєї добрості не забуду. Може, і я тобі чимнебудь колинебудь у пригоді стану. Зворушений хазяїн ляснув Григорія по плечу.

— Про що там балакати! Як на мене, то нехай би ти ще два місяці жив, та жінка не велить, лається щодня, проклята ! Я козак і ти козак, Григорію Пантелевичу; ми з тобою обидва проти радянської влади, і я тобі підсоблю : іди сьогодні на хутір Ягідний, там мій сват живе, він тебе прийме. Скажи йому моїм словом : Артамон сказав прийняти тебе, як рідного сина, годувати й утримувати, поки сили вистачить. А колись ми з ним поквитаємось. Але ти тільки іди від мене сьогодні ж. Мені довше тебе держати не можна, то таки жінка напосідає, а то побоююсь, коли б Рада не дізналась ... Пожив, Григорію Пантелевичу, і годі. Мені своя голова теж дорога...

Пізньої ночі Григорій вийшов з хутора і не встиг дійти до вітряка на горбі, як три вершники, що вирости наче спід землі, спинили його.

— Стій, сукин син ! Ти хто такий ?

У Григорія затремтіло серце. Він мовчки спинився. Втікати було безглуздо. Коло шляху — ні ярка, ні кущика : порожній голий степ. Він не встиг би ступити й двох кроків.

— Комуніст ? Іди назад, в гроб твою мати ! Ану, живо!

Другий, наїжджаючи на Григорія конем, наказав :

Руки ! Руки з кишень ! Виймай, а то голову зрубаю !

Григорій мовчки вийняв руки з кишень шинелі і, ще не зовсім ясно усвідомлюючи, що з ним трапилось і хто ці люди, що спинили його,— спитав :

— Куди йти ?

— В хутір. Вертайся назад.

До хутора його супроводив один вершник, два інших на вигоні відокремились, помчали до шляху. Григорій ішов мовчки. Вийшовши на дорогу, він пішов повільніше і спитав:

— Слухай, дядьку, ви хто такі є ?

— 'Іди, йди! Не балакай! Руки заклади назад, чуєш?! і

Григорій мовчки скорився. Трохи згодом знов спитав *.

— Ні, все таки, хто ви такі ?

— Православні.

. — Я й сам не старовір.

— Ну, і радій.

— Ти. куди мене ведеш ?

— До командира. Іди, ти, гаде, а то я тебе...

Конвойний легенько штовхнув Григорія вістрям шаблі;

Тонко вигострене, холодне стальне жало торкнулось голої шиї Григорія якраз між коміром шинелі й папахою, і в ньому, як іскра, на мить спалахнуло почуття переляку, що змінилось безсилим гнівом. Звівши коміра; обернувся наполовину й глянув на конвойного, сказав крізь зуби :

— Не дурій, чуєш ? А то коли б я в тебе цю штуку не одібрав...

— Іди, падлюко, не балакай ! Я тобі одберу! Руки назад!

Григорій кроків два ступив мовчки, потім сказав:

— Я й так мовчу, не лайся. Подумаєш, лайно яке...

— Не оглядайся !

— Я й так не оглядаюсь.

— Мовчи, йди швидше !

— Може риссю побігти? — спитав' Григорій, змахуючи з вій налипаючі сніжинки.

Конвойний мовчки підігнаві коня. Кінські вологі від поту й нічної вогкості груди штовхнули Григорія в спину, біля ніг його кінський копит з чваканням продавив талий сніг.

— Ану тихше ! — гукнув Григорій, впираючись долонею в кінську гриву.

Конвойний підняв на рівень голови шаблю, неголосно сказав:

— Ти йди, сучий виб....., і не балакай, а то я тебе не до веду до місця. У мене на, це рука легка. Цить, і ні 'слова більше!

Аж до хутора вони мовчали. Коло крайнього двору вершник придержав коня, сказав :

— Іди в оці ворота.

Григорій увійшов у навстіж відчинені' ворота. В глибині двору видно було просторий, критий бляхою дім. Під повіткою пирхали і звучно жували коні. Біля ганку стояло чоловіка шість озброєних людей. Конвойний вклав у піхви шаблю, сказав, злізаючи з коня:

— Іди в хату, по приступках прямо, перші двері ліворуч.

Іди, не оглядайся, скільки разів тобі говорити, в рот тебе, в печінку, в селезінку!

Григорій повільно сходив приступками ганку. Чоловік у будьонівці і довгій кавалерійській шинелі, що стояв коло поручнів, спитав :

— Піймали, чи що?

— Піймали,— неохоче відповів знайомий Григорію хрипкий голос його конвоїра.— Коло вітряка взяли.

— Секретар ячейки, чи хто він такий ?

— А хрін його знає. Якась сволодюга, а хто він такий — зараз узнаємо.

"Або де банда, або вешенські чекісти мудрують, придурюються. Попався! Попався, як Дурень",— думав Григорій, навмисне затримуючись у сінях, намагаючись зібрати

думки.

Перший, кого він побачив, відчинивши двері,— був Фомін. Він сидів за столом серед багатьох одягнених у військове незнайомих Григорію людей. На ліжку купою лежали шинелі й кожушки, карабіни стояли коло лави, рядком ; тут же на лаві безладною купою були накидані шаблі, патронташі, підсумки й сидельні саквих. Від людей, від шинелей і спорядження тхнуло густим запахом кінського поту.

Григорій зняв папаху, неголосно сказав :

— Здрастуйте!

— Мелехов ! От правду кажуть, що степ широкий, а дорога вузька ! Довелось таки знов побачитись ! Звідки ' ти взявся ? Роздягайся, сідай.— Фомін устав зза столу, підійшов до Григорія, простягаючи руку.— Ти чого тут блукав?

— За ділом прийшов.

— За яким ділом ? Далекувато ти забрів ...— Фомін допитливо розглядав Григорія.— Кажі по-правді — рятувався тут, чи що ?

— Оце — і вся правда,— знехотя усміхаючись, відповів Григорій.

— Де ж тебе мої хлопці згребли ?

— Біля хутора.

— Куди йшов ?

— Світ — заочі...

Фомін ще раз уважно подивився Григорію їв очі й усміхнувся.

— Ти, я бачу, думаєш, що ми тебе зловили і у Вешки повеземо ? Ні, брат, нам туди вороття нема... Не бійся! Ми перестали радянській владі служити. Не вжилися з нею...

— Розлуку взяли,— басом сказав немолодий козак, що кутив біля печі.

Хтось із тих, що сиділи за столом, голосно засміявся. 1

— Ти нічого про мене не чув ? — спитав Фомін.

— Ні. . .

— Ну, сідай заї стіл, поговоримо. Борщу і м'яса нашому гостеві!

Григорій не вірив жодному слову Фоміна. Блідий і стриманий, він роздягнувся, сів до столу. Йому хотілось курити, але він згадав, що в нього вже другу добу нема тютюну.

— Закурити нема ? — звернувся він до Фоміна.

Той послужливо простягнув шкіряний портсигар. Від уваги його не сховалось, що пальці Григорія, коли— він брав цигарку, дрібно здригалися, і Фоміин знов усміхнувся ві руду-в'агі хвилясті вуса.

— Проти радянської влади ми повстали. Ми — за народ і проти продрозверстки й комісарів. Вони нам довго голови дурили, а тепер ми їм будемо дурити. Зрозуміло тобі, Мелехов ?

Григорій промовчав. Він закутив, кілька разів підряд поквалливо затягнувся. У нього трохи запаморочилась голова і до горла підступила нудота. Він погано харчувався останній місяць і тільки зараз відчув, як ослаб за цей ча"с. Погасивши цигарку, він жадібно взявся їсти. Фомін коротко розказав, про повстання, про перші дні блукання по округу, пишномовно іменуючи свої блукання "рейдом". Григорій мовчки

слухав і, майже не пережовуючи, ковтав хліб і жирну, недоварену баранину.

— Ну, й охляв же ти в гостях,— добродушно посміхаючись, сказав Фомін.

Ікаючи від пересичення, Григорій буркнув :

— Не в тещі жив.

— Воно й видно. їж дужче, наїдайся, скільки влізе. Ми — хазяї не скупі.

— Спасибі. Покурити б оце...— Григорій узяв запропоновану йому цигарку, підійшов до чавуна, що стояв на лавці, і, відсунувши дерев'яний кружок, набрав води. Вона була холодна і трохи солонувата. Сп'янілий від їди Григорій жадібно випив два великих кухлі води, після цього з насолодою закупив.

— Козаки нас не дуже привітно приймають,— продовжував розказувати Фомін, підсідаючи до Григорія.— Настрасили їх минулого року під час повстання... Але добровольці є. Чоловіка сорок вступило. Та нам не це потрібне. Нам треба весь округ підняти, та щоб і сусідні округи, Хоперський і Усть — Медведицький, підсобили. Отоді ми побалакаємо по щирості з радянською владою !

За столом лунала гучна розмова. Григорій слухав Фоміна, крадькома поглядав на його сподвижників. Жодного знайомого обличчя! Він і досі не вірив Фоміну, думав, що той лу-каївить, і з обережності мовчав. Алеї й мовчати весь час — теж не можна було.

— Якщо ти оце, товаришу Фомін, сурйозно говориш, то

чого ж ви хочете ? Нову війну зачинати ? — спитав він, намагаючись оді-гнати сонливість, що налягала на нього.

— Я вже тобі про це сказав.

— Владу змінювати?

— Так.

— А яку ж настановляти ?

— Свою, козачу!

— Отаманів?

— Ну, про отаманів® трошки почекаємо говорити. Яку владу народ вибере, таку й настановимо. Але це діло не скоро буде, та мені й байдуже до політики. Я чоловік військовий, моє діло — знищити комісарів і комуністів, а про владу, це тобі Капарін, мій начальник штабу, розкаже. Він у мене голова— на такі штуки. З головою людина, грамотна.— Фомін нахилився до Григорія, шепнув : — Колишній штабе —капітан царської армії. Розумний хлопець ! Він зараз спить у кімнаті, чогось прихворів, мабуть, з незвички: переходи

робимо великі.

У сінях почувся гомін, тупотіння ніг, стогін, стримана! шамотня і приглушений крик: "Дай йому в— душу!" За столом зразу вщухла— розмова. Фомін насторожено глянув на) двері. Хтось рвучко відчинив їх. Низом покотились у кімнату білі клуби пари. Високий чоловік без шапки, в стебнованій захисній ватянці й сивих валянках, від звучного удару в спину, хиллячись наперед, швидко ступив кілька разів, спотикаючись, і сильно вдарився плечем об виступ печі. З сіней хтось весело крикнув перед тим як зачиняти двері:

— Візьміть ще одного!

Фомін устав, поправив на гімнастерці пояс.

— Ти хто такий? — владно спитав він.

Чоловік у ватянці, задихаючись, провів рукою по волоссі, спробував ворухнути лопатками і скривився від болю. Його вдарили по хребту чимось важким, як видно — прикладом.

— Чого ж мовчиш? Мову одібрало? Хто такий, питаю?

— Червоноармієць.

— Якої частини?

Дванадцятого продовольчого полку.

А — а, це — знахідка! — усміхаючись, промовив! один з тих, що сиділи за столом.

Фомін продовжував допит:

— Що ти тут робив? 1

Загороджувальний загін... нас послали...

Зрозуміло. Скільки вас було тут у хуторі? . 0 і

— Чотирнадцять чоловік.

— Де інші?

Червоноармієць помовчав і з напругою розняв губи. В горлі його щось заклекотіло, з лівого куточка рота потекла на підборіддя тоненька струмина крові. Він витер губи рукою, подивився на долоню й витер її об штани.

— Ця сволота ... ваша...— ковтаючи кров, заговорив він булькаючим голосом,— легені мені одбив...

— Не лякайся! Вилікуєм! — насмішкувато сказав присадкуватий козак, встаючи зза столу, підморгуючи присутнім.

— Де інші? — вдруге спитав Фомін.

— Поїхали в Єланську з обозом.

— Ти звідки? З яких країн уродженець?

Червоноармієць глянув на Фоміна гарячково блискучими

голубими очима, виплюнув під ноги згусток крові і відповів уже чистим звучним баском:

— Псковської губернії.

— Псковський, московський... чули про таких...— насмішкувато сказав Фомін.— Далеко ти, чоловіче, забрів за чужим хлібом... Ну, досить говорити! Що ж нам з тобою робити, га?

— Треба мене відпустити.

— Простий ти чоловік... А може, справді відпустимо його, хлопці? Ви — як? — Фомін обернувся до тих, що сиділи за столом, посміхаючись у вуса.

Григорій, що уважно стежив за всім, побачив стримані розуміючі усмішки на бурих, обвітраних обличчях.

— Нехай у нас послужить місяців зо два, а тоді пустимо, його додому, до жінки,— сказав один з фомінівців.

— Може, і справді послужиш у нас ? — спитав Фомін, марно намагаючись приховати усмішку.— Коня тобі дамо* сідло, замість валянків—нові чоботи з дутими халявами... Погано вас одягають ваші командири. Хіба це взуття ? Надворі відлига, а ти у валянках. Поступай до нас, га ?

— Він — мужик, він верхи зроду не їздив,— по — блазенському, удавано тонким голосом прошепелявив один з козаків.

Червоноармієць мовчав. Він притулювся спиною до печі, оглядаючи всіх посвітлілими ясними очима. Час від часу він кривився від болю і трохи відкривав рота, коли йому було важко дихати.

— Лишаєшся в нас, чи як ? — перепитав Фомін.

— А ви хто такі є ?

— Ми ? — Фомін високо підняв брови, розгладив долонею вуса.— Ми — борці за трудовий народ. Ми проти гніту комісарів і комуністів, от ХТО МИ такі:

І тоді на обличчі червоноармійця Григорій раптом побачив усмішку.

— Виходить, он ви хто... А я собі думав, що воно за люди ? — Полонений усміхався, показуючи офарбовані кров'ю зуби, і говорив так, наче був приємно здивований почутою новиною, але в голосі його звучало щось таке, що примусило всіх насторожитись.— По — вашому, значить, борці за народ ? Та — а — ак. А по — нашому просто бандити. Та щоб я вам служив ? Ну, й чудні ви, їй — богу !

— Ти теж веселий хлопець, як я на Тебе подивлюсь...— Фомін примружився, коротко спитав : — Комуніст ?

— Ні, що ви ! Безпартійний.

— Непохоже.

— Чесне слово, безпартійний!

Фомін прокашлявся й обернувся до столу.

— Чумаков ! В розход його.

— Мене вбивати не варт Нема за що,— тихо сказав червоноармієць.

Йому відповіли мовчанням. Чумаков — кремезний красивий козак в англійській шкіряній безрукавці—неохоче встав зза столу, пригладив і так гладенько зачесане назад русяве волосся.

— Обридла мені ця посада,— бадьоро сказав він, витягнувши з купи скиданих на лавці шабель свою і пробуваючи лезо її на великому пальці.

— Не обов'язково самому. Скажи хлопцям, котрі у дворі,— порадив Фомін.

Чумаков холодно оглянув червоноармійця з ніг до голови, сказав :

— Іди вперед, голубе.

Червоноармієць відсахнувся від печі, згорбився й повільно пішов до виходу, залишаючи на підлозі вологі сліди промоклих валянків.

— Йшов сюди — хоч би ноги витер! З'явився, наслідив нам тут, грязюки наніс... Який же ти неохайний, брат! — з навмисним незадоволенням говорив Чумаков, виходячи за полоненим.

— Скажи, щоб вивели на вулицю або на тік. Коло дому не треба, а то хазяї будуть

сердитись! — крикнув услід їм Фомін.

Він підійшов! до Григорія, сів¹ поруч, спитав:

— Короткий у нас суд ?

— Короткий,— уникаючи зустрітись очима, відповів Григорій.

Фомін зітхнув.

— Нічого не вдієш. Зараз так треба.— Він ще щось хотів сказати, але на ганку гучно затупотіли, хтось крикнув і звучно ляснув самотній постріл.

— Чого їх там чорт мордує ! — з досадою гукнув Фомін.

Один з тих, що сиділи за столом, схопився, ударом ноги відчинив двері.

— В чому там річ? — крикнув він у-темряву.

Увійшов Чумаков, збуджено сказав :

— Такий меткий,— виявилось! От, чортяка! З "верхньої приступки стрибнув і побіг. Довелося витратити патрон. Хлопці там його кінчають...

— Накажи, щоб витягли з базу на вулицю.

— Я вже сказав, Якове Юхимовичу.

В кімнаті на хвилину стало¹ тихо. Потім хтось запитав, притамувавши позіх :

— Як, Чумаков, погода ? Не розгодинюється надворі ?

— Хмарно.

— Як піде дощ — останній сніжок змие.

— А нащо він тобі потрібний ? ' ' ' .

— Він мені не потрібний. По грязюці неохота брѳохатись. '

Григорій підійшов до ліжка, взяв свою папаху.

— Ти куди? — спитав Фомін.

— До вітру.

Григорій вийшов на ганок. Неясно світив зза хмари місяць. Широкий двір, дахи сараїв, голі верхівки¹ високих пірамідальних тополь, що здіймалися вгору, накриті попонами коні біля конов'язі,— все це було освітлене примарним блакитним світлом полуночі.. За кілька сажнів від ганку, —головою в тьмяно блискучій калюжі талої води, лежав убитий червоноармієць. Над ним схилились три козаки, неголосно розмовляючи. Вони щось робили коло мертвого.

— Він ще дихкотить, їй — богу ! — з досадою сказав один.— Як же ти, косорукий чорте, так добивав ? Казав тобі — рубай у голову ! Ех, тісто неквашене !

Хрипливий козак, той самий, що конвоював Григорія, відповів :

— Дійде! Посіпається і дійде... Таї підведи ти йому голову ! Не зніму ніяк. Підводь за волосся, от так. Ну, а тепер держи.

Хлюпнула вода¹. Один з тих, що стояли над мертвим, випростався. Хрипливий, сидячи навпочепки, кректав, стягаючи з убитого ватянку. Трохи згодом він сказав :

— У мене рука легка, через те він і не дійшов ще. Бувало, вдома кабана почну різати... Піддержуй, не кидай ! От, чорт!.. Егеж, бувало, почну кабана різати, все горло

йому перетну, аж до душі дістану, а він,, проклятий, устане і піде по базу. І довго ходить ! Весь, у кривлі, а ходить, хрипить. Дихати йому нічим, а він все живе. Це, значить, такаї вже легка рука у мене. Ну, кидай його ... І досі дихкотить ? От диво ! А я ж йому майже до' кістки шию розтяв...

Третій розіпнув на витягнутих руках зняту з червоноар-. мійця ватянку, сказав:

— Закривавили лівий бік... Липне до рук, тьху, хай їй

грець! і ,

— Обімнеться ! Це не сало,— спокійно сказав! хрипливий і знов присів навпочепки.— Обімнеться, або одпереться. Не 'біда.

— Та ти що, і штани з нього хочеш знімати ? — незадоволено спитав перший.

Хрипливий сердито сказав :

— Ти, якщо поспішаєш, іди до коней, без тебе, тут упораємось ! Чого ж має пропадати добро ?

Григорій круто обернувся, пішов до хати.

Фомін зустрів його коротким, вивчаючим поглядом, устав.

— Ходім у кімнату, побалакаєм, а то тут галасують дуже.

В просторій жарко нагрітій кімнаті тхнуло мишами й конопляним сім'ям. На ліжку, розкинувшись, спав. одягнений у захисний френч невеликий чоловік. Ріденьке волосся його було скуйовджене, в пухові і дрібному пір'ї. Він лежав, щільно притулившись щокою до— брудної, в самому напірнику подушки. Висяча лампа освітлювала його бліде, давно небрите обличчя.

Фомін розбудив його-, сказав :

— Уставай, Капарін. Гість у нас. Це наша людина — Мелехов Григорій, колишній сотник, щоб ти знав.

Капарін звисив з ліжка ноги, потер руками обличчя, встав. Злегка напівуклонившись, він потиснув Григорію руку.

— Дуже приємно. Штабе — капітан Капарін.

Фомін гостинно підсунув Григорію стілець, сам сів на скрині. З обличчя Григорія він, мабуть, зрозумів, що розправа над червоноармійцем! справила¹ на нього гнітюче враження, тому й сказав:

— Ти не думай, що ми з усіма так строго поведимось. Цей же чудак — з продзагінників. їм і всяким комісарам пощади не даємо, а інших милуємо. От учора зловили трьох міліціонерів ; коней, сідла і зброю в них забрали, а їх відпустили. На чорта вони нам здалися—вбивати їх.

Григорій мовчав. Поклавши руки на коліна, він думав про своє і чув наче крізь сон голос Фоміна.

— ... Отак і воюємо покищо,— продовжував Фомін.— Думаємо все таки підняти козаків. Радянській владі не жити. Чутки такі, що скрізь війна іде. Скрізь повстання : і в Сибіру, і на Україні, і навіть у самому Петрограді. Весь флот повстав у тій фортеці, як її називають...

— У Кронштадті,— підказав' Капарін.

Григорій підвів голову, порожніми, наче невидючими очима глянув на Фоміна, перевів; погляд на Каларіна.

— На, закури,— Фомін подав портсигар.— Так от, Петроград уже взяли й підходять до Москви. Скрізь така колотнеча йде! Нема чого й нам дрімати. Піднімемо козаків, скинемо радянську владу, а тоді, якщо кадети підсоблять, зовсім наші діла підуть гаразд. Нехай їхні вчені люди владу встановлюють, ми їм допоможемо.— Він помовчав, тоді спитав : —г-Ти як, Мелехов, думаєш : якщо кадети підіпруть від Чорного моря і ми з'єднаємося з ними,— нам же це зарахують, що ми перші повстали в тилу ? Капарін каже — неодмінно зарахують. Невже, приміром, мені докорятимуть, що я повів за собою у вісімнадцятому році 28 — й полк з фронту і якихось там два роки служив радянській владі ?

"Он куди ти стріляєш! Хоч дурний, та хитрий..."— подумав Григорій, мимоволі усміхнувшись. Фоміні ждав відповіді. Питання це, очевидно, його непокоїло. Григорій нехотя сказав :

— Це діло довге.

— Звісно, звісно,— охоче погодився Фомін.— Це я так до речі сказав. Далі видніше буде, а-тепер нам треба, діяти, громити комуністів у тилу. Жити ми їм однаково не дамо! Вони піхтуру свою посадили на підводи і думають нас наздогнати ... Нехай пробують. Поки кінну частину їм підкинуть, ми весь округ догори ногами поставимо !

Григорій знов дивився під ноги собі, думав. Капарін попросив. пробачення, ліг на ліжко.

— Стомлююсь дуже. Переходи скажені в нас, мало спимо,— сказав він, мляво усміхнувшись.

— Пора й нам на спочивок,— Фомін устав, поклав важку руку на плече Григорія.— Молодець, Мелехов, що послухав тоді у Вешках моєї поради ! Коли б ти не сховався тоді — рішили б вони тебе. Лежав би оце у вешенських шелюгах, і нігтики обіпріли б... Це вже я — як у воду дивлюсь. Ну, то що ти надумав ? Кажи, та давай лягати спати.

— Що казати ?

— З нами йдеш, чи як? Ціле життя по чужих хижах не проховаєшся.

Григорій ждав цього запитання. Треба було вибирати : чи далі блукати по хуторах, жити голодним, бездомним життям і гинути з глухої нудьги, поки хазяїн не викаже владі, чи самому з'явитись у політбюро і повинитися, чи йти з Фомі-ним. І він вибрав. Вперше за цілий вечір глянув прямо в вічі Фоміну, кривлячи губи усмішкою, сказав :

— У мене вибір, як у казці про богатирів : ліворуч поїдеш — коня втратиш, праворуч поїдеш — убитим будеш... Отже — три дороги, і жодної нема путящої.

— Ти вже вибирай без казок. Казки потім будеш розказувати.

— Нікуди подітись, тому й вибрав.

— Ну ?

— Вступаю в твою банду.

Фомін незадоволено скривився, закусив вуса.

— Ти цю назву облиш. Чому це — банда? Таке прізвисько нам комуністи дали, а тобі

так говорити не годиться. Просто повсталі люди. Коротко і ясно.

Незадоволення його було коротке. Він явно радів з вирішення Григорія — і не міг цього приховати, жваво потираючи руки, сказав :

— Нашого полку прибуло ! Чуєш, ти, штабе — капітан ? Дамо тобі, Мелехов, взвод, а якщо не хочеш взводом командувати — будеш при штабі з Капаріним орудувати. Коня тобі віддаю свого. У мене є запасний.

XII

До ранку трохи приморозило. Калюжі затягло сизим льодком. Сніг став твердий, хрусткий. На зернистій сніговій цілині кінські копити залишали невиразні, круглі відбитки, що обсипалися, а там, де вчорашня відлига з'їла сніг, гола земля з припалою до неї мертвою торішньою травою під копитами лише трохи вгиналась і, продавлюючись, глухо гула.

Фомінівський загін строївся за хутором у похідну колону. Далеко на шляху маячили шість вершників висланого наперед головного роз'їзду.

— Ось воно моє військо! — під'їхавши до Григорія, усміхаючись, сказав Фомін.— Чортові роги можна зламати з такими хлопцями !

Григорій окинув поглядом колону, з сумом подумав : "Нарвався б ти з своїм військом на мій будьонівський ескадрон, то за півгодини й кісток не позбирав би!"

Фомін показав нагайкою, спитав :

— Як вони на вигляд ?

— Полонених рубають непогано й роздягають убитих теж непогано, а от як вони в бою — не знаю,— сухо відповів Григорій.

Обернувшись у сідлі спиною до вітру, Фомін закурив, сказав.:

— Подивишся на них і в бою. У мене народ більше служивий, ці не підведуть.

Шість парокінних підвід з патронами й харчами стали в середині колони. Фомін поскакав наперед, подав команду рушати. На горбі він знов під'їхав до Григорія, спитав *

— Ну, як мій кінь, по душі ? Р

— Добрий кінь.

Вони довго мовчки їхали поруч, стремено до стремена потім Григорій спитав : '

— У Татарському не думаєш побувати?

— За своїми скучив?

— Хотілося б провідати.

— Може й заглянемо. Зараз думаю на Чир звернути, підштовхнути козачків, розворушити їх трохи.

Але козаки щось не дуже охоче "ворушилились"... В цьому Григорій переконався протягом найближчих днів. Займаючи хутір або станицю, Фомін наказував скликати збори громадян. Виступав більше сам він,, іноді його заміняв Капарін. Вони закликали козаків до зброї, говорили про "тягар, який поклала на хліборобів радянська влада", про "остаточну розруху, яка неминуче настане, коли радянську владу не повалити". Фомін говорив не так грамотно й доладно, Як Капарін, але докладніше і зрозумілою

козакам мовою. Закінчував, він промову одними й тими самими завченими фразами ; "Ми з сьогоднішнього дня звільняємо вас від продрозверстки.. Хліба більше не возить на приймальні пункти. Пора перестати годувати комуністів — дармоїдів. Вони жир наїдали на вашому хлібові, але ця дурничка скінчилась. Ви — вільні люди І Озбройтеся і підтримуйте нашу владу! Ура, козаки !"

Козаки дивилися в землю й похмуро мовчали, зате жінки давали волю язикам. З тісних рядів їх сипалися в'їдливі запитання і вигуки :

- Твоя власть хороша, а мила ти нам привіз ?
- Де ти її возиш, свою власть, у торбах ?
- А ви самі чиїм хлібом годуєтесь ?
- Мабуть, зараз поїдете попід хати, старцювати ?
- У них шаблі. Вони не питаючись почнуть курам голови рубати! —

— Як це — хліба не возити ? Сьогодні ви тут, а завтра вас і з собаками не знайдеш, а нам відповідати ?

- Не дамо вам наших чоловіків ! Воюйте самі!

І багато іншого з великої люті вигукували жінки, що зневірилися за роки війни в усьому, боялися нової війни і з упертістю розпачу чіплялися за своїх чоловіків.

Фомін байдуже вислухував їх безладні вигуки. Він знаву чого вони варті. Діждавшись тиші, він звертався до козаків. І тоді коротко й розважливо ті відповідали :

- Не приневолюйте нас, товаришу Фомін, навоювались ми. вдосталь.
- Пробували, повставали в дев'ятнадцятому році!
- Нема з чим повставати, і нема чого! Покищо нема! потреби.
- Пора надходить — сіяти треба, а не воювати.

Одного разу з задніх рядів хтось гукнув :

— Медом тепер мажеш ! А де ти був у дев'ятнадцятому році, коли ми повставали ? Пізно ти, Фомін, нагадався!

Григорій бачив, як Фомін змінився на обличчі, але все таки стримався і нічого не сказав на відповідь.

Перший тиждень Фомін взагалі досить спокійно вислухував на зборах заперечення козаків, їх короткі відмовлення підтримувати його виступи, навіть жіночі крики й лайка не порушували його душевної рівноваги. "Нічого, ми їх переконаємо !" — самовпевнено говорив він, усміхаючись у вуса, але, впевнившись у тому, що основна маса козачого населення ставиться до нього негативно,— він круто змінив своє ставлення до виступаючих на зборах. Говорив він уже не злязючи з сідла, і не так умовляв, як погрожував. Але наслідки лишались ті самі: козаки, на яких він сподівався спертися, мовчки вислухували його промову і так само мовчки починали розходитись.

На одному з хуторів після його промови виступила з словом на відповідь козачка. Великого зросту, огрядна і широка в кості вдова говорила майже чоловічим басом і по — чоловічому широко й різко вимахувала руками. Широке, покопане віспою обличчя її було сповнене злої рішучості, великі вивернуті губи весь час кривились і презирливо

усміхались. Тикаючи червоною пухлявою рукою вбік Фоміна, що кам'яно застиг у сідлі, вона наче випльовувала в'їдливі слова:

— Ти чого баламутиш тут ? Куди ти наших козаків хочеш пхнути, в яку яму ? Мало ця проклята війна в нас жінок повдовила ? Мало діток посиротила ? Нову біду на наші голови накликаєш ? І що де цар — визволитель такий об'явився з хутора Рубіжного ? Ти б удома лад дав, розруху знищив, а потім би й нас учив, як жити і яку власть приймати, а яку не треба ! А то в тебе в самого вдома жінка з хомута не вилазить, знаємо певно ! А ти вуса розпушив, роз'їжджаєш на конику, народ баламутиш. У тебе в самого в хазяйстві— якби вітер хати не підпирав, вона давно б упала. Вчитель знайшовся ! Чого ж ти мовчиш, руде мурло, чи я неправду кажу ?

В юрбі зашелестів тихий смішок. Зашелестів, як вітер, і вщух. Ліва рука Фоміна, що лежала на луді сідла, поволі перебирала повіддя, обличчя темніло від стримуваного гніву, але він мовчав, шукав думкою гідного виходу з цього становища.

— І що ж це воно за власть твоя, що ти закликаєш її підтримувати ? — настирливо вела своєї розлючена жінка.

Вона взялась у боки й повільно йшла до Фоміна, вихитуючи широчезними стегнами. Перед нею розступались козаки, ховаючи усмішки, опустивши усміхнені очі. Еони звільняли коло, наче для танцю, оступались, штовхали один одного....

Твоя влада без тебе на землі не залишиться,— низьким басом говорила вдова.— Вона слідом за тобою волочиться й більш як годину в одному місці не живе ! "Сьогодні на коні верхом, а завтра в болоті Пахом" — он хто ти такий, і влада твоя така сама !

Фомін з силою стиснув ногами боки коня, рушив ним в юрбу. Люди метнулися на всі боки. В широкому колі залишилась тільки удова. Вона бувала в бувальцях і тому спокійно дивилась' на вискалену морду фомінівського коня, на бліде від шаленства обличчя вершника.

. Наїжджаючи на неї конем, Фомін високо підняв; нагайку.

— Цить, рябе стерво !.. Ти чого тут агітацію розводиш ?!.

Просто над головою безстрашної козачки висіла задерта

вгору, вискалена кінська морда. З вудил злетів блідозелений згусток піни, впав на чорну удовину хустку, з неї — на .щок. Удова змахнула його рукою, ступила крок назад.

— Тобі можна говорити, а нам не можна? — крикнула вона, дивлячись на Фоміна круглими, блискаючими від злості очима.

Фомін не вдарив її. Потрясаючи нагайкою, він загорлав:

— Зараза більшовицька ! Я з тебе дурощі виб'ю ! От накажу закотити тобі спідницю та всипати шомполів, тоді враз порозумнішаєш !

Удова ступила ще два кроки назад і, несподівано обернувшись до Фоміна спиною, низько нагнулась, підняла спідницю.

— А цього ти не бачив, Аніко — воїне ? — гукнула вона і, випроставшись дивовижно швидко, знов стала обличчям до Фоміна.— Мене ?! Бити ?! В носі в тебе не кругло !..

Фомін розлючено плюнув, натягнув поводи, стримуючи коня, що поточився назад.

— Закрийся, кобило нежеребна ! Рада, що на тобі м'яса багато ? — голосно сказав він і повернув коня, марно намагаючись зберегти на обличчі суворий вираз.

Глухий притамований регіт зазвучав у натовпі. Один, з фо-мінівців, рятуючи зганьблену честь свого командира, підбіг до вдови, замахнувся прикладом карабіна, але здоровенний козак, зростом на дві голови вищий за нього, затулив жінку широким плечем, тихо, але промовисто сказав :

— Не чіпай !

І ще троє хуторян швидко підійшли і відтиснули вдову назад. Один з них — молодий, чубатий, шепнув фомінівцю :

— Чого заміряєшся, ну ? Жінку побити немудро,— ти своє молодечтво он там, на пагорку, покажи, а поза города їздити всі ми завзяті...

' Фомін кроком од'їхав до плоту, підвівся на стременах.

— Козаки ! Подумайте добре ! — крикнув він, звертаючись до юрби, що повільно розходилась.— Зараз по — доброму просимо, а через тиждень повернемося — інакше говоритимемо !

Він чомусь повеселів і, сміючись, стримуючи коня, що танцював на одному місці, кричав:

— Ми не з полохливих ! Нас цими бабськими... (далі — кілька нецензурних виразів) не налякаєте ! Ми бачили і рябих, і всяких ! Приїдемо, і коли ніхто з вас добровільно не впишеться в наш загін — силою мобілізуємо всіх молодих козаків. Так і знайте! Нам з вами панькатись і заглядати вам у вічі ніколи !

В юрбі, що спинилась на хвилину, залунав сміх і жваві балачки. Фомін, все ще усміхаючись, скомандував :

— По ко — о — онях !..

Багровіючи від стримуваного сміху, Григорій поскакав до свого взводу.

Фомінівський загін, що розтягнувся на грязькому шляху, виїхав уже на пагорок, зник з очей негостинний хутір, а Григорій все ще зрідка усміхався, думав: "Добре, що веселі люди ми — козаки, жарти в нас гостюють частіше, ніж горе, а не дай боже коли б усе робилося всурийоз — від такого життя давно повіситися б можна!" Веселий настрій довго не залишав його, і тільки на привалі він гірко і з тривогою подумав про те, що козаків, напевне, не вдасться підняти і що вся фомінівська витівка приречена на неминучий провал.

XIII

Ішла весна. Дужче пригрівало сонце. На південних схилах пагорбів розтав сніг і руда від торішньої трави земля опівдні вже повивалась прозорим бузковим серпанком випарів. На таловинах, на могилах, спід врослих у суглинок самородних каменів показались перші, яскраво — зелені гострі парості трави мідянки. Зачорніла зябля. З залишених зимових доріг гайворони перекочували на токи, на затоплену талою водою озимину. В ярах і балках сніг лежав синій, весь по-йнятий вологою ; звідти все ще суворо віяло холодом, але вже тонко і співучо дзвеніли в ярах, під снігом невидимі для ока весняні струмки, і зовсім по — весняному, ледве помітно й ніжно зазеленіли в

перелісках стовбури тополь.

Надходила робоча пора, і що день, то більше танула фомінівська банда. Після ночівлі вранці недолічувались одного —двох чоловік, а одного разу зникло зразу мало не піввзводу : вісім чоловіка з кіньми і зброєю поїхали у Вешенську здаватись. Треба було орати й сіяти. Земля кликала, вабила до роботи, і багато фомінівців., впевнившись, що боротьба марна, потайки кидали банду, роз'їжджались по домівках. Залишався завзятий народ, кому не можна було повертатись, чия провина перед радянською владою була занадто велика щоб можна було сподіватися прощення.

321

21. Тихий Дон. 194

До перших чисел квітня у Фоміна.. було вже не більше 86 шабель. Григорій теж залишився в банді. У нього невиста-чило мужності з'явитись додому. Він був твердо переконаний у тому, що справа Фоміна програна і що рано чи пізно банду розіб'ють. Він знав, що при першій же серйозній сутичці з будьякою регулярною кавалерійською частиною Червоної Армії вони будуть розгромлені вщент. І все таки лишився підручним у Фоміна, потай сподіваючись якось дотягти до літа, а тоді захопити пару кращих у банді коней, махнути вночі в Татарський і звідти разом з Оксаною—на південь. Степ донський широкий, просторий і неїжджених шляхів у ньому' багато ; влітку всі шляхи відкриті і скрізь можна знайти пристановище... Думав він, залишивши денебудь коней, пішки з Оксаною пробратись на Кубань* у передгір'я, десь далі від рідних місць, і там пережити неспокійний час. Іншого виходу, здавалось йому, не було.

Фомін, за порадою Капаріна, вирішив перед льодоходом перейти на лівий бік Дону. На границі з Хоперським округом, де було багато лісів, сподівався він, якщо буде потрібно, сховатись від переслідування.

Вище хутора Рибного банда переправилась через Дон. Місцями, на бистрині, лід уже пронесло. Під яскравим квітневим сонцем срібною лускою виблискувала вода, але там, де була наїжджена зимова дорога, що на аршин височіла над рівнем льоду,— Дон стояв непорушно. Край берегів поклали плоти, коней поодинці перевели за поводи, на тім боці Дону построїлись і, виславши наперед розвідку, пішли в напрямі Єланської станиці.

Через день Григорію довелось побачити свого хуторянина — одноокого старика Чумакова. Він ходив у хутір Гряз-новський до рідні і зустрівся з бандою неподалік від хутора. Григорій одвів старика вбік від шляху, спитав :

— Дітки мої — живі — здорові, дідусю ?

— Бог боронить, Григорію Пантелевичу, живі й здорові.

— Велика просьба до тебе, дідусю: передай їм і сестрі Докії Пантелевні від мене низенький поклін, і Прохорові Зикову — поклін, а Оксані Астаховій скажи, нехай мене скоро сподівається. Тільки, крім них, нікому не кажи, що бачив мене, добре ?

— Зроблю, голубе, зроблю ! Не сумнівайся, все перекажу, як треба.

— Що нового в хуторі ?

— А нічого нема, все— по — старому.

— Кошовий і досі головою ?

— Він самий.

— Сім'ю мою не кривдять ?

Нічого не чув, то значить не чіпають. Та за що ж їх чіпати ? їм за тебе не відповідати...

— Що про мене балакають на хуторі ?

Старик висякався, довго витирав вуса й бороду червоною нашийною хусткою, потім ухильно відповів :

— Господь їх знає... Різне брешуть, хто як собі хоче. Миритися з радянською владою скоро будете ?

Що міг йому відповісти .Григорій ? Стримуючи коня, що рвався вперед за загоном, він усміхнувся, сказав :

— Не знаю, діду. Покищо нічого не видно.

— Як то не видно ? З черкесами воювали, з турком воювали, і то замирення вийшло, а ви всі свої люди і ніяк між собою не погодитесь... Не гаразд, Григорію Пантелевичу, їй — право, не гаразд! Бог милосердний, він усе бачить, він вам усім цього не простить, згадай моє слово ! Ну, чи видане це діло : руські, православні люди зчепились між собою, і впину на вас нема. Ну, повоювали-б трохи, а то ж четвертий рік на бійку сходитесь. Я своїм старечим розумом так метикую : пора кінчати !

Григорій попрощався з старим і бистро поскакав доганяти свій взвод. Чумаков довго стояв, спершись на палицю, прот тираючи рукавом сльозливу порожню очну западину. Єдиним, але по — молодому бистрим оком він дивився вслід Г ригорію, милувався його молодецькою посадкою і тихо шепотів :

— Хороший козак ! Всім хороший, і вдачею, і всім, а от непутящий .. Збився з свого шляху! Йому б такому тільки з черкесами воювати, а він бач що надумав ! І на чуму вона йому потрібна, ця власть ? І що вони собі думають, ці молоді козаки? З Гришки й питати нічого, в них уся порода така непутяща ... І покійний Пантелей такий самий кручений був, і Прокопа діда пам'ятаю... Теж дичка — кислиця був, а не людина ... А от що інші козаки думають — побий мене бог, не второпаю.

Фомін, займаючи хутори, вже не скликав зборів громадян. Він упевнився, що агітація даремна. Ішлося вже про те, щоб якось утримати своїх бійців, а не вербувати нових. Він помітно спохмурнів і став менш балакучим. Втіхи почав шукати в самогоні. Скрізь, де тільки доводилось йому ночувати, відбувалась страшна пиятика. Дивлячись на свого отамана, пили і фомінівці. Занепала дисципліна. Частіше траплялись випадки грабежів. У домах радянських службовців, що ховалися при наближенні банди, забирали все, що можна було вивезти верховим конем. Сідельні в'юки в багатьох бійців страшенно розпухли. Якось Григорій побачив у одного з бійців свого взводу ручну швацьку машинку. Зачепивши за луку поводи, він держав її під пахвою лівої руки. Тільки нагайкою Григорію вдалось примусити козака розлучитися з своїм надбанням. Того вечора між Фоміним і Григорієм відбулась різка розмова. Вони були удвох у кімнаті. Розпухлий від пиятики Фомін сидів за столом. Григорій,, широко ступаючи,

ходив по кімнаті.

— Сядь, не маяч перед очима,— з досадою сказав Фомін.

Не звертаючи уваги на його слова, Григорій довго метався по тісній козачій кімнатці, потім сказав:

— Мені, це обридло, Фомін ! Кінчай грабунки та гулянки !

— Поганий сон тобі сьогодні приснився ?

— Теж мені жарти... Народ про нас починає погано говорити !

— Ти ж бачиш, нічого не можу зробити з хлопцями,— нехотя сказав Фомін.

— Та ти ж нічого й не робиш!

— Ну, ти мені не указ ! А народ твій доброго слова не вартий. За них же, сволочів, страждаємо, а вони...' Я про себе думаю, та й годі.

— Погано й про себе думаєш. За пияцтвом думати ніколи. Ти четверту добу не прохміляєшся, і всі інші п'ють. Навіть у заставах ночами п'ють. Чого ти хочеш ? Щоб нас п'яних спіткали й вирізали денебудь у хуторі ?

— А ти думаєш, це нас мине ? — усміхнувся Фомін.— Колись таки доведеться помирати. Занадився глек по воду ходити ... Знаєш ?

— Тоді давай завтра самі поїдемо у Вешенську й піднімемо руки вгору : беріть, мовляв, нас, здаємося.

— Ні, ми ще погуляємо...

Григорій став навпроти стола, широко розставивши ноги.

— Якщо ти не наведеш порядку, якщо не припиниш грабежі й пияцтво, я відколюсь від тебе й заберу з собою половину людей,— тихо сказав він.

— Спробуй,— погрозово протягнув Фомін.

— І без спроби вийде !

— Ти... ти мені не загрожує! — Фомін поклав руку на кобуру нагана.

— Не лапай кобуру, а то я тебе через стіл швидше дістану!— покwapно сказав Григорій, збліднувши, до половини витягнувши шаблю.

Фомін поклав руки на стіл, усміхнувся.

— Чого ти причепився до мене ? Без тебе голова тріщить, а ти з дурними балачками. Вклади шаблю в піхви! І пожартувати з тобою не і южна, чи що ? Скажи, будь ласка— строгий який! Просто як дівчина шістнадцятка ...

— Я вже тобі сказав, чого хочу, і ти це закарбуй собі на носі. У нас не всі таким духом дихають, як ти.

— Знаю.

— Знай і пам'ятай! Завтра ж накажи, щоб випорожнили в'юки. У нас — кінна частина, а не в'ючний обоз. Відрубай їм це, як ножом! Теж мені, борці за народ називаються! Обвантажились грабованим добром, торгують ним по хуторах, як колись, бувало, купці — коробейники ... Згоріти з сорому ! І на чорта я з вами зв'язувався? — Григорій плюнув і відвернувся до вікна, блідий від обурення і злості.

Фомін засміявся, сказав :

— Жодного разу кіннота нас не натиснула ... Ситий вовк, коли його верхівці женуть,

все, що зжер, на бігу відригує. Так і мої стерваки — все покидали б, якби на нас натиснули як слід. Нічого, Мелехов, не хвилюйся, все зроблю ! Це я так, трошки духом занепав і попустив віжки, але я їх натягну ! А ділитись нам не можна, давай горе горювати вкупі.

їм перебили розмову : в кімнату увійшла хазяйка, несучи миску паруючого борщу, потім юрбою зайшли козаки, яких вів Чумаков.

Але розмова таки вплинула. Ранком Фомін віддав наказ випорожнити в'юки, сам перевірів виконання цього наказу. Одного з запеклих грабіжників, що вчинив опір при огляді в'юків і не схотів позбутись награбованого, Фомін застрелив у строю з нагана.

— Приберіть це падло! — спокійно сказав він, штовхнувши ногою мертвого, і, оглянувши строй, підвищив голос : — Годі вже, сучі сини, по скринях лазити ! Я вас не Для того підняв проти радянської влади ! З убитого против-'ника можете знімати все, навіть закаляні підштаники, якщо не погребуєте, а сім'ї не чіпайте! Ми з жінками не воюємо. А хто буде противитись — дістане такий самий роцот!

В строю покотився і вщух тихий гомін...

Порядок був начебто відновлений. Днів зо три. банда гасала по лівобережжю Дону, знищуючи в сутичках невеличкі загони місцевої самооборони.

В станиці Шумилинській Капарін запропонував перейти на територію Воронізької губернії. Він мотивував це тим, що там вони напевне матимуть широку підтримку населення, яке недавно повставало проти радянської влади. Але коли Фомін об'явив про це козакам, ті в один голос заявили : "З свого округу не підемо !" В банді замітингували. Довелося змінити рішення. Протягом чотирьох днів банда безупинно йішт* на схід, не приймаючи бою, який нав'язувала їй кінна група, що почала переслідувати Фоміна невідступно від самої станиці Казанської.

Замітати свої сліди було не легко, бо скрізь на полях ішла весняна робота і навіть у найглухіших закутках степу копошились люди. Втікали темними весняними ночами, але як тільки вранці спинялись денебудь підгодувати коней — неподалік з'являлась кінна розвідка противника, короткими чергами бив ручний кулемет, і фомінівці під обстрілом починали квапливо загнздувати коней. За хутором Мельниковим Вешенської станиці Фоміну хитрим маневром удалось .обманути противника й одірватись від нього. З донесення своєї * розвідки Фомін знав, що командує кінною групою Єгор Журавльов — наполегливий і тямущий у військовій справі козак Букановської станиці; знав він, що кінна група майже вдвоє більша за його банду, має шість ручних кулеметів і свіжих, не виснажених довгими переходами коней. Все це примушувало Фоміна ухилятись від бою, щоб дати можливість відпочити людям і коням, а потім, при можливості, не у відкритому бою, а раптовим наскоком, розбити групу і, таким' чином, позбутися настирливого переслідування. Гадав він також коштом противника поживитись кулеметами й патронами для гвинтівок. Але розрахунки його не виправдались. Те, чого побоювався Григорій, трапилось 18 квітня на узліссі Слащевської діброви. Напередодні Фомін і більшість рядових бійців перепились у хуторі Севастья-нівському, з хутора виступили на світанку. Вночі майже

ніхто не спав, і багато бійців заснули тепер у сідлах. Годині о дев'ятій ранку недалеко від хутора Ожогіна стали на привал. Фомін виставив сторожову охорону й наказав дати коням вівса.

Зі сходу віяв дужий поривчастий вітер. Бура хмара піскового пилу закривала горизонт. Над степом висіла густа імла. Ледве просвічувало сонце, запнуте високою звихреною млою. Вітер тріпав поли шинелей, кінські хвости і гриви. Коні оберталися до вітру спиною, шукали захисту біля рідких, розкиданих по узлісся кущів глоду. Від колючого піщаного пилу сльозились очі і було трудно щонебудь побачити навіть на недалекій відстані.

Григорій дбайливо протер своєму коневі храпи й вологу над очима, почепив торбу й підійшов до Капаріна, що годував коня з поли шинелі.

— Ну, й місце для стоянки вибрали ! — сказав він, показуючи нагайкою на ліс.

Капарін знизав плечима.

— Я казав цьому дурневі, але хіба його можна в чому-небудь переконати ?

— Треба було стати в степу або край хутора.

— Ви гадаєте, що нападу можна сподіватися з лісу ?

— Так.

— Противник далеко.

— Противник може бути й близько, це вам не піхота.

— Ліс голий, може побачимо, коли що до чого.

— Дивитись нікому, майже всі сплять. Боюсь, коли б і в охороні не спали.

— Вони на ногах не стоять після вчорашньої гульні, їх тепер не добудишся.—

Капарін скривився, наче від болю, сказав півголосом : — З таким керівником ми загинемо. Він пустий, як пробка, і дурний, просто таки, як пень, дурний! Чому ви не хочете взяти на себе командування ? Козаки вас поважають. За вами вони охоче пішли б.

— Мені це непотрібне, я у вас недовгий гість,— сухо відповів Григорій і відійшов до коня, шкодуючи, що необережне признание мимоволі злетіло з язика.

Капарін висипав з поли на землю залишки зерна, пішов за Григорієм.

— Знаєте, Мелехов,— сказав він, на ходу зламавши гілку глоду, общипуючи набряклі тверді бруньки,— я думаю, що довго ми не продержимось, якщо не ввіллємось у якунебудь велику антирадянську частину, наприклад—у бригаду Маслака, яка блукає десь на півдні області. Треба пробиватись туди, інакше нас тут знищать в один чудовий час.

— Зараз розлив. Дон не пустить.

— Не зараз, а коли вода спливе — треба йти звідси. Ви думаєте інакше ?

Трохи подумавши, Григорій відповів :

— Правильно. Треба подаватися звідсіль. Робити тут нічого.

Капарін пожвавішав. Він почав докладно говорити про те, що сподіванки на підтримку козаків не справдились і що тепер треба всіляко умовляти Фоміна, щоб він не гасав марно по округу, а наважився на злиття з дужчою групою.

Григорію обридло слухати його балаканину. Він уважно стежив за конем, і як тільки той спорожнив торбу,— зняв її, загнуждав коня і підтягнув попруги.

— Виступаємо ще не скоро, даремно ви поспішаєте,— сказав Капарін.

— Ви краще підіть та приготуйте коня, а то тоді ніколи буде сідлати,— відповів Григорій.

Капарін уважно подивився на нього, пішов до свого коня, що стояв коло обозних дрозок.

Ведучи коня за повід, Григорій підійшов до Фоміна. Широко розкидавши ноги, Фомін лежав на розстеленій бурці, ліниво обгризав крило вареної курки. Він посунувся, жестом запрошуючи зайняти місце поруч з собою.

— Сідай полуднати зі мною.

— Треба рушати звідси, а не полуднати,— сказав Григорій.

— Погодуємо коней і рушимо.

— Потім можна погодувати.

— Чого ти гарячку пореш ? — Фомін відкинув обгризену, кістку, витер об бурку руки.

— Застукають нас тут. Місце підходяще.

— Який нас чорт застукає ? Тількищо розвідка вернулась, кажуть, що на горбі нікого нема. Виходить, Журав-льов загубив нас, а то б він тепер на хвості висів. З Букановської ждати нема кого. Війською там Михей Павлов, хлопець він бойовий, але сили в нього малувато, і він навряд чи вийде зустрічати нас. Відпочинемо як слід, переждемо трохи цей вітер, а потім попрямуємо на Слащевську. Сідай, їж курятину, чого над душею стоїш ? Щось ти, Мелехов, полоханий зробився, скоро всі кущі об'їжджатимеш, отакенного гака будеш накидати ! — Фомін широко обвів рукою і зареготав.

Вилаявшись спересердя, Григорій одійшов, прив'язав до-куща коня, ліг недалеко,— накривши од вітру обличчя полою шинелі. Він задрімав під свист вітру, під тонкий співучий шурхіт схиленої над ним високої сухої трави.

Довга кулеметна черга примусила його схопитись на ноги. Черга ще не встигла скінчитись, а Григорій вже відв'язав, коня. Покриваючи всі голоси, Фомін загорлав : "По конях і" Ще два чи три кулемети затріскотіли з" правого боку, з лісу. Сівши в сідло, Григорій в одну мить збагнув обстановку. Праворуч над узліссям, ледве помітні крізь пил, чоловіка п'ятдесят червоноармійців, розгорнувшись лавою, відрізаючи шлях до відступу на пагорок, ішли в атаку. Холодно і так знайомо виблискували над головами їх голубі при тьмяному сонячному світлі клинки. Прямо з лісу, з порослого чагарником пагорка, з гарячковою поспішністю випорожняючи диск за диском, били кулемети. Зліва теж з півескадрона червоноармійців мчали без крику, вимахуючи шаблями, розтягаючись, замикаючи кільце оточення. Залишався єдиний вихід: прорватись крізь рідкі ряди атакуючих зліва і втікати до Дону. Григорій крикнув до Фоміна : "За мною держи !" — і пустив коня, вихопивши шаблю.

Відскакавши сажнів з двадцять, він озирнувся. Фомін, Капарін, Чумаков і ще кілька

бійців шаленим галопом мчали за якихось сажнів десять позад нього. Кулемети в лісі замовкли, лише крайній справа бив короткими злими чергами по фомінівцях, що метушились коло обозних возів. Але й останній кулемет раптом замовк, і Григорій зрозумів, що-червоноармійці — вже на місці стоянки і що ззаду почалась рубка. Він догадувався про це, чуючи глухі розпачливі крики, рідку уривчасту стрільбу тих, що боронились. Йому ніколи було оглядатись. Зближуючись, у нестримному галопі з лавою, що йшла назустріч, він вибирав ціль. Назустріч скакав-червоноармієць в куцому дубленому кошуку. Під ним був сірий не дуже бистрий кінь. Наче при спалаху блискавки, за. якусь невловиму мить Григорій побачив і коня з білою зіркою нагрудника в білій піні, і вершника з червоним, розгаряченим молодим обличчям, і широкий хмурий просвіт степу, що слався до Дону,— за ним ... В наступну мить треба було-' ухилитись від удару й рубати самому. За п'ять сажнів від вершника Григорій раптом хитнувся вліво, почув ріжучий посвист шаблі над головою і, рвучко випроставшись у сідлі" тільки кінчиком своєї шаблі дістав червоноармійця, який уже минув його, по голові. Рука Григорія майже не відчула сили удару, але, глянувши назад, він побачив пониклого червоноармійця, що поволі сповзав з сідла, і густу смугу крові на спині його жовтого кошука. Сивий кінь збився з галопу й біг уже широкою риссю, дико задерши голову, вигнувшись боком так, наче він злякався своєї тіні...

Григорій припав до шиї коня, звичним рухом опустив шаблю. Тонко й різко свистали над головою кулі. Тісно прищулені вуха коня здригались, на кінчиках їх бісером виступив піт. Григорій чув тільки виючий свист куль, що летіли йому навздогін, та коротке й уривчасте дихання коня. Він ще раз оглянувся й побачив Фоміна і Чумакова, за ними сажнів на п'ятдесят відстав, скачучи, Капарін, а ще далі — тільки один боєць другого взводу, кривий Стерлядніков відбивався на скаку від двох червоноармійців, що насадили на нього. Всі інші, вісім чи десять чоловік, що зірвались слідом за Фоміним, були порубані. Розпустивши на вітрі хвости, коні без верхівців розбігались на всі боки, їх переймали, ловили червоноармійці. Лише один гнідий високий кінь, що належав фомінівцеві Прибиткову, скакав поруч з конем Капа-ріна, хропучи, волочачи за собою мертвого хазяїна, що не висмикнув, як падав, ноги з стремена.

За піщаним горбом Григорій придержав коня, скочив з сідла, вклав шаблю в піхви. Щоб примусити коня лягти, потрібно було кілька секунд. Цього немудрого діла Григорій вивчив його за один тиждень. Зза прикриття він вистріляв обойму, але тому, що, цілячись, він поспішав і хвилювався, то лише останнім пострілом звалив під червоноармійцем коня. Це дало можливість п'ятому фомінівцю втекти від переслідування.

— Сідай ! Пропадеш ! — крикнув Фомін, порівнявшись з Григорієм. _

Розгром був цілковитий. Тільки п'ять чоловіка лишилося з усієї банди. їх переслідували до хутора Антонівського, і погоня припинилась аж тоді, коли п'ятеро втікачів сховались у лісі, що розкинувся навколо хутора.

За весь час, поки вони мчали, ніхто з п'ятьох не вимовив ні слова.

Коло річки кінь Капаріна впав, і підвести його вже не змогли. Під іншими перегнані коні хитались, ледве переступаючи ногами, ронячи на землю густі білі клапті піни.

— Тобі не загоном командувати, а овець пасти!—сказав Григорій, злязачи з коня і не дивлячись на Фоміна.

Той мовчки зіліз з коня, почав розсідлювати його, а потім одійшов убік і, не знявши сідла, сів на порослу папороттю купину.

— Що ж, коней доведеться покинути,— сказав він, злякано озираючись на всі боки.

— А далі ? — спитав Чумаков.

— Треба пішки перебиратись на той бік.

— Куди?

— Перебудемо В ЛІСІ до ночі, тоді переїдемо через Дон і сховаємось попервах у Рубіжному, там у мене рідні багато.

— Чергова дурість ! —г— люто вигукнув Капарін.— Ти вважаєш, що там тебе не будуть шукати ? Саме в твоєму хуторі тебе тепер і ждатимуть ! І чим ти думаєш ?

— Ну, а куди ж нам подітися ?—розгублено спитав Фомін.

Григорій вийняв з сидельних сум патрони і шматок хліба, сказав :

— Ви довго думаєте воловодитись ?— Пішли ! Прив'язуйте коней, розсідлуйте їх і — ходу, а то нас і тут зможуть забрати.

Чумаков кинув на землю нагайку, затоптав її ногами в грязь, сказав затремтілим голосом :

— От ми й піші стали... А хлопці наші всі полягли... Мати божа, як нас чесонули ! Не думав я сьогодні живим лишитися ... Смерть видюща була ...

Вони мовчки розсідлали коней, прив'язали всіх чотирьох до одної вільхи і низкою, в один слід, по — вовчому, пішли до Дону, несучи в руках сідла, стараючись іти гущавиною.

1

Сакви — передні суми сідла..

XIV

Весною, коли розливається Дон і вода заливає всю лугову низовину, навпроти хутора Рубіжного залишається не-затопленою невеличка ділянка високого лівобережжя.

З обдонської гори весною далеко видно на розливі острів, густо порослий молодими вербами, дубовим чагарником і сизими розлогими кущами чорнолозу. І

Влітку дерева там аж до верхівок обплітає дикий хміль, внизу по землі стелеться непролазна колюча ожина, по кущах повзе, кучерявиться блідоголуба берізка, і висока глуха трава виростає на щедрому жирному ґрунті вище людського зросту.

Влітку навіть опівдні в лісі тихо, напівтемно, прохолодно. Тільки іволги порушують тишу та зозулі навперебій відлічують комусь непрожиті літа. А зимою ліс зовсім стоїть порожній, голий, скутий мертвою тишею. Похмуро чорніють зубці його на фоні білястого зимового неба. Лише вовчі зграї рік — у — рік знаходять у гущавині надійне

пристановище, днями відлежуючись у заметеному снігом бур'яні.

На цьому острові отаковились Фомін, Григорій Мелехов і решта тих, що залишились після розгрому фомінівської банди. Жили абияк : живились неситими харчами, що їх ночами приставляв їм човном двоюрідний брат Фоміна, їли надголодь, зате спали досхочу, підклавши під голови сидельні подушки. Ночами по черзі стояли на варті. Вогню не розпалювали, побоюючись, що хтонебудь викриє місце, де вони перебували.

Обмиваючи острів, нестримно йшла на південь весняна вода. Вона грізно шуміла, прориваючись крізь гряди старих тополь, що Заступили їй шлях, тихо, співучо, спокійно белькотіла, розгойдуючи верхівки затоплених кущів.

До безугавного й близького шуму води Григорій скоро звик. Він подовгу лежав коло круто зрізаного берега, дивився на широкий водний простір, на крейдянні відноги обдонських гір, що потопали в бузковому сонячному тумані. Там, за цим туманом, був рідний хутір, Оксана, діти... Туди линули його невеселі думки. На мить у ньому гаряче спалахувала й пекла серце гостра журба, коли він згадував про рідню, закипала глуха ненависть до Михайла, але він тамував ці почуття й намагався не дивитись на обдонські гори, щоб не згадувати зайвий раз. Не треба було давати волю злій пам'яті. Йому й без цього було досить тяжко. І без цього так наболіло в грудях, що іноді йому здавалось — наче серце в нього оббіловане і не б'ється воно, а кровоточить. Видно, поранення, і злигодні війни, і тиф зробили своє діло : Григорій став чути надокучливі перестуки серця щохвилини. Іноді ріжучий біль у грудях, під лівим соском, ставав такий нестерпно гострий, що в нього миттю пересихали губи і він насилу стримувався, щоб не застогнати. Але він знайшов певний спосіб позбуватись болю : він лягав лівим боком грудей на сиру землю або намочував холодною водою ворочку, і біль повільно, ніби неохоче, залишав його тіло.

Погожі й безвітряні стояли дні. Лише зрідка' в ясному небі пропливали білі, розпушені на високому вітрі хмарки й по розливу лебединою зграєю сковзали їх відображення і зникали, торкнувшись далекого берега.

Добре було дивитись на шалену клеkotливу бистрину, що розметалась коло берега, слухати різноголосий шум води і ні про що не думати, намагатись не думати про все, що спричиняє страждання. Григорій годинами дивився на примхливі й безконечно різноманітні закрути течії. Вони змінювали форму щохвилини: там, де недавно йшла рівна струмина, несучи на поверхні ламані стебла очерету, пом'яте листя і коренища трав,— через хвилину утворювався чудернацьки вигнутий вир і жадібно засмоктував усе, що пропливало коло нього, а трохи згодом на місці виру вже закипала й клубо-

чилась каламутна вода, викидаючи на поверхню то почорнілий корінь осоки, то розстелений дубовий лист, то невідомо звідки принесений віхоть соломи.

Вечорами палали на заході вишнево — червоні зорі. Зза високої тополі сховався місяць. Світло його білим холодним по-, лум'ям розпливалось по Дону, мерехтячи відблисками й чорними переливами там, де вітер морщив воду дрібного хвилею. Ночами, зливаючися з шумом води, так само безугавно лунали над островом голоси

численних гусячих зграй, що летіли на північ. Ніким не турбовані птиці часто сідали за островом зі східного боку його. У тиховодді, в затопленому лісі заклично дерчали чиркові селезні, крякали качки, тихо гелготіли, перегукувались білогорлики й гуси. А одного разу, безшумно підійшовши до берега, Григорій побачив недалеко від острова велику зграю лебедів. Ще не сходило сонце. За далеким кряжем лісу яскраво палахкотіла зоря. Відбиваючи світло її, вода здавалась рожевою, і такими ж рожевими здавались на непорушній воді великі пишні птахи, що повернули горді голови на схід. Зачувши шурхіт на березі, вони зірвалися з гучним трубним криком, і, як підлетіли вище лісу,— в очі Григорію вдарив дивовижно сяючий, сніговий блиск їх пір'я. >

Фомін і його соратники кожен по — своєму збували час : хазяйновитий Стерлядніков, примостивши зручніше криву ногу, з ранку до ночі латав одержу і взуття, ретельно чистив зброю, Капарін, якому на шкоду пішли ночівлі на сирій землі, цілі дні лежав на сонці, укрившись з головою кожушком, глухо покашлюючи, Фомін і Чумаков безперестанку грали в саморобні, вирізані з паперу карти, Григорій блукав, по острову, подовгу просиджував над водою. Вони мало розмовляли між собою,— все було давно переговорено,— і збирались докупити тільки під час їди, та вечорами, ждучи, коли приїде брат Фоміна. Нудьга знемагала їх, і лише один раз за весь час перебування на острові Григорій побачив, як Чумаков і Стерлядніков, чогось раптом розвеселившись, зчепилися боротися. Вони довго тупцювали на одному місці, крекчучи і перемовляючись короткими жартівливими фразами. Ноги їх по кісточки вгрузали в білий зернистий пісок. Кривий Стерлядніков був явно дужчий, але Чумаков — спритніший. Вони боролись по — калмицькому, за паски, виставивши наперед плечі й пильно стежачи за ногами один одного. Обличчя їх стали зосереджені й бліді від напруження, дихання — уривчасте й важке. Григорій з цікавістю стежив за боротьбою. Він побачив, як Чумаков, вибравши момент, раптово перекинувся на спину, тягнучи за собою противника і рухом зігнутих ніг перекидаючи його через себе. Через секунду гнучкий і меткий, як тхір, Чумаков уже ле-

жав на Стерляднікові, вдавлюючи йому лопатки в пісок, а захеканий Стерлядніков, сміючись, ричав : "Ну, й стерво ж ти!.. Ми ж не умовлялись... щоб через голову кидати..."

— Зчепились, як молоді півні, годі, а то якраз ще поб'єтесь,— сказав Фомін.

Ні, вони зовсім не збирались битися. Вони мирно, обнявшись, сіли на піску, і Чумаков глухим, але приємним баском у швидкому темпі заспівав до танцю :

Ой, ви, морози! Ой, ви, морози!

Ви морози в водохреща лютії,

Зморозили в очереті вовцюгу,

Застудили дівчиноньку в теремі...

Стерлядніков підхопив пісню тоненьким тенорком, і вони заспівали узгоджено і несподівано гарно :

Виходила дівчинонька на поріг,

Виносила чорну шубку на руці,

Одягала урядничка на коні ..

Стерлядніков не витримав : він схопився і, приляскуючи пальцями, загрибаючи пісок кривою ногою, пішов у танець. Не припиняючи пісні, Чумаков узяв шаблю, викопав у піску неглибоку ямку і тоді сказав :

— Зажди, кривий чорте ! У тебе ж одна ніжка коротша, тобі на рівному місці танцювати незручно... Тобі треба або на косогорі танцювати, або так, щоб одна нога, котра довша, була в ямці, а друга за ямкою. Ставай довгою ногою в ямку і шквар, побачиш, як воно прехороше вийде... Ну, почали !..

Стерлядніков витер піт з лоба, слухняно став здоровою ногою у викопану Чумаковим заглибину.

— Ай справді, так мені зручніше,— сказав він.

Задихаючись від сміху, Чумаков ляснув у долоні, скоромовкою заспівав :

Будеш їхать — 1 до мене заїжджай,

Як заїдеш, розцілюю я тебе... 1

Новини, які їм переказували, були втішні: Фоміна шукали на лівому березі Дону, в Рубіжному хоч і були червоноармійці, але, зробивши обшук вдома у Фоміна, зразу ж поїхали.

— Треба швидше йти звідси. Якого тут анцихриста сидіти ? Давайте завтра чкурнемо ? — запропонував одного разу під час сніданку Чумаков.

— Про коней треба розвідати спочатку,— сказав Фо-мін.— Чого нам поспішати ? Аби краще нас харчували — такої житухи до зими не облишив би. Дивіться, яка красаота кругом! Відпочинемо і — знов підемо на діло. Нехай вони кас половлять, так ми їм в руки не дамося. Розбили нас, каюсь, через мою дурість, ну, прикро, звісно, тільки це не все. Ми ще людей назбираємо! Як тільки сядемо верхи, проїдемося по сусідніх хуторах, і через тиждень круг нас. уже півсотні буде, а там і сотня. Обростемо людьми, їй — богу..

— Дурниці! Дурна самовпевненість ! — роздратовано сказав Капарін.— Нас козаки зрадили, не пішли за нами й не підуть. Треба мати мужність і дивитись правді в вічі, а не потішати себе дурнячими сподіванками.

— Як це — не підуть ?

— А от так, як не пішли' спочатку, так і тепер не підуть.

— Ну, це ми ще побачимо ! — визивно кинув Фомін.— Зброї я не складу!

4 — Все це пусті слова,— стомлено сказав Капарін.

— Чортова голова ! — голосно крикнув, скипівши, Фомін.— Чого ти тут паніку наганяєш ? Осточортів ти мені з. своїми слізьми гірше гіркої редьки ! Нащо ж тоді було город городити ? Нащо було повставати ? Куди ти ліз, коли такий слабкий на втори ? Ти перший підбивав мене на повстання, а тепер у куці ? Чого ж ти мовчиш ?

— А нема мені про що з тобою говорити, іди ти к чорту, дурень ! — істерично вигукнув Капарін і відійшов, мерзлякувато загортаючись у кожушок, звівши коміра.

— Вони, ці благородні люди, всі такі тонкошкурі. Тільки що — і він готовий уже, спікся ...— зітхнувши, промовив. Фомііі.

Деякий час вони сиділи мовчки, вслухаючись у рівний і могутній шум води. Над головами їх, надсадно крячучи, пролетіла качка, переслідувана двома селезнями. Зграйка шпаків, жваво щебечучи, знизилась над галявиною, але, забачивши людей, шугнула вгору, згортаючись нальоту чорним скрутнем.

Трохи згодом Капарін підійшов знову.

— Я хочу поїхати сьогодні в хутір,— сказав він, дивлячись на Фоміна і часто кліпаючи.

— Чого ?

— Дивне запитання ! Хіба ти не бачиш, що я остаточно застудився і вже майже не тримаюсь на ногах ?

— Ну, то що ? В хуторі твоя простуда пройде, чи що?— незворушно спокійно спитав Фомін.

— * Мені потрібно хоч би кілька ночей побути в теплі.

— Нікуди ти не поїдеш,— твердо сказав Фомін.

— Що ж мені, гинути тут ?

— Як хочеш.

— Але чому я не можу поїхати ? Адже мене доконають ці ночівлі на холоді!

— А якщо тебе схоплять у хуторі ? Про це ти подумав ? Тоді доконають нас усіх. Чи я тебе не знаю ? Ти ж викажеш нас на першому допиті! Ще перед допитом викажеш,, по дорозі у Вешки.

Чумаков засміявся і схвильовано кивнув головою. Він цілком був згодний з словами Фоміна. Але Капарін уперто сказав :

— Я повинен поїхати. Твої дотепні припущення мене не' переконали.

— А я тобі сказав — сиди й не рипайся.

— Але зрозумій же, Якове Юхимовичу, що я більше не можу жити оцим звіриним життям ! У мене плеврит і, може, навіть запалення легенів !

— Одужаєш ! Полежиш на сонечку й одужаєш.

Капарін різко заявив :

— Все одно я поїду сьогодні. Держати мене ти не маєш Драва. Поїду при всяких умовах !

Фомін подивився на нього, підозріло примруживши око,, і, підморгнувши Чумакову, підвівся з землі.

— А ти, Капарін, справді начебто захворів ... У тебе, мабуть, гарячка велика Ану, дай я спробую — чи голова в тебе гаряча ? — Він ступив кілька кроків до Капаріна, простягаючи руку.

Видно, щось недобре помітив Капарін в обличчі Фоміна — поточившись назад, крикнув :

— Одійди !

— Не кричи ! Чого кричиш ? Я тільки спробувати. Чого-ти полохаєшся ? — Фомін ступив крок і схопив Капаріна за горло.— Здаватися, сволото ?! — придушено бурмотів він і весь напружився, силкуючись повалити Капаріна на землю.

Григорій насилу розборонив їх.

...Після обіду Капарін підійшов до Григорія, коли той розвішував на кущі свою випрану білизну, сказав :

Хочу з вами поговорити наодинці... Давайте сядемо.

Вони сіли на повалений бурю, обіпрілий стовбур тополі.

Капарін, глухо покашлюючи, спитав :

Як ви дивитесь на витівку цього йолопа ? Я щиро дякую вам за втручання. Ви вчинили благородно, як і личигь офіцерові. Але це жахливо! Я більше не можу. Ми — як звірі... Скільки днів уже, як ми не їли гарячої страви, і потім оце спання на сирій землі... Я застудився, бік страшенно болить. У мене, мабуть, запалення легенів. Мені дуже хочеться посидіти коло вогню, поспати в теплій кімнаті, змінити білизну ... Я мрію про чисту, свіжу сорочку, простиню ... Ні, не можу !

Григорій усміхнувся.

— Воювати хотілося з вигодами ?

— Слухайте, яка де війна ? — жваво озвався Капарін.— Це не війна, а безконечні кочування, вбивства окремих рад-працівників, а потім втеча. Війна була б тоді, якби нас підтримав народ, якби почалось повстання, а так — це не війна, ні, не війна !

— У нас нема іншого виходу. Не здаватися ж нам ?

— Так, але що ж робити ?

Григорій знизав плечима. Він сказав те, що не раз спадало йому на думку, коли він одлежувався тут, на острові:

— Погана воля все таки краща за добру тюрму. Знаєте, як кажуть у народі: міцна тюрма, та чорт їй рад.

Капарін паличкою креслив на піску якісь фігури, після довгого мовчання сказав :

— Не обов'язково здаватися, але треба шукати якісь нові форми боротьби з більшовиками. Треба розійтися з цим мерзенним народом. Ви — інтелігентна людина ...

— Ну, який там з мене інтелігент,— усміхнувся Григорій.— Я навіть слово це насилу вимовляю.

— Ви офіцер.

— Це вийшло несподівано.

— Ні, без жартів, ви ж офіцер, жили в офіцерському товаристві, бачили справжніх людей, ви ж не радянський вискочка, як Фомін, і ви повинні зрозуміти, що нам безглуздо залишатись тут. Це рівнозначно самогубству. Він підставив нас у діброві під удар і, якщо з ним і надалі зв'язувати нашу долю,— підставить ще не раз. Він просто хам, та до того ще й буйний ідіот! З ним ми пропадемо !

— Так, значить, не здаватись, а піти від Фоміна ? Куди ? До Маслака? — спитав Григорій.

— Ні. Це така сама'авантюра, тільки масштабом більша. Тепер я інакше дивлюсь на це. Іти треба не до Маслака ...

— А куди ж ?

— У Вешенську.

Григорій з досадою знизав плечима.

— Це називається — знов за рибу гроші. Не підходить це мені.

Капарін подивився на нього гостро блискучими очима.

— Ви мене не зрозуміли, Мелехов. Можу я вам довіритись ?

— Цілком.

— Слово честі офіцера ?

— Слово честі козака.

Капарін глянув вбік Фоміна і Чумакова, що порались біля стойбища, і хоч відстань до них була чимала і вони ніяк не могли чути їх розмови,— знизив голос :

— Я знаю ваші відносини з Фоміними та іншими. Ви серед них — так саме стороннє тіло, як і я. Мене не цікавлять причини, що примусили вас піти проти радянської влади. Якщо я правильно розумію, це — ваше минуле і побоювання арешту, хіба не так ?

— Ви сказали, що вас не цікавлять причини ?

— Так — так, це до речі, тепер кілька слів про себе. Я в минулому офіцер і член партії соціалістів — революціонерів, згодом я рішуче переглянув свої політичні переконання... Тільки монархія може врятувати Росію. Тільки монархія! Само провидіння показує цей шлях нашої батьківщині. Емблема радянської влади — молот і серп, так ? — Капарін паличкою накреслив на піску слова "молот, серп", потім вп'явся в обличчя Григорія гарячково блискучими очима: — Читайте навпаки. Прочитали ? Ви зрозуміли ? Тільки престолом закінчиться революція і влада більшовиків! Знаєте, мене охопив містичний жах, коли я взяв про це І Я трепетав, бо це, коли хочете,— божий перст, який показує кінець нашим метанням...

Капарін задихнувся від хвилювання й замовк. Його гострі, з тихим божевіллям очі вступились у Григорія. Але той зовсім не трепетав і не відчував містичного жаху, почувши таке відкриття. Він завжди тверезо й буденно дивився на речі, тому і сказав у відповідь :

— Ніякий це не перст. Ви в германську війну на фронті були ?

Спонтанний запитанням, Капарін відповів не зразу:

— Власне, чому ви про це ? Ні, безпосередньо на фронті я не був.

— А де ж ви проживали у війну ? В тилу ?

— Так.

— Весь час ?

— Так, тобто не весь час, але майже. А чому ви про це питаєте ?

— А я на фронті з чотирнадцятого року і по сьогоднішній день з невеликими перервами. Так от про отой самий перст... Який там може бути перст, коли й бога самого нема ? Я в ці дурниці давно вірити перестав. З п'ятнадцятого року, як надивився на війну, так і надумав, що бога нема. Ніякого ! Якби був — не мав би права допускати людей до такого безладдя. Ми — фронтовики — скасували бога, залишили його самим дідам та бабам. Нехай вони втішаються. І перста ніякого нема, і монархії бути не може. Народ її

кінчив раз назавжди. А оце, що ви показуєте, букви всякі перевертаєте, це, пробачте мені,— дитяча забавка, не більше. І я трохи не збагну — до чого ви все це ведете ? Ви мені говоріть простіше та коротше. Я в юнкерському не вчився і не дуже грамотний, хоч і офіцером був. Якби я грамотніший був, то може й не сидів би отут з вами на острові, як вовк, одрізаний повіддю,— закінчив він. з жалем, що виразно прозвучав у його голосі.

— Це байдуже,— квапливо сказав Капарін.— Байдуже, чи вірите ви в бога, чи ні. Це справа ваших переконань і вашої совісті. Так само не має значення і те — монархіст ви чи за установчі збори, чи просто козак, який стоїть на платформі самостійності. Важливо, що нас об'єднує спільність ставлення до радянської влади. Ви погоджуєтесь з цим ?

— Далі.

— Ми робили ставку на загальне повстання козаків, так ? її було побито. Тепер треба виплутуватись з цього становища. З більшовиками можна боротися й потім, і не тільки під начальством якогось там Фоміна. Важливо зараз зберегти собі життя, тому я і пропоную вам союз.

— Який союз ? Проти кого ?

— Проти Фоміна.

— Не розумію.

— Все дуже просто. Я запрошую вас у спільники...— Капарін помітно хвилювався і говорив уже уривчасто дихаючи : — Ми з вами вбиваємо цю трійцю і йдемо у Вешенську, зрозуміло ? Це нас врятує. Ця заслуга перед радянською владою рятує нас від кари. Ми живемо ! Ви розумієте, живемо !.. Врятовуєм собі життя! Само собою зрозуміло, що в майбутньому при нагоді ми виступаємо проти більшовиків. Але тоді, коли буде серйозне діло, а не така авантюра, як з оцим нещасним Фоміним. Згодні ? Зважте, що це — єдиний вихід з нашого безнадійного становища, і до того ж блискучий вихід.

— Але як це зробити ? — спитав Григорій, внутрішньо здригаючись від обурення, але всіма силами намагаючись приховати почуття, що охопило його.

— Я все обміркував: ми зробимо це вночі, холодною зброєю, другої ночі приїжджає отой козак, який постачає нам продукти, ми переїжджаємо Дон,— от і все. Геніально просто, і ніяких хитрувань!

З удаваною добрودушністю, усміхаючись, Григорій сказав :

— Оце здорово! А-скажіть, Капарін, ви вранці як збиралися в хутір грітись... Ви у Вешки збирались? Фомін'відгадав вас ?

Капарін уважно подивився на Григорія, що добрودушно усміхався, і сам усміхнувся трохи збентежено й невесело.

— Одверто кажучи — так. Знаєте, коли стоїть питання про власну шкуру — в доборі засобів не дуже перебираєш.

— Виказали б нас ?

— Так,— чесно признався Капарін.— Але вас особисто я постарався б визволити від неприємностей, коли б вас узяли тут, на острові.

— А. чому ви самі не повбивали нас ? Вночі це легко було зробити.

— Риск. Після першого пострілу інші...

— Клади зброю! — стримано сказав Григорій, вихоплюючи наган.— Клади, а то вб'ю на місці! Я зараз устану, затулю тебе спиною, щоб Фомін не бачив, і ти кинеш наган мені під ноги. Ну? Не здумай стріляти! Укладу тебе після першого руху.

Капарін сидів, мертвенно бліднучи.

— Не вбивайте мене,— прошепотів він, ледве ворущачи білими губами.

— Не буду. А зброю візьму.

— Ви мене покажете...

По зарослих щоках Капаріна покотились сльози. Григорій скривився від огиди й жалю, підвищив голос :

— Кидай наган! Не покажу, а треба б! Ну, й хлюст ти, виявилось ! Ну, й хлюст !

Капарін кинув револьвер до ніг Григорія.

— А браунінг ? Давай і браунінг. Він у тебе у френчі, в нагрудній кишені.

Капарін вийняв і кинув браунінг, що блиснув нікелем, закрив обличчя руками. Він здригався від ридання.

— Перестань ти, сволото !—різко сказав Григорій, насилу, стримуючись від бажання вдарити цього чоловіка.

— Ви мене покажете... Я загинув !

— Я тобі сказав, що ні. Але як тільки переїдемо з острова — війсь під три, вітри. Такий ти нікому не потрібний. Шукай сам собі захисту.

Капарін відняв від обличчя руки. Мокре, багрове обличчя його з опухлими очима і тремтячою нижньою щелепою було страшне.

— Навіщо ж тоді... Навіщо ж ви мене обеззброїли ? — заікуючись, спитав він.

Григорій нехотя сказав :

— А це — щоб ти мені в спину не вистрелив. Від вас, від учених людей, всього можна сподіватися... А все про якийсь перст балакав, про царя, про бога... Яка ж ти слизька людина....

Не глянувши на Капаріна, час від часу спльовуючи слину, що весь час набігала, Григорій повільно пішов до стойбища.

Стерлядніков зшивав дратвою живець на сідлі, тихо посвистував. Фомін і Чумаков, лежачи на попоні, як звичайно, грали в карти.

Фомін коротко глянув на Григорія, спитав :

— Що він тобі казав ? Про що говорили ?

— На життя скаржився... Базікав так, абищо ...

. Григорій додержав обіцянки — не показав Капаріна. Але увечері непомітно витягнув з його гвинтівки затвор, заховав його. "Чорт його знає, на що він може вночі наважитись ..." — думав він, укладаючись на нічліг.

Вранці його розбудив Фомін. Нахилившись, він тихо спитав :

— Ти забрав у Капаріна зброю ?

— Що ? Яку зброю ? — Григорій підвівся, з натугою розпростав плечі.

Він заснув аж перед світанком і дуже змерз на зорі. Шинель його, папах, чоботи — все було мокре від туману, що ліг перед сходом сонця. і

— Зброї його не знайдемо. Ти забрав ? Та прокинься ж ти, Мелехов !

— Ну, я. А в чому річ ?

Фомін мовчки одійшов. Григорій устав, обтрусив шинель. Чумаков неподалік готував сніданок: він сполоснув єдину в таборі миску, — притуливши до грудей буханець хліба, одрізав чотири однакових скибки, налив з глечика в миску молока і, розкришивши грудку круто звареної пшоняної каші, глянув на Григорія.

— Довго ти, Мелехов, зорюєш сьогодні. Дивись, де вже сонце!

— У кого совість чиста, той завжди добре спить, — сказав Стерлядніков, витираючи об полу шинелі чисто вимиті дерев'яні ложки. — А от Капарін цілу ніченьку не спав, усе перевертався...

Фомін, мовчки усміхаючись, дивився на Григорія.

— Сідайте снідати, розбійнички ! — запропонував Чумаков.

Він перший зачерпнув ложкою молока, відкусив зразу

півскибки хліба. Григорій узяв свою ложку, — уважно оглядаючи всіх, спитав :

— Капарін де ?

Фомін і Стерлядніков мовчки їли, Чумаков пильно дивився на Григорія і теж мовчав.

. — Капаріна куди поділи? — спитав Григорій, невиразно догадуючись про те, що сталося вночі.

— Капарін тепер далеко, — спокійно усміхаючись, відповів Чумаков. — Він у Ростов поплив. Тепер, мабуть, уже біля Усть — Хопра гойдається... Он його кожушина висить, подивись.

— Справді вбили ? — спитав Григорій, мигцем глянувши на капарінський козушок.

Про це можна було б і не питати. І так все було ясно, але він чомусь спитав.

Йому відповіли не зразу, і він повторив запитання.

— Ну, ясна річ, убили, — сказав Чумаков і прикрив віями сірі, по — жіночому гарні, очі. — Я вбив. Така вже в мене посада — убивати людей.

Григорій уважно подивився на нього. Смугле, рум'яне і чисте обличчя Чумакова було спокійне і навіть веселе. Білясті, з золотавим полиском вуси чітко вирізнялись на засмаглому обличчі, відтіняючи темні брови й зачесане назад волосся. Він був по — справжньому вродливий і скромний на вигляд, цей заслужений кат фомінівської банди... Він поклав на брезент ложку, тильним боком долоні витер вуса, сказав :

— Дякуй Якову Юхимовичу, Мелехов. Це він врятував твою душеньку, а то б і ти оце вкупі з Капаріним у Дону плавав ...

— Це ж за що ?

Чумаков повільно, роздільно заговорив :

— Капарін, видно, здаватись захотів, з тобою вчора про щось довго розмовляв.. Ну,

ми з Яковом Юхимовичем і надумали прибрати його від гріха. Можна йому все розказувати?— Чумаков запитливо подивився на "Фоміна.

Той ствердливо хитнув головою, і Чумаков, з хрускотом роздрібнюючи зубами нерозварене пшоно, говорив далі:

— Наготував я звечора дубову поліняку, та й кажу Якову Юхимовичу: "Я їх обох, і Капаріна і Мелехова, вночі порішу". А він каже: "Капаріна кінчай, а Мелехова не треба". На тому й погодились. Підстеріг я, коли Капарін заснув, чую — і ти спиш, хропеш собі. Ну, підповз і торохнув полінякою по голові. Навіть ніжками наш штаб — капітан не дригнув! Так солоденько потягнувся — і скінчив жисть... Потихеньку обшукали його, потім узяли за ноги й за руки, донесли до берега, стягли чоботи, френчик, кожушка — і в воду його. А ти собі спиш, сном — духом нічого не знаєш... Близько від тебе, Мелехов, смерть цієї ночі стояла! В головах вона в тебе стояла. Хоч Яків Юхимович і сказав, що тебе чіпати не треба, а я думаю: "Про що вони вдень могли балакати? Погане ж діло, коли двоє з п'ятьох починають на віддалі триматись, секрети розводити..." Підкрався я до тебе, і вже хотів тебе рубонуті з протягом, а то думаю — удар його полінякою, а він, чорт, здоровий на силу, схопиться й почне стріляти, якщо не приголомшу відразу... Ну, Фомін знов мені все діло перебив. Підійшов і шепче: "Не чіпай, він наш чоловік, йому можна вірити". Те та се, а тут незрозуміло нам стало — куди капарінська зброя поділась? Так і одійшов я від тебе. Ну, й міцно ж ти спав, біди не почував!

Григорій спокійно сказав:

— І даремно вбив би, Дурню! Я в змові з Капаріним не був.

— А чого ж це зброя його в тебе опинилася?

Григорій усміхнувся.

— Яв нього пістолети ще вдень одібрав, а затвор увечері вийняв, під сидельний пітник сховав.

Він розказав про вчорашню розмову з Капаріним і про його пропозицію.

Фомін незадоволено спитав:

— Чому ж ти вчора про, це не сказав?

— Пожалів його, чорта слинявого, — одверто признався Григорій.

— Ой, Мелехов, Мелехов! — вигукнув широко здивований Чумаков. — Ти жалість туди ж клади, куди затвор від капарінської гвинтівки поклав. Під пітник ховай її, а то вона тебе до добра не доведе!

— Ти мене не вчи. Стільки, скільки ти, і я знаю, — холодно сказав Григорій.

— Нащо мені тебе вчити? А от коли б уночі, через цю твою жалість, ні за що, ні про що на той світ тебе відправив, — тоді як?

— Туди й дорога була б, — подумавши, тихо відповів Григорій. І більше для себе, ніж для інших, додав: — Це на яву смерть живому приймати страшно, а під час сну вона, мабуть, легка...

XV

В кінці квітня вночі вони переправились на баркасі через Дон. В Рубіжному коло

берега їх ждав молодий козак з хутора Нижнє — Кривського Кошелєв Олександр.

— Яз вами, Якове Юхимовичу. Остогидло вдома проживати,— сказав він, здоровкаючись з Фоміним.

Фомін штовхнув Григорія ліктем, шепнув :

— Бачиш ? Я ж казав ... Не встигли перебраться з острова, а народ уже — ось він ! Це — мій знайомий, бойовий козачина. Гарна прикмета! Значить, діло буде!

По голосу чути було, що Фомін задоволено усміхався. Він явно радів з того, що з'явився новий співучасник. Вдала переправа і те, що зразу ж до них приєднався ще один чоловік,— все це підбадьорювало його і окриляло новими сподіванками.

— Та в тебе, крім гвинтівки з наганом, і шабля, і бінокль ? — задоволено говорив він, розглядаючи, обмацуючи в темряві озброєння Кошелева.— Оце — козак ! Зразу видно, що справжній козак, без домішки.

Двоюрідний брат Фоміна під'їхав до берега на запряженій у віз крихітній конячині.

— Кладіть на віз сідла,— впівголоса сказав вій.— Та поспішайте, ради Христа, а то й час не ранній, та й дорога нам не близька...

Він хвилювався, підганяв Фоміна, а той, перебравшись з острова і відчувши під ногами тверду землю рідного хутора, вже був не від того, щоб і додому заглянути на годинку, і провідати знайомих хуторян...

Перед світанком у табуні коло хутора Ягідного вибрали кращих коней, осідлали їх. Старикові, що стеріг табун, Чумаков сказав :

— Діду, за кіньми дуже не журись. Вони доброго слова не варті, та й поїздимо на них ми лише трошки — як тільки знайдемо кращих, то цих повернемо хазяям. Якщо спитають : хто, мовляв, коней забрав ? — скажи : міліція станиці Крас-нокутської забрала. Нехай хазяї туди йдуть. Ми за бандою ганяємось, так і скажи !

З братом Фоміна розпрощалися, виїхавши на шлях, потім звернули ліворуч і всі п'ятеро свіжою риссю пішли на південний— захід. Десь недалеко від станиці Мішковської, була чутка, з'явилась днями банда Маслака. Туди і прямував Фо-мін, що наважився злитися з нею.

Шукаючи банду Маслака, три доби блукали вони по степових шляхах правобережжя, уникаючи великих хуторів і станиць. У тавричанських селищах, що межували з землями Каргінської станиці, обміняли своїх поганеньких конячок на ситих і легких у бігу тавричанських коней.

На четверту добу вранці, недалеко від хутора Вежі, Григорій перший помітив на далекому перевалі похідну колону кінноти. Не менш як два ескадрони йшло дорогою, а попереду і з боків ішли невеликі роз'їзди.

— Або Маслак, або ...— Фомін приклав до очей бінокль.

— Або дощик, або сніг, або буде, або ні,— насмішкувато сказав Чумаков.— Ти дивись краще, Якове Юхимовичу, а то, якщо це червоні, то нам треба повертати, та чим швидше!

— А чорт їх звідси роздивиться ! — з досадою промовив Фомін.

— Дивіться! Вони нас уздріли ! Роз'їзд сюди біжить! — гукнув Стерлядніков.

їх справді побачили. Роз'їзд, що їхав правим боком, круто завернув, на рисях прямуючи до них. Фомін квапливо сунув у футляр бінокль, але Григорій, усміхаючись, перехилився з сідла, взяв фомінівського коня за повід.

— Не поспішай! Давай підпустимо ближче. Їх тільки дванадцять чоловіка. Роздивимось на них як слід, а коли що до чого, то можна і втекти. Коні під нами свіжі, чого ти злякався? Дивись у бінокль!

Дванадцять вершників ішли на зближення, щохвилини збільшуючись у розмірах. На зеленому фоні порослого молодого травою пагорка вже виразно видно було їх фігури.

Григорій і всі інші нетерпляче дивились на Фоміна. У того трохи тремтіли руки, що тримали бінокль. Він так напружено придивлявся, що по щіці, оберненій до сонця, поповзла сльоза.

— Червоні! На кашкетах зірки!..— нарешті глухо вигукнув Фомін і обернув коня.

Почалася скачка. Вслід їм залунали рідкі розрізнені постріли. Верст з чотири Григорій скакав поруч з Фоміним, вряди — годи оглядаючись.

— От і з'єднались! — насмішкувато сказав він.

Фомін пригнічено мовчав. Чумаков, трохи придержуючи коня, крикнув:

— Треба втікати поза хуторами! Подамось на вешенські землі, там глухіше.

Ще кілька верст шаленої скачки, і коні пристануть. На витягнутих шиях їх проступив пінявий піт, глибоко залягли подовжні складки.

— Треба легше! Придержуй! — скомандував Григорій.

З дванадцяти вершників ззаду лишилось тільки дев'ять, решта відстала. Григорій змряв очима відстань, що розділяла, їх, крикнув:

— Стій! Давайте їх обстріляємо!..

Всі п'ятеро звели коней на рись, на ходу скочили на землю і зняли гвинтівки.

— Держи повід! По крайньому зліва з постійного прицілу ... огонь!

Вони вистріляли по обоймі, вбили під одним з червоно-армійців коня, і знов почали втікати від погоні. Їх переслідували неохоче. Час від часу обстрілювали з далекої відстані, потім відстали зовсім.

— Коней треба напоїти, он ставок, — сказав Стерлядні-ков, показуючи нагаєм на смужку степового ставка, що синів удаліні.

Тепер, вони їхали вже кроком, уважно оглядаючи по дорозі видолінки й балки, стараючись пробиратись так, щоб їх прикривали нерівні складки місцевості.

В ставку напоїли коней і знову рушили в дорогу, спочатку кроком, а трохи згодом — риссю. Опівдні спинились погодувати коней на схилі глибокого яру, що навскоси перетинав степ. Фомін наказав Кошелеву пішки зійти на найближчу могилу, залягти там і спостерігати. Коли б десь у степу з'явилися верхівці, Кошелев мусив був подати сигнал і негайно бігти до коней.

Григорій стриножив свого коня, пустив пастись, а сам приліг неподалік, вибравши на косогорі місце, де сухіше.

Молода трава тут, на підсонячному боці яру, була вища й густіша. Прісне дихання

зігрітого сонцем чорнозему не-могло заглушити надзвичайно тонкого аромату доцвітаючих степових фіалок. Вони росли на занедбаному перелозі, пробивались між сухим бадиллям буркуну, квітчастим узором слались по краях давньої межі, і навіть на кременисто міцній цілині з торішньої збляклої трави дивились на світ їх блакитні, по — дитячому чисті очі. Фіалки доживали визначений їм строк у цьому глухому й широкому степу, а на зміну їм, на схилі яру, на солонцях уже підіймались казкова яскраві тюльпани, підставляючи сонцю свої червоногарячі,, жовті й білі чашечки, і вітер, змішавши різномірні запахи квіток, далеко розносив їх по степу.

На крутому обсіпі північного схилу, затінені урвищем, ще лежали злиті шари снігу, що слизили вологою. Від них віяло холодом, але холод цей ще гостріше підкреслював аромат доцвітаючих фіалок, невиразний і журний, як спогад про щось дороге й давно минуле...

Григорій лежав, широко розкинувши ноги, спершись на лікті, і жадібними очима оглядав повитий сонячним серпанком степ, синіючи на далекому гребені сторожові могили, переливчасте текуче марево на межі схилу. На хвилину він заплющував очі й чув близькі й далекі співи жайворонків, легке переступання і пирхання коней, що паслися, брязкіт вудил і шелест вітру в молодій траві... Дивне почуття зречення і заспокоєння огорнуло його, коли він припав усім тілом до твердої землі. Це було давно знайоме йому почуття. Воно завжди приходило після пережитої тривоги, і тоді Григорій ніби наново бачив усе навколишнє. У нього наче загострювались зір і слух, і все, що колись проходило непоміченим,— після пережитого хвилювання привертало його увагу. З однаковою цікавістю стежив він зараз і за гудучим косим льотом яструба — перепелятника, що переслідував якусь маленьку пташку, і за повільним ходом чорного жука, що насили перемагав відстань між його, Григорія, розставленими ліктями, і за легким похитуванням багряно — чорного тюльпана, ледве похитуваного вітром, виблискуючого яскравою дівочою красою. Тюльпан ріс зовсім близько, на краю обваленої бабакової нори. Можна було лише простягти руку і зірвати його, але Григорій лежав нерухомо, з мовчазним захопленням милуючись квіткою і тугими листками стебла, що ревниво зберігали в згортках райдужні краплини вранішньої роси. А потім переводив погляд і довго, бездумно стежин за орлом, що плавав над небосхилом, над мертвим городищем 'покинутих бабакових нір ...

Години через дві вони знов сіли на коней, прагнучи досягти до ночі знайомих хуторів Єланської станиці.

Червоноармійський роз'їзд, мабуть, телефоном повідомив про їх просування. При в'їзді в слободу Кам'янку звідкілясь ізза річки назустріч їм заляскали постріли. Співучий свист куль примусив Фоміна звернути вбік. Під обстрілом промчали краєм слободи і незабаром вибрались на табунні землі Вешенської станиці. За селищем Грузька Валка їх спробував перейняти невеликий загін міліції.

— Обійдемо їх з лівого боку,— запропонував Фомін.

— Підемо в атаку,— рішуче сказав Григорій.— їх дев'ять чоловіка, нас п'ятеро. Прорвемось !

його підтримали Чумаков і Стерлядніков. Вихопивши шаблі, вони пустили стомлених коней легким галопом. Але міліціонери, не злазячи з коней, відкрили часту стрільбу, а потім помчали вбік, не прийнявши атаки.

— Це — слабосильна команда. Вони протоколи писати майстри, а битися всурийоз їм годі! — глузливо крикнув Кошелєв. '

Відстрілюючись, коли міліціонери, що вчепились за ними, починали напосідати, Фомін і всі інші втікали на схід, втікали, наче переслідувані хортами вовки : зрідка огризаючись і майже не спиняючись. Під час одної з перестрілок був поранений Стерлядніков. Куля пробила йому литку лівої ноги, зачепивши кістку. Стерлядніков ойкнув від болю, що пронизав ногу, сказав, бліднучи :

— В ногу влучили ... І в ту саму, у хвору... От сволю-чуги, га ?

Чумаков, відкинувшись назад, зареготав на все горло. Він сміявся так, що на очі йому виступили сльози. Підсаджуючи на коня Стерляднікова, що спирався на його руку, він ще здригався від сміху, говорив :

— Ну, як вони оце вибрали ? Це вони навмисне туди цілили ... Бачать, кривий якийсь скаче, дай, думають, зовсім йому цю ногу переб'ємо ... Ой, Стерлядніков ! Ой, смертонько моя!.. Це ж нога ще на чверть коротша стане... Як же ти тепер танцюватимеш ? Доведеться мені тепер ямку для твоєї ноги на аршин глибини копати ...

— Замовчи, пустобрех ! Не до тебе мені! Замовчи, ради Христа ! — кривлячись від болю, просив Стерлядніков.

Через півгодини, коли стали виїжджати на узвіз одної з численних балок, він попросив :

— Давайте спинимось, заждемо трошки... Треба мені рану заліпити, а то крові натекло повен чобіт...

. Спинились. Григорій держав коней, Фомін і Кошелєв вели рідкий огонь по міліціонерах, що манячіли вдалині. Чумаков допоміг Стерляднікову роззутись.

— А крові й справді набігло багато...— хмурачись, сказав Чумаков і вилив з чобота на землю червону рідину.

Він хотів був розрізати шаблею мокру й гарячу від крові штанину, але Стерлядніков не погодився.

— Штани на мені добрі, навіщо їх пороти,— сказав він і вперся долонями в землю, підняв ранену ногу —Стягай штанину, тільки поволеньки.

— Бинт у тебе є ? — спитав Чумаков, обмацуючи кишені.

— А на чорта він мені здався, твій бинт ? Обійдусь і без нього.

Стерлядніков уважно оглянув вихідний отвір рани, потім зубами вийняв з патрона кулю, всипав на долоню пороху і довго розмішував порох з землею, спочатку змочивши землю слиною. Обидва отвори наскрізної рани він добре замазав гряззю і задоволено сказав :

— Це діло випробуване! Присохне ранка і через два дні загоїться, як на собаці.

Аж до Чира вони не спинялися. Міліціонери трималися ззаду на чималій віддалі, і

лише зрідка звідти лунали поодинокі постріли. Фомін часто оглядався, говорив :

— Ідуть за нами назирці... Може, підмоги ждуть звідки-небудь ? Не дарма вони тримаються оддалік...

На хуторі Вислогузівському вброд переїхали річку Чир, кроком піднялись на пологіший пагорок. Коні стомилися вкрай. З гори на них саяк — так з'їжджали риссю, а на гору вели за поводи, долонями згрібаючи з мокрих кінських боків і крижів тремтячі охляпки піни.

Припущення Фоміна справдились : верст за п'ять від Вислогузівського їх стали наздоганяти сім чоловіка верхівців на свіжих конях, що добре бігли.

— Якщо вони нас і надалі так передаватимуть з рук в руки — рептух нам буде ! — похмуро сказав Кошелев.

Вони їхали степом бездорожно, відстрілювались по черзі: поки двоє, лежачи в траві, вели вогонь,— інші від'їжджали сажнів на двісті, злазили з коней і тримали під обстрілом противника, даючи можливість першим двом проскакати вперед сажнів на чотириста, залягти і приготуватись до стрільби. Вони вбили чи тяжко поранили одного міліціонера, під другим убили коня. Незабаром був убитий кінь і під Чумаковим. Він біг поруч з конем Кошелева, тримаючись за стремено.

Довші ставали тіні. Сонце хилилось на захід. Григорій запропонував не роз'єднуватись, і вони поїхали кроком, всі вкупі. Поруч з ним ішов Чумаков. Потім вони побачили на гребні пагорба парокінну підводу, звернули до шляху. Літній бородатий козак — підводчик погнав коней вчвал, але постріли примусили його спинитись.

— Зарубаю падлюку! Знатиме, як утікати ...— крізь зуби процідив Кошелев, вириваючись наперед, з усієї сили оперіщивши коня нагаєм.

— Не чіпай його, Сашко, забороняю ! —попередив, Фомін і ще здалека закричав : — Розпрягай, діду, чуєш ? Розпрягай, поки живий!

Не слухаючи слізних благань старого, самі відчепили посторонки, зняли з коней шлеї й хомути, швидко накинули сідла.

— Залишіть хоч одну з своїх взамін! — плачучи, просив старий.

— А того — свого не хочеш у зуби, старий чорте ! — спитав Кошелев.— Нам коні самим потрібні! Дякуй господу —богу, що живий лишився...

Фомін і Чумаков сіли на свіжих коней. До шістьох вершників, що йшли за ними слідком, незабаром приєдналося ще троє.

— Треба поганяти ! Рушайте, хлопці! — сказав Фомін.— Якщо на вечір доберемось до кривських ярів, тоді ми будемо врятовані...

Він хльоснув нагаєм свого коня, поскакав уперед. Зліва від нього на короткому поводі йшов другий кінь. Зрізані кінськими копитами, на всі боки розлітались, наче великі краплі крові, червоногарячі головки тюльпанів. Григорій, що скакав позад Фоміна, подивився на ці червоні бризки й заплющив очі. В нього чомусь запаморочилась голова, і знайомий гострий біль підступив до серця...

Коні зовсім приставали. Від безперервної скачки й голоду стомились і люди. Стерлядніков уже похитувався в сідлі і сидів білий, як полотно. Він багато втратив

крові. Його мучила спрага й нудота. Він з'їв трохи черствого хліба, але зараз же виблював.

Смерком, недалеко від хутора Кривського, вони в'їхали в середину табуна, що повертався з степу, востаннє вистрілили кілька раз на переслідувачів і з радістю побачили, що погоня відстає. Дев'ять вершників вдалині з'їхались до купи, про щось, видно, порадилися, а потім повернули назад.

В хуторі Кривському у знайомого Фоміу козака вони пробули дві доби. Господар жив заможнo і прийняв їх добре. Поставлені в темний сарай коні не з'їдали вівса і під кінець другої доби ґрунтовно відпочили від шаленої скачки. Коло коней днювали по черзі, спали покотом у прохолодному, заснованому павутинням половнику і наїдались досхочу за всі напівголодні дні, проведені, на острові.

З хутора можна було б виїхати на другий же день, але їх затримував Стерлядніков : рана його розболілась, на ранок по краях почервоніла, а до вечора нога розпухла і хворий знепритомнів. Його мучила спрага. Цілу ніч, як тільки.

свідомість поверталась до нього, він просив води, пив жадібно, побагато. За ніч він випив майже відро води, але вставати навіть із сторонньою допомогою вже не міг кожен рух спричиняв йому страшний біль. Він мочився, не підводячись з землі, і стогнав, не змовкаючи. Його перенесли в далекий куток половника, щоб не так чути було стогін, але це не допомагало. Він стогнав часом дуже голосно, а коли непритомнів, то голосно й незв'язно кричав.

Довелось і коло нього встановити чергування. Йому давали воду, змочували палаючий лоб і долонями або шапкою закривали рота, коли він починав дуже голосно стогнати або марити.

Під кінець другого дня він опритомнів і сказав, що йому, краще.

— Коли їдете звідси ? — спитав він Чумакова, підкликавши його пальцем до себе.

— Сьогодні вночі.

— Я теж поїду. Не кидайте мене тут, ради Христа !

— Куди тобі ? — впівголоса сказав Фомін.— Ти ж і ворухнутись не можеш.

— Як не можу ? Дивись ! — Стерлядніков на велику силу підвівся і ту ж мить знову ліг.

Обличчя його палало, на лобі дрібними краплинками виступив піт.

— Візьмемо,— рішуче сказав Чумаков.— Візьмемо, не бійся, будь ласка ! І слюзи втри, ти — не баба.

— Це — піт,— тихо шепнув Стерлядніков і насунув на очі шапку.

— І раді б тебе тут залишити, та хазяїн не хоче. Не бійся, Василю ! Загоїться твоя нога, і ми з тобою ще поборемось і козачка потанцюємо. Чого ти духом занепав, га ? Хоч би рана сурйозна була, а то так, дурниця!

Завжди суворий і хамуватий у поводженні з іншими, Чумаков сказав це так ласкаво і з такими зворушливо м'якими і сердечними нотками в голосі, що Григорій здивовано глянув на нього.

З хутора вони виїхали незадовго до світанку. Стерляднікова; насилу посадили в

сідло, але самотійно сидіти він не міг, звалювався то на один, то на другий бік. Чумаков їхав поруч, обнявши його правою рукою.

— От клопіт... Доведеться покинути його,— шепнув Фомін, порівнявшись з Григорієм, співчутливо хитаючи головою.

— Добити ?

— Ну, а що ж, в зуби заглядати йому? Що ми з ним робитимемо ?

Вони довго їхали кроком, мовчали. Чумакова змінив Григорій, потім Кошелев. *

Зійшло сонце. Внизу над Доном ще клубочився' туман, а на горбі уже прозорі і ясні були степові далі, і щохвилини синішим ставав небосхил, з застиглими в зеніті баранцями. На траві срібною парчею лежала густа роса, і там, де проходили коні,— залишався темний струмчастий слід. Тільки жайворонки порушували велику і благосну тишу, що розляглась над сФепом.

Стерлядніков, що в такт кінській ході безвільно мотав головою, тихо сказав :

— Ой, важенько !

' — Мовчи,— грубо перебив його Фомін.— Нам з тобою панькатись теж не легше !

Недалеко від Гетьманського шляху спід ніг коней свічкою злетів стрепет. Тонкий деренчливий свист його крил примусив Стерляднікова очутитись від забуття.

— Братики, зсадіть мене з коня...— попросив він.

Кошелев і Чумаков обережно зняли його з сідла, поклали на мокру траву.

— Дай хоч подивимось, що в тебе з ногою. Ану, роз-стібни штани ! — сказав Чумаков, сідаючи навпочепки ...

Нога Стерляднікова страшенно розпухла, туго, без єдиної зморшки Натягнувши, заповнивши всю простору штанину. Аж до стегна шкіра, що набула темнофіолетового відтінку, лисніла і була вкрита темними, бархатистими на дотик плямами. Такі ж плями, тільки світліші на колір, показались і на смуглому, глибоко запалому животі. Від рани, від засохлої на штанах бурої крові вже тхнуло поганим запахом гнилизни, і Чумаков розглядав ногу свого друга, затуливши пальцями носа, кривлячись і ледве стримуючи нудоту, що підкотилась до горла. Потім він уважно подивився на спущені сині повіки Стерляднікова і презирнувся з Фоміним, сказав :

— Начебто антонів огонь підкинувся ... Та — а — ак ... Погане твоє діло, Василь Стерлядніков... Просто таки нікудишнє діло !.. Ех, Вася, Вася, і як це воно з тобою сталося...

Стерлядніков коротко й часто дихав і не говорив ні слова. Фомін і Григорій злізли з коней наче за командою, підійшли з навітряного боку до раненого. Він полежав трохи і, спираючись на руки, сів, оглянув усіх каламутними й строгими в своїй зреченості очима.

— Братики ! Заподійте мені смерть ... Мені вже не жити... Знемігся весь, не силюнка моя...

Він знову ліг на спину й заплющив очі. Фомін і всі інші знали, що така просьба— мала бути, і ждали її. Коротко мигнувши Кошелеву, Фомін одвернувся, а Кошелев, не

перечави, зірвав з плеча гвинтівку. "Бий !" — швидше догадався, ніж почув він, дивлячись на губи Чумакова, що одійшов убік. Але Стерлядніков знов розплющив очі, твердо сказав :

— Стріляй сюди,— він підняв руку і пальцем показав собі на перенісся — Щоб зразу світло погасло... Будете на моєму хуторі,— скажіть жінці, мовляв, так і так... Нехай не жде.

Кошелев чогось підозріло довго морочився з затвором* гаявся, і Стерлядніков, спустивши повіки, встиг договорити :

— У мене тільки жінка... а дітей нема... Одне вона народила, та й те мертво... А більше не було...

Два рази Кошелев підіймав гвинтівку й опускав її, все більше й більше бліднучи. Чумаков люто штовхнув його плечем, вирвав з рук гвинтівку.

— Не можеш, то не берись, щеняча кров!..— хрипка крикнув він і зняв з голови шапку, пригладив волосся:

— Швидше ! — наказав Фомін, ставлячи ногу в стремено.

Чумаков, підшукуючи потрібні слова, повільно й тиха сказав :

— Василю ! Прощай і прости мені й усім нам, ради Христа ! На тому світі зійдемося і нас там розсудять... Жінці

#твоїй перекажемо, про що просив.— Він почекав відповіді, *але Стерлядніков мовчав і бліднув, чекаючи смерті. Тільки обпалені сонцем вії його здригались, наче од вітру, та помалу ворушились пальці лівої руки, що намагались навіщось застібнути на грудях обламаний гудзик гімнастерки.

Багато смертей бачив Григорій на своєму віку, а на цю — не дивився. Він покvapливо пішов уперед, з силою натягаючи повіддя, ведучи за собою коня. Пострілу він ждав з таким почуттям, наче йому самому мали увігнати кулю між лопатки... Пострілу ждав, і серце відлічувало кожную секунду, але коли ззаду різко, уривчасто гримнуло,— в нього підлапались ноги і він ледве втримав коня, що звівся дибки...

Години зо дві вони їхали мовчки. Але на стоянці Чумаков перший порушив мовчанку. Закривши очі долонею, він, глухо сказав :

— І на чорта я його стріляв ? Було б покинути його-в степу, не брати зайвого гріха на душу. Так і стоїть перед очима...

— Ніяк не звикнеш ? —спитав Фомін —Скільки народу ти перебив — і не міг звикнути ? У тебе ж не серце, іржава залізяка замість нього...

Чумаков зблід, люто втупив погляд на Фоміна.

— Ти не чіпай мене зараз, Якове Юхимовичу! — тиха сказав він.— Ти не ятри мою душу, а то я й тебе можу стукнути ... Дуже навіть просто !

— Нащо ти мені здався, чіпати тебе ? У мене і так клопоту чимало, замирливо сказав Фомін і ліг на спину, мружачись від сонця, з насолодою потягуючись.

Всупереч сподіванкам Григорія, за півтора тижні до них приєдналось чоловіка з сорок козаків. Це були залишки розтріпаних у боях різних дрібних банд. Втративши

своїх отаманів, вони блукали по округу й охоче йшли до Фоміна. їм було однаковісінько — кому б не служити і кого б не вбивати, аби була можливість жити привільним, кочовим життям та грабувати всіх, хто потрапляв під руку. Це були пропащі люди, і Фомін, дивлячись на них, презирливо говорив Григорію : "Ну, Мелехов, наплав² пішов до нас, а не люди ... Шибеники всі, як один". В глибині душі Фомін і досі вважав себе "борцем за трудовий народ", і хоч не так часто, як раніш, але говорив : "Ми — визволителі козацтва ..." Найбез-глуздіші сподіванки уперто не залишали його... Він знову став крізь пальці дивитись на грабежі, що їх вчиняли його соратники, вважаючи, що це — неминуче лихо, з яким доводиться миритись, що згодом він позбудеться грабіжників і що рано чи пізно все таки буде він справжнім полководцем повстанських частин, а не отаманом крихітної банди ...

Але Чумаков одверто називав усіх фомінівців "розбійничками" і до хрипоті сперечався, запевняючи Фоміна в тому, що й він, Фомін, не хто інший, як розбійник' з широкого шляху. Між ними, коли не було сторонніх, часто виникали гарячі суперечки.

— Я — ідейний борець проти радянської влади ! — багровіючи від гніву, кричав Фомін.— А ти мене прозиваєш чорт зна по — якому! Розумієш ти, дурний, що я б'юся за ідею ?!

— Ти мені голови не мороч ! — заперечував Чумаков.— Ти мені не натягай на кисіль шкурку. Я тобі не маленький! Теж мені ідейний ! Звичайнісінький розбійник ти, та й більш нічого. І чого ти цього слова боїшся ? Ніяк не второпаю !

— Нащо ти мене так ганьбиш ? Нащо, в рот тобі погибель ?! Я проти радянської влади повстав і б'юся з нею зброєю, який же я розбійник ?..

— А ось тому ти і є розбійник, що йдеш проти влади. Розбійники, вони завжди проти влади, споконвіку так. Яка б вона, радянська влада, не була, а вона — влада, з сімнадцятого року держиться, і хто проти неї виступає, це і є розбійний чоловік.

,— Порожня твоя голова ! А генерал Краснов або Денікін — теж розбійники були ?

— А хто ж ? Тільки при еполетах... Алеж еполети — діло маленьке. І ми з тобою можемо їх начепити ...

Фомін стукав кулаком, плювався і, не знаходячи перекон-

ливих доводів, припиняв марну суперечку. Переконати Чумакова в чомунебудь було неможливо...

Більшість тих, що вступали в банду, були прекрасно озброєні й одягнені. Майже в усіх були добрі коні, що втяг-лися в безконечні переходи й без напруження робили пробіги по сотні верст за день. У деяких було по двоє коней : один ішов під сідлом, а другий, що називався заводним,— порожнем, побіч вершника. Коли треба було, пересідаючи з коня на коня, даючи можливість їм відпочивати по черзі, двокінний вершник міг пробігти коло двохсот верст за добу.

Фомін якось сказав Григорію :

— Якби в нас було спочатку по двоє коней,— ні чорта б нас не загнали ! Міліції або червоноармійським частинам не можна в населення брати коней, вони соромляться це робити, а нам усе дозволено! Треба пристаратись кожному зайвого коня, і нас ніколи

тоді не заженуть! Старі люди розказували, що в стародавні часи, бувало, татари так ходили в наскоки, кожний — двокінним, а то й трьохкінним іде. Хто ж таких наздожене? Треба й нам так проробити. Мені ця татарська мудрість дуже подобається!

На коней вони скоро розжилися, і це на перший час зробило їх справді невловимими. Кінна група міліції, наново сформована у Вешенській, даремно намагалась наздогнати їх. Запасні коні давали можливість нечисленній банді Фоміна легко кидати противника і втікати від нього на кілька переходів уперед, уникаючи ризикованої сутички.

Але в середині травня група, що переважала банду чисельністю майже в чотири рази, вхитрилась притиснути Фоміна до Дону недалеко від хутора Бобровського станиці Усть — Хоперської. Але після короткого бою банда все таки прорвалася і втекла берегом Дону, втративши вісім чоловіка убитими й раненими. Незабаром після цього Фомін запропонував Григорію зайняти посаду начальника штабу.

— Треба нам грамотного чоловіка, щоб ходити по плану, по карті, а то колись притиснуть нас і знов дадуть прочухана. Берись, Григорію Пантелевичу, за це діло.

— Щоб міліціонерів ловити та рубати їм голови, штаб не потрібний,— похмуро відповів Григорій.

— Кожний загін мусить мати свій штаб, не балакай казна чого.

— Бери Чумакова на цю посаду, коли без штабу жити не можна.

— А ти чому не хочеш?

— Зовсім не розуміюсь на цьому ділі.

— А Чумаков розуміється?

— І Чумаков не розуміється.

— То на якого ж дідька .ти мені його тичеш? Ти_

353

23. Тихий Дон. 194

офіцер, і повинен розуміти, тактику знати і всякі такі штуки.

— З мене такий офіцер був, як з тебе зараз командир загону! А тактика в нас одна : гасай по степу та частіше оглядайся...— насмішувато сказав Григорій. ,

Фомін підморгнув Григорію і погрозив пальцем.

— Бачу тебе наскрізь! Все в холодок ховаєшся? В затінку хочеш лишитися? Це, брат, тебе не виручить І Що взводним бути, що начальником штабу — одна ціна. Думаєш, якщо піймають тебе,— скидку зроблять? Аякже, сподівайся.

— Нічого я про це не думаю, даремно ти догадуєшся,— уважно розглядаючи темляк на шаблі, сказав Григорій.— А чого не знаю, за те і братись не хочу...

— Ну, не хочеш — і не треба, якось обійдемося і без тебе,— погодився ображений Фомін.

Круто змінилась обстановка в окрузі: в дворах заможних козаків, скрізь, де раніше Фоміна зустрічали з великою гостинністю, тепер на засув запирали ворота, і хазяї, як тільки в хуторі з'являлась банда, дружно розбігалися, ховались по садках та левадах. Виїзна сесія Ревтрибуналу, що прибула у Вешенську, суворо засудила багатьох козаків,

які раніше гостинно приймали Фоміна. Чутка про це широко прокотилась по станицях і зробила відповідний вплив на тих, хто відкрито виявляв свою прихильність до бандитів.

За два тижні Фомін зробив величезне коло по всіх станицях верхнього Дону. В банді було вже близько ста тридцяти шабель, і вже не поспіхом сформована кінна група, а кілька ескадронів перекиненого з півдня 13-го кавполку ходили за ними слідком.

Споміж бандитів, які приєднались до Фоміна останніми днями, багато було уродженців далеких місць. Всі вони потрапили на Дон різними шляхами: деякі поодиночі втікали з етапів, з тюрем і таборів, але основна маса їх складалася з групи в кілька десятків шабель, яка відкололась од банди Маслака, а також із залишків розгромленої банди Курочкіна. Маслаківці охоче розділились і були в кожному взводі, але курочкінці не захотіли роз'єднуватись. Вони цілком склали один взвод, міцно згуртований, що тримався трохи осібно від інших. І в боях і на відпочинку вони діяли об'єднано, стояли один за одного горою, а розграбувавши денебудь крамницю ЄСТ або склад, все скидали в спільний взводний казан і ділили здобич порівну, суворо додержуючи принципу рівності.

Кілька чоловіка терських і кубанських козаків у приношених черкесках, двоє калмиків з станиці Великокняжеської, латиш у мисливських довгих, по стегна, чоботях і п'ять матросів — анархістів у смугастих тільниках та вигорілих на сонці

бушлатах ще більше різноманітили й так строкато одягнений, різнорідний склад фомінівської банди.

— Ну, і тепер будеш казати, що в тебе не розбійнички, а оті, як їх ... ідейні борці ? — спитав якось Фоміна Чумаков, показуючи очима на розтягнену похідну колону. — Тільки папи — розстриги та свині в штанях нам і бракує, а то був би повний збір пресвятої богородиці...

Фомін промовчав. Єдиним бажанням його було — зібрати навколо себе якнайбільше людей. Він ні на що не зважав, приймаючи добровільців. Кожного, хто виявляв бажання служити під його командуванням, він розпитував сам, коротко говорив :

— Служити придатний. Приймаю. Іди до мого начальника штабу Чумакова, він скаже, в якому взводі тобі бути, видасть на руки зброю.

В одному з хуторів Мігулинської станиці до Фоміна привели добре одягненого кучерявого і смугловидого хлопця. Він, заявив про своє бажання вступити в банду. Розпитуючи його, Фомін встановив, що хлопець — житель Ростова, був засуджений недавно за збройне пограбування, але втік з ростовської тюрми і, почувши про Фоміна, пробрався на верхній Дон.

— Хто ти такий з роду — плоду? Вірменин чи булгарин? — спитав Фомін.

.— Ні, я єврей, — зам'явшись, відповів хлопець.

Фомін розгубився від несподіванки і довго мовчав. Він не знав, що йому зробити в цьому, такому непередбаченому, випадку. Поміркувавши, він тяжко зітхнув, сказав :

— Ну, що ж, єврей — то й єврей. Ми й такими не гребуємо... Все таки на зайвого чоловіка більше. А верхи їздити ти вмієш ? Ні ? Навчишся! Дамо тобі попервах якунебудь немудру кобильчину, а потім навчишся. Іди до Чумакова, він тебе

опреділити.

Через кілька хвилин розлючений Чумаков підскакав до Фоміна.

— Ти здурів чи жарти жартуєш? — крикнув він, спиняючи коня. — На чорта ти мені жида прислав? Не приймаю! Нехай мететься під три вітри!

— Візьми, візьми його, нехай буде нас більше, — спокійно сказав Фомін.

Але Чумаков з піною на губах загорлав:

— Не візьму! Вб'ю, а не візьму! Козаки галас зняли, іди сам їм раду давай!

Поки вони сперечались і сварились — біля обозної тачанки з молодого єврея стягли вишивану сорочку і кльоши-сті сукняні штани. Приміряючи на себе сорочку, один з козаків сказав:

— Он бачиш за хутором бур'ян торішній? Біжи туди риссю і лягай. Лежати будеш — поки ми поїдемо звідси, а як поїдемо — вставай і шквар, куди хочеш. До нас більше не приходь, уб'ємо, іди собі краще в Ростов, до мамаші. Не ваше це єврейське діло — воювати. Господь — бог вас навчав торгувати, а не воювати. Без вас упораємось і якимсь раду дамо ¹

Єврея не прийняли, зате того ж дня з сміхом і жартами зарахували в другий взвод відомого по всіх хуторах Вешен-ської станиці дурника Пашу. Його захопили в степу, привели в хутір і урочисто вбрали в зняте з убитого червоноармійця обмундирування, показали, що робити з гвинтівкою, довго вчили орудувати шаблею.

Григорій ішов до своїх коней, що стояли біля конов'язі, але, побачивши осторонь густий натовп, — попрямував туди. Вибух реготу примусив його прискорити ходу, а потім, коли настала тиша, він почув чийсь навчаючий розсудливий голос:

— Та не так же, Паша! Хто так рубає? Так дрова можна рубати, а не людину. Треба ось так, зрозумів? Зловиш — і зразу наказуй йому ставати навколішки, а то стоячого тобі рубати буде незручно... Стане він навколішки, а ти отак, ззаду, і втни його по шиї... Старайся не прямо рубати, а з потягом на себе, щоб лезо різало, йшло навскоси...

Оточений бандитами, юродивий стояв, виструнчившись, міцно стискаючи ефес оголеної шаблі. Він слухав напучування одного з козаків, усміхаючись і щасливо мружачи вирячкуваті сірі очі. В куточках його рота, наче в коня, біліли набиті піняві заїди, по мідночервоній бороді на груди струмками текла слина... Він облизував нечисті губи і шепеляво, недорікувато говорив:

— Все зрозумів, голубчику, все... Так і зроблю... поставлю на колінця раба божого і шийку йому переріжу... геть чисто переріжу! І штани ви мені дали, і сорочку, і чоботи... От тільки пальта у мене нема... Ви б мені пальтечко справили, а я вам догоджу! З усієї сили постараюсь!

— Уб'єш якогось комісара — от тобі й пальто. А зараз розказав би, як тебе торік женили, — запропонував один з козаків.

В очах юродивого, розширених і застелених каламутною паволокою, мигнув тваринний страх. Він вилаявся довгою лайкою і під загальний регіт почав щось говорити. Таке огидне було все це, що Григорій здригнувся, квапливо одійшов. <